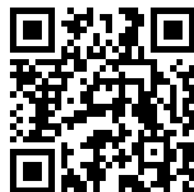
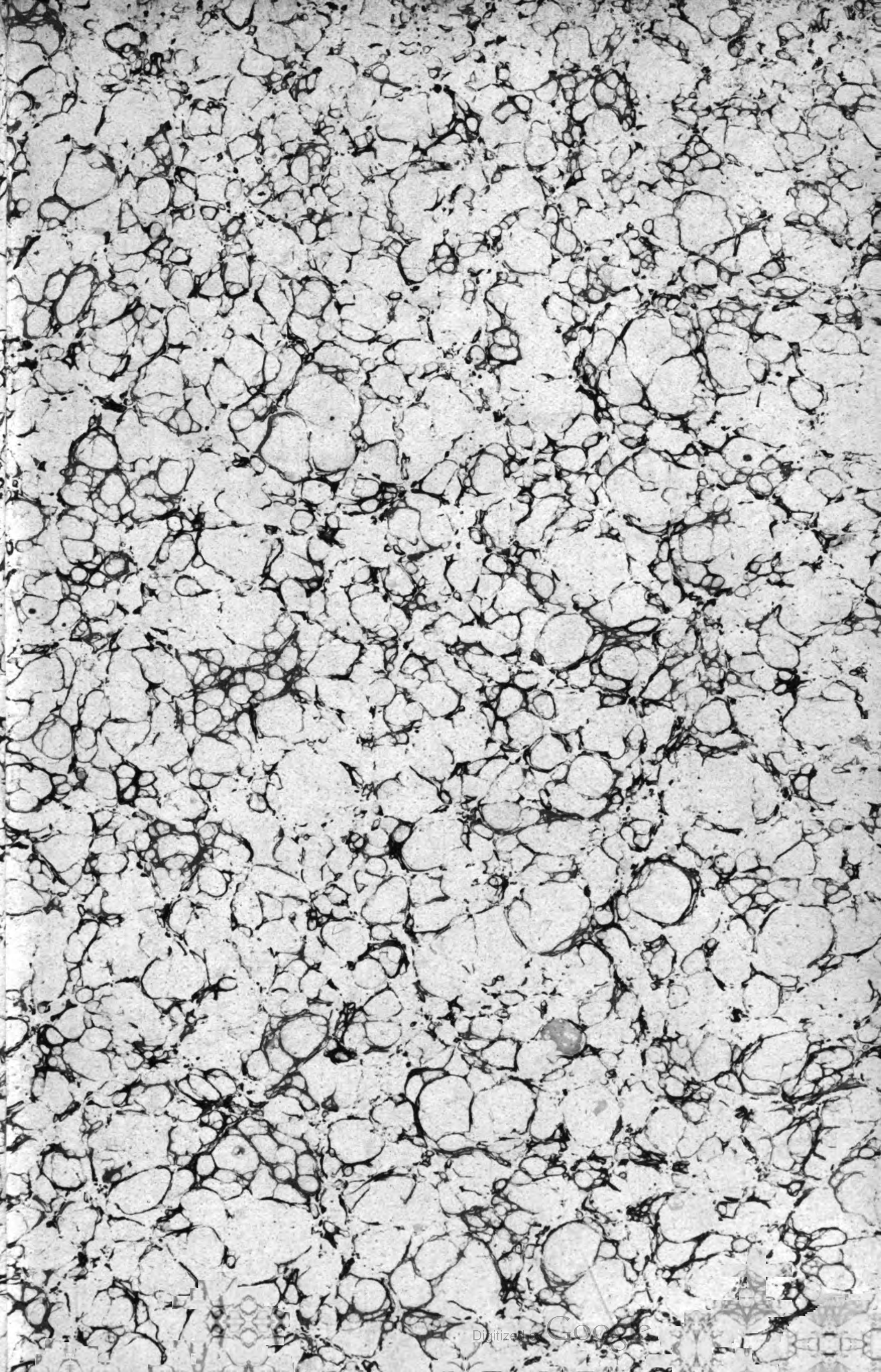

STUDIËN EN BIJDRAGEN.

STUDIËN EN BIJDRAGEN

OP 'T GEBIED

DER

HISTORISCHE THEOLOGIE,

VERZAMELD DOOR

W. MOLL EN J. G. DE HOOP SCHEFFER,

HOOGLEERAREN TE AMSTERDAM.

TWEEDE DEEL.

AMSTERDAM,
G. L. FUNKE.
1872.

K. K. HOFBIBLIOTHEK
* WIEN *

Naamlijst van Medewerkers.

Dr. J. G. R. Acquoy.
J. S. S. Ballot.
Dr. J. M. Assink Calkoen.
J. Craandijk.
H. J. van Dale.
Dr. A. C. Duker.
W. Francken Az.
J. Hartog.
J. H. C. Heijse.
Prof. S. Hoekstra Bz.
H. Q. Janssen.
F. W. G. Kemmann.
C. J. van der Kemp.
Dr. W. C. Knottenbelt.
Prof. A. Kuenen.
Dr. A. Kuyper.
Prof. J. P. N. Land.
Prof. A. D. Loman.
Prof. E. J. Diest Lorgion.
Dr. H. U. Meijboom.
Dr. J. P. Muller.
Prof. W. Muurling.
Dr. J. C. Pool.
W. R. Poolman.
Prof. J. J. Prins.
Prof. L. W. E. Rauwenhoff.
H. C. Rogge.
Dr. R. C. H. Römer.
Dr. J. A. Snellebrand.
Prof. J. Tideman.
Prof. J. van Vloten.
Dr. C. M. Vos.
J°. de Vries.
Dr. J. Wiarda.
Aem. W. Wijbrands.
Dr. J. A. Gerth van Wijk.

INHOUD.

DRUKFOUTEN.

Bladz.	426,	regel	7	v. o.	*ommiss.*	lees:	*commiss.*
»	450,	»	6	v. b.	*uidicio*	»	*iudicio.*
»	»	»	8	»	*uidiccs*	»	*iudices,*
»	453,	»	13	»	*iet*	»	*et.*

DE DIALOGUS MIRACULORUM

van

CAESARIUS VAN HEISTERBACH,

BESCHOUWD ALS BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN HET GODSDIENSTIG LEVEN IN NEDERLAND, IN DEN AANVANG DER DERTIENDE EEUW,

door

AEM. W. WYBRANDS,
Predikant te Hoorn.

De schrijver, wiens naam aan het hoofd van dit opstel vermeld staat, leefde in 't begin der dertiende eeuw in het klooster Heisterbach, nabij Bonn. Zijn boek werd in onze eeuw door Duitsche geschiedschrijvers en mythologen met grooten ijver bestudeerd en leidde hen tot belangrijke ontdekkingen: vooral voor de geschiedenis van de Beneden-Rijnstreek bleek het een zeer rijke bron te zijn [1]. Toen dan ook STRANGE ten jare 1851 een nieuwe en nauwkeurige uitgave van het oude boek bezorgde [2], voorzag hij inderdaad in eene door de Duitsche geleerden sedert JACOB GRIMM »algemeen gevoelde behoefte."

Intusschen, nu de aandacht weêr op CAESARIUS was gevestigd bleek het, dat niet alleen voor de geschiedenis van de Beneden-

[1]) Dit werd vooral aangetoond in de hoogst belangrijke monografie van Dr. A. KAUFMANN, *Caesarius von Heisterbach, ein Beitrag zur Culturgeschichte des XIIen. u. XIIIen. Jahrh.* 2e Aufl. Cöln 1862.

[2]) CAESARII HEISTERBACENSIS *Monachi Ordinis Cisterciensis Dialogus Miraculorum, recogn.* JOSEPHUS STRANGE, Coloniae 1851. De oudere uitgaven zijn vermeld in POTTHAST's *Wegweiser*, S. 179.

Rijnstreek, maar ook voor die van Nederland, bij dezen schrijver vele belangrijke mededeelingen worden gevonden.

Dat aan prof. MOLL de eer toekomt, van het eerst den *Dialogus* als bron voor onze geschiedenis te hebben gewaardeerd en gebruikt, is bekend aan de lezers der *Kerkgeschiedenis van Nederland.* 't Kan wel niet anders, of die lezers zullen in mijn opstel menig feit vinden meêgedeeld, dat hun niet nieuw meer is: *ament meminisse periti!* Toch koester ik de hoop, dat ook hun een opzettelijke en meer uitvoerige behandeling van 't werk van CAESARIUS niet onwelkom zal zijn; een behandeling, waarin vele *disjecta membra* worden verzameld, en met de nauwkeurigheid, waartoe de *Dialogus* ons in staat stelt, het beeld worde geschetst van 't godsdienstig leven onzer vaderen in den hoogstbelangrijken tijd, dien de schrijver beleefde.

Bij zulk eene opzettelijke behandeling biedt zich o. a. ook de gelegenheid aan, om de vraag uitvoeriger ter sprake te brengen: op welke wijze de Duitsche monnik omtrent Nederlandsche toestanden kon zijn ingelicht, en in hoeverre zijne mededeelingen geloof verdienen?

In een *eerste* afdeeling handel ik daarom over den schrijver en zijn boek. Met de meer uitvoerige bespreking van beiden tracht ik intusschen niet alleen een proeve van biografie te leveren of een bijdrage tot de waardeering van een middeleeuwsch geschrift, — maar ik heb daarbij nog een ander, nog een hooger doel, omdat de schrijver mag gelden voor een *type* van den vromen en ontwikkelden kloosterling dier dagen, — omdat zijn boek het standpunt van ontwikkeling, dat men destijds had bereikt, omdat het de richting, waarin de geesten der voortreffelijksten zich bewogen, uitnemend juist aanwijst.

Een afzonderlijke plaats heb ik *daarna* bestemd voor de behandeling van de vele en belangrijke berichten, die hier worden gevonden omtrent de kruisprediking in Nederland: berichten, die ons in staat stellen, eenig antwoord te geven op de vraag: welke de zedelijk-godsdienstige drangredenen geweest zijn, waardoor ons voorgeslacht tot krachtige deelneming aan de kruistochten werd opgewekt?

Wat voorts over 't kloosterleven, de verstandelijke ontwikkeling en het heerschend geloof onder onze vaderen bij CAESARIUS wordt gevonden, bracht ik in een *derde* afdeeling samen, met enkele uitweidingen hier en daar, waar 't wenschelijk scheen. Van oordeelvellingen heb ik mij in den regel onthouden, in de meening, dat de feiten duidelijk genoeg spraken. Uit de keuze echter, uit de groepeering en voorstelling dier feiten moge blijken, dat ik naar onpartijdige waardeering heb gestreefd.

Een enkele maal, waar dit om den wille van de duidelijkheid of de volledigheid mijner schets wenschelijk scheen, heb ik de vrijheid genomen — vooral ter kenschetsing van het kloosterleven — feiten mede te deelen, die niet op Nederlandschen grond, maar in het klooster des schrijvers of elders in zijnen kring zullen zijn voorgevallen [1]. Ik meende die vrijheid te *mogen* nemen, omdat (zooals ook in dit opstel zal blijken) de band tusschen de Nederlandsche Cisterciënser-kloosters en die bij den Beneden-Rijn en in België zeer hecht was, en omdat ongetwijfeld destijds in al die kloosters dezelfde geestesrichting gevolgd werd.

Door theorieën en bespiegelingen wordt, meen ik, de beoefening der geschiedenis weinig gebaat: alleen zorgvuldige studie, die ook de kleinste bijzonderheden niet verwaarloost — en die helaas nog altijd bij sommigen voor kleingeestig monnikenwerk doorgaat — wijst den weg om tot een juist en helder oordeel over het verledene te komen.

Moge dan de welwillende lezer in dit opstel iets anders zoeken — en vinden! — dan een verzameling van *curiosa*! Moge hij er de poging in zien, »om het algemeene in het bijzondere te ontdekken!"

---

[1]) De lezer kan hierdoor niet van het spoor worden geleid; bij de vermelding toch van feiten, die in Nederland zullen zijn voorgevallen, heb ik nergens verzuimd, *den naam der plaats* op te geven. — Ofschoon KAUFMANN zijne boven vermelde monografie meer met het oog op den Beneden-Rijn heeft vervaardigd, kon ik toch, gelijk van zelf spreekt, enkele aanrakingspunten met dezen schrijver niet vermijden. Alleen dan echter, wanneer dit om den wille der volledigheid *noodzakelijk* was, heb ik bijzonderheden medegedeeld, die aan den lezer van dit treffelijke boek bekend kunnen zijn.

I.

Caesarius was vermoedelijk een Keulenaar van geboorte; te Keulen toch had hij zijn eerste onderricht genoten in de school der St. Andrieskerk. De knaap moet hier goede en liefelijke indrukken ontvangen hebben; althans op gevorderden leeftijd wijdt hij nog een woord van liefde en eerbied aan de nagedachtenis van den deken van St. Andries, den eerwaardigen en door werken van barmhartigheid uitmuntenden Enfried, dien hij op de school had leeren kennen en waardeeren [1].

In het huisgezin, waarin Caesarius werd opgevoed, voerde het geloof aan mirakelen onbepaalde heerschappij. In zijn *Dialogus* handelende over de wonderbare kracht van het sacrament des doops, kan onze schrijver niet nalaten een merkwaardig voorval uit de geschiedenis zijner jeugd te verhalen. Als schoolknaap werd hij door een hevige en hardnekkige ziekte aangetast. Juist in die dagen nu gebeurde het, dat een tante van den jongen Caesarius aan een heidensch meisje, een kind van tienjarigen leeftijd, dat ze gekocht had, den doop liet toedienen. Nu was goede raad niet meer duur. De kleine patiënt moest, op aanraden van welwillende vrienden, gewikkeld worden in den nog natten doek (*lintheamen*) [2], waarmede het meisje bij hare kerstening was bedekt geweest. Het forsche middel hielp. Door de kracht van dat »hoogstgeheiligde water" werd de zieke aan het zweeten gebracht, — en het gevaar was geweken.

We hebben eenig recht tot het vermoeden, dat de knaap door zijne opvoeding reeds vroeg tot devotie geneigd was. Althans reeds op zeer jeugdigen leeftijd had hij geleerd belangstelling te toonen in het kerkelijk leven. Toen in 1188 de kardinaal Hendrik, bisschop van Albano, aan wien door Clemens III de kruisprediking was opgedragen, te Keulen het woord voerde, droeg ook

---

1) *Dial. Mir.* VI, *cap.* 4, 5.

2) *Dial. Mir.* X, *cap.* 44. Vgl., wat den doop aangaat, *ibid. cap.* 42.

de jonge CAESARIUS zorg, zich onder 't gehoor van den prediker te bevinden [1].

Zeker ook heeft CAESARIUS later niet behoord tot die groote meerderheid der kloosterlingen, die, na schipbreuk te hebben geleden op de klippen van teleurstelling, ramp of verzoeking, het geteisterde vaartuig in de stille haven van het klooster hadden laten binnenloodsen: we meenen te mogen onderstellen, dat opvoeding, neiging en geaardheid hem reeds vroeg de afzondering en devotie van het klooster deden liefhebben; dat de intrede in het klooster voor hem niet is geweest een daad van boete of een wanhopige vlucht uit het leven in de wereld, maar een keuze, die overeenkwam met de neigingen zijner jongelingsjaren.

In het najaar van 1198 [2] vinden wij CAESARIUS, in gezelschap van GEVARD, den abt van Heisterbach, op weg van het klooster St. Walburgsberg naar Keulen: een afstand van ongeveer drie uren gaans. Onderweg trachtte de ijverige abt, — een man, die door ernstige werkzaamheid de zonden en ijdelheden eener verlorene jeugd zocht te boeten [3], — den jonkman tot het kloosterleven over te halen. Tot de drangredenen, waarvan abt GEVARD zich bediende, behoorde ook het verhaal van »dat glorierijke visioen van Clairvaux," toen, in den oogsttijd, terwijl de kloosterlingen in het dal bezig waren met vermoeienden veldarbeid, de gezegende Moeder Gods en de Heilige Anna en de Heilige Maria Magdalena in heerlijken glans den berg afdaalden, om het zweet der monniken af te wisschen en hun een verkwikkende koelte toe te wuiven. Door de mededeeling van dat visioen werd CAESARIUS zóó getroffen, dat hij den abt beloofde: indien God hem ooit met den waren lust tot het kloosterleven begenadigde, dan zou hij zich in geen ander huis begeven dan in dat van abt GEVARD. Voor het tegenwoordige kon hij den goeden raad van den kloosterheer nog niet opvolgen: hij was nog gebonden door de gelofte van een pelgrimstocht naar

---

[1]) *Dial. Mir.* IV, *cap.* 79.

[2]) »Eo tempore, quo Rex PHILIPPUS primo vastavit Dioecesim Coloniensem." *Dial. Mir.* I, *cap.* 17.

[3]) *Dial. Mir.* I, *cap.* 7.

S. Maria Rupis Amatoris [1]. Nadat hij zijne gelofte gestand had gedaan, kwam hij tot het gewichtig besluit, den raad van abt Gevard te volgen, en begaf zich, »zonder medeweten van één zijner vrienden, geleid en aangespoord alleen door de genade Gods," naar het klooster van Heisterbach. Zijne intrede had plaats in 't jaar 1199 [2].

Het klooster van Heisterbach nabij Bonn was nog maar kort geleden (in 1188) gesticht. Aanvankelijk hadden de kloosterlingen op den Stromberg of St. Pietersberg, een der toppen van het Zevengebergte, gewoond: drie jaar later echter hadden zij zich genoodzaakt gezien, een geschikter woonplaats te zoeken in het nabijgelegen prachtige dal [3].

De jonge abdij had in weinige jaren reeds een goeden wasdom bereikt: de strenge regelen, de ingetogenheid en eenvoud, waarop de Cisterciënser-orde destijds nog den hoogsten prijs stelde, werden er met kracht gehandhaafd; en reeds vóórdat Caesarius zijn intrede deed in het klooster, had het zich in dagen van hongersnood [4]) goeden naam verworven door een milddadigheid, die inderdaad de krachten van het jonge gesticht te boven ging.

In dezen kring werkte Caesarius reeds terstond met ingenomenheid en goeden uitslag. Het ging hem niet zooals den meesten monniken, wien in den beginne het kloosterleven maar al te zeer tegenviel, zoodat zij een zwaren strijd hadden te strijden, eer ze met goeden moed bij hun voornemen konden volharden. Reeds gedurende het proefjaar van Caesarius bleek het duidelijk, hoe

---

[1]) Rocamadour, Benediktijner-klooster nabij Cahors. Uit *Dial. Mir.* VII, *cap.* 24 blijkt, dat Maria van Rocamadour alom beroemd was door hare wonderdadige genezingen.

[2]) *Dial. Mir.* II, *cap.* 10.

[3]) Van daar, dat het gesticht, gelijk wij gelegenheid zullen hebben ook bij Nederlandsche schrijvers op te merken, behalve onder zijn gewonen naam: »de abdij van Heisterbach", ook voorkomt onder de benaming van het klooster »in Stromberg" of »van St. Petrus op den Stromberg", zoowel als onder die van het klooster »van de vallei van St. Petrus." Over de geschiedenis van 't gesticht, meer van belang voor de speciëele beoefening van de geschiedenis der Beneden-Rijnstreek, handelde Kaufmann uitvoerig, S. 1—26.

[4]) *Dial. Mir.* IV, *cap.* 65.

goed de jonge novicius zich hier op zijn plaats gevoelde: zekeren GODFRIED, vroeger scholaster te Keulen, een oud man, met wien hij tegelijk in het klooster gekomen was, maar die er ernstig over dacht naar het leven in de wereld terug te keeren, wist hij door aanhoudend vermaan tot blijven te bewegen [1].

Bij voortduring bleef CAESARIUS zich in de vallei van St. Petrus gelukkig gevoelen; hij was in zijnen kring geacht en geëerd, en genoot de vriendschap van de uitnemendste mannen in de Cisterciënser-orde, gelijk van vele »wereldlijke", vooral Keulsche, geestelijken. Zijn tijd en zijn krachten wijdde hij met lust en liefde aan de taak, hem in 't klooster opgedragen: het onderrichten der novicii [2].

Hij klom tot de waardigheid van prior op [3], en ging vertrouwelijk om niet alleen met abt GEVARD, zijn ouden bekende, maar ook met diens opvolger abt HENDRIK. Dezen mocht hij herhaaldelijk op zijne officiëele visitatie-reizen naar andere kloosters vergezellen; en tal van bijzonderheden, die hem op deze reizen ter oore kwamen, bewaarde hij met de grootste trouw in zijn geheugen, om ze te gelegener tijd in zijne geschriften op te teekenen. Ook Nederland werd op die reizen herhaaldelijk door den abt van Heisterbach bezocht, waarbij hem de prior CAESARIUS vergezelde [4].

---

1) *Dial. Mir.* IV, *cap.* 49.

2) Zie den *Prologus* voor den *Dial. Mir.*: »Cum ex debito iniunctae sollicitudinis.... aliqua recitarem noviciis."

3) HENRIQUEZ, *Menologium Cisterc.*, op. 25 September, en *cap.* 9 van het voorwerk.

4) CAESARIUS zag bijv. in Groningen een aldaar bewaarden arm van Joannes den Dooper (*Dial. Mir.* VIII, c. 53), en teekende enkele verhalen (*Dial. Mir.* VII, *cap.* 3 en 46) op uit den mond van DIRK, prior van Yesse (het Cisterciënser-klooster nabij Groningen; zie *Oudh. v. Gron.* blz. 338).

Dat de Nederlanders, die CAESARIUS had leeren kennen, niet enkel kloosterlingen waren, blijkt b. v. uit *Dial. Mir.* X, *cap.* 70. Het dáár vermelde mirakel was onzen schrijver medegedeeld door ridder HENDRIK VAN FOREEST. [Deze FOREEST, die door CAESARIUS geprezen wordt als een »fatsoenlijk en waarheidlievend ridder" (miles honestus et verax), kan de gaping in de geslachtsregisters der familie, bij HALMA I, 319, in *Batavia Illustrata* en elders, eenigszins aanvullen]. —

Ziedaar in korte trekken alles, wat ons van het leven van den schrijver bekend is. Een kalm en tevens werkzaam leven, dat in menig opzicht moet beantwoord hebben aan het ideaal, dat de jonkman zich had voorgesteld, toen hij het klooster de plaats zijner bestemming achtte! — Na in stillen eenvoud en met een ijver, waarvan zijn nagelaten geschriften de gunstigste getuigenissen afleggen, als een voortreffelijk man in zijnen kring, te hebben gearbeid voor hetgeen hem het edelste en nuttigste scheen, is hij, door zijne broeders bemind en hooggeacht, op gevorderden leeftijd [1] heengegaan.

In het *Menologium Cisterciense* (fº. 324) staat, op 25 September, van hem aangeteekend: »In Germania beatus CAESARIUS, Prior »Heisterbacensis, vir pietate et doctrina celeberrimus, qui, sancto»rum patrum gesta pia sollicitudine colligens et posteritati com-

---

Niet alleen op visitatie-reizen, maar ook in zijn eigen klooster was CAESARIUS in de gelegenheid, berichten omtrent Nederland op te zamelen. Vele bijzonderheden toch omtrent die »lage landen" kon hij vernemen uit den mond van Heisterbacher kloosterbroeders, die uit Nederland afkomstig waren. Een *camerarius* in Heisterbach, WILLEM genaamd, was vroeger kanunnik nabij Utrecht (IV, *cap.* 15); een ander der Heisterbacher monniken was de broeder van den pastoor van Rijssen (IX, *cap.* 20); een derde, GERLACH VAN DINGE, was kanunnik in de »groote kerk" (de Domkerk) te Utrecht geweest (I, *cap.* 18). Een der *novicii*, die CAESARIUS te onderwijzen had, ALLARD, was afkomstig uit de dioecese van Utrecht (X, *cap.* 72).— Kloosterbroeders van CAESARIUS hadden ook als kruispredikers, gelijk wij straks zullen zien, geruimen tijd in Nederland vertoefd. Bovendien had de abdij van Heisterbach, gelijk ons uit andere bronnen blijkt, destijds eenige stoffelijke belangen in Nederland te behartigen. (Zie *Bijlage* A.)

[1]) Het jaar van zijn overlijden is niet bekend; alleen merken wij op, dat het derde boek van zijne straks te vermelden biografie van ENGELBERT, (zoo als uit § 74 aldaar blijkt) eerst in 1237 werd geschreven, dus 38 jaren na des schrijvers intrede in het klooster. Ten onrechte spreekt JANSSEN in zijne *Studien über die Kölnischen Geschichtsquellen* (*Ann. d. hist. Vereins f. d. Niederhein*, I, 1, pag. 93) van: »ein kurzer Aufenthalt [des CAESARIUS] im Kloster Villers an der Dyle," en beweren vroegere schrijvers zelfs, dat hij in Villers als prior van dat klooster gestorven is. De prior CAESARIUS in Villers was een ander, zooals reeds aangetoond is door HENRIQUEZ, *Menol. Cist.* p. 61. Tot de verwarring van beide CAESARIUSSEN bestond te gereeder aanleiding, daar ook de prior van Villers zich naam had gemaakt als schrijver: 'tgeen blijkt uit de *Hist. Monast. Villar.* bij MARTÈNE et DURAND, *Thes. Anecd. Nov.* III, pag. 1272.

»mendans, variis virtutibus et *miraculis claruit* et cum magna »sanctitatis opinione felicem agonem in ordine consummavit."

Dit bericht, dat CAESARIUS zich door het doen van wonderen zou hebben beroemd gemaakt, is, naar mij voorkomt, onjuist. Het *Menologium* beroept zich daarbij alleen op een slordige aanteekening, voorkomende in een ten jare 1603 door den Spaanschen Cisterciënser BARNABAS DE MONTALBO uitgegeven kroniek. Daarentegen, CAESARIUS zelf, die — zooals wij gezien hebben — in zijn geschriften niet karig is met mededeelingen omtrent zijn eigen leven, en wiens schrijftrant over 't geheel niet van egotisme is vrij te pleiten, — CAESARIUS, die in zijn *Dialogus* met de meeste opgetogenheid meer dan duizend mirakelen van tijdgenooten verhaalt, — vermeldt geen enkel voorval, waaruit op te maken is, dat hij zelf als thaumaturg zou zijn opgetreden. Merkwaardig, de man, die onuitputtelijk is in 't verhalen van wonderen en teekenen, door zijne beste vrienden verricht of bijgewoond, weet ons, behalve zijne wonderdadige genezing in de dagen zijner jeugd, uit eigen levensondervinding niets van dien aard te verhalen. Merkwaardig, maar verklaarbaar voor hem, die bij 't lezen van CAESARIUS' geschriften heeft opgemerkt, hoe er bij dezen monnik naast een groote mate van naïef geloof een niet minder groote mate van phlegma werd gevonden.

Onder zijne tijdgenooten had CAESARIUS zich een zeer grooten naam als schrijver verworven: ook zijne *Homilieën* genoten een goede ontvangst. Doch we hebben reden om van een ander zijner werken meer opzettelijk te spreken. Toen de aartsbisschop van Keulen HENDRIK VAN MOLENARKEN verlangde, dat het leven van zijn merkwaardigen voorganger ENGELBERT voor de nakomelingschap te boek zou worden gesteld, wist hij die taak aan geen beter handen toe te vertrouwen, dan aan die van den Heisterbacher monnik. Ingevolge die opdracht schreef CAESARIUS zijn *Vita Sanctae memoriae* ENGELBERTI [1], een werk, dat op zich zelf reeds voldoende zou geweest zijn, om den naam des schrijvers voor de vergetelheid te bewaren. Waarlijk, wanneer WATTENBACH [2] dat

---

[1]) Te vinden bij SURIUS, *de prob. Sanctorum vitis, Nov. 7,* pag. 185 sqq.
[2]) *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter,* S. 484.

boekje prijst als „eine der spätesten kirchlichen Biographieën, welche noch geschichtlichen Werth haben", dan moeten wij erkennen, dat hij den schrijver geen overdreven lof heeft toegezwaaid.

Wie den auteur CAESARIUS wil leeren kennen, wie er prijs op stelt te weten, in welke mate bij hem goede trouw, helderheid van blik en nauwkeurigheid worden gevonden — voor hem is het natuurlijk van groot belang, deze levensbeschrijving te toetsen aan 't geen latere onderzoekingen omtrent aartsbisschop ENGELBERT hebben aan 't licht gebracht. [1] Het resultaat van dat onderzoek is in alle opzichten bevredigend. Het oordeel van CAESARIUS over den aartsbisschop is zóó billijk en juist, als men dat van een tijdgenoot verwachten mag. Bedenken wij, dat velen ENGELBERT, juist wegens den lagen moord op hem gepleegd, in de eerste dagen na zijn dood als met den lichtkrans van een martelaar verheerlijkten, en dat deze biografie reeds in het jaar na den moord voltooid was [2], —bedenken wij voorts, dat CAESARIUS zoo goed als officiëel levensbeschrijver was van den aartsbisschop: — dan moeten wij erkennen, dat het den schrijver niet al te euvel zou kunnen geduid worden, indien hij meer het karakter van panegyrist, dan van biograaf vertoonde. Dat CAESARIUS op die klip *niet* is verzeild, dat hij, hoe ook uitweidende in den lof van ENGELBERT, toch vermeldt en op kieschen toon berispt wat te berispen valt, — is ongetwijfeld een krachtig bewijs voor zijn goede trouw en bezadigdheid [3] .

Goede trouw, bezadigdheid en helderheid van blik! Het is

---

1) Die taak wordt aangenaam gemaakt door de fraaie monografie van Dr. J. FICKER, *Engelbert der Heilige*, Köln 1853.

2) Met uitzondering van 't laatste (niet rechtstreeks tot de biografie behoorende) boek, dat, gelijk wij boven zagen, in 1237 geschreven is.

3) Ik mag niet onvermeld laten, dat door sommigen geheel anders geoordeeld wordt over deze biografie. Hare degelijkheid en geloofwaardigheid werd vooral door v. STEINEN, *Westfäl. Geschichte III*, s. 1388 sqq. met vele redenen bestreden. — Hoe zwak echter die redenen zijn, is door FICKER a. w. s. 205 aangetoond. Als proeve kan ik niet nalaten een voorbeeld mee te deelen van het merkwaardig gebrek aan nadenken, dat ook in dit opzicht het uitgebreide en anders zeer bruikbare werk van v. STEINEN ontsiert. Nadat hij s. 1397 de woorden: »latere eius perfosso a scelerato sicariorum *globo*" heeft

zeker van groot belang, dat we deze goede eigenschappen vonden bij den schrijver van een boek als de *Dialogus Miraculorum*: want dit boek vloeit over van wonderverhalen, zoo buitensporig, dat ze in staat zouden zijn ons te doen twijfelen aan het bestaan van de drie genoemde eigenschappen bij den schrijver. Doch wat we van hem weten, is voldoende om ons onvoorwaardelijk geloof te doen hechten aan de plechtige verklaring, die hij in den *Prologus* van zijn Boek aflegt: »Testis est mihi Dominus, nec unum quidem capitulum in hoc *Dialogo* me finxisse. Quodsi aliqua forte aliter sunt gesta, quam a me scripta, magis his videtur imputandum esse, a quibus mihi sunt relata" [1]. Inderdaad, wij hebben reden om den *Dialogus* te waardeeren als een boek, waarin des schrijvers tijd met de meeste getrouwheid wordt geteekend door een oprecht en ontwikkeld man.

Beschouwen we het boek van naderbij.

Bij zijn onderwijs aan de novicii was CAESARIUS gewoon, aan zijn vermaningen en leeringen kracht en leven bij te zetten door voorbeelden, door het verhalen van miraculeuze geschiedenissen, waarvan de meesten in des schrijvers tijd heetten voorgevallen te

---

vertaald met: „nachdem er mit *einer Kugel* durch die Seite geschossen worden," bespot hij de dwaasheid van dit bericht, alsof niet zijne vertaling, maar het oorspronkelijk bericht daaraan schuld had.

[1]) Het zal dus wel aan de *berichtgevers* van CAESARIUS, of aan het in hunne kringen heerschend geloof, te wijten zijn, wanneer sommige eeuwenoude verhalen door hem worden medegedeeld, alsof ze tot zijnen tijd behoorden. In *Dial. Mir.* II, *cap.* 12, vinden wij bijv. een verhaal, dat de meest mogelijke overeenkomst heeft met de oude THEOPHILUS-legende van EUTYCHIANUS; doch de hoofdpersoon van dit verhaal is niet de οἰκονόμος te Adana, maar een jongeling, die bij Floreffe in de dioecese van Luik woonde, en de geschiedenis zal „infra hoc quinquennium" hebben plaats gehad. Zoo lezen we *Dial. Mir.* VI. *cap.* 23 een verhaal, waarin FILIPS (II) van Frankrijk als een der hoofdpersonen optreedt; hetzelfde verhaal komt voor *Gesta Romanorum* cap. 128; doch niet »PHILIPPUS rex Franciae," maar keizer MAXIMIANUS was de bedoelde hoofdpersoon. — Die zucht tot het annexeeren van vertellingen was algemeen in de Middeleeuwen. Een vertaler van het *Liber Apum* van THOMAS VAN CHANTIMPRÉ schroomde niet, voor de woorden: »adiit dioecesanum episcopum" te schrijven: »ende ginc totten bisschop *te Vtrecht*," en dat wel, ofschoon het verhaal in Normandië speelt (zie Dr. J. VAN VLOTEN, *Verzam. v. Nederl. Prozastukken* blz. 296.)

zijn. Hij had het genoegen te bespeuren, dat die verhalen algemeen in den smaak vielen. Eenige zijner vrienden verzochten hem zelfs ze te boek te stellen, daar de schade onherstelbaar zou wezen, indien deze geschiedenissen, die zeker der nakomelingschap tot stichting strekken konden, der vergetelheid prijs werden gegeven. Bij dat verzoek van sommige vrienden kwam eindelijk het »bevel" van den abt van Heisterbach en de »raad" van den abt van Mariënstatt: »quibus contradicere licitum non est." CAESARIUS toog aan 't werk. Hij gaf aan zijn boek den vorm van een gesprek tusschen onderwijzer en leerling, *Monachus* en *Novicius* [1].

---

[1]) In oudere uitgaven, met name in de Keulsche van 1591 (waarvan een exemplaar ter Stads-Bibliotheek te Amsterdam voorhanden is), heeten de sprekende personen in den *Dialogus* niet *Monachus* en *Novicius*, maar CAESARIUS en APOLLONIUS. (Zoo wordt ook — zie STRANGE, *ad Dial. Mir.* VII, *cap.* 1 — wat betreft de laatste zes boeken, gelezen in STRANGE's *codex* C en in de *princeps*.) De schrijver zelf geeft echter in zijn *prologus* duidelijk te kennen, dat hij zijn naam *opzettelijk* niet voluit geschreven heeft, maar dat toch de belangstellende dien naam vinden kan, en wel door samenvoeging van de beginletters der boeken (»Attamen qui nomen eius scire desiderat, *prima distinctionum elementa compingat*"). Dezen leiddraad volgende, vond KAUFMANN, (a. w. s. 95) in de beginletters van het 1e — 6e, 11e en 12e Boek CESARIUS als schrijver aangeduid. De acht letters van dezen naam zouden dus uit de beginletters der 12 boeken van den *Dialogus* bij keuze moeten worden geschift, — ongeveer op dezelfde wijze als bijv. uit 6 van de 10 beginletters in MAERLANT's *Alexander* de naam van des dichters vereerde vrouwe moet geconstrueerd worden. Doch KAUFMANN heeft zich de oplossing van het raadsel moeielijker voorgesteld, dan zij inderdaad is. Had hij eenvoudig weg *al* die *prima elementa* van de twaalf boeken in geregelde volgorde naast elkander geplaatst, dan had hij gevonden: CESARII MUNUS. Dat de schrijver deze oplossing bedoeld heeft, blijkt uit een gedichtje, dat aan het einde van het werk gevonden wordt. Het luidt:

Codicis exigui stilus auctorem reticiscens,
Ingeror in medium, veluti nova verbula spargens.
Sic ut mitis amor terat aspera, mitius illa
Corrigat, ac mores addat nota vera salubres.

De eerste letters van de woorden in dit sierlijk poëem geven, achter elkander gevoegd, den pentameter:

Cesarii munus sumat amica manus!

(Reeds de codices wijzen hierop: zie het facsimile vóór STRANGE's uitgave). Men zij over dit monniken-geknutsel niet al te verontwaardigd, — maar bedenke, dat ook in later eeuwen en buiten de kloosters, door mannen van

De schrijver zelf treedt in dien dialoog als onderwijzend monnik op; hij redeneert met zijn novicius over allerlei onderwerpen op godsdienstig en kerkelijk gebied; maar al die redeneeringen zijn niet anders dan de *draad*, waarmede hij eene groote menigte verhalen aan elkander tracht te rijgen.

In twaalf *distinctiones* of boeken, waaronder sommige van groote uitgebreidheid, handelt hij achtereenvolgens: *de Conversione*, *de Contritione*, *de Confessione*, *de Tentatione*, *de Daemonibus*, *de Simplicitate*, *de Sancta Maria*, *de Diversis Visionibus*, *de Sacramento Corporis et Sanguinis Christi*, *de Miraculis*, *de Morientibus*, *de Praemio Mortuorum*. En bij de behandeling van die onderwerpen stelt CAESARIUS ons in staat, kennis te maken met een groote schaar zijner tijdgenooten; sprekende en handelende treden ze voor ons op, en tal van mededeelingen ontvangen we omtrent hun bijzonder leven. We worden aan de hand van den meestal boeienden verhaler rondgeleid in het schemerlicht van het klooster, om er getuigen te zijn van den strijd en het lijden, van het vroom gebed en de schandelijke zonden der bewoners. Meer dan dat: een bont tafereel van het kerkelijk, maatschappelijk en huislijk leven zijner tijdgenooten [1] ontrolt zich voor ons oog. Monniken en ridders, geloovigen en ketters, wereldlijke en geestelijke vorsten, zwervende poëten en.... koordedansers trekken ons in bonte mengeling voorbij [2]. Met recht zegt KAUFMANN (s. 104), dat wij dezen schrijver vergelijken kunnen »mit jenem Teufel, welcher im Mährchen

---

naam in dergelijke knutselarijen tot walgens toe werd geliefhebberd, en waarlijk niet altijd met zoo opmerkelijke handigheid, als hier door CAESARIUS wordt getoond.

[1]) Het boek werd (gelijk uit *Lib.* II, c. 10 en *Lib.* X, c. 48 blijkt) geschreven in de jaren 1221 en 1222.... *ab incarnatione Domini*, zooals CAESARIUS nog zeide, — *a partu gloriosissimae Virginis*, zooals zijn uitgever JACOBUS FISCHERUS van Haarlem (*Epist. Dedicat.* voor de Keulsche uitgave van 1591) zich liever verkoos uit te drukken.

[2]) Somtijds worden wij op een recht verrassende wijze door den schrijver onderricht, blijkbaar zonder dat hij dit zèlf heeft bedoeld. Terwijl hij bijv. bezig is, met ingenomenheid te verhalen, hoe de moeder Maria hare geliefde Cisterciënser-orde verdedigt tegen elke lastering, stelt hij al pratende, ons in staat opmerkingen te maken omtrent het handelsverkeer dier dagen (*Dial.*

des LESAGE die Dächer abdeckt und uns in die innersten Gemächer der Wohnungen schauen lässt." Al het fantastische, ook al het groote en verhevene, dat zijn merkwaardigen tijd kenmerkt, geeft hij ons te aanschouwen, maar tegelijk gunt hij ons een blik in het proza van het dagelijksch leven zijner tijdgenooten en onthult hij ons ook hunne zwakheden, de jammerlijke laagheid en ruwheid, waaraan ze zich schuldig maakten. Al de kracht, al den rijkdom en de verhevenheid, die het Katholicisme in het tijdperk van den grooten INNOCENTIUS III openbaarde, en tevens al de teekenen van het naderend verval, die in datzelfde tijdperk zich duidelijk begonnen te vertoonen, — wie er zich een heldere voorstelling van maken wil, hij leze onzen *Dialogus!* — Wie belang stelt in de geschiedenis van het mirakelgeloof en het visioen onder de middeleeuwsche Christenen, vooral hij vergete niet, zich door CAESARIUS te laten onderrichten. In het hoofdstuk *de Sacramento Corporis et Sanguinis Christi*, zal hij treffende en keurige illustraties vinden voor zijn »dogmen-geschichte"; bij de lezing van de *distinctio de Sancta Maria* zal hij opmerken, hoe dit boek misschien de rijkste van al de schatkameren is, waaruit in later tijd de schrijvers van Maria-legenden hun voorraad hebben weggedragen; en in de hoofdstukken *de Morientibus* en *de Praemiis Mortuorum* zal hij de huiveringwekkende droombeelden, die het voorgeslacht hebben doen sidderen voor vagevuur en hel, te zien krijgen zóó duidelijk en zóó vreeselijk, dat hij tot de overtuiging zal komen: de middeleeuwsche kunstenaars, die de hel met al haar ontzettende foltertuigen, met haar »craulen ende tanghen" hebben afgebeeld, mogen te prijzen zijn om hun goeden wil, — de krachten ontbraken hun om met de teekenstift weer te geven, wat de geloovigen zich van die bange toekomst hebben voorgesteld. — Voorts, den wolf en het lam zal hij vredig met elkaar zien omgaan, — oud en nieuw geloof een innig verbond zien sluiten: want dezelfde vromen, die van de moeder Maria verhaalden, dat zij hare uitver-

---

Mir. VII, *cap.* 41); en terwijl hij redeneert over de straffen, die de gestorvenen ondergaan, levert hij u een merkwaardige schets van de kruisprediking in Nederland (XII, *cap.* 23).

korenen door een hartelijken kus of, waar het pas gaf, door een krachtigen oorveeg terugbracht op den rechten weg [1], — meenden nog altijd de elven en maren uit den heidenschen voortijd rondom zich te zien; ja, een enkele maal zelfs de oude strijdhaftige Frouwa [2] te aanschouwen, al was zij voorzichtig genoeg geweest, om zich te hullen in het kleed van de Dei Genitrix.

Dat alles zal de belangstellende lezer kunnen opmerken in verhalen, die in onderhoudenden toon en in tamelijk goeden stijl geschreven zijn. Ik meen te mogen beweren, dat de *Dialogus* een eervolle plaats mag innemen onder de letterkundige voortbrengselen van den tijd, waartoe hij behoort.

In één opzicht [3] is de schrijver minder gelukkig geweest, namelijk in den gesprek-vorm, dien hij aan zijn boek gegeven heeft. De rol toch, dien de *novicius* in dezen *Dialoog* te vervullen heeft, is meestal zeer onbeduidend en onnoozel; de herhaalde uitroepen van verwondering, de kinderachtige opmerkingen en de meestal onbeteekenende vragen, door hem in 't midden gebracht, zijn verre van geschikt, om bij den lezer ook maar éénige ingenomenheid voor dezen leergragen discipel te wekken [4].

---

1) *Dial Mir.* VII, *cap.* 32, 33.

2) *Ibid. Cap.* 38, vgl. Kaufmann s. 135.

3) Over een ander gebrek in het boek mogen wij Caesarius niet te hard vallen: hoewel hij zijne verhalen in rubrieken trachtte te verdeelen, bleef hij op verre na niet getrouw aan de door hem aangenomen verdeeling. Verscheiden Maria-legenden bijv. worden ook buiten de *Distinctio de Sancta Maria* aangetroffen, enz. Maar Caesarius heeft zelf gevoeld, dat het hem onmogelijk was, bij zijn overvloed de wenschelijke orde te bewaren, en daarom zijn novicius de woorden in den mond gelegd: »Dummodo loquaris aedificatoria, de ordine modica mihi cura est." Met dat al is zijn gebrek aan orde vrij lastig voor lezers, wien het te doen is om een andere soort van »aedificatoria", dan die door den schrijver werden bedoeld.

4) Toen Caesarius eenige jaren later een werk van nagenoeg dezelfde strekking schreef, bediende hij zich niet meer van den gesprekvorm. Dat werk, getiteld: *VIII Libri Miraculorum*, is verloren gegaan, met uitzondering van een klein fragment, dat door Kaufmann (a. w. s. 163—196) werd uitgegeven. Ook dit fragment heb ik voor mijn opstel hier en daar gebruikt. — Ik moet er nog opmerkzaam op maken, dat in het onlangs verschenen *Supplement* op Potthast's onmisbare *Bibl. Hist. Medii Aevi* beide boeken met elkander verward worden (pag. 52).

Ware het boek niet in den gesprekvorm geschreven, dan zou het zeker de grootst mogelijke overeenkomst hebben met het te onzent meer bekende *Bijenboek*, het *Bonum universale de apibus* van THOMAS VAN CHANTIMPRÉ, dat een veertigtal jaren later geschreven werd. Bij beide schrijvers wordt op dezelfde wijze de theorie verduidelijkt door verhalen van denzelfden stempel, bij beiden heerscht dezelfde ingenomenheid met de instelling, waarnaar ze hun leven hadden gevormd, dezelfde geestdrift voor kerk en godsdienst, — bij beiden ook dezelfde zucht naar het wonderbare. In één opzicht nogtans levert de *Dialogus* een aangenamer onderhoud op dan het *Bijenboek*: hoeveel kwaads ook CAESARIUS moge te vermelden hebben, het tafereel, door hem van den zedelijken toestand in zijne eeuw geschetst, steekt nog zeer gunstig af bij de dikwijls huiveringwekkende schilderingen van zijn jongeren tijdgenoot. We hebben echter, naar ik meen, een goede reden om aan te nemen, dat wij in dit opzicht bij THOMAS VAN CHANTIMPRÉ beter ingelicht worden dan bij den monnik van Heisterbach. Eerstgenoemde toch had [1] geruimen tijd de taak van *confessor* vervuld en derhalve meer gelegenheid gehad om het leven in de wereld ook achter de schermen gade te slaan, terwijl uit den levensloop van CAESARIUS lichtelijk te verklaren is, dat aan zijn optimisme minder gevoelige schokken zijn toegebracht.

Voor 't overige meene men niet, dat onze schrijver er de man naar was, om het kwade, dat hij in of buiten het klooster ontdekte, te bemantelen of te vergoelijken: bij wijlen treedt hij op als een zedemeester, die met de grootste gestrengheid, soms met bijtenden spot, over de zonden ook der aanzienlijksten het vonnis durft uitspreken [2]).

---

[1]) Zie het leven van THOMAS, door COLVENERIUS vóór diens uitgave van het *Liber Apum* (Duaci 1597) geplaatst, pag. 2.

[2]) *Dial. Mir.* I. *Cap.* 27; XII, *Cap.* 5, 13 en elders. Den ruwen en twistzieken ridder KUNO VON MALBERG noemt hij niet onaardig: »Valens in militia, ne dicam in malitia," (XI, *cap.* 17). Vermeldenswaardig is ook de twijfelachtige lofspraak, die hij voor den jongen LODEWIJK VAN THÜRINGEN over heeft: »Satis tractabilis et humanus, et, ut verius dicam, ceteris tyrannis minus malus." *Dial. Mir.* II, *cap.* 9. VI, *cap.* 5 enz. blijkt, hoe hij ook over hooggeplaatste

Bij al zijn ernst en gestrengheid bewaart echter onze monnik een goeden luim, die hem nu en dan doet bezwijken voor de verzoeking, om zijne wonderverhalen af te wisselen door vertellingen, die geheel en al het karakter van anekdoten dragen. Vooral is zijn goedhartige luim rijk in lachwekkende voorbeelden van de onhandigheid en domheid van vele kloosterlingen en geestelijken [1].

---

geestelijken zich durft uitlaten. Zelfs over INNOCENTIUS III, die de privilegiën der Cisterciënser-orde bedreigd had (VII, *cap.* 6.), wordt II, *cap.* 30 een zeer streng verwijt uitgesproken.

[1]) Zie de *Distinctio de Simplicitate*, en *passim.* — Een andermaal zijn het de gehate Joden, die de onderwerpen zijner anekdoten leveren. Zoo stijgt zijn goede luim tot schalkheid, als hij ons (II, *cap.* 24) het volgende verhaalt, dat tevens strekke als proeve van zijn schrijftrant.

De schoone dochter van een Jood was, tengevolge van haar omgang met een jongen geestelijke, die in de nabijheid woonde, zwanger geworden. Toen zij nu haar minnaar mededeelde, hoe ze vreesde dat haar vader, als haar schande openbaar werd, haar dooden zou, antwoordde de klerk: »Noli timere. Bene liberabo te. Si dixerit tibi pater tuus vel mater: Quid est, filia! venter tuus intumescit, videris nobis concepisse; respondebis: Si concepi, nescio; hoc scio quia virgo sum, et nondum virum cognovi. — Ego bene agam cum illis, ut credant tibi." Ille diligentissime cogitans qualiter puellam liberaret, huiusmodi stropham invenit. Tollens arundinem, in silentio noctis ad fenestram camerae, iuxta quam illos dormire noverat, accessit, et verba huiuscemodi per immissam fistulam sibilavit: »O iusti et Deo dilecti, (propriis nominibus eos exprimens), gaudete, ecce filia vestra virgo concepit filium, et ipse erit liberator populi vestri Israël." Statimque paululum retraxit arundinem. Ad hanc vocem Judaeus expergefactus, excitavit uxorem suam, dicens ei: »Numquid non audisti, quid nobis locuta sit vox coelica?" Respondit mulier: »Non." Et ille: »Oremus, ut et tu audire merearis." Orantibus eis, clericus ad fenestram stans, et diligenter quid loquerentur auscultans, post moram eadem verba quae supra repetivit, atque adiecit: »Magnum debetis filiae vestrae honorem exhibere, magnam curam adhibere, et cum multa diligentia servare puerum, de eius virgineo corpore nasciturum: ipse enim est Messias, quem exspectatis." Illi exsultantes, et de revelatione post repetitionem facti certiores, vix diem exspectare potuerunt. Puellam vero considerantes intumescente aliquantulum utero concepisse, dixerunt ad illam: »Dic nobis, filia, de quo conceperis?" Quibus illa, sicut edocta fuerat, respondit. Et vix prae gaudio sese capientes, non potuerunt se continere, quin familiaribus suis dicerent, quid ab angelo audierint. Illi aliis recitantes, fama dilatante divulgatum est, quia talis virgo Messiam parturiret. Instante tempore pariendi, multi ad domum puellae confluxerunt Judaei, cupientes nova nativitate diu desiderati laetificari.... Affuit hora, ut pareret misera: et ecce secundum consuetudinem mulierum dolor, gemitus et clamor. Tandem enixa est infantem, non

Hoeveel hooger hij stond in ontwikkeling, dan de groote menigte der monniken van zijne dagen, blijkt dááruit, dat hij, niet medegesleept door het vooroordeel zijner tijdgenooten, zich krachtig verzet tegen beleedigingen, die tengevolge eener misplaatste godsdienstige geestdrift, den goeden smaak werden aangedaan. Algemeen heerschte de gewoonte, om bij het kerkgezang zijn ijver te toonen door een bovenmatig uitzetten der stem: de een wilde hierin den ander overtreffen, en dit gaf aanleiding tot een vromen wedstrijd, die natuurlijk niet weinig schade deed aan de welluidendheid van het gezang. Tegen dat misbruik trekt CAESARIUS krachtig te velde. Met zijn eigenaardigen humor verhaalt hij [1], hoe bij zekere gelegenheid, toen er »fortiter, id est clamose, non devote" gezongen werd, een duivel in de kerk stond, in de linkerhand een grooten, langen zak vasthoudende, en met de wijduitgestrekte rechterhand de geluiden der zangers in dien zak jagende: toen de plechtigheid was afgeloopen en de zangers zich behoorlijk meenden te hebben afgesloofd, hadden ze juist des duivels zak volgezongen! Ook uit andere voorbeelden trachtte hij zijnen lezers aan te toonen: »In quantum maligni spiritus turbantur in cordis nostri devotione, in tantum laetificantur in superba vocum exaltatione" [2].

---

tamen Messiam, sed filiam." Natuurlijk ziet CAESARIUS in deze teleurstelling een bewijs van de rechtvaardigheid Gods, »qui vanam spem iniquorum convertit in fabulam, gaudium in tristitiam, exspectationem in confusionem."

Eene andere anekdote van CAESARIUS bleef tot op den huidigen dag ook te onzent onder Katholieken en Protestanten in velerlei vormen voortleven. Het is deze: Eens toen GEVARD, de abt van Heisterbach, in het kapittel een predikatie hield, waren er velen, vooral van de *conversen*, in slaap gevallen. Sommigen zelfs sliepen hoorbaar. Op eens riep de abt: »Hoort, broeders, hoort! iets nieuws en belangrijks zal ik u mededeelen! Er was eens een koning, en die heette ARTHUR....." Hierbij bleef het verhaal. De abt voegde er de vermaning aan toe: »'t Is toch wel ongelukkig, broeders! Toen ik u over God sprak, gingt ge slapen, en nauwelijks begin ik over beuzelingen te praten, of ge steekt allen de ooren op om te luisteren."

[1]) *Dial. Mir.* V, *cap.* 5. — Prof. MOLL heeft in zijne *Berichten aang. den staat van het Kerkgezang in Nederl.* enz. (*Verh. en Meded. der Kon. Akad. v. Wetensch. afd. Letterk.* Dl. XII pag. 23) door voorbeelden aangewezen, hoe nog in de 15e eeuw gewaakt moest worden tegen het overmatig uitzetten der stemmen, het zingen »in clamorosa voce."

[2]) *Dial. Mir.* IV, *cap.* 9.

Vatten wij al het medegedeelde omtrent schrijver en boek samen, dan moeten we tot het besluit komen: dat er van beiden inderdaad zeer veel goeds valt te zeggen, en dat men recht heeft, onzen Heisterbacher monnik een onderhoudenden verteller te noemen. — Maar.... „elk mensch heeft zijne zwakke zijde;" — en, hoe ongaarne wij den opgeruimden en onderhoudenden verteller willen hardvallen, toch is het plicht, ook op de donkere bladzijden in zijn boek te wijzen.

Daarbij denken wij allereerst aan die hoofdstukken, waaruit op de treurigste wijze blijkt, hoe ook bij dit kind des lichts de zachte en heldere blik, die hem van nature eigen was, bijwijlen verduisterd werd door den ontzettenden haat van de somberste dweepzucht. Op de rampzalige paria's der middeleeuwen, op hen voor wie ons voorgeslacht geen beteren naam overhad, dan dien van »die Joden sure, die verdoemden creature," werpt ook CAESARIUS meêdogenloos den steen [1]; straks zullen wij zien, hoe de bisschop van Luik, die het gewaagd had rechtvaardig te zijn tegenover een Jood, op de grofste wijze werd beschuldigd. De haat tegen de Joden is bij onzen schrijver, gelijk bij de meesten zijner tijdgenooten, de eerste en krachtigste haat; en de tweede, bijna aan dezen gelijk, is die tegen de ketters.

Wie een tafereel weet te schetsen, zoo aandoenlijk en verheffend als dat van den marteldood der volgelingen van ARNOLD te Keulen [2], en daarbij nog lust gevoelen kan, om die edele bloedgetuigen, bij de vermelding zelve van hun stervensmoed, op de kwaadaardigste wijze te verguizen, — die moet wel aangegrepen zijn door een dweepzucht, die aan alle menschelijk gevoel het zwijgen weet op te leggen.

---

[1]) Zie vooral *Dial. Mir.* II, *cap.* 23—26.

[2]) *Dial. Mir.* V, *cap.* 19. De hier vermelde marteldood van Keulsche (Tanchelmistische?) ketters had plaats »sub Archiepiscopo REYNALDO," dus tusschen 1159 en 1167. Mocht een van de ijverige »Niederrheinische" geschiedvorschers ons, uit de ongetwijfeld rijke bronnen die hun ten dienste staan, een goede geschiedenis der ketterijen te Keulen bezorgen! Er is toch meer dan ééne reden om te vermoeden, dat juist Keulen in de 12e en 13e eeuw het broeinest (sit venia verbo) geweest is van merkwaardige en vermetele haeresiën, die ook in de Nederlanden zich openbaarden.

Gelukkig, het aantal van die hatelijke bladzijden is maar klein. — Grooter is het aantal hoofdstukken, waarin de schrijver zijnen lezer verveelt, door zijn rol als verteller te vergeten en op zijne wijze te dogmatizeeren, te exegetizeeren of zich in stichtelijke overdenkingen te verdiepen. In die hoofdstukken komen ja enkele lichtpunten voor, maar over 't geheel getuigen zij op treurige wijze, hoe de goede smaak, CAESARIUS van nature eigen, dikwijls niet bestand was tegen den bedervenden invloed van den geest zijner eeuw. Een enkele proeve zal den lezer waarschijnlijk meer dan voldoende zijn: zij geeft tevens een vrij juiste karakteristiek van 't geen bij de toenmalige vromen voor bijzonder stichtelijk gold. *Lib.* VIII, *Cap.* 35 lezen wij 't volgende: „*Monachus.* O quantum legere desiderabat Job in libro passionis Christi, quando dicebat: „Quis mihi tribuat auditorem, ut desiderium meum Omnipotens audiat et librum scribat ipse qui iudicat, ut in humero meo portem et circumdem illum quasi coronam mihi?" [1]) Liber vitae Christus est, secundum Johannem »septem signaculis signatus," in quo, ut ait Paulus, est salus, vita et resurrectio nostra, quem Apostoli cum multa gloria miraculorum, quasi coronam, portaverunt per universum mundum. Quem cum primo obtulissent scienti litteras, id est Judaeo, et respuisset illum tanquam signatum, obtulerunt illum nescienti litteras, scilicet gentilitati, et cum illum intelligere non posset, exposuerunt ei, sicut Philippus eunucho. Librum hunc Christus ipse scripsit, quia propria voluntate passus est. In pelle siquidem corporis eius scriptae erant *litterae minores et nigrae*, per lividas plagas flagellorum; *litterae rubeae et capitales* per infixiones clavorum; puncta etiam et virgulae, per punctiones spinarum. Bene pellis eadem prius fuerat multiplici percussione pumicata, colaphis et sputis cretata, arundine liniata [2]). *Novicius.* Gaudeo me cum fructu didicisse, quod ignoravi." — Vooral ook van het Hooglied maakt onze schrijver nu en dan een

[1]) Job 31, vs. 35, 36.
[2]) Men ziet, dat de schrijver doelt op de behandeling, die het perkament onderging, vóórdat het beschreven werd.

vrij zonderling gebruik. — Maar zijne stoute verklaringen zullen niemand verbazen, wien het bekend is, hoe weinig nauwgezet hij zelfs met het *aanhalen* van bijbelteksten te werk gaat. Het verdient opmerking, dat een man, die als »vir literatus" onder zijn tijdgenooten in zoo goeden reuk stond, met de meeste koelbloedigheid en blijkbaar zonder van iemand berisping te vreezen, in de *Praefatio* voor zijne *Homilieën* mededeelde: »Sententias et auctoritates tam Veteris quam Novi Testamenti, cum a me expositionibus inserendae essent, ipsaque verba aliquando nescirem *et nimis esset taediosum libros revolvere*, posui illas ut scivi, non ex industria sed ex ignorantia quandoque verba ipsa, vel sensum verborum, mutando."

Het zondenregister van CAESARIUS is ten einde. Ik meen toch de beschuldiging niet te mogen onderschrijven, die door WATTENBACH [1]) tegen hem wordt ingebracht: »man erstaunt immer von neuem über die ausserordentliche Leichtgläubigkeit des Mannes." Dat alle mogelijke wonderverhalen, die maar niet in te grooten strijd waren met zijn dogmatiek, door CAESARIUS voor goede munt werden aangenomen, is volkomen waar: hij was dus in hooge mate lichtgeloovig. Maar zijne lichtgeloovigheid was niet »ausserordentlich" en mag geen herhaald »erstaunen" verwekken. Immers hij was juist even lichtgeloovig als *alle* zijn tijdgenooten, met uitzondering natuurlijk van enkele ketters en van de »physici," voor wie, ook volgens den *Dialogus*, de Kerk der 13e eeuw reeds even bang was als sommige kleingeloovigen van de 19e. — Dat de de naam van Maria meer »medicinale" was dan de beste stoffelijke medicijn; — dat ook de muizen bij haar knabbelen ontzag bewezen aan de hostie, — en dat een knaap, wiens vader, in strijd met de eerste beginselen der paedagogiek, tot hem gezegd had: »Vade diabolo!" onmiddellijk door den Booze was weggenomen en (niettegenstaande de bedenking van onzen *Novicius*, dat volgens Ezechiël de zoon de ongerechtigheid des vaders niet dragen zal) nooit weer terugkwam: — wie, behalve ketters en natuurkundigen, heeft in de dagen van CAESARIUS niet met de meeste belangstelling

[1]) *Deutschlands Geschichtsquellen bis zur Mitte des 13en Jahrh.* s. 526.

naar dergelijke verhalen geluisterd? — wie ook maar een oogenblik aan de geloofwaardigheid daarvan getwijfeld? — Ik voor mij heb niet kunnen bespeuren, dat er eenig verschil bestaat tusschen de lichtgeloovigheid van CAESARIUS en die van THOMAS van CHANTIMPRÉ of van de kroniekschrijvers dier dagen.

Sommige katholieken van lateren tijd waren met het boek van CAESARIUS niet bijzonder ingenomen: zij meenden dat er *te veel* wonderbaars in voorkwam. Het afkeurend oordeel van onzen WESSEL GANSFORT over den *Dialogus* zal ik straks gelegenheid hebben mede te deelen; — toen JACOB FISCHER van Haarlem, monnik in 't klooster Hemmenrode, de Keulsche uitgave van den *Dialogus* (1591) bezorgde, moest hij in zijne *Praefatio ad Catholicum lectorem* een ernstige klacht aanheffen over 't verwijt, dat CAESARIUS voor een lichtgeloovig verteller van fabelen werd uitgekreten, en dat wel niet alleen door JOANNES JACOBUS FRISIUS [1], van wien men nu eenmaal niet anders wachten kon, omdat hij een »homo Zuinglianus" was, maar zelfs door velen, die nog voor goed katholiek wilden doorgaan. En uit de voorrede van KAUFMANN's monografie (pag. VII) blijkt, dat in 1851 STRANGE's nieuwe uitgave van CAESARIUS aan sommige katholieken onwelkom was. Immers, in de te Leuven verschijnende *Revue Catholique* (1850/1, *Livr.* I. p. 50) werd in het midden gebracht: »dat de vernieuwde uitgave van die »schriften voor de Kerk gevaarlijk moest worden geacht, wegens »de veelvuldig daarin voorkomende wondervertellingen, die *het* »*echte wonder* zouden kunnen belachelijk maken of in verdenking »brengen." Merkwaardig is het antwoord van Dr. KAUFMANN: hij moet erkennen, dat dit bezwaar »vollkommen gerechtfertigt" zijn zou, indien er *niet een nieuwe uitgave*, maar een *vertaling* van CAESARIUS was verschenen; gelukkig was het boek in 't Latijn geschreven! En KAUFMANN's *Duitsche* monografie over CAESARIUS kon niemand hinderen, want zij had »grade den Zweck, für solche »scheinbar gefährliche Erzählungen Fingerzeige zu richtiger Auffas»sung darzubieten." Bovendien moest men bedenken, dat men

---

[1]) In *Additione ad* SIMLERI *Bibliothecam*.

hier te doen heeft met eene »Fülle legendarischer Poësie, die weit »mehr einen literaturgeschichtlichen, mythologischen und aesthe»tischen, als einen kirchlichen und theologischen Standpunkt der »Beurtheilung erheischt."

Wij voor ons gelooven, dat men reden heeft, om ook op »kirchlichem und theologischem Standpunkte" zich te verheugen, dat CAESARIUS met zijne tijdgenooten gelijk stond in lichtgeloovigheid, en ons zoodoende, zonder iets te verzwijgen, een juiste aanwijzing heeft gegeven van het »kerkelijk en theologisch standpunt," waarop men in zijne dagen gekomen was.

II.

De rijke monografie van Mr. J. DIRKS, *Noord-Nederland en de Kruistochten* [1], zou er ongetwijfeld bij gewonnen hebben, indien de geachte schrijver gebruik had gemaakt van het licht, dat CAESARIUS door enkele mededeelingen over dit belangrijke onderwerp doet opgaan. »Eene nieuwe bearbeiding van de stoffe," zegt daarom Prof. MOLL [2], »waarbij CAESARIUS gebruikt en de zedelijk-godsdienstige zijde der verschijnselen in behoorlijk licht zal gesteld worden, blijft wenschelijk." Als een kleine bijdrage tot zulk een nieuwe bearbeiding laat ik hier volgen, wat ik over dit onderwerp, naar aanleiding van 't boek van CAESARIUS, aanteekende.

Gedurende het geheele tijdperk der kruistochten is er zeker door ons voorgeslacht nooit zoo algemeen, nooit met zoo groote ingenomenheid aan den oorlog in het Oosten deelgenomen, als in de dagen, die CAESARIUS beleefde. Ontzaglijk groot moet het aantal geweest zijn der Noord-Nederlanders, die in 1217 ten strijde togen, al moge er dan ook iets overdrevens wezen in het bericht van een der kruispredikers van INNOCENTIUS III, dat reeds ten jare 1214 vijftig duizend »Friezen" (men weet, in wat ruimen zin die naam destijds gebruikt werd) het kruis zouden hebben aangenomen [3].

---

[1]) Geplaatst in het 2e deel van *De vrije Fries.*

[2]) *Kerkg. v. Ned.* IIe dl. 1e st., blz. 2.

[3]) *Epistola* OLIVERI bij MARTENE *et* DURAND, *Coll. Monum.* I, p. 1116.

Bewonderenswaardig ook was de moed en het beleid, in die dagen door de Nederlanders vooral getoond: tijdgenooten getuigen het, als ze bij hunne beschrijving van den vierden kruistocht eenparig den lof verheffen van de »gens Frisonum;" en al wenschen wij ook niet den handschoen op te nemen voor de Damiaatjes van Haarlem, — uit de lezing van onpartijdige verhalen ontleenen we toch de overtuiging, dat bij het gelukkig krijgsfeit voor Damiate onze voorvaderen zich boven hunne tochtgenooten hebben onderscheiden [1].

Doch niet om de meer of minder juiste kennis van hunne wapenfeiten is het ons hier te doen; wij wenschen alleen te onderzoeken: waaraan 't is toe te schrijven, dat bij onze voorzaten de ijver, om aan dien kruistocht deel te nemen, zoo algemeen en krachtig, waarom hunne ingenomenheid daarmede zoo buitengewoon groot was?

Prikkelde niet voornamelijk de zucht naar avonturen of de begeerte naar buit onze stoute zeevaarders, bovenal de bewoners der Noordelijke gewesten, — »die rude Vriezen," het nageslacht der »bestiales Frisones," — zoodat ze volgaarne hunne koggen uitrustten voor de reis naar het Oosten, méér om aan eigen lust te voldoen, dan uit begeerte om het hunne bij te dragen tot de volvoering eener heilige taak? Dat het bij velen onder onze kruisvaarders zoo was gesteld, is meer dan waarschijnlijk. Reeds bij den eersten kruistocht immers was het gebleken, met hoeveel bereidvaardigheid avonturiers en vrijbuiters, uit onze streken afkomstig, gemeene zaak maakten met de *militia Domini.* Ten jare 1097 toch werden de kruisvaarders op de Middellandsche zee, in de nabijheid van Cilicië, de nadering eener vloot gewaar, waarvan de bemanning bleek te bestaan uit *homines Christianae professionis*; het waren avonturiers uit Vlaanderen, Holland en Friesland [2], die

---

[1]) Zie bijv. ECCARD, *Corp. Hist. Med. Aevi.* II, p. 1403.

[2]) WILLERMUS TYRENSIS, die in zijne *Hist. Lib.* III (*Gesta Dei*, I, p. 679; vgl. ALBERTUS AQUENSIS, *Hist. Hierosol.* III, c. 4) een levendige schildering van deze ontmoeting geeft, zegt: »responderunt, quod a Flandria, *Holandia* et Frisonia;" MAERLANT (uitg. van DE VRIES en VERWIJS III, p. 366):

reeds sedert acht jaren, onder aanvoering van zekeren WINEMER VAN BOULOGNE, als roovers gekruist hadden op de Middellandsche zee..... en dat met het beste gevolg; want ze hadden »heidine geroeft ende waren rike," zooals MAERLANT van hen getuigt. Maar thans, door berouw over hunne misdrijven getroffen, »compuncti corde," werden onze brave zeeschuimers bereid bevonden, om »orationis gratia" naar Jeruzalem te trekken, en vereenigden zij zich gaarne met de heerscharen der geloovige Christenen.

Was het zóó gesteld reeds met een deel der Nederlanders, die aan den *eersten* kruistocht deelnamen, uit menigen trek bij CAESARIUS blijkt ons, hoe ook in zijne dagen bij de aanneming van het kruisteeken veel onheilig vuur op het outer werd gebracht, — wat heidensche ruwheid zich ook toen nog openbaarde bij de menigte, die de kruisprediking bijwoonde, en hoe een aanmerkelijk deel dier menigte nog maar enkel *in naam* tot de Kerk behoorde. De indruk, dien de lezing van CAESARIUS op iederen onbevooroordeelde maken moet, is ongetwijfeld deze: dat er onder de duizenden Nederlanders, die zich toerustten tot den heiligen krijg, zéér velen waren, omtrent wie men, zonder hun te kort te doen, de getuigenis mag afleggen, dat zij nooit iets hadden gekend van den edelen geest, die eenmaal een BERNARD VAN CLAIRVAUX bezielde, en die in de dagen van CAESARIUS zich openbaarde in den uitnemenden JACQUES DE VITRY.

Het kon niet anders, of, waar velen derhalve door allerlei wereldsche neigingen en onreine verwachtingen tot den tocht werden aangedreven, daar moest de levenswijze in het leger weinig strooken met hetgeen een schare van krijgsknechten des Heeren betaamde, die geen andere leuze kenden, dan het: »God wil het." Overbekend zijn dan ook de klachten, reeds in de twaalfde eeuw van velerlei zijde aangeheven over de zedeloosheid der kruisvaarders. Ook aan CAESARIUS waren zulke klachten ter oore ge-

---

»An hem vernemen si ende horen,
Dat volc es van Vlaenderen geboren,
Van Vrankerike, van Vriselant,
Ende van Antwaerpen in Brabant."

komen. In het klooster van Heisterbach leefde een camerarius, Willem genaamd, vroeger kanunnik onder Utrecht, die zelf aan de kruisvaart had deelgenomen; met scherpe trekken wist deze Willem te schilderen, hoe gunstig het leven der Sarracenen afstak bij de geldzucht, de overdaad, de onmatigheid en dierlijkheid der Christenen, die in het Oosten als krijgsknechten huns Heeren vertoefden, — en hoe bij de Sarracenen zelven de overtuiging leefde, dat de vele nederlagen der Christenen te beschouwen waren, niet als bewijzen voor de kracht der Sarraceensche wapenen, maar als straffen van den Heiligen God, die vertoornd was over zóóveel ten hemel schreiende ongerechtigheid [1].

Wat zal men zeggen van een Kerk, die haar steun zoekt in zulk eene *militia Domini*,.... een bende woestelingen, tuk op buit, begeerig naar avontuur, en jammerlijk slecht van levensgedrag?

Meer dan dat: De priesters, die zoovele duizendtallen wisten op te wekken, om zich bij die legerscharen te voegen, — toonden ze niet, te behooren tot een geestelijkheid, bij wie de gedachte aan het: »Non tali auxilio!" nooit opkwam, — tot een geestelijkheid, die niet schroomde zich van *alle* werktuigen te bedienen, en voor wie *elk* middel heilig was, zoo 't maar strekken kon, om de stoffelijke kracht der Kerk te doen toenemen?

Dergelijke vragen zijn méér dan eens uitgesproken geworden. Ons antwoord is: Wees voorzichtig in uw oordeel! Want ook hier is, bij al het afschuwwekkende, veel, dat eerbied en hulde eischt; — ook hier is iets, neen zeer veel, van dien liefelijken zonneschijn, rijk aan licht en warmte overal, waar gesproken en gehandeld wordt door menschen, die de aanraking hebben gevoeld van reiner en edeler geest.

Wie den ijver, waarmede ons voorgeslacht vooral aan den vierden kruistocht deelnam, als een verschijnsel op het gebied van godsdienstig en zedelijk leven, naar behooren waardeeren wil, hij zoeke zooveel mogelijk hen te leeren kennen, die het krachtigst dien ijver gewekt hebben, en zich aan het hoofd der beweging plaatsten; hij geve acht op de middelen, welke zij aanwendden om haar te leiden

---

[1]) Uitvoerig, maar treffend is het verhaal bij Caes. IV, c. 15.

en te sterken; in één woord, hij wijde een opzettelijk onderzoek aan *de kruispredikers en hunnen arbeid.*

Leggen we nu naast den *Dialogus* van CAESARIUS de verspreide berichten van dezen en genen zijner tijdgenooten, — dan wordt het ons inderdaad mogelijk, een vrij juist tafereel op te hangen van de kruisprediking in de Nederlanden tusschen de jaren 1214 en 1217, — een tafereel, waarop het niet ontbreekt aan scherpe tegenstelling van licht en bruin.

Op den voorgrond staat Meester OLIVIER, scholaster van Keulen. Van den geheelen arbeid der kruisprediking, van alle maatregelen om haren invloed te verzekeren, is hij ongetwijfeld de voortreffelijke leider geweest.

Hoe deze man als kruisprediker in onze gewesten werkte, en wat hem op zijne tochten wedervoer, — dat willen wij afluisteren van CAESARIUS en diens berichtgevers, allen behoorende tot den kring van OLIVIER'S vrienden of bekenden. Doch vooraf ga een schets van zijn karakter, voor zoover het ons gegeven is, dit op te maken uit de mededeelingen van andere zijner tijdgenooten en uit zijne eigene werken [1].

Ongetwijfeld is hij voor zijn tijd een groot en bij uitstek krachtig man geweest, — man van het woord niet alleen, maar ook man van de daad; — een van die buitengewone en in menig opzicht benijdenswaardige menschen, die al hunne krachten en gaven, die hun bestaan geheel en onverdeeld wijden kunnen en wijden willen aan één groote en gewichtige levenstaak, wier vervulling hun ideaal is, hun één en hun al. »Een gekochten slaaf des kruises" (servus empticius crucis), zoo noemde hij zich gaarne [2]; zich dien naam waardig te toonen, dat keurde hij zijn roeping en zijn eere tevens. Als gehoorzaam volger dier roeping reist hij rusteloos de Nederlanden

[1]) Aanteekeningen omtrent zijne levensgeschiedenis worden gevonden bij ECCARD, in de *Praef.* (§ 6, 7) voor *Vol.* II van zijn *Corp. Hist. Med. Aevi.*; eene met ingenomenheid bewerkte biografie, die mij goede diensten bewees, werd geleverd door JUNKMANN, in *Kathol. Zeitschrift*, 1er. *Jahrg.* 2es. *u.* 3es *Heft*, Münster 1851.

[2]) Zie zijn brieven in EMO'S *Chron. ed.* MATTHAEUS, *Analecta*, II, pag. 65, 71.

door, om, in den geest van zijn voortreffelijken lastgever, van den ijverigen, schranderen, en — ook bij zijn heerschzucht en hoogmoed — welmeenenden INNOCENTIUS III, door prediking en door velerlei anderen arbeid allen tot het deelnemen aan de kruisvaart op te wekken. Maar (straks zullen wij het zien) hij laat zich niet, gelijk sommige zijner helpers, door valschen ijver voor zijne zaak tot middelen verleiden, die in zijne oogen onheilig zijn. Misbruiken werende uit het werk der kruisprediking, twisten vereffenende waar hij het vermag, doet hij allerwege zijne wekstem hooren tot den heiligen oorlog, — waarin alleen *zij* waardige krijgshelden zijn, alleen *zij* op een gelukkigen uitslag kunnen hopen, die uit innige overtuiging, uit liefde voor de heilige zaak en toegerust met de gaven Gods, ten strijde getogen zijn [1]. Aan de vrienden en vriendinnen, die hij bij zijn prediking hier-en-daar heeft gevonden, blijft hij gedenken, ook nadat zijn plicht hem geroepen heeft om verder te reizen: hij zorgt, dat zij na zijn vertrek nu en dan opwekkende brieven van hem ontvangen, waarin hij hen aanspoort, om met alle kracht de zaak der kruisvaart te blijven bevorderen [2]; ja als het noodig is, bezoekt hij steden, waar hij reeds gepredikt heeft en plaatsvervangers achterliet, ten tweedenmale [3], om er te regelen wat nog regeling noodig heeft, of om er op nieuw de kracht zijner welsprekendheid te doen gelden.

De kracht zijner welsprekendheid! Dat ze groot moet geweest zijn, zal ons aanstonds blijken, als we voorbeelden hebben mede te

---

[1]) Dat OLIVIER volgens deze overtuiging moet gepredikt hebben, maak ik op uit eene, naar 't mij voorkomt, merkwaardige aanteekening, te vinden in 't begin zijner *Historia Damiatina* (ECCARD, a. w. II, p. 1397). »Anno 1217... congregatus est exercitus Domini in Accon copiosus cum tribus regibus Jerusalem, Hungaro, et Cypri, qui, mistica munera secum non deferentes, parum egerunt memoria dignum."

[2]) Zie zijn brief, uit Friesland aan den Graaf van Namen »et nobili uxori ejus" geschreven, waarin wij aan 't einde lezen: »Haec autem scripsimus vobis, ... obnixe rogantes, ut cruce signatis propitii sitis et judicibus, quos apud Namurcum constituimus, favorabiles." (Te vinden bij MARTENE *et* DURAND, *Coll. Monum* I, p. 1115). Vgl. ook zijn bekenden brief aan de Friezen, bij MATTHAEUS *Anal.* II, p. 65.

[3]) Zoo te Luik; zie REINERI *Cont. in Chron.* LAMB., bij MARTENE *et* DURAND, *Coll. Monum.* V, p. 53 D.

deelen van den diepen indruk, dien ze hier, de groote opgewondenheid, die zij elders te weeg bracht. Hoe zeer zouden wij wenschen, dat ook maar een gedeelte van ééne zijner predikatiën tot op onzen tijd ware bewaard gebleven, om ons in staat te stellen, de gaven van den invloedrijken prediker te waardeeren. Intusschen, over zijn stijl, over de hoogte welke zijn letterkundige ontwikkeling bereikt had, kunnen wij een oordeel uitspreken, na kennis gemaakt te hebben met zijn nagelaten geschiedkundige werken en brieven [1]. Dat oordeel kan niet anders dan gunstig zijn. OLIVIER'S *Historia Damiatina* behoort zeker tot de best geschrevene werken van zijnen tijd; enkele gedeelten, zooals het negende hoofdstuk [2], verdienen voortreffelijk genoemd te worden; zijn Latijn steekt gunstig af bij dat van de meesten zijner tijdgenooten, bijv. bij dat van onzen EMO van Wittewierum, die toch als een man van buitengewone letterkundige ontwikkeling stond aangeschreven [3]. In één opzicht zondigde nu en dan de scholaster, gelijk zijn meeste tijdgenooten, tegen de eischen van den goeden smaak: zijn stijl, in den regel eenvoudig, wordt een enkele maal hoogdravend, gezwollen, opgeschroefd of hoe men 't noemen wil. Aan den aanhef van een brief, door hem aan de Friezen geschreven, lezen wij: »Laudans Dominum laudabo, gaudens in Domino gaudebo, nuncians nunciabo profectum crucis [4]:" en vrij wat erger nog maakte hij het aan 't slot van een brief, waarin hij ENGELBERT, aartsbisschop van Keulen de inneming van Damiate had gemeld [5]: «Tu Colonia," zoo eindigt hij: »civitas »sanctorum, ut quae in hortis *rosarum*, martyrum, *liliorum*, virgi-

---

[1]) Opgave van OLIVIER's nagelaten en in druk uitgegeven geschriften is te vinden bij POTTHAST, *Wegweiser*, i. v. *Epistola* en i. v. *Oliverius*. Een uitvoerige mededeeling omtrent nog ongedrukte werken van OLIVIER vindt men in Dr. J. FICKER's boven aangehaalde monografie: *Engelbert der Heilige*, Köln 1853, pag. 250 sq.

[2]) Zie bij ECCARD, *Corp. Hist. Med. Aev. Vol.* II, p. 1404 sq.

[3]) EMO toch, die met zijn broeder ADDO te Parijs, te Orleans en te Oxford gestudeerd had, was volgens MENCO »artium liberalium.... super omnes cle»ricos Frisiae sui temporis peritus, ac lingua Latina praecipua facundia prae»ditus." (Zie MENCONIS *Chron.* bij MATTH. *Anal.* II, pag. 113).

[4]) Zie zijn brief in EMO's kroniek, bij MATTH. *Anal.* II, pag. 65.

[5]) Te vinden bij BONGARS, *Gesta Dei* I, p. 1192.

»num, *violarum*, confessorum, nunc pace temporali per Venerabilem »Archiepiscopum vestrum gaudens, habitas, — pro devotione filia»rum tuarum flecte genua cordis tui coram Altissimo, qui vitae et »mortis habet imperium. Noli alta sapere, sed time coram ipso; »vias tuas argue, ne furor irae Dei, qui stillavit super te, conver»tatur in grandinem," enz.

Valt zulke gezwollenheid reeds in zijne brieven op te merken, waarschijnlijk zullen dan ook OLIVIER'S predikatiën er niet geheel vrij van geweest zijn; maar dat een predikatie daarom minder in den smaak zou gevallen zijn van de groote menigte der 13de eeuw, mogen wij, kinderen van de 19de, niet aannemen.

Intusschen, we hebben grond voor de gissing, dat slechts nu-en-dan, en bij uitzondering, door OLIVIER werd medegezondigd in den wansmaak van zijnen tijd: immers, dat hij doorgaans de kracht zijner predikatiën zou hebben gezocht in opgesmukte en hoogdravende volzinnen, om met belachelijke kwakzalvers-ijdelheid de menigte tot zich te trekken, — dát kunnen we niet gelooven: want dáárvoor had OLIVIER te veel van het *pectus, quod disertum facit*; dáárvoor was hij een te degelijk, een te echt-praktisch, een te eenvoudig en nederig man.

Wilt ge deze eigenschappen in hem leeren waardeeren, volg hem dan op den kruistocht van 1217, toen hij door raad en daad een der uitnemendste mannen onder de kruisvaarders toonde te zijn. Te Acco — wij ontleenen het bericht aan een achtenswaardig getuige[1] — was door de hoofden der kruisvaarders geruime tijd besteed aan wikken en wegen, aan vruchteloos beraadslagen over de vraag, welk krijgsplan men volgen zou. In een vergadering, waarin op nieuw die vraag wordt behandeld, neemt meester OLIVIER het woord, en dringt er met al de kracht zijner welsprekendheid op aan, dat men toch eindelijk tot handelen besluiten zal: — het gevolg is, dat, »inspirante Spiritu Sancto," met algemeene stemmen besloten wordt, den tocht onmiddellijk voort te zetten. — Men

---

[1]) Nl. JAKOBUS den bisschop van Acco, algemeen bekend onder den naam van JACQUES DE VITRY. Zie *Epist.* I JACOBI *Episc. Accon. ad* HONORIUM *papam* III, bij MART. *et* DURAND, *Thes. anecd. nov.* III, p. 288.

is vóór Damiate gekomen: na vruchtelooze inspanning beginnen de legerhoofden te vreezen, dat de sterkte onverwinnelijk is,.... maar ik deel het verhaal liever in de woorden van den berichtgever zelven [1] mede: »Dum autem nobiles et potentes exercitus de expug- »natione turris jam fere desperarent, quidam homines pauperes et »Deo devoti et humiles, scilicet Frisones, consilio magistri OLIVERII »Coloniensis cancellarii, super duas naves invicem connexas et colli- »gatas mirabilem et accolis inauditam erexerunt machinam cum »maximo labore et expensis," enz. — Aan deze *mirabilis machina* der Friezen, — aan haren ingenieur, den vroegeren kruisprediker in de Nederlanden, was inderdaad de inneming van Damiate te danken. – Maar wilt ge nu den praktischen man in zijn eenvoud en nederigheid leeren kennen, leg dan naast het bovenvermelde verhaal van JACQUES DE VITRY de bescheiden mededeelingen, die OLIVIER in zijn ledige uren, in zijn *Historia Damiatina*, als in een journaal, te boek stelde: we vinden dáár de vernuftige samenstelling van het krijgswerktuig meer uitvoerig beschreven, — doch de naam van den uitvinder wordt niet vermeld: het werktuig is, volgens OLIVIER'S bericht, samengesteld geworden, »Domino demon- »strante et architectum providente, sumptibus Teutonicorum et »Frisonum." [2]

Geen wonder, dat deze man alom in Nederland geacht en bemind was. Toen hij, uit het Oosten teruggekeerd, ons vaderland (althans Friesland en Groningen) ten tweeden male bezocht, werd hij alom met geestdrift ontvangen; als aan een vaderlijken vriend droegen de Friezen aan den kruisprediker de beslissing op van veete en twist. [3]

---

[1]) *Epist.* II JACOBI *Episc. Acc.* bij MART. *et* DURAND, l. c. p. 292.

[2]) *Hist. Damiat. ap.* ECCARD, a. w. II, p. 1403.

[3]) De tweede hier bedoelde kruisprediking van OLIVIER had plaats in 1223, derhalve een jaar nadat CAESARIUS zijnen *Dialogus* schreef. Van die tweede prediking verslag te geven, ligt dus eensdeels buiten ons bestek, en is anderdeels onnoodig, omdat zij genoegzaam bekend is door de uitvoerige mededeeling, te vinden in de kroniek van onzen EMO van Wittewierum, in wiens klooster de prediker op Pinksteren 1223 logeerde. (»Sabbato sacro Pentecostes et die sacro in Florido Horto pausavit.") Zie EMONIS *Chron. ap.* MATTH. *Anal.* II, p. 64 sqq.

Ik heb getracht, den krachtigen man te teekenen, die op den voorgrond van het tafereel der kruisprediking in 1214 staat: rondom hem groepeeren zich, in wat zwakker licht, eenige vrienden en reisgenooten, monniken of »wereldlijke" geestelijken, die den scholaster bij zijn arbeid ter zijde staan. CAESARIUS schetst ons de merkwaardigsten van die tochtgenooten en, al weet hij weinig van hen te zeggen, toch is dit weinige voldoende om met eenige ingenomenheid het reisgezelschap gade te slaan.

Even als OLIVIER moet zijn vriend HERMAN, Deken van Bonn, die te Luik met hem voor de kruisprediking werkzaam was [1], tot de meest geachte en ijverigste geestelijken behoord hebben: CAESARIUS, die een enkel verhaal uit den mond van dezen Deken voor de vergetelheid heeft bewaard, roemt herhaaldelijk zijne geleerdheid, [2] en deelt ons met ingenomenheid eenige voorbeelden mede van de uitnemende wijze, waarop hij in vroegere dagen, toen hij nog plebaan bij de St. Maartenskerk van Keulen was, zijne taak als biechtvader vervulde. Op éénen dag o. a. en bij eene ongezochte gelegenheid had HERMAN twee verharde boosdoeners (»ex quibus unus erat usu»rarius, alter vero homicida manifestus") tot belijdenis en berouw gebracht; de overwinning, op deze verharde harten behaald, had de edele en vriendelijke priester te danken alleen aan de zachtmoedigheid en hartelijkheid, waarmede hij hen toesprak. [3]

Dat intusschen niet alleen het zieleheil van enkele personen, maar ook het belang van Kerk en Staat in 't algemeen, tot het gebied behoorde, waaraan deze priester zijne zorgen en bemoeiingen wijdde,

---

Gedurende deze *tweede* kruisprediking schreef OLIVIER de beide brieven welke — althans in fragment (vgl. voor den brief »*Ad concilium*" de uitgaaf van EMO, bezorgd door 't Hist. Gen. te Utrecht in zijne *Bronnen* Dl. I, p. 87) — door EMO zijn bewaard (l. c. pag. 65), en uit één van welke ik hierboven een zinsnede aanhaalde. — Ik meen dit te moeten aanstippen, omdat in het *Charterboek* van v. MIERIS, Dl. I, pag. 169, door een zonderlinge vergissing beide brieven op het jaar 1216 in plaats van op het jaar 1223 zijn gesteld, en dus verkeerdelijk tot OLIVIER's *eerste* predikreize in betrekking worden gebracht.

[1]) Zie REINERI *Contin. in Chron.* LAMB. PARVI, bij MARTENE *et* DURAND *Coll. Monum.* V, p. 50.

[2]) *Dial. Mir.* III, *cap.* 30: »vir literaturae magnae"; VII, cap. 41: »vir, ut nostie, valde literatus."

[3]) *Dial. Mir.* III, *cap.* 50.

m. a. w., dat HERMAN niet alleen een goed pastor was, maar helaas bovendien een bemoeiziek politicus, blijkt uit een ander verhaal in den *Dialogus*. Toen er namelijk na den dood van den aartsbisschop van Keulen BRUNO III († 1208) vrij wat verdeeldheid heerschte aangaande de keuze van een waardigen opvolger voor den kerkvorst,[1] werd de deken HERMAN, die deze zaak zeer ter harte nam, bij een innig en vurig gebed tot God en Diens Moeder (»cum Deum ejusque genitricem, sicut ipse mihi retulit, toto cor»dis affectu deprecaretur, quatenus tantae ecclesiae dignus praefi»ceretur") begenadigd met een heerlijk visioen. De *virgo beata* verscheen hem des nachts en gaf hem op duidelijke wijze te kennen, dat naar haren wil niet JOANNES de bisschop van Kamerijk (JEAN DE BÉTHUNE), wiens verkiezing o. a. door keizer OTTO IV werd gewenscht, maar DIEDERIK VAN BERGEN de waardigheid van aartsbisschop ontvangen zou.... Ten dage der verkiezing bleken alle pogingen van keizer OTTO ijdel te zijn, en werd de voorspelling, door den deken HERMAN volgens het hem geopenbaarde visioen gedaan, vervuld; het aartsbisdom kwam in handen van DIEDERIK VAN BERGEN.

Een ander reisgenoot van OLIVIER, tot wien CAESARIUS in zeer nauwe betrekking stond, was HENDRIK, abt van Heisterbach, die Friesland met den kruisprediker doorreisde.[2] In vroegeren tijd had de door onzen schrijver hoogvereerde abt het voordeelig ambt van kanunnik te Bonn, bekleed; maar de afzondering en devotie in een cisterciënser-klooster waren hem begeerlijker voorgekomen dan die waardigheid en de rijke inkomsten daaraan verbonden: »inspirante »Deo fallax seculum *occulte* deseruit et ad domum nostram conver»sionis gratia venit."[3] Uit de berichten in den *Dialogus* leeren wij hem kennen als een vroom en gemoedelijk man, — tevens als iemand van sterk ontwikkelde visionaire neigingen.

In de dioecese van Utrecht vinden wij onder het gezelschap, dat met OLIVIER reisde, een anderen vriend van CAESARIUS, zekeren

---

[1]) *Dial. Mir.* VII, *cap.* 40 (*ed.* STRANGE *cap.* 41).
[2]) *Dial. Mir.* X, *cap.* 37.
[3]) *Dial. Mir.* I, *cap.* 13; X, *cap.* 16.

JOANNES, scholaster van Xanten [1]. — Als ijverig verdediger van de Kerk, had hij vroeger »cum exercitu Domini" aan den kruistocht tegen de Albigenzen deelgenomen, [2] en was hij thans zooveel mogelijk Meester OLIVIER behulpzaam, ook door zelf zijne ontegenzeggelijk groote gaven aan het werk der kruisprediking te wijden: van eene zijner kruispredikatiën wordt melding gemaakt door CAESARIUS III, *cap.* 21. [3]

Trachten we nu OLIVIER en zijne vrienden bij hun arbeid in de Nederlanden gade te slaan. Het eerst ontmoeten wij [4] den

---

1) Bij JOANNES A LEIDIS, *Lib.* XXI cap. 5, foutief »JOANNES scholasticus *Traiectensis*" genoemd: vgl. aldaar, *cap.* 6 en CAES. *Dial. Mir.* XII *cap.* 23.

2) *Dial. Mir.* VII, *cap.* 24.

3) Van twee kloosterbroeders van CAESARIUS, broeder BERNARD (*Dial. Mir.* III, *cap.* 6 en elders) en broeder WINAND (*ibid.* X, *cap.* 37), die zich insgelijks onder het gezelschap van OLIVIER bevonden, kunnen we geene bijzonderheden vermelden. DELPRAT (*Verh. over de Broederschap van Geert Groote*, 2e dr. bl. 310) spreekt van „OLIVERIUS scholasticus *met* AARNOUD *zijn leerling*, die de noordoostelijke en zuidelijke gedeelten van ons land doorkruisten . . . , . en de baan geopend hebben voor de latere volksprediking enz." Dezen AARNOUD heb ik niet onder de reisgenooten van OLIVIER ontmoet. Alleen komt bij CAESARIUS (IV, *cap.* 11) een verhaal voor over onstichtelijke volksvermaken, waaraan de parochianen van zekeren ARNOLDUS, een leerling van OLIVIER en pastor te Burgende in Duentia (Twenthe), zich schuldig maakten. De eenvoudige mededeeling van CAESARIUS, dat deze pastor AARNOUD een leerling van den scholaster OLIVIER was, heeft waarschijnlijk ECCARD (in de Voorrede § 6, 7 voor het IIe dl. van zijn *Corp. Hist. Med. Aevi*) verlokt tot de aanteekening: »OLIVERIUS . . . . crucem adversus infideles in Brabantia, Flandria, Frisia . . . . . cum ARNOLDO discipulo suo praedicavit:" aan welke aanteekening DELPRAT, die slechts als in 't voorbijgaan OLIVIER vermeldt, zijn bericht ontleende.

4) Van OLIVIERS vroeger leven is nagenoeg niets bekend, zoodat we niet kunnen nagaan, waardoor hij zich de benoeming heeft waardig gemaakt tot een zoo gewichtige betrekking, als die hem thans door INNOCENTIUS III was opgedragen. — Dat OLIVIER, eer hij als kruisprediker in onze gewesten optrad, en wel omstreeks het jaar 1207, ijverig deel zou genomen hebben aan de bestrijding der Albigenzen, wordt door ECCARD t. a. p. vermoed; doch JUNKMANN (a. w. pag. 107) meent met recht, dat voor dit vermoeden geene goede redenen kunnen worden aangewezen. Wie het rijke en fraai geschreven werk van A. LECOY DE LA MARCHE, *La chaire française au Moyen-Age specialement au XIII Siècle* (Paris, 1868), leest, kan er licht toe komen, de zaak als uitgemaakt te beschouwen. Dáár toch vind ik in de *Table Bibliographique*, (pag. 482) de stellige bewering: »OLIVIER, écolâtre de Cologne, puis cardinal

grooten kruisprediker te Luik. REINIER, destijds prior van het St.

(† 1227), devint célèbre en prêchant la croisade albigeoise. V. D. BOUQUET XVIII, 630—633, ECHARD, II, 1398." — OLIVIER's biograaf late zich echter niet misleiden door deze aanteekening: geene van de beide aangehaalde plaatsen, levert, goed gelezen, eenig bewijs voor de bewering van den anders nauwkeurigen LECOY.

Intusschen, de vraag heeft voor den biograaf alleen in zóó verre belang, als het hem te doen is om de kennis der feiten: voor de karakterschets van OLIVIER heeft zij geene beteekenis. Immers, ons oordeel over den kruisprediker, over zijn persoon, karakter en richting, wordt er niet in het minst door gewijzigd, of hij al dan niet voor den wreeden krijg tegen de Albigenzen geijverd en er aan deelgenomen heeft Het gaat niet aan, eensdeels met ingenomenheid te spreken van de geestdrift en de heldendaden der kruisvaarders tegen de Sarracenen, en (wat velen doen) te gelijker tijd den diepsten afschuw te betuigen van de bestrijders der Albigenzen. Bij beide soorten van kruistocht is dezelfde dwaling te betreuren, dezelfde ijver te prijzen. Moest dan niet juist *hetzelfde* beginsel, dat de gehoorzame kinderen der Kerk opriep tot den hardnekkigen krijg in het Oosten, hen tevens aandrijven tot een verdelgingsoorlog tegen hen, over wie de scherpziende INNOCENTIUS III zich zoo ernstig te beklagen had, als over »de kleine vossen, die den wijngaard des Heeren bedierven, — de sprinkhanen van Joël, die afvraten wat de rups nog gespaard had"? — Méér dan dat: de strijd, dien de Kerk in het Oosten voerde, was in den grond der zaak, al gold het dan ook het bij uitnemendheid heilige land, toch slechts een veroverings-oorlog; de vervolging van de Albigenzen moest zij beschouwen als een krijg *pro aris et focis.* — Waren niet deze ketters — in sommige opzichten de radikalen van die dagen — althans even gevaarlijke vijanden der Kerk als de ongeloovigen? Hoe won hunne leer, ongemerkt bijna en van dag tot dag, veld! aan wat ijzingwekkende godslasteringen meende men niet, dat vooral de Albigenzen zich schuldig maakten! Als CAESARIUS medegedeeld heeft, wat hem bij geruchte van hun leerstellingen bekend is geworden, voegt hij er met huivering bij: »*in his* »*deteriores sunt Judaeis et paganis.*" (*Dial. Mir.* V, *cap* 21). Ja, van *zulke* vijanden der Kerk voelde men zich inderdaad *nog* verder verwijderd dan van de Sarracenen, over wie onze OLIVIER zelf dit vergoelijkend oordeel uitspreekt: »Jesum Christum credunt de Maria virgine conceptum et natum, quem sine »peccato vixisse prophetam et plus quam prophetam protestantur; coecos il»luminasse..... firmiter asserunt; verbum et spiritum Dei et vivum ad coe»los adscendisse non discredunt. Sed passionem et mortem divinam, etiam »naturam unitam humanæ naturæ in Christo, et trinitatem personarum ne»gant. *Unde verius haeretici quam Sarraceni* [hij zal wel bedoelen: »quam »infideles"] *nominari deberent*; sed usus falsi nominis prævaluit." (*Hist. Damiat. apud* ECCARD II, p. 1409). Derhalve, wanneer OLIVIER den kruistocht naar het Oosten predikt, dan zijn zij, tegen wie hij de heerscharen der Christenen verzamelen wil, naar zijne overtuiging NIET ANDERS DAN KETTERS.

Jakobsklooster aldaar, teekende aan,[1] dat op aschwoensdag (in capite jejunii) van het jaar 1214 OLIVIER scholaster van Keulen, voorzien van een schriftelijke volmacht van den paus, te Luik verscheen, om er met HERMAN, deken van Bonn, de bevolking tot de kruisvaart op te wekken. In weinige woorden maakt de aanteekening van den prior ons duidelijk, van welke maatregelen de gezanten van INNOCENTIUS III zich, zoo te Luik als elders in de Nederlanden, bedienden. »De cruce sermonem faciunt," zegt REINIER: »accipientibus crucem remissionem omnium peccatorum »promittunt, per totum episcopatum praedicando vadunt, et mul»tis utriusque sexus crucem imponunt; processiones omni prima »feria sexta mensis (*telkens op den eersten vrijdag der maand*) ordi»nant. Collectiones ad opus viae Jerosolymitanae fieri praecipiunt; »vicem suam magistris committunt et recedunt."

Enkele uitdrukkingen in REINIER'S aanteekening hebben toelichting noodig. »De cruce sermonem faciunt" lezen wij: hoe hebben wij ons dat »sermonem facere" voor te stellen? — De predikers hielden niet alleen in de kerken, maar ook — ja bij voorkeur — in de open lucht, meest op een of ander weiland,[2] hunne toespraken tot de gewoonlijk in zeer grooten getale vergaderde menigte (meer dan eens wordt van »multa millia" gesproken.)[3] — Niet enkel in de steden, maar ook op de kleinste dorpen hielden zij hunne statiën,[4] waarvan vooraf in den geheelen omtrek uur en plaats werd aangekondigd.[5] Dat de prediking in de taal des volks, niet in 't Latijn, werd gehouden, is meer dan waarschijnlijk;[6] maar de vraag kan worden gedaan, hoe, vooral

---

1) In zijne *Continuatio* op het *Chronicon* LAMBERTI PARVI, bij MARTENE *et* DURAND, *Coll. Monum.* V, p. 50.

2) »Cum sederent in prato extra villam," schrijft OLIVIER in zijn brief bij MARTENE *et* DURAND, *Coll. Monum.* I, p. 1115.

3) Zóó te Bedum en te Dokkum, zie de Bijlage A.

4) *Stationes* worden de kruispredikingen genoemd bij CAESARIUS, bij EMO, en in de schriften van OLIVIER, *passim.*

5) CAES. *Dial. Mir.* X, *cap.* 39: »cum accessissent ad *indictam* stationem."

6) Dat over 't algemeen gedurende de middeleeuwen uit den openbaren eeredienst *niet*, gelijk wel eens beweerd wordt, de volkstaal grootendeels was verbannen, en dat ook in de kerken voor het *volk*, reeds ten tijde van CAESARIUS, doorgaans in de volkstaal werd gepredikt, is aangetoond in de be-

in dagen, waarin men slechts bij uitzondering vreemde levende talen aanleerde, buitenlanders konden optreden, om in de volkstaal hunner hoorders te prediken? — Zeker, wanneer in onze dagen een Keulenaar een der kansels te Utrecht bijv. beklom, hij zou, wanneer hij in 't Hoogduitsch predikte, zeer weinig kans hebben, om door de groote meerderheid op den duur aangehoord, althans begrepen te worden. — Maar in de dagen van meester OLIVIER stond de kans allicht iets beter: de Nederduitsche tongval, waarin hij en zijn vriend JOANNES VAN XANTEN waarschijnlijk predikten, zal voor het volk te Utrecht wel niet onverstaanbaar geweest zijn. Te Dokkum echter, te Bedum en te Surhuizum, ook door onzen prediker bezocht, waren de omstandigheden zeker ongunstiger. — Hoe moest het dáár en bij dergelijke gelegenheden toegaan, opdat het doel der prediking wierd bereikt? Ons antwoord is: het moest er gaan, zoo goed en zoo kwaad als het kon; de prediker trachtte zich in de taal der hoorders zoo goed mogelijk uit te drukken; en waar hij te kort schoot, moest het ontbrekende worden aangevuld door de ingenomenheid en belangstelling des volks. Om den zin van dit antwoord duidelijk te maken, herinner ik u een voorval uit het leven van een beroemd man onder OLIVIER'S tijdgenooten. Toen de Duitsche dominikaan JORDANUS [1] († 1237) in Palestina (»ultra mare") door de Fransche tempelridders werd uitgenoodigd eene collatie voor hen te houden, schroomde deze ijverige prediker niet, aan de uitnoodiging gevolg te geven, »licet nesciret nisi valde parum de Gallico." Immers, hij vertrouwde er op, dat, mocht hij ook niet alles in het Fransch kunnen uitdrukken, zijn hoorders »ex uno verbo modico intellige»rent unam magnam sententiam." — Eer hij zijn rede begon, trachtte hij dus den tempelridders op het hart te drukken, dat

---

langrijke verhandeling van C. SCHMIDT, *Ueber das Predigen in den Landessprachen während des Mittelalters* (*Theol. Stud. u. Krit.* 1846 *pag.* 243—296) en nog onlangs op voortreffelijke wijze door A. LECOY DE LA MARCHE, a. w. p. 219—246.

[1]) Men vindt het verhaal in de *Acta Sanctorum* op XIII Febr., p. 734 sqq. Zie voorts over hem QUÉTIF *et* ECHARD, *Script. Ord. Praedic.* I, p. 93 sqq., en vooral THOMAS CANTIMPR. *de Apibus*, lib. II, cap. 57 (waar hij genoemd wordt »natione Theutonicus, de Westfalia natus") en passim.

wie goed verstaat, maar een half woord noodig heeft. En hoe deed hij het? Hoor zijn biograaf! Op het terrein stond op weinig afstand van den spreker, een muurtje van een voet of wat hoogte: — op dat muurtje nu wees de magister JORDANUS, — »et dixit »sic: Si unus, inquit, esset asinus ultra murum illum, et elevaret »caput, ita quod videremus unam auriculam ejus, jam intelligere»mus, quod ibi esset unus asinus totus; — ita quod per unum »verbum modicum intelligatur tota sententia, licet alia sint theu»tonica." — Uit deze *captatio benevolentiae*, — die wellicht meer aanspraak heeft op den naam van nederig, dan op dien van sierlijk te zijn, — blijkt ons, hoe buitenlandsche predikers in de dagen van meester OLIVIER rekenden op een welwillendheid en ingenomenheid, waardoor hunne hoorders zich boven zeer groote bezwaren wisten te verheffen.

Toch, hoe groot ook de ingenomenheid moge geweest zijn, waarmede hun prediking werd aangehoord, niet in prediking alléén zochten de gezanten des pausen hun kracht. Nog een anderen prikkel, die wellicht beter diensten bewees dan de schoonste redevoering, wendden zij aan. »Accipientibus crucem remissionem omnium peccatorum promittunt," lazen wij verder bij REINIER.

Dat men de verzekering der vergiffenis van zonden meende te mogen verbinden aan een uitwendige handeling des menschen, voor zoover in die handeling een zedelijke gezindheid, een heilige bedoeling zich openbaarde, kan zeker niet misprezen worden: dat de Kerk optrad als beoordeelaarster van hetgeen in bepaalde gevallen als onmisbare voorwaarde voor schuldvergiffenis moest gelden, lag in den ideeënkring der Kerk voor-de-hand: en dat nu aan de krijgsknechten van Christus, aan hen, die uit ingenomenheid met de zaak des Heeren hun haardstede verlieten en hun leven waagden, door die Kerk de vervulling van hun innigsten hartewensch verzekerd werd, dat zij over dezen haar liefelijkst troostwoord, de verzekering der *remissio peccatorum*, gaarne en bereidvaardig uitsprak: dat alles was zeker niet anders dan billijk te achten. Niets overdrevens is er in de bewering van F. C.

Baur [1]: »So lange die Begeisterung für die Kreuzzüge in ihrer reinsten Flamme aufloderte, hatte auch der Ablass einen gewissen idealen Character."

In de praktijk echter moest de aflaat spoedig dat ideale karakter verliezen. Was het deelnemen aan de kruisvaart wel bij *allen* een openbaring van dankbaarheid, van innig berouw of van zelfverloochenende liefde tot den Heer? [2] — De Kerk was niet alwetend, in de harten te lezen vermocht zij niet, en het antwoord op de gewichtige vraag: welke *gezindheid* de kruisvaarders bezielde? moest dus buiten rekening worden gelaten. Zóó werd de zondenvergiffenis al spoedig een loon, uitgeloofd voor de *uitwendige handeling* zelve van de aanneming des kruises; ja, er ontstond ten laatste een soort van handel, waarbij de Kerk strijdkrachten kocht tegen betaling van een aflaat. — Straks nu was het niet alleen de ridder in de kracht des levens, die zich met het kruis liet teekenen; maar — wie zal het vreemd vinden? — onder de tallooze menigte, die door het uitzicht op den grooten aflaat (zooals Innocentius III dien verstond) werd opgewekt tot het aannemen van het kruis, waren er velen, die ongeschikt bleken te zijn voor den krijgsdienst, waartoe zij zich verbonden hadden; grijsaards, ziekelijke lieden en behoeftigen [3]. Wat was er met dezen aan te vangen? De koop was eenmaal gesloten, — maar

---

[1]) *Gesch. d. Christl. Kirche*, III, p. 444 (2e Aufl.).

[2]) Otto van Gelder, later bisschop van Utrecht, ging ter kruisvaart uit dankbaarheid voor een wonderdadige genezing (*Dial. Mir.* VII, c. 23). Zeker Friesch kampioen, over wien straks uitvoeriger, nam het kruis aan, ten einde boete te doen voor eene door hem gepleegde heiligschennis (VII, c. 3). Er worden enkelen genoemd, die uit ziekelijke vroomheid *den dood zochten* in den strijd tegen de Sarracenen. Tot hen behoorde Wiger, een edelman uit het Sticht. Na een jaar lang met ijver aan den krijgsdienst in 't Oosten te hebben deelgenomen, vatte hij 't voornemen op, om huiswaarts te keeren. Op zekeren dag echter sneuvelde zijn wapenknecht, en Wiger zag de ziel van den gestorvene in de gedaante van een duif ten hemel stijgen. Toen sprak Wiger bij zich zelven: »Als ik huiswaarts keerde, zoude ik in mijne oude zonden terugvallen, en de laatste dwaling zou erger zijn dan de eerste." Sedert dien tijd streed de edelman nog woedender dan vroeger, zoo dat hij dan ook spoedig den dood op het slagveld vond. — De christenen bouwden eene kerk ter eere van den gesneuvelde (XI, c. 23.)

[3]) »Senes, pauperes, infirmi." Caes. *Dial. Mir.* II, *cap.* 7.

de gekochte strijdkrachten bleken onbruikbaar te zijn. Dispensatoren, door den paus daartoe afgevaardigd, bepaalden een losgeld (*pecunia redemtionis*) [1], door dergelijke personen, een iegelijk naar zijn vermogen, te storten, om van de verplichting, die zij op zich hadden genomen, ontheven te worden.

En hiermede was, ieder begrijpt het, de deur opengezet voor allerlei misbruik. Menig leek, die weinig geneigdheid voelde om het zware offer te brengen, dat de Kerk van hem eischte, strekte toch begeerig de hand uit naar hetgeen zij *bood*. Voor den gevraagden prijs — het verlaten van huis en huisgenooten en het wagen van bloed en lijf — zou hij wellicht in twijfel staan het zich aan te schaffen.... Maar, ook hier is een redmiddel: er zijn er, die den prijs in geld hebben betaald. In zulk een handel te treden, schijnt meer aannemelijk. — Ook voor *geld!*... Maar dán ook (zoo spreekt terstond het koopmans-overleg) voor zoo weinig mogelijk! [2] — En de zondaar, wien de aangeboden schuldvergiffenis begeerlijk voorkomt, zoekt, of het hem gelukken mag, haar beneden de waarde te koopen, met hulp van wat list en logen!

Hooren wij CAESARIUS. Ten tijde dat OLIVIER de scholaster en JOANNES VAN XANTEN in de dioecese van Utrecht het kruis predikten, bevond zich onder hen, die zich tot de deelneming aan den tocht bereid verklaarden, een plattelandsbewoner, GODSCHALK genaamd [3]. De man was bekend als overgegeven aan een zonde, die in de dagen van CAESARIUS veel strenger veroordeeling vond

---

[1]) CAES. *ibidem*.

[2]) Vooral THOMAS CANTIMPR. liet zich op scherpen toon daarover uit, *De Ap. Lib.* II, *cap.* 3 (ed. COLVEN, Duaci 1597, pag. 108).

[3]) CAES. *Dial. Mir.* II, *c.* 7. Het verhaal kreeg meer algemeene bekendheid door JO. A LEIDIS, die het (*Chron. Com. Holl. Lib.* XXI, *cap.* 6) overnam. De hoofdpersoon van 't verhaal heet bij den Hollandschen kroniekschrijver en bij latere schrijvers, die hem gebruikten, GODESCALCUS OPEN. Die naam echter is ontstaan uit een lees- of schrijffout. CAESARIUS spreekt van »quidam rusticus, si bene memini, nomine GODESCALCUS, *opere* usurarius." Bij JO. A LEIDIS staat: »nomine GODESCALCUS OPEN, usurarius." (Dit *opere* niet te vertalen: »van *bedrijf* een woekeraar," maar: »een woekeraar in zijn hart, dóór-en-dóór." Vgl. CAES. IV, *cap.* 6, waar van zekeren monnik gezegd wordt, dat hij »ante conversionem *leccator opere*" geweest was.)

dan in den nieuweren tijd: hij was een woekeraar dóór-en-dóór [1]. Had hij al het kruis aangenomen, weldra bleek het, dat dit niet »uit devotie" geschied was: toen de dispensatoren van INNOCENTIUS de losgelden kwamen inzamelen, gaf GODSCHALK voor, dat hij tot de behoeftigen behoorde, wist den priester om den tuin te leiden, en kocht zijn belofte af voor een bedrag van *vijf talenten.* Later verklaarden zijne buren, dat hij gemakkelijk *veertig marken* [2] had kunnen betalen. Onze woekeraar was niet weinig tevreden over den goeden koop, dien hij gesloten had: in herbergen beroemde hij zich op zijn slimheid, en voegde hij anderen toe, die zich ter kruisvaart bereidden: »Dwazen die gij zijt! ver over zee te gaan trekken, uw goed te verteren en uw leven te wagen! Voor vijf marken blijf *ik* bij vrouw en kinderen thuis, en heb toch hetzelfde loon als gij!"

Vreeslijk werd GODSCHALK na korten tijd gestraft. Op zekeren nacht nam de duivel hem op een zwart paard mede, en liet hem al de plaatsen der pijniging aanschouwen. Van die verschrikkelijke reis teruggekeerd, was hij ziek en stierf drie dagen later, zonder biecht, zonder viaticum en sacra unctio: de sluwe kooper van een kerkelijken aflaat scheen thans *fatalist* geworden, gelijk er meer in zijne dagen werden gevonden; althans aan het ziekbed voegde

---

[1]) De woekeraar is er volgens CAES. (II, *cap.* 8) slechter aan toe dan de »fornicator, adulter, perjurus" enz. Het lijk van een woekeraar wordt nu en dan op vreeselijke wijze door de demonen mishandeld (XI, *cap.* 40—42). De straf, die hem na dit leven wacht, is (II, *cap.* 7) het zitten op een vurigen stoel, — natuurlijk omdat hij stilzittende zijn woekerwinst heeft laten oploopen. Dat volgens het kanonieke recht de woekeraar niet tot het altaar werd toegelaten en geene christelijke begrafenis ontvangen mocht, is bekend. (Zie o. a. KOENEN, *Gesch. der Joden in Nederl.*, blz. 107 v.) CAES. echter beklaagt zich er over (II, cap. 8), dat er bisschoppen zijn, die »usurariis communicant et ad sepulturam christianam recipiunt." Ongetwijfeld werden er onder de hooge geestelijken gevonden, die reden hadden om wat toegeeflijk te zijn voor dat slag van lieden. Men denke o. a. aan de schulden, die in de dagen van CAESARIUS door twee pretendenten naar 't Utrechtsch episkopaat, DIRK VAN HOLLAND en ARNOUD VAN ISENBURG, te Rome en te Siena waren gemaakt. (Zie MOLL, *Kerkg. van Nederl.* II, 1, blz. 103).

[2]) De namen *talentum* en *marca* zullen hier wel dezelfde geldswaarde moeten uitdrukken. (Zie DUCANGE, i. v. *Talentum.*)

hij den priester toe: »Mijn vurige stoel staat toch al gereed: wat over mij beschoren is, moet noodzakelijk vervuld worden [1]."

Blijkt uit menig voorbeeld, dat de deelneming aan de kruisvaart somtijds weinig anders was dan een daad der zelfzucht, die door de belofte van den grooten aflaat was opgewekt, — ook offergaven in geld ten behoeve van den tocht wist de Kerk zich door toezegging van kleinere aflaten te verschaffen. Bij zijn beide kruispredikingen liet OLIVIER offerblokken (*trunci*) in de kerken plaatsen [2], met de bepaling dat de priesters »indulgentias decem dierum" zouden verleenen aan hen, die naar hun vermogen offerden. Ook hier kon het misbruik niet achterblijven. Te Luik kweten de magistri, die door OLIVIER met de inzameling dezer penningen waren belast, zich al te ijverig van hunne taak. Nadat zij in 1214 groote sommen ontvangen hadden (zoodat REINIER [3] aanteekende: »oblationes *infinitae* pro remissionibus... concessis)," trachtten zij het volgende jaar deze bron nog milder te doen vloeien, door, met overschrijding van de grenzen der hun gegevene volmacht, grootere aflaten dan vroeger te verleenen en zich aan bedriegelijke beloften schuldig te maken. Voor deze misbruiken mag OLIVIER echter niet aansprakelijk worden gesteld; ook hier toch waren de ondergeschikten verder gegaan dan de meester gewild had: en OLIVIER van Keulen keurde dezen handel der magistri strengelijk af [4].

Was 't om deze reden, dat de scholaster voor de tweede maal Luik bezocht? 't Is meer dan waarschijnlijk. Hij vertoefde er slechts drie dagen, maar in dien korten tijd zou hij toonen, dat hij *betere* middelen kende, om voor de zaak der kruisvaart winste te doen. OLIVIER had vernomen, dat er in de volgende week een tornooi zou gehouden worden: konden die voortreffelijke strijdkrachten niet beter worden gebruikt? — De kruisprediker liet alle priesters

[1]) »Quod de me dispositum est, necesse est impleri."

[2]) EMO, l. c., p. 16, 65.

[3] REIN. *Chron.* l. c., p. 51.

[4]) REIN. *Chron.* l. c., p. 53: »Indulgentiae a magistris augentur......... Magister O. praedicatores constitutos arguit de immoderatis remissionibus et falsis promissis."

uit den omtrek bijeenroepen, hield een predikatie in het kapittel van sint Jakob, en daarna vóór het parvijs der kerk, wist het geheele plan voor het tornooi te verijdelen, en stelde zes predikers aan, om op de plaats, die voor het spel bestemd was, het woord des kruises met kracht te verkondigen: en »tanta fuit ibi turba sexus utriusque, quod vix legenti videretur credibile [1]."

Berispte OLIVIER de door hem te Luik aangestelde predikers, omdat zij zich hadden schuldig gemaakt aan bedriegelijke beloften, — de vraag komt mij niet onbelangrijk voor, of niet de meester zelf nu en dan meer heeft beloofd, dan hij geven kon. Althans, onze prediker verhaalde bij zekere gelegenheid aan CAESARIUS het volgende [2]: Een rijk geacht ridder in Vlaanderen had zich na eene predikatie door OLIVIER met het kruis laten teekenen. 's Ridders vrouw, die in een toestand van blijde verwachting verkeerde, was „doodsbedroefd," toen zij vernam, welk besluit haar man had genomen. Zeker huiverde ze er voor, in het vooruitzicht van weldra door haar echtvriend verlaten te worden, den strijd te aanvaarden die haar wachtte, en die voor háár buitengewoon zwaar dreigde te worden! (»solebat enim cum magnis cruciatibus »parere.") Op aanraden van den aanstaanden kruisvaarder bracht OLIVIER een bezoek aan de bedrukte vrouwe. Hij trachtte haar door hartelijke toespraak te vertroosten, en gaf haar daarbij de belofte: »Si consilio meo acquieveris et virum tuum Christo mili»tare permiseris, ab imminenti periculo sine dolore liberaberis... »Tempore partus veste mariti tui signata te contegas, et crucis »virtutem senties." Na deze belofte gaf de vrouw toe. Toen de bange ure genaderd was, herinnerde zij zich OLIVIER'S raad, dekte zich met het kleed van haar echtgenoot, en... »mira Christi cle»mentia! pene sine omni dolore partum effudit."

Hebben wij hier den magister zelven te verdenken, dat hij, door het opzettelijk aanwenden van »falsa promissa", zijn doel heeft bereikt? — hebben wij den prediker de beschuldiging van behendige priesterlist naar het hoofd te werpen? — Hij, die zich

---

[1]) REIN. *Chr.* l. c. p. 54.
[2]) *Dial. Mir.* X, *cap.* 22.

eenigermate weet te verplaatsen in OLIVIER'S tijd en kring, zal zich wel ernstig bedenken, eer hij die beschuldiging uitspreekt.

Heerschte toch niet in dien kring, ook bij de meest ontwikkelden, de vaste overtuiging, dat de machten van hemel en hel bijna dagelijks in buitennatuurlijke verschijnselen zich openbaarden? We kunnen ons niet anders voorstellen, of OLIVIER heeft geleefd in de vaste overtuiging, dat, vooral waar het betrof het uitnemende werk der kruisvaart, Maria en Christus te allen tijde bereid werden gevonden, om in elke omstandigheid, wanneer menschelijke raad en hulp ten einde waren, toe te treden en op *hunne*, d. i. op bovennatuurlijke wijze, te helpen, te beloonen of te straffen. En als, in dit geval, de beangste vrouw besluiten zou, om met haar echtvriend het zoo gewichtige offer te brengen aan de groote zaak des kruises, — kon het dan bijna wel anders, of dit ééne bezwaar, dat haar thans ter neder drukte, zou op heerlijke wijze worden weggenomen? — kon, waar zoo groote toewijding werd betoond, de goedertierenheid van Christus achterwege blijven? — *moest* niet, ook hier, de uitnemende kracht van het teeken zelf des kruises zich openbaren? — OLIVIER heeft ongetwijfeld dat alles *vast* geloofd... en zou nu voor hem de schrede zoo groot zijn geweest tusschen die onwrikbare overtuiging des geloofs en den moed der profetie? — Neen, de magister, die te Luik heeft getoond, wat afkeer hij voedde van oneerlijke middelen ter bevordering van de goede zaak, heeft in dit geval *niet* »meer beloofd dan hij geven kon," maar juist datgene beloofd, wat hij voor zich zeker wist dat gebeuren moest. Gesteund door den zeer krachtigen staf van het naïeve geloof, is hij op zijnen opmerkenswaardigen weg in goede trouw voortgeschreden tot aan de grenzen van het gebied der thaumaturgen: — een gebied, waarop te allen tijde meer gemoedelijke overtuiging en eerlijkheid gewoond heeft, dan velen schijnen te kunnen opmerken.

Dat Christus door kracht en teeken den arbeid der kruisprediking ondersteunde en bevestigde, OLIVIER kon onmogelijk op meer indrukwekkende wijze daarvan worden overtuigd, dan door de verschijning, die hem en zijnen hoorders in Friesland herhaaldelijk te beurt viel, toen het teeken des kruises, ja de Gekruisigde zelf

aan de vergaderde menigte zich vertoonde. Het verhaal dier verschijning, zooals het door OLIVIER werd te boek gesteld, door CAESARIUS werd overgenomen en met getuigenissen van tijdgenooten bevestigd, is belangrijk genoeg om er een wijle bij stil te staan.

Een bericht, dat ons mededeelt, hoe de gekruisigde Christus verschenen is, niet aan één of aan enkelen, maar aan een talrijke vergadering, en dat nog wel uit een natie als de Friezen, is waardig met aandacht te worden aangehoord, en legt ons de verplichting op, om zijne geloofwaardigheid ernstig te onderzoeken.

Van OLIVIER'S hand zijn twee berichten aangaande de kruisverschijningen in Friesland tot ons gekomen. Het kortste en jongste dier berichten, dat door CAESARIUS en anderen werd overgenomen, en aan de lezers der aangehaalde werken van Mr. DIRKS en Prof. MOLL bekend is, werd door den meester te boek gesteld in zijne *Historia Damiatina* [1]. Een uitvoeriger bericht is te vinden in een brief, waarin OLIVIER, nog geheel onder den indruk, dien de verschijning op hem gemaakt had, de gebeurtenis zelve korten tijd later aan belangstellende vrienden, den graaf van Namen en zijne echtgenoote mededeelt [2]. Leggen we deze beide berichten naast elkander, dan komen we tot het volgende verhaal.

Vrijdags vóór Pinksteren (den 16den Mei) van het jaar 1214 [3] hield OLIVIER te Bedum in Friesland eene zijner statiën. In de nabijheid van den prediker bevonden zich eenige abten van verschillende kloosterorden, en vele andere religieuzen: op het weiland waren vele duizenden mannen en vrouwen gezeten, om naar de predikatie te luisteren. De magister had zijn rede vastgeknoopt aan de woorden des apostels: »Het zij verre van mij, te roemen

¹) *Hist. Dam. cap.* 6, bij ECCARD, *Corp. Hist. Med. Aevi* II, *pag.* 1401.

²) De brief is opgenomen door MARTENE et DURAND, *Coll. Monum.* I, pag. 1115. — OLIVIER'S beide berichten en eenige andere aangaande dit onderwerp heb ik in Bijlage B achter dit opstel gevoegd.

³) »*Mense Majo VI feria ante Pentecosten.*" Bij Mr. DIRKS, a. w. p. 223. wordt opgegeven: »den *zesden dag* vóór Pinkster (5 Mei 1214)": blijkbaar heeft hier eene vergissing plaats gehad, zoowel in de vertaling als in de dateering.

anders dan in het kruis van onzen Heer Jezus Christus." Daar vertoont zich, aan den tamelijk helderen hemel, een witte wolk, en daarin aan de noordzijde een wit kruis, kort daarop een ander kruis van dezelfde kleur aan de zuidzijde, en ten laatste tusschen die beide en wat hooger een groot kruis van grijsachtige kleur, waaraan de gestalte zichtbaar was van een menschelijk lichaam, ter gewone grootte, naakt, de armen niet recht uitgestrekt, maar omhoog geheven, het hoofd naar den schouder gebogen, en de handen en voeten doornageld. Groot was de opgewondenheid onder de menigte; velen drongen vooruit, om zich met het kruis laten teekenen, onder anderen een ridder, die vroeger geweigerd had het kruis aan te nemen, maar die thans, reeds bij de verschijning van het eerste der drie teekenen, bereid werd gevonden. Een inwoner van Bedum snelde op OLIVIER toe, en riep in profetische geestvervoering uit: »Nu is het Heilige Land veroverd!" Een elfjarig meisje van goeden huize stond op, als om het verschijnsel te aanbidden; maar door de menigte gedwongen om weer te gaan zitten, wees zij het luchtverschijnsel aan hare moeder en grootmoeder en aan vele anderen, die het in eerbiedige bewondering bleven aanstaren, zoolang het zich vertoonde; trouwens het hield een geruimen tijd aan, want het visioen »durabat per spatium competentis missae." Dit mirakel was door meer dan honderd menschen gezien.

Korten tijd later verscheen bij een andere statie, en wel te Surhuizum (»Sutherhusen") een kruis van hemelsblauwe kleur [1], thans zonder menschengestalte. Dit verschijnsel, (schrijft OLIVIER aan den graaf van Namen), werd waargenomen door den abt van Heisterbach (»abbas de valle Sancti Petri"), door een zijner monniken en door *méér* personen uit de menigte, dan die het wonder van Bedum hadden gezien.

De derde en laatste kruisverschijning had plaats te Dokkum, op den dag van S. Bonifacius (5 Juni): een ontzettend groote menigte (de berichtgever spreekt van meer dan tienduizend per-

---

[1]) Of, volgens het bericht in OLIVIER's brief, gekleurd als de regenboog; zie hieronder.

sonen) bevond zich bij de statie; en *allen* zagen een groot wit kruis, waarvan de dwarsbalk op ongewone wijze (»artificialiter") aan den paal verbonden was, en dat zich langzaam, alsof het met een touw werd voortgetrokken, door de de lucht bewoog van het noorden naar het zuiden.

Tot dus verre het verhaal van OLIVIER. Op merkwaardige wijze vinden wij zijne geloofwaardigheid bevestigd door onzen CAESARIUS. Hij schreef, gelijk verscheidene kroniekschrijvers na hem deden, het verhaal van OLIVIER, zooals het in de *Historia Damiatina* voorkomt, woordelijk over [1]; maar voegde er de belangrijke getuigenis aan toe: »Huic visioni interfuerunt dominus HENRICUS abbas noster et WINANDUS monachus ejus, qui et ipsi viderunt." We vinden hier dus het verhaal bevestigd door twee ooggetuigen, aan CAESARIUS van nabij bekend, en — merkwaardig genoeg — ook door OLIVIER, gelijk wij boven zagen, als getuigen aangeduid in zijnen brief, die blijkbaar aan CAESARIUS onbekend is gebleven. (OL. l. c.: »quam vidit abbas de Valle Sancti Petri et monachus ejus.") Maar de verklaring van diezelfde twee getuigen is nog langs geheel anderen weg tot ons gekomen, en wel door een oude kroniek van Friesland [2] (blijkbaar de vertaling van een latijnsch geschrift, dat van de eerste helft of het midden der 13de eeuw afkomstig moet zijn), waarin na een kort bericht van deze kruisverschijningen (zie Bijlage A), gezegd wordt: »Deser waerheit is kundich den Abbet »van Heysterbach, dat ghehieten is in Latyn Vallis Sancti Petri, »ende oec die leesmeister van datselfde cloester. Dese twie waren »in der predicatie... dese hebbent ghesecht, *doe sie onsen cloester* »*toe Claercamp visitierden in Vrieslant* [3]."

Een ander tijdgenoot, de reeds genoemde prior REINIER te Luik

---

[1]) *Dial. Mir.* X, *cap.* 37—39.

[2]) De in 't hollandsch geschreven *Gesta Frisiorum*, uitg. door het Friesch Genootschap, Leeuwarden 1853, 4°. De vroeger naar 't handschrift van FRANCISCUS JUNIUS uitgegeven *Gesta Fresonum* bleek een in nieuweren tijd vervaardigde vertaling te zijn van deze kroniek.

[3]) Werkelijk bevond HENDRIK, abt van Heisterbach, zich ten jare 1219, ter visitatie in het klooster Klaarkamp. Een verhaal van CAESARIUS: »De purgatorio cuiusdam MARIAE in Frisia," begint nl. met deze woorden: »Ante hoc triennium, cum Dominus HENRICUS Abbas noster visitasset in Clarocampo, caet." (*Dial. Mir.* XII, *cap.* 26).

had, bij OLIVIER'S tweede prediking aldaar, iets van deze verschijningen vernomen, en teekende aan, dat OLIVIER de »rebellia corda »eorum [sc. Frisonum et (?) Britonum] per sanctae praedicationis »studium et per signum S. Crucis, universis in praedicatione ip»sius constitutis in aëre manifeste visum, convertit."

Alzoo: de aanteekeningen van een drietal tijdgenooten (CAESARIUS, den schrijver van den oorspr. tekst der *Gesta Frisiorum*, en REINIER) bevestigen het door OLIVIER medegedeelde. Toch is ook hier plaats voor twijfel.

We hebben hier nl. te doen met drie berichtgevers, die, ja, onafhankelijk van elkander, hebben neergeschreven wat hun was ter oore gekomen, maar die toch allen hunne wetenschap hebben geput uit ééne en dezelfde bron: uit de mondelinge mededeelingen òf van OLIVIER zelven òf van zijne Heisterbacher vrienden. De ons bekende berichten aangaande de kruisverschijningen steunen dus ten laatste alleen op het gezag van den prediker en van de beide Cisterciënser-religieuzen, die hem in Friesland vergezelden. En een ander tijdgenoot, wiens woonplaats niet zeer ver verwijderd was van de oorden, waar de geruchtmakende visioenen gezien werden, onze kroniekschrijver EMO, de degelijke en sobere EMO, die toch reeds vóór 1214 het ambt van proost te Wittewierum vervulde, spreekt met geen enkel woord over hetgeen te Bedum en elders zal zijn voorgevallen!

Ik moet bekennen, dat deze bedenking, toen zij eerst bij mij opprees, mij een oogenblik deed wankelen in mijn vertrouwen op de geloofwaardigheid van OLIVIER en zijn vrienden uit de vallei van sint Petrus. Intusschen, het bezwaar schijnt gewichtiger, dan het is: want voor dit bedenkelijk stilzwijgen van EMO bestaat eene voldoende verklaring. Het zoogenaamde *Chronicon* van EMO heeft namelijk inderdaad meer overeenkomst met een journaal of een autobiografie, dan met een kroniek: de schrijver vermeldt met groote uitvoerigheid alles wat hij heeft bijgewoond, of waarin hij zelf of zijn klooster is betrokken geweest; wat daar buiten omgaat, wordt niet, of slechts ter loops, door hem aangeteekend; aan het »referre relata" heeft hij zijn boek niet gewijd. In de dagen nu, waarin de kruisverschijningen in Friesland zullen voor-

gevallen zijn, bevond EMO zich tijdelijk buitenslands: bij GERVASIUS, abt van Prémontré, dien hij in kloosterbelangen te raadplegen had [1]. Van dáár, dat over het gebeurde te Bedum gezwegen, ja de geheele kruisprediking van 1214 slechts met weinige woorden wordt aangestipt; terwijl aan de kruisprediking van 1223, waarvan EMO, ook als gastheer van OLIVIER, getuige geweest is, een uitvoerige mededeeling werd gewijd.

Tegen de geloofwaardigheid der berichten van OLIVIER en zijne vrienden, bestaat dus van deze zijde geen bezwaar. Daarentegen valt er in die berichten wèl iets op te merken, dat het gebeurde eenigermate verklaart. Ik begin, met eene opmerking van prof. MOLL [2] over te nemen; »OLIVIER zelf heeft op de meest naïeve wijze »aangeduid, dat het verschijnsel te Bedum, het kruis met den ge»kruisten Heer, dat het meest zamengesteld maar tevens duidelijk »was, door weinigen werd gezien, het zeer eenvoudige te Sur»huizum door meerderen, en alleen dat te Dokkum, waarvan »de gestalte blijkbaar weinig bepaald was, door de gansche »vergadering!" Ik voeg hierbij, dat eene enkele uitdrukking in OLIVIER'S oudste verhaal ons vrij goed op het spoor brengt, om de objectieve oorzaak van althans één dezer visioenen te vinden. Van het kruis te Surhuizum zegt hij namelijk: »habens colorem hiris non contra solem." *Hiris*, voor *iris*, zal wel door foutieve genitiefvorming in plaats van *iridis* geschreven zijn, — zoodat de bedoeling des schrijvers is: Het kruis had in kleur alle overeenkomst met den regenboog; maar men lette wel, het verschijnsel vertoonde zich niet, zooals de regenboog doet, *tegenover* de zon: het was (gelijk wij in het tweede bericht lezen) »iuxta solem" te zien. — Door deze uitdrukkelijke verklaring doet de schrijver ons denken aan de *halos, parheliën* en daarmede verwante, somwijlen zeer fantastische luchtverschijnsels, waarbij, zooals de natuurkenners ons mededeelen, inderdaad de vorm van een kruis (ook met armen van ongelijke lengte) niet zeldzaam is, en zoowel witte als regen-

[1]) Althans de brief aan de broeders, dien EMO bij zijne thuiskomst medebracht, is gedateerd VI. Id. Junii anno gratiæ 1214. Zie EMO, *Chron. ed.* MATTH. *Anal.* II, *pag.* 15. Vgl. ook EMO's biografie bij MENCO, *ibid.* pag. 116.

[2]) a w. II, 1, blz. 26.

boogkleurige lijnen worden gezien. [1] [Onder de talrijke kruisverschijningen in de lucht, welke door middeleeuwsche schrijvers worden vermeld, en waaraan zij — natuurlijk — in den regel prognostische beteekenis hechten [2], verdient, meen ik, vooral ééne hier te worden aangehaald, als een duidelijk voorbeeld, hoe men kruisverschijningen ook bij *paraselenen* heeft gezien. Een onlangs uitgegevene kroniek nl. bericht: [3] »Prodigia in celo satis »miranda apparuerunt. Anno etenim Di 1156 signum crucis appa»ruit in luna. Anno autem sequenti tres lune vise sunt, et in »media signum crucis, et sequenti anno nonas Septembris tres soles »visi sunt in parte occidentali. Sol vero diei, qui erat medius, »remansit usque ad occasum, deficientibus aliis duobus. Hec visi»ones a nonnullis interpretantur indicium esse future discordie in »ecclesia dei," etc.]

Niet overal vond OLIVIER een zoo welwillend en tot verrukking toe opgewonden gehoor, als te Dokkum: ook de onaangename ontmoetingen des predikers waren hem nu en dan bereid. Zóó in het bisdom van Utrecht, waar een hoorder hem heftig tegenstond, ja zijn leven bedreigde. Het was EVERWACH, wiens geschiedenis, uitvoerig verhaald door CAESARIUS, op het volgende neerkomt: [4]

DIRK VAN DER ARE [5], bisschop van Utrecht, had een bediende,

---

[1]) Men zie b. v. DAGUIN, *Traité de physique,* IV, pag. 288—298, en van de ouderen BIOT, *Traité de physique exp. et mathém.* III, pag. 472 sqq.

[2]) Zoo staat in de oudere redactie der kroniek van JAN GERBRANDS (Leidsche apograaf, f°. 61 v°.) op het jaar 1304 aangeteekend: »Signum sanctæ »crucis miræ magnitudinis et purpurei coloris apud Egmundam visibiliter »apparuit: quod quia signum est triumphalis laetitiæ, prognosticatum fuit »Hollandinis, pro patria juste pugnantibus, portendere laudem victorialis »gloriæ."

[3]) Het *Chronicon Brunwylrense, ap.* ECKERTZ, *Fontes rerum Rhenan. adhuc ined.* (Köln, 1870) II, *pag.* 169.

[4]) *Dial. Mir.* XII, *cap.* 23. — Ook dit verhaal is meer bekend geworden door JO. A LEIDIS, die het bijna woordelijk overnam, *Lib.* 21, *cap.* 5 (*ed.* SWEERTII, *pag.* 180.)

[5]) »THEODERICUS de castro Nureberg oriundus."

die hoog bij hem stond aangeschreven en door wien hij verscheidene geldelijke administratiën liet waarnemen. Het ontbrak dezen gunsteling des bisschops niet aan benijders: men wist EVERWACH bij den bisschop verdacht te maken van oneerlijkheid. Gelukkig kon de dienaar zich volkomen tegenover zijn meester verantwoorden: hij had namelijk alles genoteerd op eene *cartula*. Maar ook nu nog rustten EVERWACH'S beschuldigers niet. »Laat hem rekening en verantwoording doen ten overstaan van ons," spraken zij tot den bisschop: »en het zal wel blijken, dat hij u grovelijk benadeeld heeft." Bisschop DIRK volgde dien raad, en deelde zijn gunsteling mede, dat deze op nieuw, en nu tegenover zijne beschuldigers, verantwoording zou hebben te doen. EVERWACH, die intusschen zijne *cartula* verloren had, begon nu te vreezen voor pijniging en kerker, en riep in deze moeielijke zaak de hulp des duivels in. Niet te vergeefs! Zoodra EVERWACH aan de gestelde voorwaarden voldaan, den Allerhoogste en diens Moeder de gehoorzaamheid opgezegd en den duivel *hominium* (= *homagium*, manschap) gedaan heeft, ondervindt hij de krachtige hulp van den booze, zoodat het hem gelukt, zich tegenover bisschop DIRK te rechtvaardigen en een volkomene zegepraal te behalen op zijne belagers. Van dien tijd af begon hij de krachten des duivels te verheerlijken en Christus te lasteren, zoodat hij placht te zeggen: »Die God dienen, zijn ellendig en behoeftig; maar die op den duivel hopen, hun gaat het voorspoedig." En — zooals CAESARIUS gehoord had van zijn kloosterbroeder BERNARD, die EVERWACH in deze dagen had gekend — hij was zóózeer overgegeven aan tooverij, dat hij, zoo menigmaal hij iemand ontmoette die in magische kunsten ervaren was, hem zijn geheimen voor geld trachtte af te koopen.

Nadat EVERWACH elf jaren lang in zijne »blasphemie" had volhard, gebeurde het, dat Meester OLIVIER in de dioecese van Utrecht het kruis kwam prediken. EVERWACH was een zoo heftig tegenstander van des Magisters prediking, dat OLIVIER eens genoodzaakt werd, hem ten aanhooren van de menigte toe te roepen: »Zwijg, ongelukkige! want ge zijt een vat des duivels: de booze spreekt door uwen mond!" EVERWACH kwam nu tot de meening, dat hij zijnen Meester Satan geen voortreffelijker dienst kon be-

wijzen, dan door diens vijand OLIVIER te dooden: gedurende drie dagen volgde hij, gewapend met een lang mes, den prediker op verscheidene van zijne statiën, met het voornemen om OLIVIER, zoodra hij hem alléén kon treffen, te vermoorden. Maar zie, op den derden dag van zijn heilloos omzwerven werd hij door een hevige ziekte aangetast; weinige dagen later stierf hij, zonder boete te hebben gedaan, en werd door den heer, aan wien hij zich overgegeven had, naar de plaatsen der straffen gevoerd. In de eerste plaats werd de ongelukkige EVERWACH — gelijk hij later, na zijne opstanding uit de dooden, mededeelde aan JOANNES VAN XANTEN, van wien CAESARIUS de geschiedenis gehoord had — in de eerste plaats werd EVERWACH in een vuur van zóó ondragelijke hette geworpen, dat hij tot de meening kwam: indien er uit al het hout van de wereld één vuur werd gestookt, dan zou hij in dát vuur toch nog liever tot den oordeelsdag toe willen branden, dan gedurende één uur de hette, waarin hij zich thans bevond, te moeten uitstaan [1]. Uit die hette uitgetrokken, werd EVERWACH in een zoo verschrikkelijke koude geworpen, dat hij verlangde weer in het vuur te zijn. Daarna werd hij geslingerd in een duisternis zóó dik en zóó afschuwelijk, dat hij bij zich zelven zeide: »Als ik honderd jaren lang God gediend had, zou het reeds een ruime belooning zijn, indien Hij mij vergunde, van hier terug te keeren naar de plaats der koude." Zoo voortgaande, onderging EVERWACH ook de zes andere straffen, welke de Schrift optelt. [2] Toen hij de laatste van het negental straffen onderging, zond God, EVERWACH'S vroegere goede werken in overweging nemende, — en ook opdat de ongelukkige 't geen hij ondervonden en gezien had, den levenden verhalen zou — uit medelijden Zijnen engel, die tot hem sprak: »Zie! dit is het loon van hen, die den duivel dienen! Zoudt

---

[1]) Vgl. Dr. C. M. VOS, *de Leer der vier Uitersten*, blz. 107.

[2]) Van de straffen der hel, die ontelbaar zijn, worden er toch, zegt CAESARIUS (XII, *cap.* 1) negen meer opzettelijk vermeld. Hij deelt ze mede in het volgende fraaie distichon (in de uitgave van STRANGE meedoogenloos als proza gedrukt):

»Pix, nix, nox, vermis, flagra, vincula, pus, pudor, horror:
Haec tormenta novem fine modoque carent."

gij, EVERWACH, indien gij mocht terugkeeren in het leven, Gode willen voldoening geven voor uwe zonden?" Wat EVERWACH antwoordde, is licht te begrijpen. »Het behaagt den Heer," ging daarop de engel voort: »dat gij terugkeert tot het lichaam, om door het kruis goed te maken, wat gij tegenover het kruis misdreven hebt." Kort daarna richtte de gestorvene zich op van de draagbaar, zoodat alle omstanders de vlucht namen, met uitzondering van twee jongelingen, die wat moediger waren. Tot hen sprak EVERWACH: »Vreest niet, want ik ben het." Onmiddellijk na zijne opstanding liet hij een priester komen en biechtte. Daarop verbond hij zich tot den kruistocht, en toog naar het Oosten met OTTO, bisschop van Utrecht. [1] Onder weg vastte hij op brood

[1]) CAESARIUS zegt: »cum OTTONE Episcopo *praedicti* THEODERICI *successore.*" EVERWACH zou dus uitgetrokken zijn met Bisschop OTTO I (van Gelder), die de opvolger was van DIRK VAN DER ARE. Maar dit is onmogelijk. Want OTTO I heeft wel een tocht naar 't Oosten gedaan, doch was reeds teruggekeerd vóór het jaar 1212 (zie CAES. VII, 22: MOLL, a. w. II, 1, blz. 106), en hij overleed reeds in 1216, dus vóórdat de kruistocht plaats hàd, waartoe OLIVIER op de bedoelde predikreize zijne hoorders had opgewekt. De door CAESARIUS aangeduide OTTO *Episcopus* kan dus wel niemand anders zijn, dan OTTO II (van Lippe), die werkelijk in 1218 den kruistocht heeft medegedaan. Hiermede sluit het bericht van HEDA, die *Hist. pag.* 192 aanteekent, dat OTTO van Lippe »cruce signatus cum Imperatore transiit mare, *cui socius (fuit* EVERIMACHUS *resuscitatus* ac JOANNES Scholasticus Xanctensis").

Toch geloof ik niet, dat wij aan een *vergissing* van CAESARIUS hebben te denken, als hij, OTTO II bedoelende, spreekt van: den »opvolger van DIRK." — OTTO I VAN GELDER was immers niet onbekend gebleven aan onzen schrijver, die zelfs (VII, cap. 22) een merkwaardige bijdrage levert tot de biografie van den devoten en ziekelijken jonkman. Doch men lette wel! OTTO VAN GELDER wordt te dier plaatse door CAES. eenvoudig *praepositus Xantensis* genoemd, en aan 't einde van 't hoofdstuk, waar in 't voorbijgaan gesproken wordt van OTTO's latere lotgevallen, meldt CAES. *niet*, dat hij Bisschop van Utrecht is geworden, maar zegt van hem: »Later ontstond om zijnentwille »een schisma in het bisdom van Utrecht, en werd hij de oorzaak van vele »rampen." Lezen we nu daarenboven (o. a. bij BEKA, *Chron.* p. 68), dat OTTO gestorven is op weg naar Rome, werwaarts hij vertrokken was om dispensatie te vragen, daar hij te jong was om den bisschopsstaf te voeren, — dan hebben wij recht tot de gissing, dat de jeugdige OTTO VAN GELDER gedurende de drie jaren zijner regeering te worstelen heeft gehad tegen eene partij, die, wegens zijn jeugdigen leeftijd, bleef *weigeren, hem als Bisschop te erkennen.* In de meening van die partij zal CAESARIUS hebben gedeeld: en dát gaf hem aanleiding om VII, cap. 22, van OTTO I te spreken niet als den Bisschop van

en water en liep barrevoets naast het paard, dat zijne kleederen en wapenrusting droeg. En als zijne voeten gescheurd werden door de scherpe steenen en zijn bloed den weg bevochtigde, antwoordde hij hun, die hem verwijten deden over zijne handelwijze: »Méér dan dit heb ik ondervonden." — Het verhaal eindigt met een discussie tusschen Monachus en Novicius, of de plaats waar Everwach vertoefd heeft, het vagevuur of de hel zal geweest zijn; de Monachus is op verscheidene gronden overtuigd, dat in dit geval bepaaldelijk aan de hel moet worden gedacht.

Wat zullen wij zeggen van dit verhaal? Het is, dunkt me, duidelijk, dat wij hier niet te doen hebben met verdichting of met logen, maar dat hier werkelijk gebeurde zaken door geloofwaardige ooggetuigen worden voorgesteld..... met de *kleuren*, waarin deze ooggetuigen zelven het gebeurde moesten aanschouwen. Ook is het niet moeielijk, de werkelijkheid te ontdekken achter het fantastische koloriet, waarmede ze door de voorstelling van Caesarius en de zijnen overtogen werd.

In Everwach zien wij een van die twijfelaars, die in de Kerk geen vrede vonden, maar die daarbij op zoo lagen trap van ontwikkeling waren blijven staan, dat zij in magische kunstenarijen [1] een heulsap zochten voor de onrust, uit hun ongeloof ontstaan; een man, wiens stelregel: »Die God dienen, zijn ellendig en behoeftig; maar die op den duivel hopen, hun gaat het voorspoedig," duidelijk te kennen geeft, tot welke treurige levensbeschouwing hij vervallen was. Deze onzalige levensbeschouwing, en niet minder de verdenking van oneerlijkheid, waaronder hij, terecht of te onrechte gebukt gaat, hebben bij den ruwen man een wrevel gewekt, die van jaar tot jaar toeneemt en hem eindelijk tot godslastering brengt. Zoo was het met Everwach gesteld, toen de gevierde vreemde prediker, wiens naam allerwege genoemd werd, zich zou doen hooren. En..... gewoon verschijnsel bij deze soort, gelijk bij vele soorten, van kerkelijk *malaise!* Everwach is

Utrecht, maar als den proost van Xanten, om wiens wil een scheuring in 't Utrechtsch bisdom ontstaan was, — dát ook verklaart, waarom hij XII, cap. 23, Otto II aanduidt als den opvolger van bisschop Dirk.

[1]) Over de destijds heerschende ingenomenheid met magie, zie hieronder.

onder de eersten, die den beroemden prediker hooren moeten! Hij moet hem weder en weder hooren; ... maar hoe meer hij getroffen wordt door het krachtige en edele voorkomen, door het goede woord van OLIVIER, des te meer behoefte schijnt hij er aan te gevoelen, om zijn wrevel te uiten. En als hij eindelijk die behoefte heeft ingewilligd, en den prediker in 't openbaar (zeker met luide en ruwe lasteringen) heeft willen tegenspreken, — en als daarna die veelvermogende spreker hem in al den gloed der verontwaardiging het zwijgen heeft opgelegd, — dan heeft de opgewondene wel diep gevoeld, wat zedelijke neêrlaag hij leed .... Om door die neêrlaag verwonnen en genezen te zijn? Neen! dat is niet te verwachten van den woesteling, in wiens hart de wrevel zoo diepe wortelen geschoten heeft! — zóó ras is zelden of nooit zulk een wanhopige tegenstand geëindigd! — De geledene neêrlaag doet voor het oogenblik al zijn woede opbruischen, — en die woede stijgt tot waanzin; — de demon, aan wien hij verkocht is, geeft hem den dolk in handen, en drie dagen lang zwerft de rampzalige rond, vruchteloos trachtende zijn prooi te bereiken. Een gevaarlijke ziekte — 't gevolg misschien van zijne overspanning — werpt den opgewondene neder; in koortsig ijlen aanschouwt zijn verbeelding met huivering het tafereel van de straffen der hel. Maar dáármede is ook de worsteling ten einde; zoodra de zieke uit zijn verdooving ontwaakt is, blijkt het, welk een schok ook zijn zieleleven ondervonden heeft: — de woeste godslasteraar is bekeerd, — natuurlijk niet tot eenvoudige, stille, werkzame vroomheid: hij is veranderd in een boeteling, die in eigenwillige ontberingen en zelfkastijding zijn heil en zijn vrede zoekt.

Geheel op den achtergrond van mijn tafereel vertoont zich een voorwerp, dat, hoe weinig aantrekkelijk ook, toch een bijzondere aanspraak heeft op ons medelijden. Waar een dwepende opgewondenheid, als die ik te schetsen had, zich van de menigte heeft meester gemaakt en een zoogenaamd »godsdienstige opwekking" te weeg brengt, — daar schijnt zich bijna altijd, ook in de nabij-

heid der liefelijkste groepen, een voor sommigen ernstig waarschuwend beeld te moeten vertoonen: de krankzinnige, het betreurenswaardig slachtoffer der »ecstasis religiosa."

Toen OLIVIER [1] tusschen Brugge en Gent het kruis predikte, vervoegde zich bij 's predikers reisgenoot broeder BERNARD een man, die zich SIGERUS noemde, in het gewaad van een religieus; iemand van gunstig uiterlijk en tamelijk wel ter taal. Deze man bood broeder BERNARD een veelkleurig edelgesteente aan, dat hij beweerde uit Ceuta te hebben meêgebracht, en dat de kracht bezat om hem, die het bij zich droeg, de overwinning in den strijd te doen behalen [2]. Bij dat geschenk voegde SIGERUS het verzoek om zelf eene kruispredikatie te mogen houden. Den volgenden dag nam hij dan ook het woord, maar wierp zich onder het spreken voorover op den grond, en maakte allerlei buitensporige gebaren; kortom, hij gedroeg zich »als een bezetene, zooals hij ook werkelijk was." Dadelijk schoot Meester OLIVIER met de zijnen op den ongelukkige toe, teekende hem met het kruis, en liet hem in de kerk bij het altaar brengen, waar nu SIGERUS »vele ijzingwekkende woorden tegen God en OLIVIER uitbraakte." De scholaster liet hem binden en op een wagen naar zijne bekenden overbrengen;

---

1) *Dial. Mir.* IV, *cap.* 10.

2) Een voorbeeld ter aanmoediging van dergelijk amuletten-geloof werd nog geen veertig jaren later (in 1252) door hooggeplaatste geestelijken in het openbaar gegeven. Toen Utrechts bisschop HENDRIK VAN VIANDEN ten strijde zou trekken tegen de Heeren van Amstel en Woerden, schonk de Aartsbisschop van Keulen, CONRAD VON HOCHSTADEN, die zich juist te Utrecht bevond, aan den strijdvaardigen bisschop, in tegenwoordigheid van een ontelbare menigte volks, een prachtigen ring, een »costelic vingherlyn." als een amulet, die hem de overwinning verzekerde. (Zie BEKA, *pag.* 84, HEDA, *pag.* 214 en anderen.) Naast het door onzen BEKA medegedeelde, plaatse men een ander voorbeeld, hoe dezelfde Keulsche aartsbisschop door middel van een diamant de overwinning aan de zijnen trachtte te verzekeren. Zie het bericht van CONRADS tijdgenoot, GODEFRIT HAGENE, stadsschrijver van Keulen, in wiens berijmde Keulsche kroniek vs 1000 vv. (ed. E. VON GROOTE, *Cöln* 1834, *pag.* 34) wij lezen: »Do geinck it alre eirst an een rijden, — an »hauwen, stechen ind an strijden; — Der busschoff leis sein in syner hant — »synen luden eynen dyamant, — ind sprach, sy sulden myt eme segen. — »Sint sach hie sy aichter dem velde liegen — beide man, ors da neder."

vijf dagen later doodde hem de demon, door wien hij bezeten werd.

III.

Wie verlangend is naar eene ergernis-wekkende schets van de zedeloosheid en ongebondenheid van het middeleeuwsch kloosterleven, zal in 't boek van CAESARIUS voor dat verlangen maar zeer weinig bevrediging vinden. — Dat de geloofwaardige schrijver ons in menig opzicht een goeden dunk doet opvatten van het kloosterleven zijner dagen, is zeker niet vreemd: de Cisterciënser-orde, waartoe hij behoorde, was nog in hare kracht: de liefelijke herinnering van den vromen vader ROBERTUS, haren stichter, en van den uitnemenden BERNARD VAN CLAIRVAUX, haar hoogstvereerden heilige, leefde nog voort in haar midden.

Haar gastvrijheid, mededeelzaamheid en dienende liefde had haar een welverdienden roem verworven. Zagen we boven, hoe de jonge abdij van Heisterbach zich in dagen van hongersnood door onbekrompen milddadigheid onderscheidde, uit een anderen trek in den *Dialogus* blijkt duidelijk, dat bij de Cisterciënsers de gierigheid als eene der schandelijkste ondeugden beschouwd werd [1]. Uit hare rijke en door geschenken en erfmakingen van jaar tot jaar toenemende bezittingen wist de orde overvloedig hulp te betoonen, overal waar zij armoede ontdekte; hare gastvrijheid was zóó voorbeeldig en weldra zóó bekend .... dat er herhaaldelijk misbruik van werd gemaakt. Vóór het klooster van Heisterbach bijv. meldde zich eens een arme koortslijder aan, en gaf te kennen, dat hij in de orde wenschte opgenomen te worden. Terstond was de hulpelooze welkom: hij werd gehuisvest en met liefde verpleegd; maar de crisis zijner ziekte was nauwlijks voorbij, of de bedrieger ontdeed zich van het monniksgewaad, wierp het niet zonder eeni-

---

[1]) *Dial. Mir.* XII, c. 22. »JORDANUS de ordine quidem Cisterciensi assumptus fuerat, sed vita ordini in eo minime concordabat: erat enim avarus valde."

gen spot van zich, — en ging zijns weegs! [1] Die vagabond was niemand anders geweest dan de zoogenoemde »archipoeta," de beroemdste, geestigste en loszinnigste van de *clerici vagi* of *goliarden* dier dagen: meestal gewezen Parijsche studenten, die alle landen doorzwierven en de geestelijken met hunne vroolijke *latijnsche* liederen vermaakten [2], gelijk voor vorsten en edelen door andere zwervende dichters in de *landtaal* gezongen werd.

Doch het waren niet enkel vagabonden, die misbruik maakten van de mededeelzaamheid der orde: ook aanzienlijke geestelijken zochten hun voordeel te doen met de gastvrijheid der kloosterlingen. De *legati* van den Paus, die — vooral ter bevordering der kruistochten — Europa rondreisden, vraagden gaarne herbergzaamheid bij de Cisterciënsers, en schijnen zich tegenover hunne gastheeren te hebben gedragen als ingekwartierde soldaten van een overwinnend leger, die de vrijheid meenen te hebben tot het eischen van overvloedige maaltijden en geldelijke bijdragen [3]. Tegen dergelijke afpersingen kwamen de kloosterlingen met kracht op, ze schroomden niet, zelfs des Pausen bijstand daartegen in te roepen. En met recht: want zoo zij de armen mildelijk voedden, waarlijk, ze deden het niet van den afval van weelderige tafels! De Cistercie-monnik van die dagen behoorde nog niet tot het later zoo welbekende type van den klooster-gastronoom. In Heis-

---

1) *Dial. Mir.* II, c. 15.

2) Een der meesterstukken van dien archipoëet is nog in onze dagen aan velen bekend. Het is het fragment uit zijn zoogenaamde biecht: »Mihi est propositum In taberna mori, Ut dicant cum venerint Angelorum chori, etc." (Men vindt het o. a. in den bundel: *Studentenliederen, Gron.* 1857.) Over den archipoëet zie Kaufmann, a. w. S. 10 en vooral Wattenbach, *Deutschlands Geschichtsquellen*, 2e Aufl. S. 518, f.

3) Ik meen dit te mogen opmaken uit een Privilegium, ab Honorio Papa III Ord. Cisterc. concessum anno 1219, (bij Henriquez, *Regula, Constit. et Privil. Ordinis Cisterc.* f°. 59). Het luidt aldus: ». . . . . Licet igitur, largiente Domino, Monasteria vestra plus solito temporalium floreant ubertate; quia tamen exinde pauperibus uberius subvenitur, nos . . . . indulgemus, ne Apostolicae Sedis legati procurationes pecuniarias a Monasteriis exigere vel extorquere praesumant, sed cum ad domos vestras accesserint, sine carnium esu cibis regularibus sint contenti."

terbach althans zouden Lucullus en Vitellius vergaan zijn als sneeuw voor de zon!

Uit menigen trek bij CAESARIUS blijkt het, hoe sober in die kloosters de levenswijze was. Een der monniken durfde den kardinaal HENDRIK VAN ALBANO schertsend voorhouden [1], dat de aanzienlijke geestelijke na zijn dood moeite zou hebben, om in den kring der Cisterciënsers te worden toegelaten; want sint BENEDICTUS zou zeggen: »Ponite eum supinum, et stomachum eius scin»dentes aperite. Si inveneritis ibi *olera incondita, fabam, pisam*, »*lentem, pultes* cibosque regulares, cum monachis intromittatur; »sin autem, scilicet pisces grossos et cibos saeculares atque deli»catos, foris maneat ... Quid illa hora dicturus es, pauper HEN»RICE?" Inderdaad behoorde voor vele nieuwelingen de slechte en grove kloosterspijze tot de *tentationes*, die ze hadden te doorstaan, eer zij aan 't nieuwe leven gewend waren; er waren er, die in den beginne van honger wegkwijnden, omdat ze walgden van de *pisa* en den *panis grossus*. Afkeerig van alle overdrijving acht dan ook CAESARIUS de zonde van hen, die zich aan zulk eene „indiscreta abstinentia" (onberedeneerde onthouding) schuldig maakten, even groot, als de zonde der gulzigheid [2].

Aan menig nieuweling in de kloosters moge, vooral als hij van goeden huize was, dergelijke beproeving der maag zwaar zijn gevallen, — ongetwijfeld waren er voor hem nog veel lastiger *tentationes* te vreezen. De offers, die hij te brengen had, waren nu en dan zwaarder, dan men vermoeden zou. Men hoore! [3] Een ridder (A) die tot het kloosterleven is overgegaan, wil zijnen vriend (B), een beroemd krijgsman, overhalen om het goede voorbeeld te volgen. Ridder B gevoelt inderdaad groote begeerte om naar den raad van zijn vriend te handelen; doch er is onder al de *tentationes*, waaraan hij zich zal blootstellen, maar éene die hij werkelijk vreest. Hij is bang voor .... de »pediculi." (»Pannus enim laneus multos vermiculos nutrit.") Met medelijdenden glimlach

[1]) *Dial. Mir.* IV, *c.* 79.
[2]) *Dial. Mir.* IV, *c.* 80.
[3]) *Dial. Mir.* IV, *c.* 48.

antwoordt A: »Och fortem militem! Qui, in bello diaboli non ti»muit gladios, in militia Christi timere debet pediculos? *Auferent »tibi nunc pediculi regnum Dei?*" B had nog eenigen tijd van beraad noodig, eer hij gewonnen was. Ook hij was, in zijne soort, een moedig man!

Benijd ze toch niet, die bewoners van het stille klooster, benijd ze niet om de onbezorgdheid en gemakkelijkheid, waarmeê ze in het matte schemerlicht van hun woonplaats een regelmatig en onbekommerd leven mogen leiden! Benijd ze niet, — want menige kwade engel komt hun vrede en hun geluk verstoren!

Zeer velen hunner lijden aan een kwaal, eindeloos méér te vreezen, dan die booze *nachtmare*, die den mensch verschrikt en benauwt en mishandelt, — zij lijden aan voortdurende slaperigheid! In de godsdienstoefening zelfs, *in choro*, kunnen zij die kwaal niet overwinnen; — de Gekruisigde wendt verontwaardigd het aangezicht af van die slapers [1]; zelven zien zij, hoe de duivel zich verlustigt in hunne kwaal [2].... maar het vleesch blijft zwak.

Hoofdpijn was hier voorts een zóó algemeene ziekte, dat een enkele, die er vrij van was, dit als een groote bijzonderheid vermelden mocht (»dolorem vero c pitis nunquam ab illa hora passus sum, *cum tamen hoc in ordine satis sit miraculosum* [3].") Een ridder van aanzienlijken huize lijdt in een der kloosters in Brabant onophoudelijk aan zoo geweldige hoofdpijn, dat het koorgezang, en bovenal het luid uitgeschreeuwde Alleluja, hem in den letterlijken zin onuitstaanbaar is [4]. Arm man! ook dit was een werk van den Satan, dat gij den »clamor divinae laudis" niet kondet verdragen!

Een ander [5] lijdt zóó gedurig en zwaar aan hoofdpijn, dat hem een »generalis licentia" moet verleend worden, om, zoo dikwijls hij wil, uit de vigiliën weg te blijven. Toch blijft hij ze bijwonen. Men voegt hem toe: »Goede broeder CHRISTIAAN, ge klaagt

---

[1]) *Dial. Mir.* IV, *c.* 29.
[2]) *Dial. Mir.* IV, *c.* 34.
[3]) *Dial. Mir.* VII, *c.* 24.
[4]) *Dial. Mir.* IV, *c.* 54.
[5]) *Dial. Mir.* IV, *c.* 30.

ons altijd over uw hoofdpijn, en toch maakt gij geen gebruik van 't u gegeven verlof!" En het antwoord is: »Ik kan niet wegblijven. Want als ik buiten het choor ben en de anderen hoor zingen, dan is het mij een foltering, dat ik niet mag binnenkomen; want dan denk ik aan de vertroostingen, waarmede God, als ik in hun midden ben, mijne ziel verblijdt" ..... Goede broeder CHRISTIAAN!

Met die hoofdpijn en slaperigheid hing waarschijnlijk eene andere, zeer gevreesde kwaal samen, die vooral in de kloosters inheemsch scheen te zijn, en waarvoor men dan ook een eigenaardigen naam had gekozen. Ik bedoel de kwaal, die, met een aan 't Grieksch ontleenden naam, *acedia* (ook wel »accidia") werd genoemd, 't geen nu eens *verveling*, dan *luiheid*, een enkele maal »spleen" schijnt te beteekenen, maar moeielijk naar eisch kan vertaald worden. CAESARIUS zegt er van [1]: »Accidia est ex confu»sione mentis nata tristitia, sive taedium, et amaritudo animi »immoderata, qua iocunditas spiritalis exstinguitur et quodam de»sperationis praecipitio mens in semet ipsa subvertitur. Dicitur »autem accidia, quasi *acidia*. eo quod opera spiritualia *acida* »reddat [2] et insipida." De *acedia* is het, die den monnik verleidt om te lang te slapen, hem een afkeer van den arbeid inboezemt, zijn levensbeschouwing somber maakt, hem ingebeelde ziekten voorspiegelt en zelfs in staat is, hem van 't leven te doen walgen. Die vreeslijke kwaal moet algemeen hebben gewoed: immers, men meende verplicht te zijn, tegen de *acedia* te preeken. In eene der oudste middeleeuwsche handleidingen voor homiletiek [3] is een afzonderlijk hoofdstuk gewijd aan de beant-

[1]) *Dial. Mir.* IV, *c.* 27.

[2]) Dit staaltje van etymologie is één uit velen. 't Is echter nog lang zoo fraai niet als de woordafleiding, waarop een tijdgenoot, een der straks te vermelden *sermonnaires* van LECOY (a. w. pag. 358), zijn hoorders onthaalde. IJverende tegen de heerschende weelde in kleederdracht, waaraan de rijken zich schuldig maakten en waardoor zij den armen te kort deden, verklaarde hij, dat het fransche *robe* afgeleid is van *dérober*. (»Ideo vestes nobilium eleganter gallice dicuntur *robes*, a depraedatione").

[3]) ALANI *Summa de Arte Praedicatoria, Cap.* VII; te vinden in ALANI MAGNI DE INSULIS *Opera, ed* C. DE VISCH, *Antv.* 1654 f°., *pag.* 63 (voorhanden in de Bibliotheek der Utrechtsche Hoogeschool.)

woording der vraag, hoe de prediker moet te werk gaan, als hij zijne hoorders tegen die kwaal wil waarschuwen. Wat dáár van de *acedia* gezegd wordt, is, dunkt mij, zeer geschikt om de door CAESARIUS gegevene bepaling te verduidelijken: »Haec est acedia, »quae facit in monacho votum tepescere; per quam claustralis »ordinis rigorem fastidit; quae delicatioribus vult uti cibariis, mol»lioribus accumbere stratis, paucioribus interesse vigiliis, pauciori »vel nullo uti silentio. Haec est acedia, quae timet aggredi magna, »fastidit incepta, cui quodlibet onerosum, quodlibet difficile, nihil »leve. Haec est quae clericum arcet a studio, claustralem excludit »a claustro, vitia nutrit," enz.

»Acedia vitia nutrit!" — en ledigheid is des duivels oorkussen! Naarmate lusteloosheid en verveling zich krachtiger deden gelden in het kloosterleven, naar die mate moet ook de strijd zwaarder geweest zijn, dien men er te strijden had tegen eene andere verzoeking, die der »luxuria." Onbewimpeld en zeer naïef deelt CAESARIUS ons de groote verzoekingen mede, die menigeen te weerstaan had, omdat de »spiritus fornicationis, cuius anhelitus pru»nas ardere facit" (zie Job 41, vs. 12), »corpus eius igne libidinis »intolerabiliter succendit." Wie belang stelt in deze zaak, leze zelf het laatste gedeelte der 4e Distinctie: bij cap. 100 moge de voorstelling eer aan BOCCACCIO dan aan een ingetogen monnik doen denken; — bij 't visioen van cap. 117 moogt ge huiveren: — ten slotte zult ge moeten erkennen, dat velen dier kloosterlingen aanspraak hebben op uw achting en eerbied, om de kracht welke zij in dien strijd hebben betoond.

Over 't geheel schijnt de zonde der ontucht, die in de 14e en 15e eeuw zoo algemeen onder onze kloosterlingen heerschte en tot zoo velerlei klachten aanleiding gaf, in de dagen van CAESARIUS bij alle kloosterorden meer tot de uitzonderingen te hebben behoord. — Toch vertoonde ze zich hier en daar.

Eene non van het convent van Bredehorn (in Friesland) deed zich na haren dood als spookverschijning zien, klagende dat zij hare zuiverheid niet had bewaard: de geboorte van een kindeken, vrucht van haar verboden omgang met een geestelijke, had haar het leven gekost. De goede abt HENDRIK van Heisterbach

zorgde, dat in verscheidene kloosters van Friesland missen en gebeden in 't belang van de zielsrust der ongelukkige werden geofferd. [1] — In de nabijheid van Utrecht was 't wederom een clericus, die eene non de kuischheidsgelofte deed vergeten: de schuldige werd na zijn dood door Christus »in genitalibus" gestraft met een »signum," dat CAESARIUS, uit eerbied voor de lezeressen, die zijn boek wellicht in handen krijgen, niet omschrijven wil. [2]

Dergelijke zonden, die in een der gelukkigste perioden van het kloosterleven zich voordeden, waren teekenen van het naderend verval der tucht. Hier en daar zagen ernstige kloosterlingen het duidelijk in, dat uit de gestichten, waartoe ze behoorden, de oude godsvrucht en gestrengheid wijken ging. — Aandoenlijk is het verhaal, dat CAESARIUS mededeelt aangaande een eerwaardigen monnik in het Benediktijner klooster Oostbroek nabij Utrecht. Van elders weet men, dat dit gesticht boven andere bekend was om de gestrengheid, waarmede hier de instellingen werden gehandhaafd. [3] Toen te Oostbroek een nieuwe abt was gekozen, een wereldschgezind en onstandvastig man, voegde een der monniken den nieuw benoemde toe: »God weet, dat ik u liefheb; maar ik ben overtuigd, dat het nu gedaan is met de godsvrucht van dit huis." Daarop bad de monnik tot den Heer Jezus Christus en tot Maria, dat zijne ziele van hem zou genomen worden, opdat hij den ondergang van het klooster niet aanschouwen mocht. Zijn gebed werd verhoord.

Tot de overige verkeerdheden, die, ook reeds bij de Cisterciënsers, waren binnengeslopen, behoorde eene overmatige zucht naar vermeerdering van de bezittingen der orde. Al was ze reeds méér dan ruim voorzien van wereldsche goederen, en al vloeiden haar, van jaar tot jaar, door uiterste wilsbeschikking van geloovigen, nieuwe bezittingen of inkomsten toe, — zij schroomde niet, hare schepen uit te zenden om, tot groote ergernis der leeken, koop-

---

1) *Dial. Mir.* XII, *c.* 26.
2) *Dial. Mir.* XI, *c.* 58
3) *Chron.* Jo. DE BEKA, *pag.* 45: »Quod Monasterium propter arctam religionis observantiam decibatur olim carcer ordinis."

manschap te drijven en winst te doen. Zoo vinden wij den om zijne devotie wijdberoemden WOUTER VAN BIERBEEK (over wien straks nader) in de wateren van Zeeland, in gevaren van storm en van Zeeuwsche zeeschuimers verkeerende, terwijl hij een schip met wijn, van het klooster Hemmenrode afkomstig, helpt overvoeren. [1] Een andermaal liep te Keulen het gerucht, dat in Zeeland verscheidene schepen der orde door roovers waren genomen: en het volk te Keulen verheugde zich daarin: »want die »monniken waren vrekken en schacheraars, en God kon hunne »inhaligheid niet verdragen." [2]

Moge het leven der kloosterlingen hier en daar te wenschen hebben overgelaten, het stak toch over 't algemeen zeer gunstig af bij dat der wereldsche geestelijken. Vele welgezinden onder dezen meenden dan ook den kring, waarin zij verkeerden, te moeten verlaten, en de rijke inkomsten die aan hun ambt waren verbonden, te moeten opofferen, om zich tot het monniksleven te begeven: en in de kloosters beschouwde men hunne intrede als den overgang tot een nieuw en beter leven. Met recht — want het gevaar om te bezwijken voor de twee groote verzoekingen, waaraan een geestelijke blootstond, (die tot simonie en tot onkuischheid), was ook in die dagen groot. De boven vermelde ENFRIED, CAESARIUS' leermeester, zeide eens, toen er over 't slechte leven der clerici gesproken werd: Het is al 't zelfde, hoe zij leven; want »de radice mala non potest surgere arbor bona." [3] Hij wist namelijk, dat er maar zeer weinig geestelijken waren, die langs wettigen weg aan hun ambt waren gekomen: de meesten waren òf *sanguinitae* (door bloedverwanten voortgeholpen) of *choritae* (door aanzienlijken met hun ambt begiftigd) of *simoniaci* (langs den weg der omkooping tot hunne waardigheid opgeklommen). — Ergerlijk vooral was de onbeschaamde wijze, waarop RUDOLPHUS (RADULPHUS) bisschop van Luik de simonie dreef. Eens toch, toen hij een prae-

---

[1]) *Vita domini* WALTERI DE BIRBECH, *Dial. Mir.* VII, *c.* 38.
[2]) *Dial. Mir.* VII, *c.* 41.
[3]) *Dial. Mir.* VI, *c.* 5.

bende verkocht had en het geld nog in den schoot hield, durfde hij in veler tegenwoordigheid zich er op beroemen, dat hij de kerk van Luik uitermate in rijkdom had doen toenemen; want voor die praebende, welke onder zijn voorgangers nooit meer dan tien marken had opgebracht, had de voortreffelijke man nu veertig marken weten te bedingen. [1]

Dat het concubinaat ook in die dagen veelvuldig onder de priesters voorkwam, behoeft niet met voorbeelden uit den *Dialogus* te worden gestaafd... maar geweldig, meent CAESARIUS, zal de straf dier booze priesters zijn! Vreeslijk reeds is het lot, dat de arme verleide, meestal zeer weinig ontwikkelde [2] concubijnen na haren dood wacht. Eene van haar werd [3] in den nacht na haar dood, bij lichte maan, achtervolgd door een jager, die geweldig op zijn hoorn blies, terwijl men duidelijk hondengeblaf vernam. Vergeefs trachtte de ongelukkige te vluchten; vergeefs bood men haar hulp. De jager — het was de duivel zelf — haalde haar in, legde haar dwars over zijn paard, en verdween met zijn buit.... Wie herkent niet de oude vertelling van den Wilden Jager [4]?

Dat priesters ook buiten het concubinaat zich aan onkuischheid

---

[1]) *Ibidem.* Dat CAESARIUS dezen bisschop niet te veel heeft te last gelegd blijkt uit hetgeen de doorgaans goed ingelichte GILLIS VAN ORVAL van hem bericht. (AEGIDIUS AUREAE VALLIS, bij CHAPEAUVILLE, *Gesta Pontif. Leod.* II *Tom.*, *pag.* 126). Hij zegt nl. van hem: »fecit non mirabilia, sed miserabilia in vita sua:" de bisschop toch liet praebenden *op de markt* (in foro rerum venalium) verkoopen door een ouden beul, een slechten kerel, tot wien alle liefhebbers van praebenden zich richtten, omdat aan hem 't geheele beheer van die zaak was opgedragen.

[2]) Een voorbeeld van 't gebrek aan ontwikkeling bij die vrouwen, *Dial.*, *Mir.* VI, *c.* 35.

[3]) *Dial. Mir.* XI, *c.* 20. Met dit verhaal komt de uitspraak overeen van den Vlaamschen schrijver COLUMBANUS BRANCKX (bij V. D. BERGH, *Proeve v. e. Krit. Woordenb. blz.* 370): »Oneerbaer dochters ende vrouwen, die met priesters misdoen, worden alle 's duivels *jachtmerryen.*"

[4]) Over de mythische bestanddeelen in de vertelling van den Wilden Jager handelde KAUFMANN, *a. w. s.* 131. Zie ook MANNHARDT, *Germanische Mythen*, *s.* 478. — Nog een andere trek in het verhaal van CAESARIUS doet ons aan overoude mythologie denken. De concubijn had nl. bij haar sterven om een paar nieuwe schoenen gevraagd: over de *doodenschoen*, de *helskô*, zie GRIMM, *Deutsche Mythol. s* 795.

schuldig maakten, blijkt in den *Dialogus* herhaaldelijk. Ik bepaal mij hier tot het treurig beweren van een priester, die, in een gesprek *over de zonde*, er rondweg voor uitkwam, dat men het, naar zijne meening, met de zonde niet zoo ernstig moest opnemen, als de menschen wel deden. Indien toch de toerekenbaarheid der zonde inderdaad zóó groot is, meende hij, dan zal mijne ziel nimmer kunnen gered worden. En waarom niet? »Quia in hac nocte dormivi »cum legitima cuiusdam, et hodie celebravi tres missas!" (Erat autem in eadem nocte duplex festivitas, scilicet dominicae diei et S. Laurentii martyris). [1]

Maakten vele wereldlijke geestelijken zich aan een zoo ergerlijk leven schuldig, dan mag 't ons reeds hierom niet verwonderen, dat ijverige kloosterlingen het gelukkig achtten, wanneer zij het monniksleven boven hun ambt verkozen. Hier, in het klooster, zouden deze slechte voorgangers der leeken den weg vinden tot bekeering, — hier beveiligd zijn voor de verzoekingen, waartegen ze waren gebleken te zwak te zijn, niettegenstaande het treffelijk ambt, dat ze vervulden. Maar ook voor de reinen, voor de waardigsten onder hen was toch de overgang naar 't klooster een »bekeering" in den vollen zin: moest men niet met de Apocalypse zeggen: »iustus iustificetur adhuc?" en was niet het kloosterleven het hoogste heil, de weg door het klooster de voortreffelijkste weg ten hemel? — Zonderling! een ijverig en waardig dienaar der Kerk legt zijn ambt neder, om stillekens en veiliger ten hemel te wandelen: en de Kerk klaagt niet over den ontrouwen of tragen dienaar, en de nieuwe kloosterling meent een offer te hebben gebracht en roemt in zijne *conversio*, in plaats van zich te schamen over de driestheid, waarmeê hij zijn zelfzucht aan den dag legt.

Doch men valle dien egoïsten, die, om eigen zaligheid te bereiken, maatschappelijke plichten verwaarloosden en maatschappelijke banden verbraken, toch niet te hard. Want ook bij hen ging de natuur boven de leer: in hun egoïsme waren ze verre van consequent. Het heil, dat zij in hun nieuwe leven gevonden hadden, wilden ze gaarne en met liefde mededeelen aan allen: en, nadat

[1]) *Dial. Mir.* II, c. 4.

zij de wereld ontvloden waren voor het klooster, wenschten zij, dáár eenmaal geborgen, niets liever dan geheel de wereld wederom bij zich *in* het klooster te trekken! Van daar de ijver, waarmede zij een krachtige en onvermoeid werkzame propaganda vormden, — een propaganda, die *allen* omvatten wilde, maar die, haar doel alleen voor oogen houdende, in de keuze der middelen weinig nauwgezetheid aan den dag lei.

Allen omvatten, — tot zelfs de diep verachte Joden! — Jodenkinderen, die nog niet tot de jaren des onderscheids waren gekomen, werden, onder het voorgeven, dat zij tot den christelijken godsdienst waren bekeerd, met hulp van eene of andere listige vrouw uit hun ouders huis ontvoerd, en heimelijk in het klooster gebracht, waar ze, zoo 't heette, tegen hun bloedverwanten werden beschermd. Wie het waagde, zich tegen dergelijke handelwijze te verzetten, — van hem mocht men niet anders denken, dan dat hij uit lage beweegredenen handelde.

Een geruchtmakend voorval van dien aard had in CAESARIUS' dagen te Leuven plaats. De schrijver vermeldt met hooge ingenomenheid den ergerlijken kinderroof. Het dochtertje van een Jood was, [1] door het aanhooren der gesprekken van zekeren REINIER, zóóver gekomen, dat ze het Katholieke geloof boven de Joodsche dwaalleer begreep te moeten verkiezen. De kleine RACHEL was destijds, zooals zij in later jaren aan THOMAS VAN CHANTIMPRÉ mededeelde, tusschen de 6 en 7 jaar oud. Toen men wist, dat RACHEL den doop verlangde, werd ze, door de zorg eener daartoe aangewezene vrouw, in 't geheim uit de ouderlijke woning gebracht, daarna met den naam CATHARINA gedoopt en in het Cisterciënserklooster Vrouwenperk, in de nabijheid van Leuven, opgenomen. Zoodra RACHEL'S vader begrepen had, wat er gebeurd was, begaf hij zich tot den hertog en beloofde dien een groote som gelds, indien zijn dochtertje, dat hem zooals hij zeide ontstolen was, hem werd terugge-

[1]) *Dial. Mir.* II, *c.* 26. Ik vond het verhaal van CAESARIUS bevestigd bij THOMAS VAN CHANTIMPRÉ, die (*de Apibus, Lib.* II *cap.* 29) mededeelt, wat het bedoelde Joodsche meisje later, toen zij een vrome non geworden was, hem van hare levensgeschiedenis verhaald heeft. In hoofdtrekken komen beide berichten met elkander overeen.

geven. De hertog was niet ongenegen, het verlangen van den Jood in te willigen, maar priester REINIER kwam tusschenbeide met de bedreiging: »Heer, indien gij deze misdaad bedrijft tegen God en zijne verloofde, zal er nimmer redding zijn voor uwe ziel!" Ook de algemeen geachte abt WOUTER VAN VILLERS wendde zijn invloed aan, om den hertog van dat voornemen af te brengen. Toen nu de Jood zag, dat er met den hertog niets te beginnen was, wendde hij zich tot HUGO, den bisschop van Luik. Niet te vergeefs: de bisschop gelastte den nonnen van Vrouwenperk schriftelijk, den vader zijn kind terug te geven. De Jood begaf zich nu vol goeden moed met zijn verwanten en vrienden naar het klooster, om zijn dochtertje op te eischen.. maar, helaas! de kleine CATHARINA weigerde hare bloedverwanten te zien: — reeds vóórdat de goede lieden zich aan 't klooster hadden aangemeld, had het vroegontwikkeld meisje »een jodenstank geroken." Onverrichter zake moest de Jood huiswaarts keeren.... En de bisschop van Luik? In tegenwoordigheid van ENGELBERT, aartsbisschop van Keulen, werd hij op een synode over de zaak onderhouden, en verbood men hem, het klooster Vrouwenperk verder »over dat gedoopte meisje lastig te vallen." De bisschop zweeg bij die gelegenheid, maar gehoorzaamde niet. Eenigen tijd later ontbood hij schriftelijk, en onder bedreiging van excommunicatie, het meisje naar Luik, om zich tegenover haar vader te verantwoorden. CATHARINA kwam: »sub bona tamen custodia." In 't verhoor genomen, beweerde het kind stijf en sterk, dat zij *niet* naar haar vader terug wenschte te keeren. Maar de »advocatus" van den Jood geeft zijn zaak zoo spoedig niet verloren; hij wil nog het een en ander vragen: WOUTER VAN VILLERS valt hem driftig in de rede: »meester, gij spreekt als een vijand van God en van uw eigen goeden naam! maar wees er zeker van: indien gij nog één woord in het midden brengt tegen dit meisje, dan zal ik bij den paus bewerken, dat hij u voor goed en in alle gedingen het zwijgen oplegt." De advokaat trekt den abt ter zijde en voegt hem toe: »Maar heer abt, wat hindert het u, zoo ik dien Jood wat geld weet af te persen? Ik zeg niets wat het meisje benadeelen kan." Het dispuut tusschen de twee heeren was hiermeê geëindigd. Zoodra de advokaat zijn »salarium" van den Jood ont-

vangen had, gaf hij te kennen, dat hij in dit geval niets meer durfde doen. Het schijnt echter, dat de bisschop van Luik de zaak nog niet liet rusten: althans de abt van Clairvaux, op een visitatiereis te Luik vertoevende, deed een vruchtelooze poging om den bisschop tot andere gedachten te brengen. Het hoogste gezag moest nu door de Cisterciënsers worden ingeroepen: de abt van Clairvaux wist aan het klooster Vrouwenperk een brief van den paus te bezorgen, waardoor elke mogelijke aanval van den Luikschen bisschop machteloos zou worden gemaakt. Hiermede was de zaak afgeloopen: RACHEL-CATHARINA is een devote non geworden; ja zóó groote genade heeft haar later, volgens THOMAS VAN CHANTIMPRÉ, vermeesterd, »ut nihil ea serenius videri posset."

Is het edele liefde voor rechtvaardigheid geweest, die den bisschop van Luik bewoog, tot het uiterste toe partij te trekken voor den verongelijkten vader? We weten het niet! CAESARIUS beweert zonder schroom, dat de bisschop zich door den Jood had laten omkoopen. Aan 't einde van zijn verhaal deelt hij echter mede, dat sommigen den bisschop verdedigden en beweerden, dat hij niet uit geldzucht, maar »zelo iustitiae" in deze zaak had gehandeld. Men kan dien verdedigers echter, meent CAESARIUS, niet het minste geloof schenken: want als de bisschop zich door begrippen van rechtvaardigheid had laten leiden, zou hij er nooit aan gedacht hebben, een gedoopt en geloovig meisje te dwingen, om tot de Joodsche »perfidia" terug te keeren! [1]

Bij het lezen van deze treurige geschiedenis doet het ons leed, in het voorste gelid der dweepzieken, die op zoo onbeschaamde wijze het ouderlijk recht vertraden, den alom geëerden abt van Villers aan te treffen. Onzalige verblindheid van het fanatisme!

---

[1]) De uitvoerige biografie van bisschop HUGO door GILLIS VAN ORVAL (in zijne *Gesta Pontif. Leod.*, bij CHAPEAUVILLE II. *pag.* 196 sqq.) vermeldt wel niets van dit voorval zelf, maar geeft ons toch in een enkelen trek (*pag.* 252) aanleiding om te vermoeden, dat de Cisterciënsers hunnen tegenstander HUGO een fellen haat hebben toegedragen. Na zijn dood verscheen nl. de bisschop, die in 't vagevuur verkeerde, aan zekeren priester, en beklaagde zich kermend, »dat de Cisterciënsers en andere orden zoo flauw waren in hunne gebeden voor hem."

De man, die den advokaat van den beroofden vader door een zoo laaghartige bedreiging het zwijgen wist op te leggen, was toch onder zijne tijdgenooten bemind en beroemd om zijne innige en ernstige vroomheid. Wat CAESARIUS, zijn vriend, omtrent hem mededeelt, vinden we in verscheidene berichten van anderen bevestigd en aangevuld.

De abt van Villers was van aanzienlijke geboorte en uit Utrecht afkomstig.[1] Nadat hij een tijdlang onderricht gegeven had aan OTTO VAN GELDER, later Bisschop van Utrecht, vinden wij hem als *convers* in het klooster Vaucelles bij Kamerijk.[2] In 1214 werd WOUTER benoemd tot abt van Villers.[3] Hij was een man van beschaafde manieren, in hooge mate belezen, en uitstekend te huis in hetgeen tot het *quadrivium* behoorde;[4] maar, hoevele voorrechten hem ook geschonken waren, zij die hem kenden, moesten hem hoogachten om zijne ongeveinsde nederigheid. Bovendien was hij voor de andere kloosterlingen een voorbeeld in devotie: hij kon, wat weinigen gegeven was, een halven of een geheelen dag in gepeins verzonken zijn, zonder dat zijne gedachten door iets ter wereld werden afgeleid. Die gave kwam hem zeker uitstekend te stade in zijne laatste levensjaren, toen hij, aan volslagen blindheid lijdende, zijne vrienden voorging in blijmoedige vroomheid.[5] Tijdgenooten hebben enkele spreuken, die ze uit zijnen mond gehoord hadden,[6] voor

---

[1] THOM. CANTIMPR. *de Apibus, Lib.* II, *c.* 26 § 6; *Hist. Monast. Villar. ap.* MARTENE *et* DURAND, *Thesaurus*, III, p. 1276 sqq. p. 1358. Het *Menologium Cisterc.* op 13 November noemt hem WOUTER VAN MAESTRICHT. Ten onrechte: MARTENE *l.c.: de Trajecto inferiore.*

[2]) *Dial. Mir.* VII, *c.* 22.

[3]) A. WAUTERS, *l'ancienne Abbaye de Villers*, Brux. 1868, *p.* 15.

[4]) THOM. CANTIMPR. *l.c.*

[5]) MARTENE, *l.c.*

[6]) Deze en andere spreuken van WOUTER worden vermeld door HEDA, *Hist. p.* 192. Op grond daarvan rust de gissing (MOLL, *Kerkgesch. v. Ned.* II, 2, *blz.* 359), dat WOUTER geplaatst kan worden op de lijst van hen, wier nagelaten stichtelijke geschriften door ons voorgeslacht werden gelezen. Doch *juist dezelfde* spreuken, die HEDA vermeldt, vindt men in 't bericht over WOUTER bij MARTENE, *l.c. p.* 1276 sq.: en de berichtgever bij MARTENE, die een jonger tijdgenoot van WOUTER schijnt geweest te zijn, verklaart, dat de abt die woorden »in collatione quadam" gesproken heeft. Aan dezen berichtgever zal HEDA zijne aanteekening vermoedelijk ontleend hebben.

de vergetelheid bewaard. Daartoe behooren deze: »Sanctus timor »est, quando homo timet de bonis, quae agit, quod non fiant sicuti »juste fieri deberent: et iste timor omnia purificat;" en: »Tam mag- »num peccatum quisque facit, cum peccat, quantum in conscientia »sua esse iudicat."

Eén ding had den vromen WOUTER een tijd lang ontbroken, nl. de »gratia lacrimarum": het was hem onmogelijk, te schreien over zijne zonden. Een goede vrouw in Brabant kwam hem, op zijn dringend verzoek, door haar voorbede te hulp. Den nacht, nadat WOUTER die vrouw gesproken had, barstte hij, over zijne zonden denkende, in tranen uit, en schreide hij zóó »abundanter," dat het hem bijna onmogelijk werd, zich in te houden. Toen hij later bij de goede vrouw navraag deed, op welke wijze zij die genade voor hem ontvangen had, kreeg hij ten antwoord: »Aanvankelijk heb ik den Heer hard gevonden; maar toen heb ik tot Hem gesproken: »Heer! gij zult mijne handen niet ontkomen, vóórdat die monnik de gave der tranen ontvangen heeft;" en terstond daarop heeft Hij mij verhoord." [1]

Waarlijk, die »gratia lacrimarum" is niet het eenige voorbeeld, waaruit ons blijkt, hoe de overspannen devotie van deze kloosterlingen haar kracht zocht in ziekelijke aandoeningen van het zenuwleven. Het klooster was, ten gevolge van de eigenaardige stoffelijke en geestelijke leefregelen, waaraan het zijne bewoners onderwierp, de vruchtbaarste kweekplaats van die bedenkelijke en aanstekelijke ziekte, wier verschijnselen *visioen* en *hallucinatie* worden genoemd. [2]

Tal van visioenen worden ons met de meeste uitvoerigheid door

[1]) *Dial. Mir.* II, *cap.* 21. Vgl. *ibid. cap.* 22, waar WOUTER ten tweeden male op dergelijke wijze de »gratia lacrimarum" ontvangt.

[2]) Van de stoffelijke dieet, als oorzaak van visioen en hallucinatie bij de kloosterlingen, sprekende, denk ik niet alleen aan de sexuële »tentationes," waarmede blijkbaar vele dezer visioenen samenhangen; maar ook aan een eigenaardige soort van gastrische buitensporigheden, waardoor het droomleven werd aangewakkerd, nl. aan het strenge vasten, bij het schraal en sober voedsel, waarvan de Cisterciënsers in die dagen (zie boven) leefden. Tot de oorzaken van het droomgezicht behoort, vg. *Dial. Mir.* VIII, c. 4, niet alleen de »revelatio Spiritus Sancti," maar ook de »inanitio ventris"!

den schrijver medegedeeld. En dit niet alleen in de uitgebreide VIIIe Distinctie, die bepaaldelijk aan dit onderwerp is gewijd: in geheel zijn boek, bij elk onderwerp bijna, dat hij bespreekt, treedt het visioen op den voorgrond. Het kan ons daarom niet onverschillig zijn, enkele wenken op te vangen, waaruit blijken mag, welke meeningen men in zijnen kring omtrent het visioen koesterde.

Het visioen is, zegt CAESARIUS, de ladder, waarlangs het hemelsche heirleger afdaalt tot den mensch. De twee zijden van dien ladder zijn de twee soorten van visioen, nl. de »visio corporalis" en de »visio spiritualis." [1] De eerste soort is bij onzen schrijver van objectieven, de tweede van subjectieven aard. De eerste soort van visioen nl. wordt den mensch geschonken, wanneer hij iets »corporaliter" aanschouwt, zooals Eliza, toen hij den vurigen wagen zag, waarin Elia werd opgenomen, en zooals menigmalen stervelingen met hunne lichamelijke oogen de engelen en de zielen der heiligen »in subjectis corporibus" aanschouwen. De tweede »visio", de »spiritualis", heeft plaats, wanneer »imagines sine corporibus" worden aanschouwd, zooals dat »in extasi et in somnis" plaats heeft.

Men leide hieruit niet af, dat het visioen »in extasi" door den schrijver op gelijke lijn wordt geplaatst met dat »in somnis." Op eene andere plaats (VII, cap. 20) wordt het visioen in den droom scherp onderscheiden van dat, hetwelk den mensch »vigilando in »excessu mentis" te beurt valt. Het laatste is natuurlijk veel uitnemender. Doch hooren wij den schrijver zelven: [2] »Quocunque »modo visio fiat nocturna, meo iudicio illa quae fit per mentis ex»cessum antefertur, quia certior, quia rarior, quia iocundior. Prior »visio, quando de coelestibus est, proprie dicitur *revelatio*; secunda »*contemplatio*. In utraque homo moritur exterior, et viget inte»rior. Illa est infra rationem, et ideo habet meritum; »ista supra rationem, unde magis pertinere videtur ad praemium. »Quando mens per contemplationem in Deum vadit, sensus rationis »deficit. Hinc est, quod in ortu Benyamin Rachel moritur. Rachel

[1]) *Dial. Mir.* VIII, *c.* 1. Men vgl. hiermede DIONYSIUS' theorie over 't visioen, medegedeeld door Dr. C. M. Vos, *De leer der vier Uitersten*, blz. 181.

[2]) *Dial. Mir.* VIII, *cap.* 4.

»(quae interpretatur: visum principium) designat *rationem*; Benya-»min (cuius interpretatio est: filius dexterae) *contemplationem*. »Rachel vero in nativitate Benyamin *moritur*, quum de ratione »coelestium contemplatio nascitur: et quantae sit infirmitatis sensus »rationis, mens intra se experitur. Quod si verum non esset, Apo-»stolus excessum suum manifestans non diceret: Sive in corpore, »sive extra corpus, *nescio:* Deus scit!"

Alles, wat hemel en hel bewoont, openbaart zich door middel van 't visioen aan de menschen: *alles*, maar.... ééne belangrijke opmerking mag de schrijver niet achterwege laten. Hoewel de werken der H. Drieéénheid ondeelbaar zijn, is toch de Vader nooit »in subjecta creatura" aan de stervelingen verschenen: hetgeen van den Zoon en den Heiligen Geest niet kan gezegd worden. [1]

Slechts enkele malen [2] vinden wij bij CAESARIUS gewag gemaakt van visioenen, die aan meer dan één persoon tegelijk te beurt vielen: in de meeste gevallen worden ze slechts door een enkele aanschouwd, en verdwijnen bij de minste stoornis. Een monnik, die JOZEF en MARIA met het kindeke zag, [3] verloor zijn geheele

---

[1]) *Dial. Mir.* VIII, *c.* 1. — Niet te verwonderen: de »eerste persoon der Drieëenheid" is voor CAESARIUS en zijne tijdgenooten in den vollen zin des woords »Deus otiosus."

[2]) Bijv. *Dial. Mir.* VIII, *c.* 17, 46.

[3]) De kleeding, vooral van Jozef, wordt in bijzonderheden beschreven: hij droeg een *pileus non acuminatus* op 't hoofd. De visioenen bij CAESARIUS en anderen verschaffen (gelijk ook de teksten der mysterie-spelen, en vooral de talrijke overgebleven rekeningen, waarin de kosten van die vertooningen worden opgemaakt) zeker uitmuntende en nog weinig gebruikte bijdragen voor de geschiedenis der Christelijke kunst.

Ik maak van deze gelegenheid gebruik, om een uitdrukking van CAESARIUS aan te stippen, waardoor, naar ik meen, eene op 't gebied dier geschiedenis vrij algemeen aangenomene stelling wordt tegengesproken. — Over den dood sprekende, zegt hij nl. (XI, c 61): »mors in specie hominis cum falce in picturis repraesentatur." Die »homo" moge een oud man of een skelet geweest zijn: het blijkt uit deze woorden, dat de *zeis* bij het beeld van den Dood veel ouder is, dan men op goede gronden meende te mogen aannemen. In een verhandeling van KIST (*Over 't humoristisch karakter der Chr.*(*kunst* bijv. lezen wij (KIST en ROYAARDS, *Ned. Archief voor Kerkel. Gesch.* IV, *blz.* 404): »In »de Middeleeuwsche Christelijke kunst schijnt hij voor te komen met een *schicht*, »of met *pijl en boog* gewapend... Met pijl en boog vind ik hem op eene tee-»kening der 14e of 15e eeuw ... De *zigt* en de *zeis* integendeel, uit de antieke

visioen, toen hij de oogen des lichaams opende, om nog duidelijker te kunnen zien. [1]

De visionaire toestand schijnt zijn toppunt te bereiken, wanneer de mensch een tijd lang aanschouwt, hoe zijne ziel door den dood van het lichaam gescheiden wordt, en bemerkt, wat er na die scheiding met zijne ziel gebeurt: en toch, dergelijke visioenen behoorden niet tot de zeldzaamheden. [2] Dat ze destijds ook te onzent niet onbekend waren, blijkt door een uitdrukking in het *Soliloquium* van EMO VAN WITTEWIERUM [3]: »Quod item nonnulli extra»huntur a corpore et redeunt et se aliquid audisse vel vidisse »dicunt, hoc ideo fit, ut tormenta inferni, quae audita non credi»derunt, saltem visa pertimescant."

't Waren ook te onzent bij voorkeur kloosterlingen, aan wie de genade van het visioen ten deele viel. In 1218 overleed de bejaarde abt GERBRAND (van Klaarkamp in Friesland) in het klooster Foigny, op zijn terugtocht van het generaalkapittel der orde:

»kunst naar het schijnt *aan Saturnus* ontleend (zie LIPPERT, *Dact* I, 2), zal »hem vermoedelijk *eerst in het tijdperk der Renaissance* zijn in handen ge»geven. Zoo vind ik hem, *niet op den Bazelschen* maar op den Lubeckschen »en Bernschen doodendans." [Over den tijd, waaruit verschillende Doodendansen afkomstig zijn, handelt GRÜNEISEN, *Niclaus Manuel* s. 156 f. f.] Met vele anderen is ook W. MENZEL van meening, dat de zeis tot lateren tijd, behoort: *Chr. Symbolik* II, s. 498: »der Tod trägt auf *neueren* Bildern meist eine Sense, wobei man *an den antiken Chronos* dachtte," doch deze S. brengt ons op een beter spoor, als hij er bij voegt: »was aber auch zu dem Bild der apokalyptischen Sichel passt." Mogen wij op grond van de mededeeling bij CAESARIUS aannemen, dat de zeis reeds zéér lang vóór de Renaissance tot de attributen van den Dood behoorde, dan meenen we, dat er alle reden bestaat, om den oorsprong van dat attribuut te zoeken *niet* in de klassieke kunst, maar, in het beeld van Openb. 14, vs. 14 vv.; gelijk ook *pijl en boog* wellicht hunne verklaring vinden in eene oudtijds door velen voorgedragene opvatting van Openb. 6, vs. 2.

[1]) *Dial. Mir.* VII, *c.* 5. Vgl. VII, *c.* 9: „visio omnis ministris intrantibus disparuit," en elders.

[2]) *Dial Mir.* VII, *c.* 16. De schrijver maakt hier de vermeldenswaardige opmerking, dat de genade van dergelijke openbaringen meer te beurt valt aan zondaars en gevallenen na hunne bekeering, dan aan de zoodanigen, die zich nooit aan zware zonden hebben schuldig gemaakt.

[3]) Aan 't einde van zijn *Chronicon*, bij MATTH. *Anal.* II, p. 109.

op het oogenblik van zijn sterven, had in Friesland eene non van het onder Klaarkamp behoorende klooster Syon een visioen, waarin zij de ziel des grijsaards door engelen ten hemel zag dragen. In 't zelfde visioen zag zij, wie GERBRAND'S opvolger moest zijn. Aan WIDO, abt van Sint Bernard (het klooster van Aduard) werden namelijk twee »virgae pastorales" toegereikt, waarvan hij de eene wegwierp en de andere aannam: kort daarna werd de abt van Aduard aan 't hoofd van Klaarkamp geplaatst, waar hij in vroeger tijd het ambt van prior waarnam. [1]

Maar waarom wordt juist aan heilige mannen, die reeds vast staan in 't geloof, door God die genade van visioenen verleend? Zoo klaagde een man, die buiten het klooster stond: [2] het was de priester ADOLF te Dieverden in Drenthe. Aan mij, zondaar, zeide hij, en mijns gelijken (de man twijfelde aan de leer van het sakrament des avondmaals) moesten visioenen worden geopenbaard! — Niet te vergeefs had de twijfelaar dien wensch uitgesproken. Kort daarna zag hij, bij 't bedienen der mis, toen hij vóór 't Agnus Dei de hostie omhooggeheven had, de Maagd met het kindeke op haren schoot, in het midden der hostie, en aan de keerzijde een lam.

Ongeveer in denzelfden tijd viel te Oldenzaal [3] een visioen te beurt aan den hoogbejaarden kanunnik RUDOLF. Toen de man, die altijd trouw was geweest in zijn kerkedienst, door verval van krachten gedwongen werd het bed te houden, zag hij op gezette tijden een schare van in 't wit gekleede mannen, die al de *horae* voor hem zongen: het waren de zielen zijner afgestorvene medekanunniken.

Ook aan eenvoudigen en onbeschaafden, en aan hen niet het minst, werd de gratie van het visioen verleend: in de *Distinctio de Simplicitate* worden vele visioenen verhaald, waaruit blijkt, hoe Maria en Christus menigmaal uit medelijden de onkundigsten onder de kloosterlingen door middel van verschijning en toespraak te

1) *Dial. Mir.* XI, *c.* 30.
2) *Dial. Mir.* IX, *c.* 3.
3) Aldinsele, *Dial. Mir.* VIII, *c.* 97.

recht hielpen. Maar uit diezelfde Distinctie blijkt tevens op treurige wijze, hoe groot het getal van die *simplices* onder de kloosterlingen was, — in hoe diepe onwetendheid vele hunner verkeerden, — en eindelijk, hoe weinig hoop op herstel er voor hen bestond in het klooster, waar die onkunde, mits ze met devotie gepaard ging, werd vereerd en als Gode gevallig beschouwd. [1]

Gelukkig, er werden onder de kloosterlingen en geestelijken ook verscheidene meer ontwikkelden gevonden. Enkele mededeelingen bij CAESARIUS bewijzen dit, en geven ons aanleiding tot de

---

[1]) Met grooten lof wordt *Dial. Mir.* VI, *c.* 37, uitgeweid over den eenvoud eener non, die sinds haar zevende jaar in het klooster verkeerd had, en die op gevorderden leeftijd een geit voor een »mulier saecularis" aanzag, omdat men haar diets had gemaakt, dat de vrouwen buiten het klooster, als zij oud werden, horens en een baard kregen.

Men brengt tot dit gebied ook het verhaal aangaande de monniken van Aduard, die — zegt prof. MOLL (*a. w.* II, 4, *blz.* 213) — »zoo onkundig wa»ren aangaande alles wat hun uitwendigen staat betrof, dat zij nauwlijks een »zonnestraal van een kapstok wisten te onderscheiden." [Eo tempore magna hic viguit religio; nam, ut fertur, nonnulli eorum tantae simplicitatis fuere ut nonnunquam supra solares radios cucullos suspenderent, arbitrantes perticam esse. *Vitae ac gesta Abb. Adwerd. ed.* KOPPII *pag.* 6]. 'k Meen echter, dat aan dit verhaal een oud bijgeloof ten grondslag ligt, en dat de bedoeling van 't vertelsel oorspronkelijk niet is geweest, deze monniken als *onkundigen* voor te stellen, maar als lieden wien een buitengewone gave was verleend, — als *wondermenschen.* Bij de lezing toch van A. KAUFMANN's *Quellenangaben zu Rhein- und Mainsagen* (Köln 1862) bleek mij, dat in vele legenden het ophangen van kleederen zonder gebruik van een kapstok voorkomt als een genadegave, aan enkele vromen verleend. Zie ald. *blz.* 194. Wanneer de ridders van Rennenberg, zeer vrome mannen, uit de kerk te Linz naar hun burg waren teruggekeerd, hingen zij hunne mantels tegen den muur, zonder hulp van kapstok of pen. Eens kwam hun op hun thuisreis een oude bedelaar tegen, die hen om een aalmoes verzocht; de ridders echter reden, in druk gesprek gewikkeld, zonder iets te geven, den armen man voorbij. Toen zij thuis kwamen, vielen de mantels, die zij wilden ophangen, op den grond, en sedert dien tijd moesten zij zich van kapstokken bedienen. »DYTERBJERNAT, der wilde Jäger der lausitzischen Wenden, hieng, so lang er fromm war, seine Kleider an die Sonnenstäubchen; als er einmal in der Kirche gelacht, gieng die Begnadigung verloren." (MANNHARDT's *Zeitschrift* III, *s.* 112) — Tot de wonderen, die Keizerin KUNEGONDE († 1040) verricht heeft, behoorde het ophangen van haar handschoen aan een zonnestraal; welke gave ook sint GOAR verleend was geweest. (WATTENBACH, *a. w.* 2e *Aufl. s.* 472).

beide vragen: Wat de lectuur was, waarmede die meer ontwikkelden hunnen geest voedden? en van welken aard de wetenschappelijke opleiding is geweest, die de gelukkigsten onder hen ontvangen hadden?

Voor het beantwoorden van de eerste vraag is het zeker niet onbelangrijk, na te gaan, welke boeken een man als CAESARIUS zelf blijkt gelezen te hebben. In den *Dialogus Miraculorum* nu worden citaten gevonden uit Virgilius [1] en Seneca [2], uit Hieronymus [3], Ambrosius [4], Augustinus [5] en Gregorius Magnus [6], uit Haymo [7], de Vita St. Bernardi [8] en andere stichtelijke boeken van lateren tijd. — Tot de tafellectuur in CAESARIUS' kringen schijnen ook de Profetieën van Merlin [9] te hebben behoord, een boek dat als een orakel, als een andere Apocalypse werd geraadpleegd: CAESARIUS zegt er van, dat Merlin's voorspellingen in zijnen tijd nog dagelijks werden vervuld: de vaders van het concilie van Trente hebben er later anders over gedacht, en het door velen misbruikte boek op den Index geplaatst. [10]

Niet ongepast is het, naast deze opgave der door CAESARIUS gebruikte schrijvers de lijst te leggen der boeken, die door een zijner geleerdste tijdgenooten, EMO VAN WITTEWIERUM en diens broeder ADDO waren overgeschreven en van glossen voorzien. [11]

De geleerde abt had de volgende werken behandeld: »Auctores Ethicos, Ovidianos, Virgilianos, Satyricos et alia opera poëtarum; et metrica opera Theologiae, ut Aratorem, Sedulium, Theo-

---

[1]) *Dial. Mir.* VII, *c.* 53. [2]) IV, *c.* 27. [3]) I, *c.* 3; IV, *c.* 92. [4]) IX, *c.* 1. [5]) II, *c.* 1, 10, 12; VI, *c.* 34; XI, *c.* 1 en elders. [6]) I, *c.* 40; II, *c.* 17; III *c.* 44 en op vele andere plaatsen. [7]) I, *c.* 26. [8]) III, *c.* 6.

[9]) *Dial. Mir.* III, *c.* 12. Het blijkt uit deze plaats, dat Merlin, hoewel hij zijne geboorte te danken had aan de vereeniging van eene non met een »daemon incubus", nogtans een »homo rationalis et Christianus" geweest is. De lezer van dit hoofdstuk moet getroffen worden door de groote overeenkomst, die er bestaat tusschen de hier voorgedragen theorie over den incubus en het dogma dat, in veel later tijd, door de theologische heksenmoorders, over den coïtus van daemonen en menschen in het breede ontwikkeld werd.

[10]) Over Merlin's profetieën zie men, behalve het door GRÄSSE, *Literärgesch.* II, 1, *p.* 403, 853 opgegevene, ook vooral HERSART DE LA VILLEMARQUÉ, *Myrdhinn*, Paris 1862, *pag.* 235—341.

[11]) Vermeld door MENCO, *Chronicon*, *ap.* MATTH. *Analecta* II, p. 113.

pistam et similia, Priscianum majorem et minorem, et Petrum Heliam et Summas Artis Grammaticae nec non et Summas Dialecticae." De broeders hadden die boeken hooren verklaren door magistri te Parijs, Orleans en Oxford, waar ze gestudeerd hadden.

Een wetenschappelijke opleiding buitenslands, voornamelijk te Parijs, werd — en dit is het antwoord op de tweede onzer vragen — door velen van CAESARIUS' tijdgenooten gezocht. Leermeesters, kloosterbroeders en vrienden van den schrijver hadden gestudeerd in de oude stad Parijs, waarvan door den Duitschen monnik gezegd wordt, dat in haar (VICTOR HUGO verheuge zich!) de »fons totius scientiae et puteus divinarum scripturarum" gevonden werd. [1] CAESARIUS kende ook een jonkman van edelen huize, GERLACH VAN DINGE, kanunnik te Utrecht, die, om zich, zonder opzien te wekken, van zijne bloedverwanten te kunnen verwijderen, naar Parijs trok met het voorwendsel dat hij er ging studeeren. [2]

Meer berichten van dergelijken aard werden verzameld in het belangrijk hoofdstuk, door prof. MOLL [3] gewijd aan het onderzoek naar de »Vorming van Nederlanders aan vreemde hoogescholen." Geven die berichten voldoenden grond om te beweren, dat werkelijk, ook in het tijdvak waarmede wij ons bezighouden, het beste deel der Nederlandsche jongelingschap de school van Parijs bezocht, dan is de vraag belangrijk: *hoe* er in die dagen te Parijs gestudeerd werd?

Die vraag kan thans voldoende worden beantwoord. Over het universiteitsleven dier dagen te Parijs werd, korten tijd geleden, op verrassende wijze een krachtig licht ontstoken. De Fransche archivaris LECOY DE LA MARCHE getroostte zich, naar aanleiding eener prijsvraag, de moeite, een menigte te Parijs berustende handschriften van oude preeken te doorlezen, tot het maken eener uitvoerige teekening van de hoogte, waarop de kanselwelsprekendheid in Frankrijk stond gedurende de middeleeuwen, vooral in de

---

1) *Dial. Mir.* V, *c.* 22.
2) *Dial. Mir.* I, *c.* 18.
3) *Kerkgesch. v. Nederland* II, 2, *p.* 284 vv.

13de eeuw. [1] De *sermonnaires*, wier arbeid hij onderzocht, bemoeiden zich, als echte *censores morum*, gaarne met dingen van den dag. Gelukkig! want ze verschaften daardoor aan LECOY overvloedige en merkwaardige bijdragen voor een schets van het huiselijk en maatschappelijk leven, dat door de Franschen destijds geleid werd. Ook het onderwijs en het studentenleven te Parijs werd door hen, rechtstreeks of zijdelings, besproken. Ik meen mijnen lezer geen ondienst te doen, met hem, naar aanleiding van LECOY'S verhandeling, in breede trekken te schetsen, op welke nuttige lessen en vermakelijke uitspanningen onze jongelingen te Parijs werden onthaald. [2] Vooraf ga de opmerking, dat de *sermonnaires* als hevige strafpredikers, bij voorkeur op de schaduwzijde der Parijsche school hebben gewezen.

Gelijk Salerno voor de studie der medicijnen en Toledo voor die der magie, [3] zoo was Parijs vooral gezocht voor de studie van de »vrije kunsten" en de theologie. — Dat de theologie meesteresse der wetenschappen was, niemand natuurlijk die er aan dacht het tegen te spreken; alle andere menschelijke kennis was tegenover die meesteresse slechts als de maan onder de voeten van de Vrouw der Apocalypse. »Theologia mulier amicta sole, et luna sub pedibus ejus!" dat was de roem, dien niemand haar durfde betwisten: of had een JACQUES DE VITRY niet ten volle gelijk, toen hij zeide: »Omnis scientia debet referri ad cognitionem Christi?" — 't Was dan ook vooral om het theologisch onderwijs te ontvangen, dat jongelieden van velerlei landaard Parijs bezochten en er soms tot hun 25ste, ja 30ste levensjaar de lessen der *magistri* bijwoonden.

De onderwijzers waren gewoon een cursus van *lectiones* te ge-

---

¹) Ik bedoel zijn (boven reeds aangehaald) werk: *La Chaire Française au Moyen-Age, spécialement au XIIIe. Siècle.* Paris 1868.

²) Men zie van 't aangehaalde werk vooral *pag.* 415—453.

³) *Dial. Mir.* I, *c.* 33: »Duo iuvenes, sicut didici lectione non relatione, apud Toletum studebant in nigromantia"; V, *c.* 4: »Cum plures ex diversis regionibus [NB. inter illos de Suevia atque Bauwaria] in eadem civitate [sc. apud Toletum] studerent in arte nigromantica." Wellicht werd er inderdaad meer de mathesis met hare formulen en figuren dan de ars nigromantica gedoceerd. Men zie LECKY, *Rise and Influence of Rationalism in Europe,* London 1865, I, *pag.* 5.

ven, gedurende welke de studenten naar hun beste vermogen aanteekening hielden van het gesprokene. Een door LECOY gevonden miniatuur stelt een aantal studenten voor, die, met hun eigen exemplaar vóór zich, bezig zijn de tekstverklaring van den *Magister* te volgen. — Des zaterdags werd, onder 't voorzitterschap van den »magnus magister scholae" repetitie gehouden van al de lessen, die in den loop der week gegeven waren. — Zij, die bewijzen konden, den cursus gedurende een vastgestelden tijd te hebben gevolgd, verkregen den titel van *scholasticus*. De eer der *licentia* was niet anders dan door een openbaar examen te verkrijgen. Om tot dat examen te kunnen worden toegelaten, moest de *baccalaureus* zich bij den kanselier der universiteit vervoegen, en ontving van dezen een boek, waaruit hij ondervraagd zou worden. Hij nam dat boek mede, en zorgde het te huis behoorlijk te lezen en zich op de hoogte te stellen van de kwestiën, waartoe de lezing aanleiding kon geven. — Na zich aldus voorbereid te hebben, moest hij bepaling vragen van den dag, waarop zijn examen kon plaats hebben. Een raad, bestaande uit den kanselier en verscheidene *magistri*, nam het examen af: bleken de bekwaamheden van den *examinandus* onvoldoende te zijn, dan werd hij voor den tijd van een jaar teruggezonden. — De achtbare raad stond echter onder sterke verdenking, van zich met omkooping en andere knoeierijen in te laten. — Dat was zeker hard voor de *arme* studenten, van wie hier en daar gesproken wordt, — voor hen, die deels uit kerkelijke beurzen werden ondersteund, deels des zondags door handenarbeid in hunne behoeften hielpen voorzien.

In verhandelingen en kleine toespraken werden den studenten welmeenende raadgevingen verstrekt betreffende de wijze, waarop zij hunne studiën moesten inrichten. Een van de merkwaardigste onder die voorschriften komt hierop neder:

»De scholier, die met vrucht studeeren wil, moet deze zes regelen volgen:

1°. Een bepaald uur van den dag wijden aan geregelde lectuur.

2°. Met aandacht lezen, — niet lichtvaardig over 't gelezene heenstappen: want tusschen lezen en studeeren bestaat hetzelfde

verschil als tusschen een lossen beleefdheidsgroet op straat en innige vriendschap.

3°. Dagelijks uit het gelezene ééne gedachte of ééne waarheid uitkiezen, om die met bijzondere zorg in 't geheugen te bewaren.

4°. Den inhoud van het gelezene kortelijk in schrift brengen.

5°. Met zijne medeleerlingen van gedachten wisselen, niet alleen in de *disputationes*, maar ook in vriendschappelijke gesprekken.

6°. Bidden, want dit is inderdaad een der beste hulpmiddelen bij het leeren."

Voorts mocht men niet vergeten, dat het om goed te studeeren noodig was, zich van vleeschelijke genoegens te onthouden, en óók, zich niet aan materiëele zorgen te laten gelegen zijn. — Een goed scholier zou, meende men, verstandig handelen, met 's avonds langs de Seine te gaan wandelen, »niet om vermaak te zoeken, maar om al wandelende zijne lessen te repeteeren of te bepeinzen."

Men kan juist niet zeggen, dat de berichten, welke omtrent de studeerende jongelingschap van die dagen tot ons gekomen zijn, veel blijken geven van ingenomenheid met die goede raadgevingen. Er waren studenten, die maar één of tweemaal 's weeks de lessen bijwoonden, en dan nog maar enkel de lessen, die op den middag werden gegeven: de lessen in de ochtenduren bezochten zij niet, omdat zij veel te lang sliepen. Zelfs onder degenen, die met ijver studeerden, waren er velen, die berisping verdienden: de *Sermonnaires* keuren ten sterkste het gedrag af van hen, die ijverig studeeren uit roemzucht (*ut sciantur*), maar — zonderlinge bekentenis! — zij hebben niet minder krachtige berisping over voor de studenten, die zich inspannen alleen uit weetgierigheid (*ut sciant*). Natuurlijk: want men moest het *weten* niet als doel, maar als middel beschouwen!

Of de bovenvermelde raadgeving, »om 's avonds langs de oevers der Seine te gaan wandelen, en dáár zijne lessen te repeteeren of te bepeinzen", wel door velen werd opgevolgd, hieraan vooral mag getwijfeld worden. Althans onze berichtgevers weten van de avondwandelingen der scholieren geheel andere dingen te verhalen. Er waren er velen, lezen we, die hunne avonden in de taveernen

doorbrachten, en daar luchtkasteelen (*castella in Hispania*) bouwden, waarvan de Christenheid toch nimmer zou profiteeren. En 's nachts, zegt een ander, liepen ze gewapend door de straten der hoofdstad; dan ontzagen ze zich niet, geweld te plegen aan andermans woningen, ja ze leefden in voortdurende onmin met de vreedzame burgers van Parijs. Dagelijks werd de magistraat lastig gevallen door »meretriculae", die zich kwamen beklagen over mishandelingen, welke ze van die woeste jongelieden hadden moeten ondergaan!.... [1]

Toch, hoe ernstig men zich over dergelijke losbandigheid te beklagen had, zij was niet de grootste grieve tegen de studenten. Er waren er, die voor de Heilige Schriften veel minder liefde toonden dan voor andere boeken. Sommigen, o schande! verwaarloosden de theologie voor de lessen der Decretisten (juridische colleges), en op anderen scheen Aristoteles, die gevaarlijke vriend der Middeleeuwers, een onzaligen invloed te oefenen. [2] Wat over 't geheel de klassieken aangaat, men moest er immers zoo voorzichtig meê zijn! 't Is waar, sint Augustinus en andere groote mannen in de Kerk hadden van de klassieken een nuttig gebruik gemaakt, maar.... maar.... was een menschenleven tóch niet reeds kort? en de hóógste wetenschap omvangrijk genoeg? — en voorts, was niet sint Hiëronymus door een engel geslagen geworden, omdat hij te veel van Cicero hield? — Ook de studie der medicijnen, welke door enkele leerlingen met die der theologie vereenigd werd, scheen min of meer bedenkelijk.

Inderdaad, uit menigvuldige klachten der *Sermonnaires* blijkt ons, dat reeds in die dagen de woordvoerders der Kerk, al waren zij voor 't overige ten hoogste ingenomen met de Universiteit, die

---

[1]) Zoo was de pastoor van Velthem, de auteur van de bekende kronijk, die denkelijk omstreeks 1290 te Parijs gestudeerd, althans daar verkeerd had, bijzonder goed bekend, zoo als hij zelf getuigt, (IIIe *Boek*, *cap.* 48) met *la dame du grand pont de la Seine*, volgens hem, de schoonste vrouw van geheel Frankrijk, maar een openbare lichtekooi.

[2]) Te Parijs werd in 1210, ten gevolge eener ketterij, over welke straks nader, de lectuur der »libri naturales" voor den tijd van drie jaar verboden. *Dial. Mir.* V, 22.

zoovele voortreffelijke prelaten had gekweekt, toch ook reden vonden om beducht te zijn en te waarschuwen voor een wetenschap, die het nu en dan waagde, ook nog iets anders te zoeken en lief te hebben, dan hetgeen door de Kerk als laatste doel van elke geestesinspanning werd beschouwd. Ook bij CAESARIUS vinden we geen onverdeelde ingenomenheid met het studeeren te Parijs. Immers al roemt hij die stad, gelijk we zagen, als den »puteus divinarum scripturarum", — het doet hem aan den anderen kant genoegen te mogen verhalen, dat de boven door ons vermelde Nederlandsche jonkman GERLACH VAN DINGE maar zeer kort bij dien »puteus" vertoefde, en het kloosterleven te Heisterbach boven het studentenleven verkoos: dat GERLACH, »novicius factus, ad *spirituale* studium se convertit." [1]

Maar geen wonder, dat CAESARIUS zoo oordeelde! Juist in zijne dagen was het gebleken, hoe de booze geest der ketterij ook bij de Universiteit van Parijs was binnengeslopen. In den *Dialogus* toch [2] vinden wij eene der uitvoerigste en belangrijkste mededeelingen omtrent eene stoute ketterij, door den Parijschen magister en theoloog ALMERIK verwekt. Onder zijne aanhangers, die allen met name worden genoemd, waren er verscheidenen, die geruimen tijd te Parijs theologie hadden gedoceerd of gestudeerd. Die mannen, wien eene »persuasio diabolica perversum instillaverat intellectum", leerden: dat Christus in het brood des altaars niet op andere wijze aanwezig was dan in ieder ander brood; dat God in Ovidius evenzeer gesproken had als in Augustinus; zij ontkenden de opstanding des vleesches; zij beweerden, dat er geen paradijs was of hel, maar dat wie de kennisse Gods had, zooals zij die bezaten, het paradijs in zich droeg, terwijl zij die één doodzonde begaan hadden, de hel in hun binnenste droegen; zij voegden verscheidene pantheïstische theorieën daarbij, enz. [3] Wat er al niet ge-

---

[1]) *Dial. Mir.* I, *c.* 18.

[2]) *Dial. Mir.* V, *c.* 22. Andere mededeelingen over destijds ontdekte ketterijen vindt men in dezelfde Distinctie, *c.* 18 sqq. Twee voorbeelden van 't »examineeren" van ketters »per iudicium candentis ferri" III *c.* 16, 17.

[3]) Vgl. over de ketterij van ALMERIK of AMALRIK vooral BAUR, *Die Chr. Kirche des Mittelalters*, *s.* 503 ff.

woeld en gegist heeft in die dagen der Albigenzen! en dat niet alleen onder hen, die zich »armen en humiliaten" noemden, maar zelfs onder de groote geleerden der groote Universiteit! Met het oog op die laatsten is 't licht te begrijpen, dat CAESARIUS tot de weemoedige verklaring kwam: »Literati cum errare incipiunt, etiam illiteratis, instinctu diabolico, plus et gravius desipiunt!" [1]

Met de medische faculteit was CAESARIUS al evenmin ingenomen, als zijn beroemde tijdgenoot JACQUES DE VITRY. Klaagde laatstgenoemde over haar, omdat zij sprak: »slaap!" terwijl God zegt: »waak!" — en: »eet!" terwijl God zegt: »vast!" en omdat zij zelfs in hare goddeloosheid nu en dan de »fornicatio" durfde aanraden [2], — CAESARIUS prijst het voorbeeld van OTTO, den proost van Xanten, later bisschop van Utrecht, die, toen zijne krachten op schrikbarende wijze ondermijnd werden door een »fistula in locis naturae secretioribus" in de geheele dioecese van Utrecht Maria om zijn herstel liet smeeken: — een buitengewoon-snelle genezing was het loon van den lijder, die de »medicina spiritualis" boven de »medicina corporalis" gekozen had. [3] En Maria doet haren toorn duidelijk blijken aan zekeren Cisterciënser kloosterling, een «physicus, magis habitu quam actu monachus", die meestal buiten het klooster vertoefde, omdat hij de beoefening der geneeskunde boven het religieuze leven verkoos: de man, die zijn eigen medicijn er op nahield, mocht niet medeproeven van het »electuarium", waarop Maria bij zekere gelegenheid de overige monniken onthaalde. [4]

---

1) *Dial. Mir.* V, c. 21.

2) Men zie de plaats bij LECOY, *p.* 449.

3) *Dial. Mir.* VII. c. 22.

4) *Ibid.* c. 47. Eene oud-nederlandsche vertaling van 't verhaal vindt men hierachter in Bijlage C. — Bij Dr. VAN VLOTEN, *Verzam. v. Nederl. Prozastukken, blz.* 301, komt een hiermede analoog verhaal voor. Maria geeft al den monniken te drinken uit een »schonen nap", — met uitzondering van één der broeders, die »in der metten" zijn traagheid getoond had, daar hij zijn stem wilde sparen en niet »also lude singhen" wilde, als de anderen. In MAERLANT's *Spiegel Historiael*, I, 7, 79 (*uitg.* CLIGNETT en STEENWINKEL, *Dl.* II, *blz.* 288 vgg.) onthaalt Maria de broeders van Clairvaux uit een »busse" op »latuwarien van hemelrike", doch weigert haar lekkernij aan één der broeders, »die met visiken omme ghinc."

Intusschen, haat zoowel als liefde komt gewoonlijk van twee kanten. Was Maria den geneeskundigen weinig genegen, dezen van hunnen kant lieten zich soms over háre geneeskracht uit op een toon, die niet van den noodigen eerbied getuigde. Er schijnt aan weêrszijden eenige »jalousie de métier" te hebben bestaan. Te Montpellier, waar de medische faculteit zich een grooten naam verworven had [1], waren de heeren geneeskundigen gewoon, aan sommigen hunner patiënten (aan de »pauperculi", zegt de hun vijandige schrijver) »yronice" den raad te geven: »Ite ad ecclesiam Sanctae Mariae, deferte ei lumen, et recipietis sanitatem." En de verstooten »pauperculi" gingen niet te vergeefs naar de kerk van Maria! dáár toch werd gedurig zóó veel geneeskracht betoond, dat de medici alle aanleiding hadden tot jaloerschheid!

Maar wie, die de Schrift kent, zal zich verwonderen over de geneeskracht van Maria? Die booze medici waren zeker weinig belezen in het Oude Testament. Is niet dáár reeds te lezen, dat bij haar alle geneeskrachtige kruiden gevonden worden? Of zegt ze dan niet zelve in het Hooglied (VI, vs. 2): »Dilectus meus de»scendit in hortum suum — (id est in uterum meum) — *ad areo»lam aromatum*?"

Inderdaad, de vereering, die CAESARIUS der Moeder Gods toedraagt, is zóó groot, dat men gerustelijk mag zeggen, dat zij ook de meest gespannen verwachting verre overtreft: vooral de met liefde bewerkte *Distinctio de Sancta Maria* levert daarvan de treffendste bewijzen. Het was dan ook vooral dit gedeelte van den *Dialogus*, dat in ons vaderland al spoedig een groote populariteit verkreeg: vele der Maria-legenden van CAESARIUS werden vertaald, of gewijzigd en verwerkt in later eeuw aan ons voorgeslacht opgedischt. [2]

---

[1]) *Dial. Mir.* VII, c. 24: »In monte Pessulano, ubi fons est artis physicae."

[2]) Letterlijke vertalingen van sommige der Maria-legenden van CAESARIUS komen o. a. voor in twee HSS. uit de vijftiende eeuw: 1°. in een HS. aan de Koninklijke Bibliotheek behoorende (N°. 267) en getiteld: *Van onser Vrouwen Miraculen;* 2°. in een HS., *Onser Vrouwen Boeck,* dat het eigendom is van Prof. MOLL, en waaromtrent de Hoogleeraar mededeeling deed in zijne *Verh.*

Merkwaardig is de geschiedenis van het geslachtswapen der PERSIJNEN, Heeren van Waterland. Nog langen tijd nadat de luister van dat oude en aanzienlijke geslacht was ondergegaan, wisten onze voorvaderen, voor zoover ze goedgeloovige lezers waren van boeken als de *Divisie-Kroniek*, SOETEBOOM'S *Soetstemmende Zwane van Waterland*, enz., vreemde dingen te vertellen aangaande den oorsprong van dat wapen met zijn negen Andries-kruisen, zijn »roode slimme kruiskens."

We deelen de legende mede, zooals ze bij GOUTHOEVEN [1] voorkomt: »In desen tijden waren twee vermaerde Ridders, de eene was gheheeten heer WOUTER PERSIJN, heer JAN PERSIJNS soon uyt Hollant, d'ander was genoemt heer WAELWIJN VAN LEEFDAEL, ende was heer ROGIERS soon VAN LEEFDAEL uyt Brabant. Het gheschiedde dat dese twee lieve gesellen souden rijden tot eenen tornoy, doe droeghen sy overeen des avonts met malcander, als men des anderen dages tornieren soude, dat sy tydelic opstaen wouden ende hooren misse, als sy deden, ende dan hen bereyden totten tornoy. Ende als de misse uyt was, begannen daer noch een misse van onser liever Vrouwen, ende omdat heer WOUTER onse

---

over de Boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft (*Kerkh. Arch.* IV, *p.* 276). Voorbeelden van vertalingen, aan beide HSS. ontleend, heb ik achter dit opstel gevoegd. Het laatstgenoemde HS. werd mij door Prof. MOLL welwillend ten gebruike afgestaan; dat ik met het eerstgenoemde kennis mocht maken, dank ik aan de hooggewaardeerde bereidvaardigheid van den Heer M. F. A. G. CAMPBELL, die mij herhaaldelijk op de onbekrompenste wijze in staat stelde, gebruik te maken van den boekenschat der Koninklijke Bibliotheek.

Dat eene Maria-legende van CAESARIUS bij MAERLANT voorkomt, wees ik boven aan.

Het fraaie Mnd. gedicht *Beatrys* (uitg. door Dr. JONCKBLOET) is de uitvoerige bewerking eener Maria-legende, die kortelijk verhaald wordt door CAESARIUS: *De Beatrice Custode* (*Dial. Mir.* VII *c.* 34). Zie JONCKBLOET, *Aanhangsel*, *pag.* 11. Mag men geloof hechten aan een oude traditie, vermeld bij WOLF, *Niederländische Sagen*, s. 418, dan is de legende ontstaan in 't bovenvermelde klooster Vrouwenperk bij Leuven.

[1]) W. v. GOUTHOEVEN'S uitgave der *Divisie-Kroniek*, f⁰. 303. — De legende in dezen vorm leverde den Heer HOFDIJK de stoffe voor zijn bekend gedicht: *Het Kruis van Rijnsburch*.

Vrouwe seer lief hadde uyt gronde sijns herten, so woude hy ymmer haer misse hooren; maar heer WAELWIJN, die der wereltlicken eeren seer gierich was, reet inden tornoy, als de eerste misse uyt was, daer hy vele arbeyts dede om den ridderlicken lof te hebben. Ende heer WOUTER, als hy de benedictie van onser Vrouwen misse hadden, bereyde hy hem totten tornoy. Ende ten eersten, dat hy inden tornoye quam, was elck Ridder moede, ende wouden totter herbergen rijden. Heer WAELWIJN quam heer WOUTER tegen, ende nam hem vriendelick in sijnen armen, ende sprac: Alreliefste gheselle, Godt moet u ghebenedyen, die huyden des dages dat geruchte des loves hevest gewonnen onder vele Ridders. Heer WOUTER neygende zijn hooft tot hem, ende lachede, om dat hy wel wiste, dat hy in dien tornoy niet gheweest en hadde. Maar als heer WOUTER den lof sijns naems vanden Herauden hoorde roepen sonder aflaten, soo verwonderde hy hem ende sprac tot heer WAELWIJN: Lieve gheselle, ick en ben op desen dach inden tornoy niet gheweest, want ic hoorde (na dat ghy van my scheyde ende ghy misse hadt ghehoort) een misse van onser liever Vrouwen ten eynde toe: *die* hevet my desen lof doen gheven, dien ick niet verdient en hebbe: waerom, alreliefste gheselle, wy voortaen aflaten willen dese wereltlicke eere, ende aennemen een gheestelick leven, dat nimmermeer vergaen en sal. Ende hebben rechtevoort afghelaten die genoechte deser werelt, ende zijn sonder merren te samen in een clooster gegaen, genoemt Heymerode, ende leefden daerin lange tijt salichlijck. — Dese Heere WOUTER lach tot eener tijt in sijnen gebede inder kercken onder der missen, ende leyde zijn handen innichlijck te samen; daer quam hem een gulden cruyce tusschen zijn handen, tot een teecken dat sijn bede van onsen lieven heere verhoort ware. Ende dit selve cruys brochte ALIJT, Grave WILLEMS wijf van Hollant, met grooter weerdigheyt te Reynsburg int Clooster, ende sy maecte tselve clooster daer toe so vele butters, als men iaerlycx totter keucken behoefde.... Van die tijt af heeft dat geslachte der Heeren van PERSIJN aengenomen in haer wapen te draghen 9 roode slimme kruycen."

Zoo is dan 't wapen van PERSIJN voldoende verklaard! — Zou die legende, die inderdaad iets bekoorlijks heeft, geworteld zijn in

den bodem van Waterland, — ontstaan onder die oude Waterlanders, die in het tijdvak, waarover we handelen, nog zoo ruw waren en zoo ongodsdienstig? Men meene het niet! De legende is overgenomen van CAESARIUS, — en, jammer genoeg voor de negen kruisen, Heer WOUTER VAN PERSIJN is aan 't geheele geval volkomen onschuldig!

Men weet, dat legenden hare eigene, en daaronder soms zeer vreemdsoortige lotgevallen hebben. 't Is misschien leerzaam, naar de geschiedenis van die Persijns-legende onderzoek te doen: 't zal blijken, dat we haar bijna voet voor voet kunnen volgen op haar gangen van 't klooster Hemmenrode bij Manderscheid naar Waterland.

Onder de ijverigen in den Maria-dienst was er geen ijveriger in CAESARIUS' dagen, dan WOUTER VAN BIERBEEK (Bierbais, nabij Leuven), een man van edelen bloede, die in 't klooster Hemmenrode zijn intrek genomen had. Van hem gaf CAESARIUS een uitvoerige levensbeschrijving: [1] waaruit ons o. a. blijkt, dat met dezen WOUTER in een tornooi hetzelfde had plaats gehad, wat in het bovenvermelde verhaal op rekening van PERSIJN wordt gesteld. Ook had eens een priester onder 't bedienen eener mis, waarbij WOUTER tegenwoordig was, een gouden kruis zien liggen, waaraan een briefje gehecht was, dat deze woorden bevatte: »Breng dit kruis uit naam van mij, Maria de moeder van Christus, aan mijn vriend ridder WOUTER VAN BIERBEEK." Later had de gravinne van Holland om dit kruis verzocht, en het onder hare relieken bewaard. — Men ziet, de overeenkomst tusschen dit verhaal en de Persijnslegende is treffend: alleen van dien »alreliefsten geselle WALEWIJN" is in de biografie van WOUTER VAN BIERBEEK zelfs geen sprake.

Groote overeenkomst dus, — maar ook nog groot verschil tusschen 't verhaal bij CAESARIUS en dat van den hollandschen kroniekschrijver. Maar er zijn tusschen die twee ook nog tusschenpersonen opgetreden. De oudste van die tusschenpersonen

---

[1]) *Vita domini* WALTERI DE BIRBECH. *Dial. Mir.* VII, c 38. Zie ook *AA. SS. Boll.*, op 22 Januari.

is onze BEKA. In zijn *Chronica* [1] vinden wij ongeveer 't zelfde verhaal als bij GOUTHOEVEN; doch zijn hoofdpersoon is geen PERSIJN: hij heet nog WALTERUS *ortus ex Brabantia.* WALEWIJN daarentegen is uit Holland afkomstig. Maar hoe komt BEKA aan dien ridder WALEWIJN? Hij, of de berichtgever, dien hij afschreef, moet een opmerkzaam lezer van CAESARIUS geweest zijn. Op een andere plaats toch in den *Dialogus* [2] wordt vermeld, dat eens zeker ridder WALEWANUS, tot de tanden gewapend, het klooster Hemmenrode binnentrad, zijne wapenen nederlegde »super altare beatae Virginis" en het monnikskleed aannam. — Veel fantazie was er niet voor noodig, om de beide ridders die, van dezelfde liefde voor Maria bezield, samen in 't zelfde klooster verkeerden, tot oude vrienden te maken, en te gissen, dat ook deze gewapende ridder, gelijk WOUTER, onmiddellijk na dat roemruchte tornooi het klooster van Hemmenrode was binnengetreden! — Nadat BEKA het verhaal in dien vorm had opgeschreven, was er nog maar één stap te doen: immers de gebenedijde ridder WOUTER bleef nog altijd »ortus ex Brabantia." Een hollandsch kroniekschrijver, tijdgenoot van BEKA, deed dien stap: het was de ongenoemde »Clerck, geboren vyten laegen landen by der zee." — Een zeer groot deel van zijn kroniek is niet anders dan vertaling van BEKA: ook het verhaal van de twee ridders bracht hij letterlijk uit BEKA over; [3] maar hij verwisselde de rollen. »Heer WOUTER was gheboren uyt Holland", zeide hij: »ende Heer WAELWIJN was gheboren uyt Brabant", ja hij wist er bij te vertellen, dat Heer WOUTER was »Heer JAN PERSIJNS soen." Licht verklaarbaar wordt die verandering van den »Klerk" voor hem, die bedenkt, dat met »de lage landen by der zee", waar hij thuis hoorde, ook blijkens de taal die hij schrijft, vermoedelijk Noord-Holland wordt bedoeld. [4]

---

1) BEKA, p. 68, 69. Uit BEKA werd het verhaal overgenomen door JOANNES A LEIDIS, *Chron. Lib.* XXI, *c.* 13.

2) *Dial. Mir.* I, *c.* 37.

3) *Chronyk van Holland, van den Klerk uit de laage landen by der Zee, ed.* F. VAN MIERIS, *blz.* 102.

4) Ik hoop gelegenheid te hebben, om elders gronden aan te wijzen voor mijn vermoeden, dat deze schrijver *bepaaldelijk in Waterland* heeft gewoond.

Een woord nog over de legende zelve. Dat de geharnaste en gewapende Maria, die hier optreedt, eene vermomming is van de oude strijdhaftige Frouwa, werd door KAUFMANN [1] vermoed. Met recht, dunkt mij. Oók hierom, dat alleen uit dit mythisch karakter van het verhaal het anders zoo vreemde verschijnsel kan verklaard worden; hoe Maria hier zóó ver gaat, van mede te strijden in het door de Kerk en door alle vromen veroordeelde tornooi. Hoe krachtig was niet INNOCENTIUS III [2] tegen deze ridderlijke instelling opgetreden, en CAESARIUS-zelf verklaart immers (t. a. p.) het gaan ten torniere voor een »mortale peccatum" in dubbelen zin, waarom het hem dan ook rechtvaardig voorkomt, dat zij die in tornooien gedood worden, »extra coemiteria fidelium" worden begraven. [3]

---

¹) *A. w.* S. 135. Een tweede voorbeeld, dat Maria als krijgsheldin optreedt, vind ik in de kronijk van GILLIS VAN ORVAL (bij CHAPEAUVILLE, *l. c.* II, *p.* 221.) 't Geschiedde nabij Luik, insgelijks in den aanvang der 13e eeuw.

²) MANSI, *Conc.* XXII, 1057.

³) Men vgl. wat THOMAS CANTIMPR. over de »dementia" van het tornooi en de helsche straffen, die het na zich sleept, weet mede te deelen, *de Apibus* II, 49, § 3—6. — Het tornooi is dan ook bij CAESARIUS eigenlijk een spel, waarmeê de demonen zich vermaken: in den nacht van een veldslag tusschen de Leuvenaars en den hertog van Luik werd er in de lucht een groot tornooi van onreine geesten gezien (*Dial. Mir.* XII, *c.* 16). — Doch niet alleen de duivelen geven zich in de lucht aan zulk een »exultatio" over: ook gestorvene ridders houden nu en dan tornooi, waarschijnlijk evenzeer in de lucht. Zoo iets moet althans eenmaal nabij Utrecht hebben plaats gehad, volgens het nog bewaarde opschrift van een verloren geraakt hst uit de bovengenoemde VIII *libri miraculorum* van C. Het opschrift (*Lib.* I, *c* 33) luidt nl.: »*De militibus mortuis vel occisis, qui iuxta Trajectum torneamenta exercere visi sunt.*" — In den omtrek van Utrecht werden dus nog in CAESARIUS' tijd duidelijk de nagalmen vernomen van de overoude mythe der *einherjar:* in den tweestrijd gevallen helden, die in Valhalle zich in 't oude leven blijven verlustigen. (Over 't ontstaan dezer mythe zie vooral Dr. W. MANNHARDT, *Germanische Mythen*, s. 565). Ja, nog op 't einde der dertiende eeuw waren de *einherjar* niet uit het volksgeloof van Nederland verdwenen: BEKA teekent aan (*Chron. p.* 92): »Circa haec tempora [ongeveer 1267) visum est quoddam prodigale signum in aëre: pugiles enim apparuerunt dimicantes alterutrum ut bellatores in acie." En iets dergelijks moet in 1304 nabij Warns in Friesland gezien zijn, indien men te dezen opzichte geloof mag hechten aan de beruchte Kroniek van OKKO VAN SKARL (*ed.* ANDRIAS CORNELIUS,) f°. 36a).

Keeren wij terug tot WOUTER VAN BIERBEEK. Wat CAESARIUS in zijne biografie met ophef van hem verhaalt, bewijst voldoende, dat bij dezen man, die alom geacht werd om zijne vroomheid, de godsdienst zich had opgelost in Maria-vereering. Hij dacht er zelfs niet aan, het offer van zich-zelven te brengen aan God, of, als zoovelen vóór hem, aan den Gekruisigde: — zich-zelven met al wat hij vermocht, beschouwde hij als het eigendom van de Moedermaagd. Haar aanschouwde hij telkens in de lieflijkste visioenen, haar dankte hij elke weldaad die hij ontving. In een merkwaardige symbolische handeling wijdde hij zich aan haar als haar eigendom. In een arme kerk nl., die aan Maria gewijd was, trad hij voor het altaar, wierp zich een touw om den hals, en bood zich alzoo der Moeder Gods aan als haar lijfeigene: daarna betaalde hij jaarlijks den cijns voor zijn hoofd, zooals »servi originarii" dat gewoon waren te doen. Toen hij stierf, was het de Heilige Moeder Gods, die hem opriep, om van het gelooven over te gaan tot het aanschouwen.

WOUTER VAN BIERBEEK was niet de eenige, wiens ziel bij het sterven door Maria werd opgenomen. In 't klooster Lokkum bij Hannover werd een jongeling, rein van wandel en zacht van aard, een Fries van geboorte, door een hevige ziekte aangetast: in den doodstrijd zag men hem lachen. »PAUW!" zoo heette de Fries: »PAUW! waarom lacht ge toch?" vraagde een der omstanders. »Zou ik niet blijde zijn?" was het antwoord: »Onze Vrouw is hier tegenwoordig, en straks zal ze mijne ziel ontvangen." In dezen jongeling, meent CAESARIUS, is het woord van den dichter (Virgilius) vervuld: »Incipe, parve puer, risu cognoscere matrem!" [1]

Hoe in de achting der geloovigen Maria de eerste plaats innam onder de machthebbenden in den hemel, blijkt o. a. zeer duidelijk uit een verhaal, dat wel door den schrijver als een voorbeeld van «simplicitas" wordt meêgedeeld, maar dat toch veelbeteekenend mag worden genoemd. Een convers, die met een zware verzoeking te strijden had, bad aldus: »Waarlijk, Heer!

---

[1]) *Dial. Mir.* VII, c. 52.

als ge mij thans niet uit deze verzoeking verlost, zal ik het aan Uw Moeder klagen!" En alsof de goede Heer — die meester in nederigheid en vriend van den eenvoud! -- vreesde bij zijne Moeder beschuldigd te worden, hij voorkwam de klacht van den convers en matigde diens verzoeking. [1]

Van dergelijke bedreigingen, die de mensch op het theürgisch standpunt naar 't schijnt niet kan nalaten, bleef dan ook de gevierde Koningin des Hemels zelve niet verschoond. — Een wolf had het driejarig dochtertje eener vrome vrouw aangegrepen en was met het kind naar het bosch gesneld. Toen de moeder hoorde, wat er gebeurd was, ijlde zij in haar wanhoop naar de kapel, waarin een beeld van Maria stond. [2] »In groote verbittering des harten" rukt zij het beeld van het kind Jezus uit de armen van Maria, plaatst zich tegenover de lieve Vrouwe, en roept snikkende uit: »Vrouwe! nimmer zult gij uw kind wederkrijgen, indien ge mijn kind mij niet ongedeerd terug verschaft!" .... Mira humilitas Reginae Coeli! Maria gelastte den wolf zijn prooi los te laten: en na korten tijd vond men dan ook het meisje ongedeerd. De sporen van de tanden des wolfs waren echter nog zichtbaar aan haar keel, en ze klaagde: »Mummert heeft mij gebeten!" [3]

Middelaarster was Maria tusschen den mensch en den vertoornden Christus. Toen in 1218 Friesland door Christus gestraft werd met een verschrikkelijken watervloed, verscheen Maria aan een vrome vrouwe, de moei van den abt Wigbold van Aduard, en

---

1) *Dial. Mir.* VI, *c.* 30.

2) *Dial. Mir.* VII, *c.* 45. Een prachtig wonderdoend beeld van Maria met het kindeke, een »imago *opere angelico* decenter exsculpta" had Caesarius in 't klooster Jesse in Groningen gezien. *ibid. cap.* 46.

3) Mummert (afgeleid van mummen; Kil: mommelen, mummelen—mussitare, mutire) zal oorspronkelijk de naam zijn van den »boeman", het spook, een der *lares*. Maar de namen der oude huisgeesten werden later aan de bij verschillende feestelijke gelegenheden *verkleede* of *gemaskerde* personen gegeven. Ook de oude vriend *mommert* onderging dat lot. Bij Kilian »*mommer*, personatus, larvatus." Van daar ons *vermommen, mom* enz. Vgl. Grimm, *Deutsche Mythol.* 2e *Aufl. s.* 473; G. Freytag, *de Initiis Scenicae Poësis apud Germanos*, Berol. 1838, *p.* 26.

openbaarde haar het middel, waardoor de vertoornde Heer kon bevredigd worden! [1]

De toorn des Heeren, die Friesland met dien watervloed strafte, was opgewekt geworden door een heiligschennis, der hostie aangedaan. De voornaamste bewerker van 't schandelijk feit was een Fries, kampioen van beroep. [2] — Die man was gewoon, zoo dikwijls hij uit de taveerne kwam, zijne vrouw schandelijk te mishandelen. Op zekeren dag hield de vrouw uit vrees voor haar man zich ziek, en opdat haar veinzen niet aan den dag zou komen, verzocht ze, dat men haar het lichaam des Heeren zou geven. Toen nu de priester binnenkwam, ging de beschonken kampioen hem met een beker bier te gemoet en bood hem te drinken. Op het antwoord des priesters, dat hij thans niet drinken mocht, omdat hij 't lichaam des Heeren droeg, stoof de Fries in woede op en sloeg met zijn beker op de *pyxis*, zoodat al de hostiën op den vloer vielen. De vrouwen, die gekomen waren om de gewaande zieke te troosten, zagen op iedere hostie als een blinkende ster; zuchtend en treurend raapte de priester de hostiën op, borg ze in zijn *pyxis*, en ging heen. — De Fries werd door den deken gedaagd en in den ban gedaan, maar liet zich daar niet aan gelegen zijn. — Eindelijk toch liet hij zich gezeggen, om gezamenlijk met den priester het kruis aan te nemen. Beide stierven vóór Damiate; de kampioen kwam, naar Maria mededeelde, in de hel, de priester in het vagevuur.

Veel merkwaardiger zeker dan die ruwheid van den dronkaard is een andere heiligschennis, met fijn berekend overleg der hostie

---

1) *Dial. Mir.* VII, *c.* 3. Dit verhaal van Caesarius kreeg algemeene bekendheid, sinds het overgenomen werd door Worp van Thabor III, *c.* 26, en door den schrijver der *Vitaeac res gesta Abb. Adwerd.*. Zie *Oudh. v. Gron. blz.* 456 vv. Arend II, 1, *blz.* 312.

2 »Arte Pugil", zegt Caesarius. De schrijver der *Vitae Abb. Adw.* schreef: »nomine Pugil." Ten onrechte. Werkelijk waren er *pugiles* van beroep, gewoonlijk echter *campiones* genoemd: zij nl. die als huurlingen voor anderen in tweegevecht optraden. Het beroep stond in diepe minachting: Wichb. *Magdeb.* 129: »Percutiat si quis hominem infamem, hoc est lusorem, vel pugilem, aut mulierem publicam," enz.; zie bij Ducange, *i. v. Campio;* v. Alkemade en v. d. Schelling, *Kamp-regt, blz.* 243.

aangedaan door een geslepene dochter van Eva. Een vrouw te Hasben (in de dioecese van Luik) bewaarde de hostie in haren mond, als liefdewekkend middel: uit de kerk komende, ging zij naar haar minnaar en gaf hem een kus, die, zooals zij hoopte, een betooverende uitwerking zou hebben. [1]

Inderdaad, de dieren bewezen soms meer achting aan de hostie, dan booze menschen: de in de middeleeuwen diep verachte muizen zelfs ontzagen haar [2]; — en de nijvere bijen! ze bouwden rondom een hostie een lieve kleine kapel, met muren, vensters, dak, campanile, altaar enz. [3]

Zoo werkte een geheimzinnig vermogen in al het geschapene. De meest mirakuleuze gevallen waren zóó gewoon, dat een CAESARIUS verklaren kon [4]: »Si omnia recitare vellem, quae meis tem»poribus miraculose, id est contra solitum naturae cursum, facta »sunt, ante me tempus deficeret, quam copia dicendorum." Verklaarbaar is dan ook de onrust en gejaagdheid van die menschen die met ieder oogenblik en van alles wat het oog aanschouwde,

---

[1]) *Fragm.* VIII *libr. mirac.* CAES. *cap* 1.

[2]) *Dial. Mir.* IX, *c.* 11.

[3]) *Ibid. c.* 8. Men behoeft in de legenden en sagen der meeste volken niet ver te zoeken, om een schat van bewijzen te vinden voor de groote liefde, die de menschen te allen tijde koesterden voor de kunstige en nuttige bij. Een zeer merkwaardige overeenkomst echter met het bovenvermelde verhaal vind ik in een Grieksche overlevering, die insgelijks de bij als tempelbouwende voorstelt. Als Pausanias in zijne — ook voor de kennis van Grieksche mythische overleveringen -- zoo rijke *Periegesis* over de Apollo-tempels te Delphi spreekt (in de *Phocica, ed.* WECHEL, p. 321,9) zegt hij: *»δεύτερα δὲ λέγουσιν οἱ Δελφοὶ γενέσθαι ἀπὸ μελισσῶν τὸν ναὸν, ἀπό τε τοῦ κηροῦ τῶν μελισσῶν καὶ ἐκ πτερῶν.*

Eenmaal het zoölogisch terrein betreden hebbende, teeken ik aan, dat bij CAESARIUS (*Dial. Mir.* X, c. 70—72) een drietal verhalen gevonden wordt, waarin de slang als den mensch bijzonder genegen voorkomt. Deze verhalen spelen alle op Nederlandschen grond. Dit schijnt merkwaardig, omdat, voor zoo ver mij althans bekend is, de slang door onze middeleeuwsche voorvaderen altijd als boos en den mensch vijandig wordt voorgesteld: 't geen dan ook reeds uit de Kerkleer lichtelijk te verklaren is. — Ook dit misschien is een overblijfsel van 't oude Germaansche geloof, dat (zie GRIMM, *Deutsche Mythol.* s. 648) de slang vereerde en voor heilig hield!

[4]) *Dial. Mir.* X, *c.* 72.

de meest onverwachte en vreemdsoortigste werkingen moesten verwachten en vreezen. Vooral vreezen! Er zullen er wel zeer velen gevonden zijn, gereed, ook bij 't minste geritsel, om te handelen als ERKINBERK VAN ANDERNACH, die, [1] toen hij een vreemdsoortig verschijnsel gewaar werd, »zich met het kruis teekende tegen den duivel, en zijn zwaard uit de scheede toog tegen menschelijke macht." Met recht! — want ook Satan en zijn engelen toonden een wondergave, waardoor ze zelfs de besten onder de menschenkinderen benadeelden, verstrikten, ongelukkig maakten.

De duivel van CAESARIUS onderscheidt zich niet door eenig bijzonder kenmerk van het gewone duivelstype dier dagen. De vader van list en logen toont gewoonlijk een buitengemeene sluwheid.... maar dikwijls ook mislukken zijne praktijken, dikwijls wordt hij op zijne beurt bedrogen: want de strijd tusschen het goede en booze element heeft ook hier den schijn van een dier pleitgedingen, waarin de overwinning het deel is van diegene der beide partijen, die de meeste sluwheid aan den dag kan leggen. — Wat groote vreugde, wanneer het een vrome of een der hemelsche machten gelukken mocht, den duivel op zijne beurt een poets te spelen: en dat viel herhaaldelijk voor. Want, hoe listig en behendig de booze mocht zijn, hij bleek toch op sommige punten verbazend dom te wezen: de dingen, die des geestes zijn, kon hij natuurlijk in 't minst niet onderscheiden: vandaar misschien, dat hij niet eens in staat was, het »Vader ons!" [2] behoorlijk op te zeggen.

Aanteekening verdient het, dat verscheiden demonen den menschen waarlijk goede diensten bewijzen, zonder daarmede eenige verkeerde bedoeling te hebben, of eenig loon er voor te vragen: »het is hun een groote troost, bij de kinderen der menschen te zijn," zegt een hunner. [3] Het zijn de licht-elven der oude mythen, die hier den naam slechts van duivelen gekregen hebben.

---

[1]) *Dial. Mir.* XII, *c.* 14.

[2]) *Dial. Mir.* III, *c.* 6.

[3]) *Dial. Mir.* V, *c.* 36. Over dit onderwerp werd uitvoerig en meesterlijk gehandeld door KAUFMANN, *a. w. s.* 136 ff.

Een belangrijke rol spelen in de duivelen-leer bij CAESARIUS de *daemones incubi* en *succubi*, van wie wij boven reeds met een woord te gewagen hadden: duivelen, die, onder de gedaante van mannen of van vrouwen, de vleeschelijke gemeenschap der menschen zoeken. [1] Uit de zonderlinge en voor mededeeling niet geschikte theorie, die CAESARIUS hieromtrent voordraagt, blijkt, dat de kinderen, uit de vereeniging van demonen en menschen geboren, in alle opzichten der *menschelijke* natuur deelachtig zijn, en ook zullen opstaan ten dage des oordeels. [2]

Het geheele volk der Hunnen had aan een dergelijke vereeniging zijn ontstaan te danken. Toen nl. de Gothen uit Azië naar Europa verhuisden (zoo had CAESARIUS — t. a. p. — in hunne *Gesta* gelezen), verdreven ze eenige wanstaltige vrouwen uit hun midden, omdat ze vreesden, dat anders hun nageslacht even wanstaltig worden zou. Nadat de arme vrouwen een tijd lang in het woud hadden rondgedwaald, maakten zij kennis met eenige »daemones incubi": zij werden daarop moeders van zonen en dochteren, uit welke het dappere volk der Hunnen is voortgesproten. [3] — Het vorstengeslacht, dat ten dage van CAESARIUS in Engeland op den troon zat, had een »daemon succubus" aan 't hoofd van zijn stamtafel: zij stamden af, zegt CAESARIUS, van eene »mater phantastica." [4] — Voor de ondergeschoven kinderen, die van *succubi* of

[1]) Den »daemon incubus" treffen wij aan *Dial. Mir.* III, *c.* 7—9; den »succubus", *ibid. c.* 10, 11. Enkele dezer verhalen zijn niet ongeschikt, om het vermoeden op te wekken, dat menig losbol herhaaldelijk van 't heerschende bijgeloof gebruik maakte, zoodat niet de »daemon incubus" verscheen» in specie pulchri militis", maar omgekeerd vaak een »pulcher miles in specie daemonis incubi."

Over de theorie van het genereeren der *incubi* vgl. THOM. CANT. *de Apibus Lib.* II, *c.* 57 § 6.

[2]) *Dial. Mir.* III, *c.* 12.

[3]) In de dagen der groote heksenvervolging beweerde een der inquisiteurs, dat het geheele eiland Cyprus bevolkt was door nakomelingen van *incubi*. (Zie de plaats uit den *Malleus Malefic.*, geciteerd bij LECKY, *Rationalism in Europe*, I, p. 26.)

[4]) Vreemd is het met sommige dier oude vorstenfamiliën. De koningen der Gothen waren afstammelingen van een beer en een edele jonkvrouw; vg. SAXO GRAMMATICUS, bij J. W. WOLF, *Wodana, Museum v. Nederd. Oudheidk.* Gent 1843, *blz.* XII.

matres phantasticae afkomstig waren, had het voorgeslacht een eigenaardigen naam, die ook bij KILIAAN voorkomt: ze werden *wisselbalghen* genoemd.

Overal dan en in allerlei gestalte vertoonden zich de booze geesten: en die demonen, wier tegenwoordigheid niet te ontvlieden en wier bekoring nauwelijks te overwinnen was, handelden onbarmhartig, onbeschrijflijk wreed met den mensch die hun eigendom werd. Men kan zeggen, dat in de dagen van CAESARIUS de weg geopend werd voor die huiveringwekkende en inderdaad walgelijke voorstellingen van helsche tormenten, waarmede vooral in de vijftiende eeuw de fantazie der Christenen werd verontrust.

Indien we bedenken, hoe de geheele wereldbeschouwing van die dagen een voortdurenden angst bij den Christen moest opwekken, — dan komen wij tot de gissing, dat de groote bereidvaardigheid, waarmede de lendenen werden omgord tot het verrichten van devote handelingen, bij zeer velen meer uit vreeze dan uit liefde voortkwam. — Wie niet ter kruisvaart konden gaan, om den grooten aflaat te verdienen, behielpen zich met een bedevaart. Gezocht was hier te lande, naar 't schijnt, in de dagen van CAESARIUS de bedevaart naar St. Jakob van Compostella. Vreemde dingen gebeurden dáár: een jonkman uit Utrecht was er aan de galg opgehangen; doch het bleek, dat de beul vruchteloos zijn werk had verricht: eenige dagen later bemerkte men, dat de gehangene nog leefde: Sint Jakob had den jongeling zachtkens ondersteund: »nunquam melius mihi fuit omnibus diebus vitae meae", zei hij tot zijn vader, die aan den voet van het moordtuig stond. — Dit mirakel was »te Utrecht van algemeene bekendheid." [1]

---

[1]) *Dial. Mir.* VIII, c. 58. Zie MOLL, *a. w.* II, iv, *blz.* 37. Men vergelijke ook wat X, c. 2 voorkomt omtrent de bedevaart van den vromen WINAND van Luik naar St. Jakob.

Wat CAESARIUS (*Dial. Mir.* XII, *c.* 39) mededeelt aangaande de bedevaarten naar St. Patricius in Ierland, heeft wel geen betrekking op Nederlandsche bedevaartgangers, maar kan tot vermeerdering dienen van den schat van belangrijke mededeelingen, welke aangaande dit onderwerp worden gedaan door THOMAS WRIGHT, *St. Patrick's Purgatory*, Lond. 1844. (Blijkbaar wordt CAESARIUS in deze voortreffelijke monografie *uit de tweede hand* geciteerd: ten ge-

Die algemeen heerschende angst geeft ook de verklaring van de gespannen nieuwsgierigheid, waarmede men elk bericht omtrent de straffen na dit leven ontving. En aan zoodanige berichten ontbrak het niet. In het visioen aanschouwden sommigen reeds bij hun leven die straffen: dat bleek o. a. duidelijk uit hetgeen wij van EVERWACH en GOSSCHALK hadden te melden. Somwijlen ook verschenen zij, die de bedoelde tormenten ondergingen, aan de levenden, en kermden en jammerden over hun lot: men denke aan de onkuische non MARIA in Friesland, van wie boven (blz. 62) gesproken is. Uit een merkwaardig voorbeeld blijkt, dat men een enkele maal zelfs aan stervenden het verzoek richtte, om na hun dood inlichting te komen geven omtrent hun toestand. Het bedoelde geval had plaats te Holchoim [1] in de dioecese van Utrecht. Een pachter, HILDEBRAND, was tot den dood op het rad veroordeeld, wegens moord met voorbedachten rade. Vergeefs trachtte BERTOLF hem tot biecht en berouw te brengen: ook deze man was fatalist, en antwoordde: »Wat zou me dat helpen? Ik ben toch een verdoemde." Toen de priester zag, dat zijn pogingen vruchteloos waren, zeide hij: »Ik bezweer u bij den Vader en den Zoon en den Heiligen Geest, dat gij binnen dertig dagen mij verschijnt, en mij, zonder eenig gevaar voor mijn leven, inlicht omtrent uwen toestand." — »Als ik verlof krijg, zal ik het met genoegen doen," antwoordde HILDEBRAND. — Binnen den bepaalden tijd verscheen hij dan ook, en wel in 't holle van den nacht,

---

volge waarvan dan ook 't belangrijkste zijner mededeeling aan den schrijver onbekend bleef.) —

Het *purgatorium* werd volgens CAESARIUS niet alleen in de grot van Sint Patrick, maar »in diversis locis huius mundi" gevonden; ook nabij Trier (XII, c. 38.) — Vlaamsche reizigers hadden op de Middellandsche Zee duidelijk een stem vernomen, die te kennen gaf, dat zekere schout SIEUWERT, een »homo pessimus", in den krater van den Etna (»in montem Vulcanum") geworpen werd (XII, c. 7)

De bovengemelde GOSSCHALK uit Utrecht zag, hoe HELIAS VAN RHENEN (»Rininge"), burggraaf van Horst, achterstevoren zittende op een koe reed, die hem aanhoudend met haar horens in den rug stiet: de heer van Rhenen had in zijn leven op onrechtvaardige wijze de koe eener weduwe zich toegeëigend. (II, c. 7).

[1]) Kan Ellekom, oudtijds Elcheim, bedoeld zijn?

onder een geweldigen storm, die de boomen deed kraken. De ongelukkige verhaalde aan BERTOLF, dat hij tot een eeuwigdurenden brand was veroordeeld; maar voegde er bij: »Gelukkig voor u, dat ge mij vóór mijn dood bezworen hebt, u *zonder eenig gevaar voor uw leven te verschijnen:* anders ware ik hier gekomen tot uw verderf! Ik raad u, dat gij uw leven betert: anders zult ge na uw dood een even zware straf als ik ondergaan!" — BERTOLF was nl. (en ook dit verdient opmerking) priester »in naam", maar niet »in werkelijkheid"; »nam usque ad illud tempus *sine ordine presbyterii* celebraverat." [1]

Licht verklaarbaar, dat die angst voor de toekomst bij sommigen oversloeg tot waanzin. Te Haslo in de dioecese van Utrecht ging een ongelukkige vrouw in een bekken staan, en achterwaarts daaruit springende, zeide zij: »Hier spring ik uit de macht Gods in de macht des duivels!" De booze nam haar onmiddellijk mede, en voerde haar hoog in de lucht over de bosschen weg: niemand heeft haar later gevonden. [2]

Maar werd dan de angst, die op zoo velerlei wijze werd opgewekt, toch ook niet gematigd door de groote menigte van hulpmiddelen, door de vele wegen tot bevrediging, welke de Kerk aanbood? Ach! juist de *groote menigte* dier hulpmiddelen vermeerderde de gejaagdheid en onrust: bij de menigte der aangeboden steunselen werd men — ik spreek in allen ernst — gekweld door »l'embarras du choix!"

Vele vrouwen hadden de gewoonte, zich bij het lot éénen uit de apostelen tot haar heilige te kiezen. Daartoe nam men twaalf kaarsen, schreef op elke daarvan een van de namen der twaalf apostelen, en trok dan uit het twaalftal ééne uit, die den naam van den beschermheilige vermelden zou. Eene vrouw, die bij zulk eene gelegenheid een kaars met den naam van sint Andries trok, was daarmede lang niet ingenomen, en wilde voor de tweede

---

1) *Dial. Mir.* II, *c.* 6. Het verhaal werd overgenomen in de later veel gebruikte *Expositio melliflua* van HERMANNUS DE PETRA *van Scutdorpe*, Leuven, 1484 (incunabel van de Koninkl. Biblioth.) ald. *Sermo* 49.

2) *Dial. Mir.* XI, *c.* 60.

maal trekken.[1] Zou ook hier het heidensche geloof nog doorschemeren, en die apostelkeuze uit kaarsen wellicht een moderne vorm zijn geweest van de overoude gewoonte van waarzeggen uit staafjes, waarop runen geschreven stonden?[2]

Hardnekkig was dit oude heidendom, dat zijn feesten en plechtigheden, ook in dien bloeitijd van het Katholicisme, nog hier en daar wist te handhaven. Te Burgende (Borne?) in Twenthe werd jaarlijks op St. Pieter- en Paulsdag een »ludus diaboli" gevierd, waarbij het niet aan reidansen en muziek ontbrak. De priester ARNOLD, die het oude gebruik trachtte tegen te gaan, werd door sommigen zijner parochianen, vooral door een oude vrouw, die druk in de reidansen mededeed, met ruwen spot bejegend.[3] Op eene zijner reizen zag OLIVIER de kruisprediker een dergelijke feestviering, maar van nog bedenkelijker aard: men danste, bij spel en gezang, rondom een ram: en zoo dikwijls de dansers het achterste gedeelte van den ram voorbijgingen, bogen zij diep, als of zij het dier aanbaden. — OLIVIER was over dit geval zóó geërgerd,..... dat hij nooit weder het dorp, waar hij dát gezien had, bezoeken wilde![4]

De groote prediker had geen tijd, om *hier* het heidendom te weerstaan: zijn roeping dreef hem naar het verre Oosten, waar de »ettersche" Saracenen moesten bestreden worden! Intusschen werd *hier* de »heksen-sabbat" voorbereid, die in later eeuw zoo ontzettend veel onheil zou aanrichten!

---

¹) *Dial. Mir.* VIII, *c.* 56; een dergelijk geval aldaar *c.* 61.
²) WOLF, *Niederl. Sagen*, *s.* 703.
³) *Dial. Mir.* IV, *c.* 11.
⁴) *Fragm. VIII Libr. Mirac.* CAES. *cap.* 17.

AANHANGSEL.

OVER 'T GEBRUIK, DAT IN NEDERLAND GEDURENDE DE MIDDELEEUWEN VAN CAESARIUS GEMAAKT IS.

Het boek van CAESARIUS, dat voor de Nederlandsche geschiedschrijvers der drie laatste eeuwen, tot op prof. MOLL, een gesloten boek is geweest, werd in de middeleeuwen algemeen in ons vaderland gebruikt, door de vromen tot hun stichting, door de geschiedschrijvers tot hun leering. Reeds hier en daar had ik in mijn opstel gelegenheid aan te wijzen, dat verscheidene mededeelingen van CAESARIUS door onze middeleeuwsche schrijvers, letterlijk of met eenige wijziging, werden overgenomen. Wat mij dienaangaande onder de aandacht kwam, voeg ik hier bijeen; — 't zou mij intusschen niet verwonderen, indien deze lijst voor groote uitbreiding vatbaar ware.

De schrijver der *Vitae ac Gesta Abb. Adwerd.* citeert de »*Zamenspraken van* CAESARIUS" als een bekend boek (zie *Oudh. v. Gron. blz.* 219); en de kronijkschrijver WORP VAN THABOR schrijft, met vermelding der bron, eene mededeeling van CAESARIUS letterlijk over (WORPIUS THABOR., uitg. door 't Friesch Genootsch., Leov. 1847, *pag.* 152 sq.) — Twee hoofdstukken van de door SWEERTIUS slordig uitgegevene kronijk van JOANNES A LEIDIS (*Lib.* XXI, *c.* 5, 6) kunnen verbeterd worden uit CAESARIUS' *Dial. Mir.* XII, *c.* 23 en II, *c.* 7) Dat verhalen van CAESARIUS ter kennis van JOANNES DE BEKA kwamen, toonde ik boven aan.

Van meer belang is het, te weten, dat het boek van CAESARIUS bepaaldelijk een zeer belangrijke plaats heeft ingenomen onder de geschriften, waarin ons voorgeslacht stichting zocht, — dat gedurende geruimen tijd velen in Nederland geleid zijn geworden door den geest, die in den *Dialogus* spreekt. — 't Was niet bij uitzondering, dat in 't klooster van Aduard of van Thabor de *Dialogus* werd gevonden in de kleine bibliotheek: het boek van CAESARIUS moet tot de algemeen begeerde kloosterlectuur hebben behoord. Een lid van het oudtijds om zijn mildheid en vroomheid zoo beroemde Amsterdamsche geslacht EGGERT vervaardigde (in 1424) een afschrift van den *Dialogus.* Dat afschrift behoorde een tijdlang aan de bibliotheek der Nieuwe Nonnen [1] te Amsterdam, bewoonsters van het Regulierenhuis ter Leliën (later het Amsterdamsche gasthuis): het zal wel als geschenk voor het jonge klooster vervaardigd zijn door den kopiist, aan wiens bloedverwanten de Amsterdamsche regularissen zulke groote verplichtingen hadden. [2]

---

1) STRANGE (*Praef. pag.* V) vermeldt nl. in zijne beschrijving van den door hem gebruikten codex B (thans behoorende aan de Universiteits-bibliotheek te Bonn), dat op dien codex staat aangeteekend: »*Liber Sanctimonialium regularissarum domus Sancti Dionysii in Aemstelredamme*" en dat de cod. geschreven is »*manibus* JOHANNIS EGGAIRT *filii* JOHANNIS *anno Dni* Mº. *quadringentesimo vicesimo quarto.*"

2) O. a. giften van IMME EGGERT WILLEMSD. aan de Oude Nonnen, vermeld door Dr. P. SCHELTEMA, *Aemstel's Oudheid,* IIIe *Dl., blz.* 76. Vgl. MOLL, a. w. II, ii, blz. 274.

In kloostergeschriften van stichtelijke strekking werd herhaaldelijk en ruimschoots uit CAESARIUS geciteerd, zooals reeds blijkt uit de beide bovenvermelde HSS.: »*Onser Vrouwen Boeck*" en »*O. V. Miraculen*," waaruit hierachter voorbeelden van vertaling van CAESARIUS zijn medegedeeld. Men mag vermoeden, dat deze beide HSS. op verre na niet de eenige zijn, waarin onze schrijver is gebruikt geworden. Zoo bleek mij, dat het verhaaltje, 't welk onder den titel van »*Tijdig Beraad*" uit een ander HS. der 15e eeuw is opgenomen in Dr. VAN VLOTEN's *Verzameling van Nederl. Prozast. blz.* 88 v., teruggevonden wordt bij CAES. V, *c.* 7. [1]

't Waren intusschen niet alleen de kloosterlingen, aan wie de verhalen van den *Dialogus* langs velerlei wegen bekend werden: ook aan 't volk zijn ze zeker op 't einde der middeleeuwen onder de menigte van *exempla*, die destijds een belangrijk deel van de prediking uitmaakten, in grooten getale verkondigd. Tot de werken toch, die bestemd schenen om als hulpmiddelen te dienen voor de minder ontwikkelden onder onze predikers, behoorde ongetwijfeld de boven (blz. 99) vermelde *Expositio melliflua* van HERMANUS DE PETRA van Scutdorpe. In dat boek nu is zeer overvloedig gebruik gemaakt van CAESARIUS. Bij een vluchtige lezing toch van den incunabel der Kon. Bibl. bleek mij, dat in ten minste 17 van de 50 *sermones* CAESARIUS werd geciteerd of gebruikt. [2]

Bij 't vermelden van de bewijzen der groote sympathie, die CAESARIUS in de middeleeuwen te onzent heeft gevonden, moet echter ook op een ander verschijnsel worden gewezen, — op het feit, dat in Nederland een vroom Katholiek in den aanvang der 15e eeuw tegen de lectuur van CAESARIUS dezelfde bezwaren had, als die in onze dagen (zie boven, blz. 22) van Katholieke zijde tegen STRANGE's nieuwe uitgave van den *Dialogus* werden ingebracht. Die vijand van den *Dialogus* was onze WESSEL GANSFORT. Merkwaardig is, wat in WESSEL's biografie (vóór de uitgave zijner werken: *M. Wesseli Gansfortii Opera*, Gron. 1614) door ALBERT HARDENBERG dienaangaande wordt medegedeeld (pag. 17): »Habet ordo Cisterciensis librum *Dialogorum* CAESARII valde ineptum, qui in coenobiis ejusdem ordinis solebat ad mensam legi: nam novitas delectabat monachos parum peritos. Ad illum semper auscultabat WESSELUS et subinde suave ridebat. Rogatus causam, dicebat: »Rideo crassa mendacia. Praestaret Sacras literas et Bernhardi devotalia fratribus proponi: nam haec praeter ineptiam etiam multa periculosa continent.".... Adwerdiae autem post illam admonitionem coepit contemni CAESARIUS, *et jam omnino obsoletus est.*"

---

1) Misschien werd CAESARIUS in Nederland ook nog meer bekend door een Nederlandsche vertaling van den *Dialogus* of van een deel daarvan. Een HS. fragment van die vertaling, afkomstig uit een klooster te Enkhuizen, moet ten jare 1861 in 't openbaar zijn verkocht (vg. mededeeling van prof. MOLL in 't *Kerkh. Archief*, IV, *blz.* 276).

2) Men zie *Sermo* 4, 8, 9, 10, 12, 17 (waar van CAESARIUS twee verhalen voorkomen), 21, 24, 26, 27 (waar *drie* exempelen aan CAESARIUS zijn ontleend), 29, 30, 32, 38, 39, 40, 49. — De verhalen van CAESARIUS worden hier op gekunstelde wijze in verband gebracht met de gedachten, die de schrijver in de verschillende beden van het »Pater noster" vindt of legt.

BIJLAGE A (bij blz. 8.)

HEISTERBACH NABIJ DORDRECHT.

Eenige onzer oude schrijvers zouden ons in verleiding kunnen brengen, de abdij van Heisterbach en den Stromberg niet in de nabijheid van Bonn, maar bij Dordrecht te zoeken.

GOUDHOEVEN (*Kroniek* f°. 78) noemt een Karthuizer-klooster Heysterbak nabij Dordrecht: — en MATTHIJS BALEN meldt (in zijn *Beschrijving van Dordrecht* blz. 143), dat de »abdy van Heysterbak, »gesticht in 't jaar ons Heeren 13.., in den Grooten Waard (die in »'t jaar 1421 op St. Elizabethsnacht t'onder ging), lag weleer ter »plaatse, daar in 't jaar 1628 opgezet is de Hofstede van de Heer »DAMAS VAN SLINGELAND," enz. — Erger maakt het H. F. v. H(EUSSEN), *Hist. Episcop. foed. Belgii*, *Tom.* I, p. 328. Toonden wij boven aan, dat het klooster Heisterbach nu en dan vernoemd werd naar een der toppen van het Zevengebergte, naar den St. Pietersberg of Stromberg, aan welks voet het gebouwd was, — v. HEUSSEN weet ons t. a. p. te berichten, dat er oudtijds nabij Dordrecht een Cisterciënser-abdij bestond, *in Stromberg St. Petri* genoemd, *en bovendien* een klooster (van de Benediktijnen of van de Cisterciënsers), dat den naam van *Heysterbak* droeg.

Een door v. HEUSSEN geciteerde giftbrief van Graaf DIRK VII van Holland en diens echtgenoote (welke brief afgedrukt is bij v. MIERIS, *Charterb.* I, f°. 139, en bij MATTH. *Anal.* III, p. 487 sq.) geeft ons licht in deze zaak. Die giftbrief luidt aldus:

»In nomine sanctae et individuae Trinitatis ego THEODORICUS comes Hollandiae et ego ALEYDIS Comitissa uxor ejus tam praesentibus quam futuris in perpetuum.

Auctoritate sacri eloquii commonemur, ut bonum facientes non deficiamus, tempore enim suo metentes vitam aeternam. Huius rei gratia nos inducti et compuncti decrevimus, in fundo proprietatis nostrae fundare Abbatiam Cisterciensis ordinis sustentandam de facultatibus nostris. Verum quia necdum votis nostris se obtulit locus idoneus vel faciendi possibilitas, ut saltem aliquod initium

nostrum sortiretur desiderium, grangiam praefato Ordini attitulandum fieri statuimus, si forte Deo auctore quoquo modo in Abbatiam coalescere posset. Cui grangiae construendae de bonis nostris assignavimus terram uni aratro sufficientem, quae *Tempelvelt* nominatur. Item decimam inter eandem terram et Durdrecht occurrentem. Item quinque libras denariorum in novo dicho annuatim solvendas. Item ecclesiam in Durdrecht cum primum vacabit. Item piscariam in Overslydrecht jacentem. Et ego Theodoricus Comes legavi centum marcas post obitum meum infra annum solvendas pro bonis et...... comparandis.

Haec universa libere contradidimus monasterio Vallis Sancti Petri in Stromberg sito. Huius rei testes sunt, caet.

Actum est anno Dominicae incarnationis M. C. C. tertio."

Het kan ons niet verwonderen, dat zij, aan wie 't klooster van CAESARIUS onbekend was, uit dezen brief hebben opgemaakt, dat het grafelijk echtpaar door de hier vermelde erfmaking den grond heeft gelegd voor een klooster nabij Dordrecht, 't welk later, naar den wil der erflaters, den naam van St. Pieter in Stromberg (VAN MIERIS meende te moeten corrigeeren: Stroberg) heeft gedragen. Ons, die het duitsche klooster Heisterbach bij den Stromberg hebben leeren kennen, blijkt uit bovenvermeld document duidelijk: dat Graaf DIRK, korten tijd voor zijn dood, met zijne gemalin ALEID VAN KLEEF het duitsche klooster, door erfmaking van goederen en inkomsten, in staat heeft gesteld, om nabij Dordrecht een grangia of uithof te stichten en te onderhouden [1].

Of die uithof zich ooit tot een abdij heeft ontwikkeld, blijkt nergens. BALEN, t. a. p. zijn abdij Heysterbak nabij Dordrecht besprekende, zegt: »En werd deszelfs Abt vermeld in de Rekeninge der Tresoriers op 'et jaer 1309; den Prior in een Handeling- of

[1]) Het mag worden opgemerkt, dat de Heer RÖMER (*Kloosters en Abdijen in Holland en Zeeland* I, blz. 55 vv.), het gewaagd achtende in deze zaak v. HEUSSEN te volgen, reeds gewezen heeft op het duitsche klooster St. Petrus in Stromberg, 'twelk hij bij LACOMBLET en elders vermeld had gevonden.

Nog een andere buitenlandsche Cisterciënser-abdij, die van Villers, verkreeg in denzelfden tijd, althans tusschen 1197 en 1209, »reditus prope Durdrecht." (Zie MARTENE *et* DURAND, *Thes. Anecd.* III, p. 1273; WAUTERS, *l'Abbaye de Villers*, p. 13). Kwam wellicht het geschenk van dezelfde milde hand?

Acte-Boek 1411." Het vermoeden ligt voor de hand, dat de Dordsche thesauriers-rekening, die door BALEN bedoeld werd, spreekt van den abt van 't Duitsche klooster Heisterbach, die, als beheerder van de grangia en de inkomsten, welke zijn abdij in den Zuidhollandschen waard bezat, op financiëel gebied in aanraking kan gekomen zijn met den magistraat van Dordrecht [1]. Vergeefs zoeken wij licht in het rijke archief van Dordrecht: de door BALEN geciteerde thesauriersrekening wordt daar niet meer gevonden. De Dordtsche schepen-acten over 1411, van welke BALEN in de tweede plaats gewag maakt, bestaan nog wel [2], maar in de 40 f°. bladzijden, die ze beslaan, wordt geen *prior* van Heisterbach vermeld gevonden. Wél blijkt uit enkele aanteekeningen in genoemde acten, dat de naam Heisterbach in de omstreken van Dordrecht welbekend was: f°. 101 wordt gesproken van »vierdalf marghen lands, gelegen bi Heisterbach;" f°. 105 van »gueden te Heisterbach," en f°. 90 wordt zekere HENRICK COENRAETSZ VAN HEISTERBACH genoemd. Aan den uithof bij Dordrecht is dus de naam gegeven van het klooster, waartoe hij behoorde.

Uit het medegedeelde blijkt ons, niet alleen dat in CAESARIUS' dagen het klooster bij den Stromberg in Nederland goed bekend was en in eere stond, maar bovendien dat de abdij hier te lande ook stoffelijke belangen te behartigen had. [3]

---

[1]) Zoo kan ook de abt van het *duitsche* klooster bedoeld zijn in 't navolgend consent (bij v. MIERIS III, f°. 567): »Hertoch AELBRECHT consenteert alsulcken coep, alse de *abt van Heisterbach* vercocht hevet ende overghegeven den cloester ende convent van Emensteyne [NB. Eemstein, regulieren-klooster bij Dordrecht, gesticht ca. 1380, zie *Bat. illustr.* pag. 1322], alse van der *Vischerie*, die de Abt legghende hadde inder Merwede bi onser stede van Dordrecht, enz. 6 Aug. 1390."

Uit deze aant. komt men tot het vermoeden, dat destijds aan het duitsche klooster de gelegenheid welkom was, om van zijne bezittingen bij Dordrecht tegen behoorlijke vergoeding afstand te doen.

[2]) Ik ontleen dit een en ander aan de nauwkeurige mededeelingen, die ik ontving door de welwillendheid van den Heer Archivaris te Dordrecht, Mr. P. VAN DEN BRANDELER. Hem zij openlijk dank gebracht voor zijne groote bereidvaardigheid!

[3]) Met het *Heysterbach*, dat bij HEDA pag. 50 vermeldt wordt, zal wel (zoo als BUCHELIUS in zijne aanteekening onderstelde) *Oosterbeek* bij Arnhem worden bedoeld.

BIJLAGE B.

BERICHTEN OMTRENT DE KRUISVERSCHIJNINGEN IN FRIESLAND.

1. *Epistola* OLIVERI COLONIENSIS *Scholastici et sedis apostolicae legati illustri comiti Namucensi.*
(*Ap.* MARTENE *et* DURAND, *Collectio Monumentorum, Tom.* I, pag 1115 sq).

Illustri comiti Namucensi et nobili uxori ejus O. Coloniensis scholasticus, apostolicae sedis legatus, salutem praesentem et futuram.

Cum essem juxta Oceanum in fine provinciae Coloniensis in dioecesi Monasteriensi feria sexta ante Pentecosten, anno gratiae MCCXIV, et pro reverentia domini papae mecum essent abbates Cisterciensis, Praemonstratensis et Cluniacensis ordinis, et alii multi religiosi, feci decantari missam solemniter de sancta Cruce. Principium sermonis mihi erat: Absit mihi gloriari, etc. Cum multa hominum millia et mulierum, quae ad sermonem convenerant, sederent in prato extra villam Frisiae, quae dicitur *Bethdum*, et aër satis esset serenus, apparuit nubes candida, et in ea crux alba sine humana imagine ab aquilone, postea crux alia ad austrum ejusdem coloris et scematis, tertio lux [1] magna inter illas et super illas medio colore colorata, habens formam humani corporis, ut videbatur, ad quantitatem hominis, cujus nuda erat forma, caput habens sursum et pedes deorsum, caput inclinatum ad humerum, et brachia non in directum extensa, sed sursum elevata; clavi per manus et pedes visibiliter apparebant eo scemate, quo apparet in ecclesia ab artifice parata. Et cum multi ad crucem recipiendam accurrerent, miles quidam, qui ante crucem recusaverat accipere, tum una cruce visa statim crucem accepit. Quidam de incolis terrae hoc viso velociter ad me currebat, dicens: nunc terra sancta recuperata est, quasi prophetica certitudine praeteritum ponens pro futuro. Puella quaedam dives XI annorum adoratura surrexit, sed

[1]) l: crux?

compulsa sedere a turba, demonstravit matri suae et aviae et multis circumsedentibus, qui multa veneratione sursum aspicientes adorabant, quamdiu signum apparebat. Durabat haec visio per spatium competentis missae circa horam tertiam. Hoc miraculum plures quam centum viderunt. Procedente tempore in alia statione ejusdem terrae apparuit crux sine forma humani corporis, habens colorem hiris [1] non contra solem, quam vidit abbas de valle Sancti Petri et monachus ejus et plures de populo, quam Bethdum. Deinde in alia statione in die sancti Bonifacii apud portum Frisiae, qui *Dockum* nominatur, ubi beatus Bonifacius martyrio fuit coronatus, apparuit crux magna qui [2] eramus in statione Aprilis [3] plus quam decem millia, ut creditur. Albi coloris erat crux, quae paulatim movebatur in aëre, ac si traheretur per funiculum, quasi iter demonstraret peregrinis navigaturis ad Terram promissionis inter Europam et Affricam....

2. Uit OLIVERI *Historia Damiatina*, *cap.* 6.
(*Ap.* J. G. ECCARD, *Corpus Histor. Medii Aevi*, *Tom.* II, pag. 1401).

Excitata fuit Provincia Coloniensis ad obsequium Salvatoris mundi per signa, quae apparuerunt in coelo; nam in Provincia Coloniensi et in diocesi Monasteriensi, in villa Frisiae *Betlem* mense Majo VI feria ante Pentecosten, cum praedicaretur crux ibidem, triplex forma apparuit in aëre, una candida versus aquilonem, alia versus meridiem ejusdem coloris et scematis, tertia medio colore colorata, habens crucis patibulum et figuram hominis in eo sus-

---

[1]) Hiris = iris, in plaats van »iridis." (Zie boven blz. 49.)

[2]) Er schuilt hier blijkbaar een fout. Eene vergelijking met het hieronder volgende bericht uit de *Historia Damiatina* brengt ons tot de gissing, dat hier de woorden »quam vidimus omnes," of dergelijke, zijn uitgevallen. De tekst zal dus moeten luiden: »apparuit crux magna, *quam* vidimus omnes *qui* eramus, caet."

[3]) De dag van Bonifacius valt op 5 *Juni*, de beide vroeger vermelde statiën hadden in *Mei* plaats gehad: in plaats van »Aprilis" zal hier wellicht »martyris" moeten gelezen worden. Misschien ook gaf het HS. »āplius quam", lees, niet: »*Aprilis plus quam*," maar »*amplius quam*."

pensam elevatis brachiis et [1] extensis cum fixione clavorum in manibus et pedibus et capite inclinato. Haec media fuit inter alias duas, in quibus non erat effigies humani corporis. Alia vice et alio loco in villa Frisiae *Sucherhhusen*, tempore praedicationis Christi, apparuit crux juxta solem caerulei coloris; hanc viderunt plures quam priorem. Tertia fuit apparitio in diocesi Trajectensi in villa *Doccen*, ubi S. Bonifacius martirizatus fuit, ubi in die martyris ejusdem, cum multa millia convenissent ad stationem ejusdem, apparuit crux magna et alba, ac si trabs ex transverso trabis artificialiter composita fuisset. Hoc signum vidimus omnes. Movebatur autem paulatim ab aquilone ad meridiem.

Credimus autem duas apparitiones fuisse demonstratas, ut omnis ambiguitas primae visioni tolleretur, sicut dicit Apostolus de resurrectione Christi, quod visus est Cephae, postea undecim Apostolis, deinde plusquam quingentis fratribus.

3. *Chronicon* LAMBERTI PARVI *a* REINERO MONACHO *continuatum.*
(Bij MARTENE *et* DURAND, *Collectio Monumentorum*,
Tom. V, *c.* 53 D.)

Magister O. vivificae crucis legatus, rediens a Frisonibus et Britonibus, ubi rebellia corda eorum per sanctae praedicationis studium et per signum S. crucis, universis in praedicatione ipsius constitutis in aëre manifeste visum, convertit, ad ecclesiam S. Jacobi in insula venit, caet.

4. *Gesta Frisiorum.*
(*Oude Friesche Kronijken*, uitg. door het Friesch Genootschap, pag. 302, v.)

---

[1]) In plaats van *et* moet hier waarschijnlijk *non* gelezen worden: vgl. de *Epistola* hierboven.

CAESARIUS (*Dial. Mir.* X, *cap.* 37—39) nam dit bericht letterlijk over tot aan de woorden »ab aquilone ad meridiem," waarachter hij voegde: »Huic visioni interfuerunt dominus HENRICUS abbas noster, et WINANDUS monachus ejus, qui et ipsi viderunt."

Opgave van latere schrijvers, die uit dit bericht geput hebben, vindt men bij Mr DIRKS, a. w. pag. 224, 321; bij welke opgave men nog voege: het *Liber Secretorum Fidelium Crucis* van den Venetiaan MARINUS SANUTUS (bij BONGARS II, pag. 207), waar het bericht bijna woordelijk is afgeschreven.

Nu mercke een yghelic mensche, wat groete miraculen sijn in Vrieslande gheschiet. Toe Coelen was een scholasticus, hietende Oliverus. Als dese Oliverus van des Paeus ghebot solde preken over al die bisdomen, die gheleghen waren onder dat sticht van Coelen, doe quam dese heilighe man Oliverus in Vrieslant.... Als hy op een tijt stont ende prekede van dat heilighe crues, doe openbaerden haer in die lucht twie schone guldene crucen, dat alle dat volc, die daer waren in die predicatie, hem verwonderden. Aldus hebben sie daer naemaels dat heilighe crues gheeert ende hem daermede gheteykent. Een deel van desen seyden, dat sie an dat crues ghesien hadden Jhm̄ Xpm̄ onsen Ghesontmaker. Deser waerheit is kundich den Abbet van Heysterbach, dat ghehieten is in Latyn Vallis Sancti Petri, ende oec die leesmeister van datselfde cloester. Dese twie waren in der predicatie, ende hebben dese twie crucen claerlicken ghesien; dese hebbent ghesecht, doe sie onsen cloester toe Claercamp visitierden in Vrieslant. Aldus heft God almachtich Hem ons Vriesen gheopenbaert, die voer dat menschelicke gheslacht is ghestorven.

BIJLAGE C.

VOORBEELDEN VAN OUD-NEDERLANDSCHE VERTALING VAN CAESARIUS, *ontleend aan de boven, blz.* 85, *vermelde HSS. »Onser vrouwen Boeck"* (HS. A.) en *»O. V. Miraculen"* (HS. B.)

HS. A, f°. 17 *v°.; vertaling naar* CAES. *Dial. Mir.* VII, *c.* 37.

Cesarius bescrivet, dattet was in Lombardien in een cloester van sente Bernaerts orden, dat heet Carixtus, in corten jaren voer deser tijt was een monic die geheten was Parteram [1]. Dese monic die mynde mit also groter begheerten der godliken mynnen onse lieve vrouwe die heylige moeder Gods, also dat hi nyet en mocht horen sonder grote pine ende persen sijns herten yemant segghende of lesende mit twivelachtighen reden van Maria lijflijc opneminge

---

[1]) Bertram.

int ewighe leven. Als die monic had gheweest in dit cloester XV jaer ende was noch jonc van jaren, op die hoechtijt der opvaert der glorioser maghet so bat hi sinen abt, dat hi ghaen mochte in die naeste wthove [1], ende seyde hem, hi en mochte nyet horen sente Iheronimi sermoen noch inden choer noch int capittelhuys, want hi vreesde voer die pine ende perse sijns herten, als voerseit is. Die abt vresede sijn heylicheit ende consentierde sijn begheerte. Als dese monic quam voer den wthove, soe nam hem op in wonderliker wisen die engel Gods en voerden [2] eenre dachreysen veer bi eenre cleynre kerken, die biden borch syns vleyscheliken broeders eens edelen mans stont, ende rechtevoert was die engel van hem. Mer dat peert, dair hi op sat, ende sijn knape bleven biden wthove. Ende daer was een water, dat men sonder scip nyet overwaden en mocht, tusschen den berch [3] ende der cappellen. Als dese monic dair sat ende verwonderde hem, waer hi waer, of hoe hi totter steden ghecomen waer, soe quam wt der kerken een schoen blinckende mynlijc jonghelinc gaende, ende bootscapte hem mit zueter mynliker stemmen, dat hem onse vrouwe ontbode, dat hi haestelyc in die kerc soude gaen. Hi ghinc haestelyc in die kerc ende sach daer sitten op enen stoel van wonderliker scoenten die heilige moeder Gods in enen glorificierden lichaem, ende omtrent haer saten menigherhande orden der heyligen, als patriarchen propheten apostolen martelaren confessoren magheden weduwen ende echte menschen [4]. Ende het was noentijt van dien dage. Die alreglorioseste maghet als si hem sach, so gruetede si hem ende hiet hem zeer willecoem en seyde tot hem: Partram mijn lieve sone, du sulte hier horen beter sermoen dan Iheronimi sermoen. Als die noen gesongen was vanden omsitters, na corter tijt worden daer gesongen die andere ghetiden, als vesper compleet mitten [5] prime tercie ende sexte. Ende die melodie der psalmen of der ander sangen, die daer ghesongen worden, waren also zeer soete, ende haer stemmen waren mit also groter versamender eendrachticheit [6] dattet nyeman wtspreken en mochte.

---

[1]) Uithof, grangia. [2]) Voerde hem. [3]) Lees: borch. [4]) Gehuwde lieden. [5]) Gew. metten, matutinae. [6]) Aardige vertaling van »harmonie".

Daerna toende Maria die hemelsche coninghinne Partram een alte zeer mynlijc gloriose blide aenschijn, ende seide tot hem mit moederliker gunst: Partram mijn lieve broeder, ic weet wael, waerom dat ghi wt sijt gegaen wt dinen cloester. Ghi sult dat waer weten, dat ic in beider substantien, dats inden lichaem ende inder zielen, bin gheglorificiert en inden viertichsten dage bin verwect vanden doot.

Rechtevoort als Maria die gloriose maget hadde dese woorde tot Partram ghesproken, soe ghesonde [1] si hem ende sy schiet van daen ende alle die hemelsche vergaderinghe. Ende die monic vant hem allene in dier stede daer hi sat. Na den wille Gods kwam sijn broeder, daer voer af gheseit is, tot hem. Ende want [2] hi hem daer allene vant ende hi hem vraghede, wat hi daer allene sate, of waen [3] hi quame, soe seide hi hem alle dinc, die bi hem ghedaen waren, ordineerlijck, opdat hi die lexe nyet en scandaliziere [4]. Doe seyde hi: verbeydet hier, broeder, hent [5] ic u hier een peert brenghe. — Een wonderlyc dinc ghesciede: als hi haeste tot sijnre borch waert, soe nam die enghel Gods desen monic ende voerden in een oghenblic indie stede, daer hi oen [6] opghenomen had. Als die broeder weder quam ende sinen broeder nyet en vant, dien hij daer ghelaten had, soe waende hi, dat hi wtgelopen off wtghejaget waer, ende liep haestelijc totten cloester.

Als hi daer quam, doe die compleet wt was, riep hij tot hem den abt, ende vragede hem, waer sijn brueder waer. Die abt dede hem een teyken, dat hi beyden soude totten anderen morghen. Hi antworde wt ghestoortheit sijns herten: Ic weet wael, dat ghine [7] hebt wtghejaghet off wtgheworpen. Ende hy dreychde dat cloester.

Doe brac die abt sijn zwigen ende seyde hem: »Overmids mijnen orloff, soe is hi ghereden tot desen wthove: mi en twivelt niet, hi en is daer." Si ghinghen te samen ende si vondene [8]) inder capellen der conversen in bedinghen [9]). Ende si bekenden van ghetu-

---

[1]) Ghesonden = vaarwel zeggen *salutare*. Zie Huydecoper, *Proeve van Taal- en Dichtk.* III Dl. blz. 329, vg. [2]) Omdat. [3]) Van waar. [4]) Om den leek geen ergernis te geven. [5]) Totdat. [6]) Hem. [7]) Gij hem. [8]) Vonden hem. [9]) In gebed.

ge der conversen, dat hi inder selver uren, daer hem die ridder bi sijnre borch had ghelaten, in die wthove in dier uren was inghegaen.

2°. f°. 29 v°. CAES. *Dial. Mir.* VII, *c.* 46.

Men leest een exempel, dat Cesarius bescrivet *inden boec van onser Vrouwen Miraculen*, dattet was in eenre kerken, daer een priester misse in dede, ende opt outaer stont een beelde van onser vrouwe, een kynt hebbende op horen scoot, ende doe die priester dat ewangelium beghinnen soude te lesen, soe was daer een man inder kerken, die sach, dattet kynt dat onse vrouwe had op horen scoot, stont op ende nam onser vrouwen croen, die si op horen hoefde had, ende setse op sijns selfs hooft. Ende doe dat ewangelium ghelesen was ende die priester »Credo in unum" las ende quam totter steden, al daer hi las: »et homo factus est," dat in duytschen is te seggen: »ende hi is mensche gheworden," so dattet kynt hem weder oprichtede ende sette die crone weder op sijnre moeder hooft. Dat selve ghesciede op sente nyclaes dach, soe dat dit sach die selve man, doe die priester dat ewangelium ende »credo in unum" las. Also dat die man ghinc ende openbaerdet den cureyt vander kerken; ende die cureyt woudet qualiken geloven, want [1] men op sente nyclaes dach ghenen »credo in unum" en las noch te houden en pleghet. Mer nochtan ghinc hi totten voerseyden priester, om die waerheit te ondersoeken, ende hi vraechde hem, off hi »credo in unum" gelesen had op s. nyclaes dach. Ende doe die priester hem seyde, dat hyt gelesen had, doe seyde hem die cureyt, dattet nyet behoerlyc en was, want s. nyclaes was een bisscop ende gheen apostel. Doe antworde die priester, dat hi s. nyclaes nyet mynre en hielt, dan een apostel: met welken dat die cureyt verstont, dat des mans visioen waer was.

3. f°. 43 v°. CAES. *Dial. Mir.* VII, *c.* 13, 14.

Caesarius bescrijft dattet gheviel op eenre nacht, dat een convers

---

[1]) Omdat.

sat in sinen bedde inden siechuse ende was in sinen gebede, ende die ander brueders sliepen allegader. Doe sach dese brueder Maria onse lieve vrouwe dese camer in groter claerheit ingaende, ende een monick ginc voer haer ende twee vrouwen volchden haer na. Ende ten yersten so leechde si haer hant op dat hovet des voersprokenen brueders, ende ghinc so voort, ende besach die bedden der sieken die daer laghen ende benedidese, ende ghinc so anderwerven ende leechde hoer hant op des voersprokenen brueders hooft ende sprak: God gebenedie alle datter blijft; ende hier mede so sciet si van daen.

Cesarius bescrijft van enen monick, die daer lach op eenre nacht inden dormiter [1], ende overmits dat hi nyet slapen en mocht, so was hi in sinen ghebede, ende sach daer inden dormiter een vrouwe van wonderliker scoenten, welc die daer omghinc ende besach die bedden der brueders, die daer in rusten laghen, ende benedidese. Mer een vanden brueders en benedidese nyet ende en woudse oec niet bescouwen. Ende dit mercte nauwe [2] die wakende brueder; ende doe die wakende brueder dat visioen dat hi ghesien hadde, den anderen openbaerde des morghens, beliede hi, dat hi des nachts ongeördineerlyc gelegen had ende had hem vander strengicheit der orden wat verlicht. Cesarius en konde nyet gheweten, weder dat hi sinen riem ontgordt had off sijn cousen vergheten off sinen roc ontknoft.

(NB. Deze beide verhalen komen ook voor HS. B, f°. 35 v°, het tweede aldaar nogmaals f°. 120 r°. In HS. B. wordt aan het verhaal deze les toegevoegd: »Daerom sal een mensche altoes behoe»delic gaen legghen slapen ende wat goeds inden sin nemen, op»dat die gloriose maghet Maria haer aensicht van ons niet en »kere." — Men denke bij dit verhaal aan de bepaling in de *Regula Benedicti* Cap. 22 (ap. HENRIQUEZ *Regula, Constit. et Privil. Ord. Cisterc.* Antv. 1630 f°. 18): »Candela jugiter in eadem cella [sc.

[1]) slaapzaal. [2]) d. i. nauwkeurig.

in dormitorio] ardeat usque mane. *Vestiti* dormiant, et *cincti* cingulis aut funibus."

4. f°. 44 r°. (CAES. *Dial. Mir.* VII, *c.* 21).

Cesarius bescrijft van eenre maget, eenre nonnen in een cloester geheiten in sente walburchs berch, ende sach daerin een visioen op onser vrouwen hemelvaertsdach inder stat S. Petersdael [1]. Dese nonne stont in haer choer ende wert daer getogen wt haer selven [2]. In dier tijt, dat men sanc den ȳmen *Te deum laudamus*, soe sach sy den hemel open op dat gheselscap des daels S. peters, ende sach onse vrouwe metter vergaderinge der heilighen, op enen sere sconen stoele sittende. Ende doe dat choer der moniken sanc: *Sanctus, sanctus, sanctus dominus deus sabaoth*, onse vrouwe verblide haer in die devotie der bruederen, ende liet nederdalen een crone opt convent van wonderliker scoenheit met eenre guldenre veter [3], alsulc als inder kerken te hanghen plach. Ende omtrent den knoep van deser cronen was een claer durbaer [4] stene, in welken ghescreven was: O goedertieren, o sachtmoedige, o zuete Maria. Ende in dien durbaren stene hingen drie armkijns, welc die crone hangende hielden. Ende wt dien Maria [5] ghinc een claerheit, welc claerheit alle die name der brueders, die daer tot dier tijt inden choer waren, verlicht: welke namen daer ghescreven scenen te wesen inden omganc der crone. Ende daer waert een yegelyc name na grootheit sijnre verdienten verlicht. Ende doet quam tot dier tijt, datmen sanc: *In te domine speravi, non confundar in eternum*, — doe soe toech onse lieve vrouwe die crone weder op totten hemele.

5. f°. 44 v°. (CAES. *Dial. Mir.* VII, *c.* 30.)

Cesarius bescrijft, dattet was een nonnencloester, dat scoenavien [6] hiet. Het was op een hoechtijt van onser liever vrouwen, dat die nonnen inden choer devotelyc songhen die sequentie: »Wes

[1]) Nl. het klooster Heisterbach, zie boven blz. 6. Caes: „de loco nostro visionem vidit." — [2]) C.: »mentis excessum passa est." — [3]) keten. — [4]) kostbaar. [5]) D. i. uit de letters van den naam Maria. [6]) Schönau.

gegruetet, lichtschinende sterre des meers." Die eerbaer maget elyzabeth, die in dier tijt abdisse was inden convente, die wert opghetoghen inden geeste, doe die nonnen dit veers songhen in deser sequentien: »Maria, hoort ons, want dijn sone di eert ende di nyet en weyghert." Doe sach dese voerseide abdisse, dat Maria ons lieve vrouwe met gebuechden knyen vriendelyc horen enigen soen voer al dat convent [bade?]. Van dien daghe tot nu toe, van insettinge der voergenoemder abdissen, soe pleget datselve convent tot dien selven verssen, wanneer datmen die sequentie singhet, neder te vallen op haren knyen in bedinghen [1] in den love Mariën.

6. f°. 44 v°. (CAES. *Dial. Mir.* VII, *c.* 32.)

Het was een devoet scoelmeister, die in een cloester clercken leerde. Dese scoelmeyster had van ghewoenten, dat hi alle dage te ghaen plach int krocht [2] vander Kerken voer een outare, daerop stont een beelt van onser liever vrouwen. Daer over soe las hi met oetmoedighen gebuechden knyen inder werdicheit Marien [3] die sequentie: »Ave praeclara maris stella." Ende als hi quam inder sequentien sonderlinge totten veers: »Bidde, Maria ioncfrou, dat wi werdich moeten wesen des hemels broots", so viel hi oetmoedelyc neder ter eerden op sinen knyen. Als hi dat dus op een tijt gedaen had, soe openbaerde haer Maria doer dat beelt, dat daer stont opten outaer, ende had een cleyn wit brodekijn in haer hant, ende hiet hem met sueten mynliken woerden, dat hi soude opdoen sinen mont. Ende doe si hem in sinen mont dit brodekijn ghegeven had, so ghevoelde hy daerin so grote genuecht ende ombegripelike sueticheit, soe dat si ghinc boven alle zueticheyt des smaecs des honichs ende der honichroten. Ende si was hem hiermede treckende met eenre vuerigher begheerten tot haerre mynne.

7. HS. B. f°. 34 v°. CAES. *Dial. Mir.* VII, *c.* 47. Vgl. HS. A, f°. 42.

Het was een clerc, die hadde ghestudiert in medicinen; daerna

[1]) in gebed. [2]) de onderaardsche kapel. [3]) ter eere van Maria.

wort hi een monic in sinte bernaerts oerden. Doe hi inder oerden was, doe en liet hi hem niet ghenoghen, ghelijc die andere brueders, mer hi plach dicke medecijn te nemen. Het gheviel op een tijt, dat dese brueder mitten anderen inden choer stont inden dienste Gods. Doe sach hi, dat die waerde maghet Maria inden choer quam, ende hadden enen scoenen nap in haer hant met enen lepel, ende ghinc al omme van brueder tot brueder, ende gaf een yghelic supen wtten lepel: ende als si·bi hem quam, so ghinc si hem voerbi ende en gaf hem niet. Dit sach die brueder menichwarf ghescyen. Ten leesten wort hi bedroeft, dat Maria aldus voerbi hem ghinc, ende hi bat haer vriendelic, dat si hem doen woude ghelijc den anderen brueders. Doe seide Maria onse lieve vrouwe: ghi en behoeft mijnre.medecinen niet, want ghi cont u selven wael medecijn gheven; mer de ander, die niet en hebben, die moet ic moederlic besorghen. Doe hi dit hoerde, doe scaemde hi hem seer, ende hi bade seer ynnichlic der waerder maghet Maria, dat si hem voersien woude ghelyc den anderen brueders. Ende hi liet sijn medecijn varen, ende doe ontfinc hi medecijn van Maria ghelyc die andere brueders.

NOORD-HOLLAND IN 'T GEUZENJAAR.

IV.

HAARLEM EN OMSTREKEN.

De stadsraad van Haarlem verkeerde in Hooimaand 1566 in een moeilijken toestand. Aan het ijverige Geuzenhoofd Hendrik van Brederodo had het, op zijn huis te Kleef en de omliggende landouw, die tot zijne gerechtigheid behoorde, een gevaarlijken buurman. Wat deze in die streek onder zijn gebied verkoos toe te laten en te bevorderen, lag geheel buiten de rechtsmacht der stedelijke overheid en kon zij niet beletten. Toen er dus, den 20sten der maand, maar al te geloofwaardige geruchten liepen, dat de Geuzenpreêker Pieter Gabriël, den volgenden dag, onder Overveen het woord zou komen voeren tot de nieuwgeloovige schare, kon zij, ook bij den best mogelijken wil, niet anders doen, dan hare eigene medeburgers en onderzaten zooveel doenlijk beletten, hem te gaan hooren, en de beste maatregelen te beramen om dit te voorkomen. Het raadsverslag van 20 July, op 't gemeente-archief, zal ons doen zien, dat men dit in de toen gehouden vergadering dan ook beoogde, en tevens tot welk weinig afdoend besluit men daarbij kwam. De preek had dus ook met grooten toeloop, zoo van Haarlem als elders, op het bepaalde uur plaats, en werd zelfs den volgenden dag door een tweede gevolgd, waarbij de bekende Alkmaarsche mandemaker Jan Arentsen optrad. Dienzelfden dag Maandag 22 July, richtten de nieuwgeloovigen van buiten een even uitvoerig als belangrijk schrijven tot de overheid der stede, dat wij, naar afschrift uit het Belgisch Rijks-Archief, hierachter mededeelen. In alle gemoedelijkheid zetten zij daar hunne bedenkingen tegen de grieven en bezwaren, door hunne tegenstanders tegen hen inge-

bracht, uiteen, en zochten den Raad te bewegen, hen den toegang tot de preeken vrij te laten; met geen ander gevolg evenwel, dan dat, blijkens het Raadsverslag van den 22sten, besloten werd, den President van 't Hof van Holland van al 't gebeurde in kennis te stellen, en hem het Geuzenschrijven tevens over te leggen.

Verhandeld in den Raad te Haarlem, 20 July: »of 't niet goed en ware, omme te beletten de verboden vergaderingen, en (om) de predicatiën, die, overmits den zeer periculozen tijden zorgelijk zouden vallen, naar vermogen van den plakkate, laatstmaal gelezen, metterdaad te straffen; — dat men op heilige dagen buiten de poorten dezer stede en omtrent de plaatsen, daar zulke vergaderingen of predicatiën bedacht zouden mogen worden, deed wandelen een zeker getal van wakers, bierdragers of andere personen, genoeg voor aanbrengers vernaamd zijnde [1], die men uit der stede comptoir voor hunne moeite zoude voldoen, om het oog daarop te houden en vrees te verwekken, zoodat de predikanten en anderen, die gaan zouden willen tot zulke sermoenen, dit achterwege laten en thuis blijven zouden. En is daartoe eendrachtelijk besloten."

»Mede gezeid zijnde, oirbaarlijk te wezen, dat men den pastoor en capellanen voor burgemeesteren en schepenen dezer stede ontbode, omme hen de zorgelijkheid van deze tegenwoordige tijden voor te houden, en met goede middelen te vermanen, dat zij zachtelijk zouden willen prediken, zonder de sectarissen veel te schelden of te lasteren, om alle tweedracht en oproer te vermijden en de eendrachtige ruste onder de gemeente te steunen en te onderhouden, waartoe de Regenten dezer stede met allen mogelijken vlijte arbeidende waren. Dat ook de prior en deken, die men mede zoude ontbieden, vermaand zouden worden, metten priesters, iets misdreven hebbende, beleefdelijk zoetelijk en bescheidelijk te willen handelen, om de schandalen en twist onder den volke te schuwen. Alle 't welke mede eendrachtelijk is geconcludeerd."

»Werd gezeid, dat binnen dezer stede gerucht ging, dat deze

[1]) Versta: personen, als stille verklikkers bekend.

nieuwe predikanten op morgen omtrent deze stede zouden prediken, 't welk zorgelijk valt om den grooten aanwas van den toeloopenden volke ter plaatse daar 't eerst stede grijpt; en dat het daarom nood ware, met bekwame middelen, zonder iemands krenkinge, dit te verhoeden, enz. Na langen berade is besloten, dat men t'avond de sleutels van der poort zal doen brengen in handen der burgemeesteren en morgen bij tijds af zal lezen, vernomen te hebben, dat zeker kwaaddoender, eertijds op de galeien gebannen, hier binnen dezer stad is gekomen, en verbieden hem te huizen of te hoven, met belofte van geld voor dengene, die hem levendig of dood levert in handen van den Here, en dat men voorts gebiede, dat zich de schutters binnen dezer stede in de weer en gereed houden, ten bevele van den burgemeesteren; ende is voorts gezeid, dat mijn heeren van der vroedschappen hier tegenwoordig zijnde zich morgen weder op 't stedehuis vóór de klokke zes uren zouden vinden op de hoogste boete."

In die ochtendvergadering van 21 July »in beradinge geleîd zijnde of men de nieuwe predikanten tot Overveen zoude doen vangen, is gezeîd: dat men, om alle periculen te verhoeden, deze stede wel zal bewaren, vreemde jurisdictie met vrede laten, de zake nog eenen dag of twee aanzien, watter geschiedt vernemen, en dan 't zelve bij dengenen, die morgen ter dagvaart zal reizen, den president van Holland te doen aangeven, omme zijn advies daarop te hooren."

Schrijven der nieuwgeloovigen aan den Haarl. stederaad:

Den eersamen, wysen ende voerzichtigen raedt deser stede van Haerlem wenschen die gelovigen, buyten der stadt, in den name des Heeren vergadert, genade ende vrede van God den hemelschen Vader deur Jhesum Christum, met verlichtinge des Heiligen Geests, op dat zy den here Godt warachtelick mochten bekennen, om Hem in alder eerbiedinge met oetmoedicheyt te dienen, ende alzoe nae dees tijt eeuwelicken met hem te leven, ende die salicheyt te beërven. *Amen.*

Het is ons nyet verborgen, zeer lieve ende genaedige heeren ende raedt deser stede van Haerlem, hoe zeer drae uwer lieffden zal voorcomen (deur verkeerde ende zeer lichtveerdige menschen,

die, nae den aert des Duvels, lust tot twist ende oneenicheyt hebben) onse zeer heylige ende salighe handel, die wy uytgerecht hebben, ende als nu tegenwoordich verhoepen vuyt te rechten in die gemeente Christi buyten Haerlem; welcke handelinghe die voorscreven lichtvaerdige menschen, zeer haest ten erchsten by uwer liefde zullen duyden ende ons beschuldigen ende naegeven, dat wy dit werck beghinnen vuyt een ydele lichtveerdicheyt ofte eygensinnicheyt, op dat wy het gemeene volck, dat uyt der natuyren wel tot nyeuwicheyt genegen es, deur zulck een midddel tot ons zouden zoucken te trecken, om ons alsoe tot wat groots te verheffen; ten anderen, dat dese onse leeringe tot verleydinge geheel es streckende; ten darden dat alsulck een doen tot oproer es gedyende; item, dat wy met zulcx des coninckIycken majesteyts ende zyns wysen raedts placcaten verachten ende ons rebellich stellen tegen den Coninck; ten laesten, dat wy, die liefde ons van uwer lieffde bewesen vergetende, u geheel in laste begeeren te brengen; ende diergelycke meer andere stucken, die men tot onser bezwaringe by uwer lieffde mochte verhalen: welcke stucken van uwer liefde dus naestelicken (zonder meerder daerop te dencken) ingezyen zijnde, zullen zy u lichtelicken een oirzake moegen geven (als of ghy rechtvaerdige oirzaken haddet) om u met machte te becleden, tot ons wt te comen ende ons wredelicken te straffen. Opdat ghy dan u hierdeur nyet laet bewegen, ende u alzoe deur dese luegenachtige ende verkeerde aengevingen hier boven verhaelt (eer ghy deur warachtighe onderwysingen van den gheenen diet gezyen, gehoort ende goede verzeeckerheyt konnen geven, overtuycht zijt) voor den tijt nyet op en maect om die zake te beletten, ons daerover straffende, ende dat den wysen raedt haer alsoe zeer onversichtelicken zoude vergrypen: soe hebben wy 't voor goet ingezyen deur dit ons onvolmaect scrift voor te stellen, bewysen ende te betuygen, dat gheen van dese voorscreven stucken ons zullen moegen opgeleyt worden, als schult daer in hebbende, ofte oerzake daer toe ghevende. Ende aengezyen sommige van dese stucken Gode alleen bekendt zijn, ende die andere van eener verstandiger overheyt wel moegen geoirdeelt worden, zoe roupen wy God over ons aen, t' samen met u ende andere overheden: indien het ons

metter waerheyt kan overtuycht worden, dat wy alsdan bereyt zijn, onse schult daerinne te belyden, ende oeck gheerne begeren nae uwen wille gestraft te worden, verzeekerheyt zynde vuyt Goods woort, soe wy eenighe zaken hertneckelicken tegens die waerheyt Goods staende houden, dat wy daer deur die toorne Goods op onse hals laden ende zijn aenschijn der genaden moeten derven.

Eene corte ontschuldinge op die voorgestelde lasteringen:

Ten eersten, soe belyden wy voor u, dat God alleen een kenner es van dyen, als dat wy nyet deur een ydele ofte lichtvaerdige geest gedreven en worden, maer veel meer deur eenen benauden swaermoedigen geest, wiens cranckheyt (nae dyen wy ons voor den vleysbanck stellen, verwachtende dat wy alle uren zouden geworcht mogen worden) wy deur Goods beloften ende versterckinge des H. Geests moeten overwinnen, gelijck als sulcx van een yegelycken, die maer een weynich verstant hebben, wel lichtelicken kan geoirdeelt worden. Wy en zoucken nyet die gelovigen, veel min die lichtvaerdigen, ons aenhangich te maken als Theudas, ofte by
Act. 5. c. onsen tyden Jan Beuckelszoon, Koninck van Israël, David Joris ofte diergelycke menschen gedaen hebben; maer allen onsen arbeyt wenden wy daertoe, op dat wy die menschen, nae het exempel
2 Cor. 11 c. Pauli, den heere Christo als een reyne bruyt mochten toevougen, ende hem metten waeren gelove ende reyne lieffde aenhangen, op dat zyn gemeenschap hyer in dit leven ende nae dees tijt by haer in eeuwige blijdschap mochten bevonden worden. »Oick bekennen wy ende willen, dat ons die menschen daer voor bekennen, nae het
1 Cor. 4 c. exempel Pauli, voor dienstknechten Goods ende Jhesu Christi." Ende betuygen voor den heere, dat wy alleen Zyn eere soucken, met verminderinge onser eygen eere, zoe wy die eenichsints heb-
Luc. 2 c. ben, ende singen zonder ophouden met den schare der Engelen:
Joann. 3 c. alleen zy God glory ende eere in die hoochste plaetzen! — Aldus es dan dat onse blijdschap, dat van den H. Johanne verhaelt wordt, naementlicken dat Hy (te weten Christus) moet wassen ende groot worden in aller menschen oegen ende herten.

Ende wy verhoepen oeck nimmermeer het eerste schoolrecht onses heeren Jhesu Christi te vergeten, daerinne Hy ons leert, dat
Luc. 9. wy ons zelven moeten versaeken. Item, die sententie Christi, ende

die van Maria in haeren loffsang verhaelt wordt, staet ons oeck altijt wel voor oghen, daerinne wy vermaent worden: soe wye hem alhier verheft, die zal vernedert worden. Daerom zoe ist grote ontsinnicheyt ende een ydele beschuldinge, dat ons opleyt wort in 't vleysche te roemen, hetwelck inderdaet by onse beschuldigers werdt bevonden; maer onsen roem verhopen wy in der gracie Christi te behouden, zoe lange als wy eenen adem in den lyve hebben: geschyet het anders, wee onser!" Luc. 14. Galat. 6.

Het tweede verzaken wy oick ganschelicken, ende bekennen vry uyt, dat onse leere daerom nyet minder die waarheyt en zij ende blijft (zoe lange als men ons nyet anders en bericht), al ist schoon dat zy by ons van sommige ongeleerde menschen wert voorgedragen, dat welcke God nu een tijt lanck belieft heeft (ende wy verhopen het zal haestlyck veranderen), opdat Hy hier deur die eygen betrouwende wysen in haer geleertheyt wil beschamen, ofte om Zijn eere daerdeur te verclaren, gelijck dat in der apostelen tijt wel gezyen es, nae die prophetie Joëlis 2. Oeck ten laetsten, dat het steunsel der gelovigen niet tot een fondament hebbe menschelicke wijsheyt, maer dat haer geloeve zoude vast staen deur Gods crachte alleen in den gecruysten: In somma, Goods gemeente es dese beloften eygen »by haer te hebben den geest der waerheyt. Is 't nu, dat wy voor die gantsche werlt konnen bewysen by ons die waere Kercke Gods te zijn (als wy deur het pant ons van God gegeven nyet en twyfelen): zoe volcht dat by ons die gheest der waerheyt zij; waerom het besluyt warachtich es, dat onse leere niet geschyet tot bevleydinghe maer behoudinge der menschen. Maer wat willen wy dit met veel woorden verhaelen, dat die bevindinge zelver moet verzeeckeren? daerom laetse ons besoucken, die ons hyer in bedragen; nae die maete onser gaven zijn wy altoos bereyt reeckenschap te gheven onser leere ende ordeninghe; ende soemen ons bewijs nyet aen wil nemen, ende nyet ophouden ons te lasteren, soe moeten wy ons met die woorden Pauli vertroosten, daer hy verhaelt, dat die gemeente Goods by die werlt gereeckent es als verleyders, maer dat zy nyet te minder warachtich es. Ende omdat wy uyt des Heeren woort ver- 1 Cor. 3. Mach. 11. 1 Cor. 2. Joh. 14. 2 Cor. 6.

merckeu, dat die eenighe waerheyt van geen secten noch van den Paus gedreven wordt, daerom zoe maecken wy onsen affscheyt van
Apoc. 18. haer, nae die waerschouwinge Christi, op dat wy haer plaegen nyet deelachtigh en worden. Dat wy vast geacht, jae vuytgeroepen worden oproermakers ende verscheurders der eenicheyt, waeruyt dat alle verderffenisse volcht; welaen, hyer in moeten wy Pauli
2 Cor. 6. woorden (gelijck te voeren) oeck vervullen, ons in alles als dienstknechten Goods bewijsen in verdruckinge ende oproer, nyet dat zy deur ons sullen ghebaert oft onderhouden worden; maer wy moeten om sulcken eenen helschen beschuldiginghe nyet afflaten voort te gaen in dat soe heylich ende geheel hyer tegen zij; daerom zoe zeggen wy vry uyt, dat gheen leer zoe zeer die onvrede straft ende die eenicheyt prijst als die leer des H. Evangeliums, by ons geleert. Want wy zeggen niet, dat die oproeren sullen alleen buyten die muyren gesloten worden om eenicheyt te behouden, maer dat zy oick zelver behooren wredelicken van die overheyt gestraft te worden, jae, liever haer handen daer in te helpen versterckeu dan te sluyten, gelijck sommighe rasende willen.

Act. 14. Welaen, off nu om het vercundigen des Evangeliums oproer ende
Luc. 12. tweedracht verhieff (als by nae alomme gezyen wordt) zal dit oeck der waerheyt schult zijn? o neen, verre van daer; maer het is der boser schult, die nyet willen met die waerheyt geleert ende gestraft worden: hierom beweegen sy het volck met oproer tegens die dienstknechten des vredes; gelijck zulcx die exempelen der propheten Christi ende der appostelen alomme getuygen. Hoe heel valsch ende grouwelicke het vierde punct tegens ons vuytgespogen wordt, weten die voor ons te beantwoorden die der onser haer boucken een weynich in die handen hebben gehadt, ende getuygen met onser schrift alhier, dat wy der Overheyts macht, Goods
Rom. 13. eygen macht bekennen, ende van hem ontfangen, daerom oeck
Sap. 6. goet ende heyligh; oeck dat zy by ons, zoe zy geloevich zijn nyet die minste maer die meeste geacht worden, ende van den propheet
Jes. 49. voesterheeren ende voestervrouwen van der gemeente Goods genaempt worden, den gemeenen volck zoe nuttelicken, dat meer regiments ende geregeltheyt onder dat onvernuftige vee zouden bevonden worden dan onder die menschen, zonder haer. Daerom

zoe leeren wy, met Pauli woorden, voor haer te bidden en danckzeggen, jae, nae Christi leere al te geven dat haer toe compt, ende willen haer nyet alleen, naer die leere Pauli, onse goederen toeeygenen, maer onse lichamen in gerechtige zaken in stucken laten snyden: dit doen wy deur die onderwysinge des Heeren, om een goede consciëntie by hem te houden; ende dat dit aldus es, sal men alle uren aen ons bevinden."

1 Timot. 2.
Math. 22.
Rom. 13.
1 Petri 2.
Rom. 13.

Maer nu mocht ghy, heeren, ons vragen: is dat alzoe, waerom zijt ghy zyn mandaet nyet onderdanich, ende verlaet nyet u prediken ende vergaderingen van hem verboden? Waerom sijt ghy op huyden soe stout alzulck geboden van hem ende in die zelffde Hem te verachten? Mijn genadige heeren, in dit te doen versmaden wy noch zyn persoon ende hoocheyt, maer alleen die ongodtlichheyt daer in begrepen, hetwelck ons des Heeren woordt ende die consciëntie nyet toelaet gehoorsaem te zijn; want die Heere wil, dat wy God toegeven, dat hem toecompt, daerom laet hy nyet toe den princen naer haeren begeren te geven dat Zyn es; daerom als zy gehoorsaemheyt van den ondersaten eysschen, zoe moeten zy in haere bepaelde officiën blijven. Maer als zy, met die oudste van Israël, ons verbieden, dat ons God zeer hooch ende op het verlyes van onse salicheyt heeft geboden te doen (gelijck wy in die laeste placcaten noch boven die andere konnen vermercken, zoe moeten wy met den apostelen antwoorden: men moet God meer dan den menschen gehoorzaem zijn. Als wy dit met den apostelen spreken, sal men ons dan moegen zeggen verachters van haer te zijn, die wy met haer woorden hebben beleden alder menschelicker ordonnantiën om den Heere gehoorsaem te zijn? Wil dan den Coninck, men sal noch heymelicken noch oepenbaer by veelen off weynigen vergaderen, des Heeren naeme aenroepen, Zyn woordt hooren; ter contrarie spreect Christus: predict ende leert haer te onderhouden, wat ick u geboden hebbe; ende Paulus, een legaet Christi: Laet uwe vergaderingen nyet als de sommige, maer vermaent malcanderen alle dagen, ende dat zoe veel te neerstiger als ghy zyet dat den dach naect. Hier hoort ghy nu wel, myn zeer lieve ende genadige heeren, wat ons dwingt-

Math. 22.
Act. 4.
Act. 4.
1 Petri 2.
Math. 26.
Hebr. 10.

Psal. 126. nyet eens 's menschen ofte coninex mandaet (wiens geest uytvaerende tot stoff keert ende alle zyn raetslagen tenyet zijn) gehoorzaem t e zijn; maer dien, die daer roept: Ick leve eeuwelick; dat es den Heere der Heeren, van wyen zy alle macht hebben ende deur
Proverb. 8. Hem regeeren. Sult ghy ons oeck raeden, om eere, goet, vrese van gevangen ende gedoot te worden, het mandaet ons Heeren Jhesu Christi ongehoorzaem te wesen ofte Zijnder te schamen? Daer wy dan gewis van het eeuwelicke goet zouden berooft zijn, ende aen zyele ende lichaem eeuwelicke gedoot worden? Ick verhoepe, dat desen raedt verre van u zal zijn, zoe daer maer een
Math. 10. voncxken der godtlicker vrese in u es. Ja, onse meester Christus heeft ons oeck geleert nyet te vresen, die alleen 't lichaem kan dooden, ende daer nae nyet meer machts heeft. Siet, zeer lieve heeren, dit beweecht ons, dat wy ons op huyden met goet ende leven tot eenen roof in handen geven, ende willen van myn heeren verwachten, wat God gelieven zal ons duer u toe te vougen. Want wy hebben op huyden nyet, waermede wy ons moegen vertroosten, dan dat die haeren op onsen hoofft al getelt zijn, ende dat ant-
Luc. 12. woort Christi versterct ons oeck, daer hy zeyt: ghy en hebt geen
Joh. 18. macht, ten zij dat ze u van boven gegeven werdt. Nu, myn zeer lieve heeren, wyens zalicheyt wy van harten beminnen, wy ver-
Zach 2. manen u te gedencken, dat die Heere zyn gesalffde met den H. Geest nyet angetast wil hebben: Jae, wyese aentast, die aengrypt den appel zynder oeghen. Off nu God ende Christus voor u stonden, seer lieve heeren, soude u nyet verschricken, of u in den sin quaem hem een vuystslach te gheven? Ick hope jae, ongetwyffelt het zoude u verschricken; hoe veel te min sult ghy hem in zyn leden hangen ofte branden! Maer wat, zult ghy zeggen, ghy en zijt noch God noch Christus? Hiertoe moecht ghy die woorden Christi
Act. 9. tot een nut woort nemen, die daer zeyt: Saule, Saule! waerom vervolcht ghy? Waeruyt ghy terstondt wel zult verstaen, dat hy het lyden, dat men zyn geloevigen andoet, soe zwaer weecht, of men het hem selver aendede.

Dat men ons nu met het vijfde punt wil beschuldigen van ondanckbaerheyt over die weldaden ons van uwer lieffde bewesen, ende dat wy, voor alle weldaden uwer lieffde, u met peryckel zouden wil-

len bezwaren. Wy belyden met vollen monde, dat ons groote genade van uwer Eerwaerdigheid gedaen es, hebben oick den heere tot desen daege toe daervoor gedanct, ende gebeden, dat hy uwer lieffde noch daegelicx meerder in Zyn woort wilde onderwysen. Dan wy betuygen voor God den Heere, dat dese onse daet geen teycken en es van ondanckbaerheyt; maer veel meer, dat wy uwer lieffde voor alle weldaden met dese onse handelinge een teycken van danckbaerheyt betonen, ende dat daerin, dat wy nae die leere
Pauli duer het woort die vrede vercundigen ende aenbieden, ende Rom. 10.
uwer lieffde Goods tegenwoordicheyt in zyn vergaderinge toedraegen, ende boven u zyn aengesicht, dat Moises zoe vierich begeerde Exodi. 30.
te zyen, ende dat deur den spiegel zyns woorts. En was Israël 1 Cor. 13.
hyer duer nyet geluckiger als alle volcken? ende Juda boven alle
stammen, omdat hy verkoos by haer te wonen ende wandelen? Levit. 26.
Daeromme bidden wy u hartgrontelick, dat ghy dese zake (duer Psalm 76. 78
verkeerde menschen daertoe beweecht zijnde) nyet wilt achten als een ondanckbaerheyt, dan veel meer gelyck een dankbaerheyt, als gehoert es. Dat wy u, zeer goedighe heeren, nyet en soucken in laste te brengen, es hyer uyt wel openbaer, dat wy die eerste nyet en zijn geweest, dan dat veelen landen ende vlecken zulcx al over lange gebruyct hebben, als daer zijn Brabant, Vlaenderen, Arthois, Henegouwen, ende meer andere vlecken. Ja, dattet hier oick in Hollant te Hoorne ende tot Alckmaer geschiet es, ende verhoepen het sal noch geschieden tot andere plaetzen, daer het nyet geschiet es. Soe hebben wy dit nyet moeghen naelaeten, om alle beschuldinge wech te nemen daermede, datmen ons mochte bezwaren, als off wy heymelicken onder ons hadden, dat wy ons schaempden meer dan anderen te ontdecken. Daeromme hebben wye voor goet aengezyen ende nyet moegen laten, dat by ons es oeck te ontdecken, om ons alzoe gelijck anderen te bevryen van alle valsche beschuldinghen.

Maer op dat wy u, eerwaerdighe heeren, nyet te zeer en zouden bezwaren, diewyle het al droefelycke voor het vleysch es, dat wy u voorstellen; soe willen wy 't eindighen, ende u, onse heeren verzeeckeren, dat die het woordt doen zal, ende oick veele der toehoorderen, nyet en drijft ofte beweecht om dit te doene, dan Godes ende

Christi eere, die ruste der consciëntien ende die salicheyt van veele menschen, ende om den bedolven arcke met het heylichdom, den verworpen steen, ende die gelasterde waerheyt voirt te trekken, om
Machab. Psalm 18. alsoe die geheele werlt te betuygen ontschuldich te zijn van die zeer grouwelicke dingen, daer wy schier mede versmoort zijn geweest. Daerom, zeer wyse ende bescheydene raedt ende heeren, komt tot het ghehoor ende aenschou onser zaecken, oft sent uwe pastoeren ende dienaren, of daer oick yet berispelicx by ons gezyenofte gehoort wordt, op dat zy ons ofte wy haer mochten zalich maken.

Hier mede bevelen wy u den almachtigen God, die u duer zynen H. Geest wil verlichten, om dese zake alzoe te verstaen, gelijck zy aen haer zelven es, ende gheve u uwe poorten hooch ende wijt te maken, dat den Coninck der gloriën daerduer mach gaen. Die selve God gheve u wysheyt recht te regieren, ende altijt vreedsaeme burgers, opdat wy ende zy onder uwe schaduwen rust, vrede, Godsalicheyt, ende eerbaerheyt moegen vinden. Hiertoe helpe u allen onser aller gebet tot God, duer Jesum Christum, *amen*.

Gescreven zeer oetmoedelicken, in den naeme van die gemeynte Christi, aenden eersamen wysen ende voirzichtigen rade der stede van Haerlem, opten 22 Julij anno 66: met verwonderen, dat mynheeren buyten alle andere steden deser Nederlanden doer 't poort sluyten, onder het dexel van een quaetdoender te zoucken, haere burgeren, die zoe vierich zijn omme te koemen beletten tot eene zoe heylige zake met haer tegenwoordicheyt te vereeren; bidden ende smeecken derhalfven u goedertieren Heeren, dat ghy in dese zake nyemandt en wilt verhinderen.

(*Archives du Royaume: Correspondance de Hollande et de Zélande*, *Tome* 6, folio 171).

De missive »van den predikant in de gemeente buiten Haarlem, tot Overveen predikende", in de Raadsvergadering van 22 July gelezen zijnde, »is in deliberatie geleìd, of men 't plakkaat tegen zoodanige predikatiën, hier onlangs van 's Konings wegen gelezen, anderwerven zoude lezen, dan niet; en genoeg eendrachtelijk gesloten: alzoo 't plakkaat voorz. niet dezer stede, maar des Konings bevel en gebod is, ook niet en is houdende clausule van 't selve te vernieuwen, en (alzoo) 't prediken ook geschiedt buiten de juris-

dictie dezer stede; — dat men 't zelve zal laten berusten, 't gunt dat er geschiedt den president van Holland aangeven, en de voorz. missive vertoonen; daar deze stede, zulks doende, haar zelve genoegzamelijk zal kwijten".

Men kan niet anders zeggen, dan dat de Haarlemsche stadsregeering, in deze »zorgelijke" dagen, met de meeste gematigdheid en verdraagzaamheid te werk ging. Geen wonder voorzeker, met een secretaris aan hare zijde en tot raadsman, als de voorbeeldige Dirk Volkertsz., de even kloeke als bezadigde Coornhert. Ook haar verdere handelingen, in den loop van dit jaar, en tijdens den elders zoo vernielenden beeldstorm, geven daarvan blijk. Ons voorbehoudende later, 't zij hier of elders, ook naar de Brusselsche bescheiden, meer uitvoerig daarop terug te komen, teekenen wij hier, naar de ons toegekomen Raads-extracten, slechts in algemeene trekken daaromtrent aan, dat, na het 22 Aug. ingekomen bericht omtrent den beeldstorm in de Zuidelijke Nederlanden, en het bespreken der maatregelen ter voorkoming, de schutterij den 24en werd aangespoord, om zich tegen het uitoefenen van dien beeldstorm ook hier te verzetten; den 25en besloten werd tot het bezetten der kerk, en aan de vinders der gilden werd toegestaan, de gouden en zilveren versierselen uit de kerken te nemen en tijdelijk te bergen. — Den 20en Augustus kwam er daarop een verzoek van de onroomschgezinden in, om een plaats tot uitoefening van hunnen godsdienst; den 31en mededeeling van het antwoord der Hertogin op het verzoekschrift der Edelen. Den 2en Sept. werd het placcaat tegen de beeldstormers gelezen en daarover beraadslaagd, en bleef ook de volgende dagen de vrees voor dezen nog voortduren; den 10en kwam er een voorstel van den stadhouder in, om troepen aan te werven. Den vierden der volgende maand, een verzoek der nieuwgezinden om een gebouw voor hunne preeken; en werd omstreeks anderhalve maand later, 16 November, hun toegestaan, daartoe een schuur of loods op de baan te doen timmeren.

DERDE HOOFDSTUK.

DE ONDERDRUKKING DER HERVORMING.

(15 September 1525—Januari 1531).

Strekte iets tot bevordering der Sacramentisterij, vooral nadat aan menig woordvoerder der nieuwe meeningen het stilzwijgen was opgelegd en de overheid al strenger en strenger de conventikelen te keer ging, 't was de menigte volksgeschriften door den boekhandel met niet minder ijver verspreid, dan de vroeger genoemde uitgaven van het N. Testament en den Bijbel. De invloed dier geschriften verklaart niet alleen, hoe 't mogelijk was, dat terstond na zijn optreden menig prediker der Evangelischen onder eene hem anders vreemde bevolking ingang vond, maar ook dat de burgerij, ja zelfs de geringere volksklasse volhardde in haar verzet tegen kerkleer en priesterdwang, ofschoon ten gevolge der onderdrukking bijkans al hare geestelijke voorgangers, zoo velen ze niet gedood werden of in de gevangenis zuchtten, ten lande uitweken.

Dien invloed doorzag en vreesde de keizer in zijne erflanden zóó zeer, dat hij om dezen te stuiten het eene plakkaat na het andere liet afkondigen en telkens peinsde op nieuwe maatregelen, zoodra hem bleek dat de vroegere niet baatten. Reeds werd in 't vorige hoofdstuk medegedeeld, hoe den 1sten April 1524, nadat herhaaldelijk maar zonder het gewenschte gevolg de uitlevering

van kettersche boeken (29 April 1522 en 23 Maart 1524) [1] geëischt was, van 's keizers wege het gebod uitging, dat niemand eenig boek zou mogen drukken, tenzij de kopij vooraf door gecommitteerden van 't Hof onderzocht en goedgekeurd was. [2] Toen ook deze maatregel niet voldoende bleek te zijn, volgde den 24sten September 1525 een streng verbod, [3] om boeken buiten 's lands gedrukt of zelfs in 't algemeen een eenig boek te koopen of te verkoopen, zonder voorafgaand verlof van de overheid, en den 18den Januari 1528 de bepaling [4] (die aantoont hoe weinig de tot nog toe vastgestelde censuur op de drukkopijen gebaat had) »dat nyemandt hem en vervoirdere eenighe boucken te printen, die mynute van dien en zy eerst gevisiteert, noch oeck eenighe geprente boucken te vercoepen, hoewel die mynuten gevisiteert syn geweest, ten zy dat deselven oeck gevisiteert zyn, ende dat by den Deken van der cappellen in den Haghe ende den Deken van Naeldewyck, die wy daertoe gecommitteert ende geordonneert hebben. Ende voorts dat alle printers hoeren namen ende mercken voertaen jn al des zy printen sullen stellen, up de verbuerte van de voors. printen ende van peyne arbitraire."

Was hierdoor voor goed de drukpers bedwongen? Waarlijk niet. Tot nog toe werden zij, die achterlijk bleven met het uitleveren der kettersche boeken, bedreigd »dat dieselve gebannen sal worden uuyten bedryve ende jurisdictie van onse landen, daer hy woenachtich is, upte verbeurte van syn lyff ende verliesinge van syn goet," terwijl bovendien ten aanzien van drukkers, koopers en verkoopers dit banvonnis *onherroepelijk* zou zijn en terstond met verbeurdverklaring van een derde der goederen van den schuldige zou gepaard gaan. Maar strenger straf bleek noodig te zijn, wilde

[1]) *Tweede memor. van* A. SANDELIJN fº. 211 en *Derde* fº. 37. Een dergelijk plakkaat werd den 22en December 1526 afgekondigd in Friesland (*Charterboek* I bl. 514), met bevel aan ieder, die kettersche boeken bezat, ze »hier in den Canselrijen te Leeuwarden te leveren, om voir den huyse aldair tot pulver gebrandt te worden." Hoe deze ordonnantiën gedurig vernieuwd moesten worden, blijkt uit genoemd *Charterboek* bl. 563, 594, 604, 626, 656, 666, 671, 678, 693, 704, 791 enz.

[2]) *Derde memoriael van* A. SANDELIJN fº. 38.

[3]) *Ald.* fº. 93. Herhaald 24 Maart 1527 *ald.* fº. 154

[4]) *Ald.* fº. 204.

de overheid haar doel bereiken. Bij uitvoerig plakkaat van 14 October 1529, [1] den 7[den] October 1531 en vervolgens telken halfjare herhaald, [2] werd het banvonnis tegen hen, die na 25 November ketterscbe boeken onder zich hielden, in doodstraf met geheele verbeurdverklaring van goederen veranderd; zij, die reeds vroeger op 't bezit van zulke geschriften betrapt waren en 't nu op nieuw werden, zouden den dood op den brandstapel ondergaan, de overigen die er nu voor 't eerst aan schuldig stonden zouden, indien 't mannen waren, onthoofd of, indien 't vrouwen waren, levend begraven worden. Ook 't vroeger verbod van vertalen, schrijven, drukken of invoeren van »boucken, coyeren [3] of andere stucken" uit het latijn en walsch of duitsch, zonder verlof van de censuurcommissie, werd met een boete van 500 gulden verscherpt, terwijl gelijke boete geheven werd van ieder, die verzuimde hare goedkeuring te vragen voor den druk van eenig ascetisch geschrift, al was het niet van ketters afkomstig, noch ook onrechtzinnig van inhoud. Nog meer: was het bij plakkaat van 29 April 1522 als ketterij iemand aangerekend, »by faveur MAERTENS LUYTERS beelde by hem te houden," nu werd de strengste straf bedreigd tegen het »schilderen ende beworpen off doen schilderen off bewerpen, het hebben, houden, bewaeren off ontfangen van eenigen beelden, pourtraitueren, schilderien of oneerlicke ende obprobrieuse figueren van God, van syn gebenedyde moeder de maget Maria off van eenige heyligen," gelijk tegen het »breken off uutdoene van den beelden off pourtraituren, die ter eeren ende gedenkenisse van God, van der maget Marye off van den heyligen byder Kercke geapprobeert zijn." Zoo legde de overheid de beeldende kunsten even als de drukpers aan kluisters. Wèl moet de invloed van dit een en ander groot zijn geweest, dat zij zóó strenge maatregelen noodig achtte; wèl getuigt het van een hardnekkigen tegenstand, die zich zelfs door verlies van goederen, ja van 't leven, niet afschrikken liet, dat ze gedurig weer haar plakkaten moest afkondigen.

Was derhalve in de schatting van den keizer en zijne raadslie-

---

[1]) *Ald.* f°. 283.

[2]) *Eerste memoriael van* J. DE JONGHE f°. 70 v°.

[3]) *Cahiers*, vlugschriften.

den (hun hevige besluiten getuigen 't) de volkslectuur dier dagen een der belangrijkste machten, waarover de jeugdige Hervorming te beschikken had, en bleek hare werking van zóó wijden omvang en zóó lang van duur te zijn, — ze verdient dan in hooge mate de aandacht. Zonder haar opzettelijk na te gaan en althans in enkele bijzonderheden te kennen, kan men de geschiedenis der Hervorming niet naar eisch behandelen. Maar het onderzoek heeft eigenaardige moeielijkheden.

Wat toch waren die geschriften? Geen eigenlijk gezegde boekwerken, maar zeer korte vertoogen, vaak van weinige bladzijden druks, niet veel meer dan vliegende blaadjes, even spoedig verdwenen, als ras verspreid: bestemd niet voor den geleerde, die er in zijn verzameling terstond een veilige plaats aan wees, maar voor een volksklasse, die er weinig zorg voor droeg en tegen wier ruwe hand de slecht aaneengehechte bladen niet lang bestand waren. Hoe veel is dan ook verloren gegaan! Uit de archiefstukken en andere bescheiden van dien tijd is 't bekend, dat WILLEM OTTENS een schotschrift in 't licht gaf tegen den Hoornschen pastoor WILLEM BARTHOLOMEUSZ., [1] — CORNELIS WOUTERS twee brieven 4 April 1527 [2] tot verdediging zijner overtuiging die hij te kwader ure verloochend had, — DAVID JORISZ. »libellen fameus tot misprysinge der beelden in den tempel alsof tselve onbehoorlick ende occasie van misleydinge van den volcke waren, scryvende tot streckenisse van dien dese woorden: dese valsche ypocryten, monicken ende papen hebben ons diets gemaect, dattet die ongeleerden hair boucken waren, mair de gheest des Heeren zeyt, dattet stricken zijn tot vallen van die ongeleerden ende bekoirders van de menschen hoir zielen," voorts »dat dieghenen, die de scapen Christi angenommen hebben te weyen, zouden dieghenen zijn die se verworgen ende vervolgen, seggende ende intitulerende den paeus te wesen Antecrist, tegens de leringe Pauli die hij nochtans allegeerde gelesen te hebben, hadde die gestelt in een vanden voirs. libellen, negerende twairde heylige sacrament, twelk hy aldair groitelick blasphemeerde, irreverentelicken ende te schimpe intitulerende te

[1]) Zie het vorige hoofdstuk.
[2]) *Kerkhistorisch Arch.* IVe Dl. bl. 9.

wesen *witten God*, dair die Zeelanders by zweren, als of dair twarachtige lichaem ende bloet Christi onder dexel van de geconsacreerde hostie niet en waire." [1] Evenzeer blijkt het, dat er vliegende blaadjes werden uitgegeven van de terechtstelling van PISTORIUS [2] en van WENDELMOET CLAESD.; [3] maar — van al die geschriften is thans niet eens meer de titel bekend, veelmin een enkel exemplaar te vinden. Hoe veel meerderen waren er misschien, omtrent wier kortstondig bestaan zelfs de minste aanwijzing ontbreekt.

Toch worde 't verloren gaan dier vlugschriften niet uitsluitend geweten aan de onachtzaamheid der lezers. 't Grootste deel der schuld ligt bij de overheid. Of was het wonder dat, terwijl op het bewaren van de »kettersche boucxkens" eerst bannissement, later de doodstraf gesteld werd, menigeen gehoorzaamde aan 't strenge gebod en ze tijdig inleverde? De regeering haastte zich ze aan de vlammen te offeren: honderden, mogelijk duizenden exemplaren werden op die wijze vernietigd en slechts enkelen van een of ander vlugschrift als door een wonder gered, misschien wel afkomstig van de overheidspersonen zelven, die soms gemachtigd waren ze te behouden. [4]

---

[1]) *Crimineele Sententiën 's Hofs van Hollant* 1505—1529 fo. 179. 't Is een vonnis van 30 Juli 1528.

[2]) Hoe dit »vliegend blaadje" omtrent PISTORIUS later achter de *Disputacie* gedrukt werd, deelde ik in het vorige hoofdstuk mede.

[3]) 't Blijkt uit een post in de »Rekening van mr. HENDRIK DE HANE, secretaris van onsen Heere den Keyser ende ontfanger van de exploiten in Brabant 1 Oct. 1528 — 30 Sept. 1529" (voorhanden op het Brusselsch archief). Die post luidt: »Den voors. meesteren ADAMME BOUDÊWYNS ende MARCELIS VAN YMMERSELE duerweerder, die somme van ellef ponden thien scillingen ten voors. pryse, van negen dagen gevaceert by den voors. meesteren ADAM, om zeker informatie te nemene in der stadt van Antwerpen *op zeker geprent quayer* (d. i. cahier) *van eender Lutheriaensche vrouwe in Hollant verbrant*, daerinne begrepen reysen en keeren," enz. Die vrouw kan niemand anders geweest zijn dan WENDELMOET CLAESD.

[4]) Die bevoegdheid kende de keizer bij voorbeeld aan mr. F. VAN DER HULST in Mei 1522 toe: »item sal mr. FRANSEN mogen houden die boecken van LUTHERUS, van elcken één, om die te bat mogen wederleggen ende die dolinge daerinne begrepen te bewysene." Dat VAN DER HULST daarvan gebruik maakte, volgt uit een quittantie (2 Nov. 1522) van »GUILLAUME VAN DER BRUGGHEN, messagier du conseil en Flandres," die 45 stuivers genoten had „pour de la ville de Gand porter ung cretin plain de livres et pappiers de la secte Luthe-

Verklaart het tot nog toe opgemerkte reeds ten deele, waarom 't onderzoek naar de stichtelijke lectuur gedurende dit tijdperk groote moeielijkheden heeft, er bestaat tegen dit onderzoek nog een ander, niet minder gewichtig bezwaar. In de aangehaalde plakkaten werd er reeds op gedoeld: de printers verzuimden (zij deden 't natuurlijk met opzet, om vervolging te ontgaan) »haere naemen ende mercken" voor hun werk te stellen, [1] zoodat de keizer in zijn plakkaat van 14 October 1529 uitdrukkelijk waarschuwt tegen de nieuwe boeken, in de laatste tien jaren verschenen zonder naam van schrijver, drukker of plaats van herkomst. Hij had er bij kunnen voegen: zonder jaartal. Wie nu zulk een boek in handen krijgt, kan er ja vrij wel zeker van zijn, dat het na 1521 uitkwam, [2] — maar hoe zal hij de vraag beslissen: of het ook vóór 1531 het licht zag? Vergelijking met de lettersoort van andere drukken, die een jaartal tusschen 1521 en 1531 en den naam van den uitgever dragen, kan daarbij soms belangrijke diensten bewijzen; toch is dit hulpmiddel op zichzelf alleen, terwijl het op zulk een kort tijdperk moet toegepast worden, niet afdoende, omdat dezelfde lettertypen vaak op verschillende drukkerijen en soms twintig jaar lang gebruikt zijn. [3]

Evenwel omtrent sommige geschriften bestaat meer zekerheid. 't Is van dezen dat hier een overzicht volgt: een overzicht, wel verre van volledig en waaraan een voortgezet onderzoek zonder twijfel nog menige bijzonderheid zal kunnen toevoegen, maar toch voldoende, om den aard, de strekking, eenigermate ook den invloed der volksliteratuur van die dagen te leeren kennen. Eigenlijk gezegd geleerde werken blijven van dit overzicht uitgesloten. Al

---

riane à me. Franchois van der Hulst." Trouwens ook de »magistri theologiae de heresi non infecti" mochten kettersche boeken onder zich hebben, gelijk de domproost Joannes Slachek in zijn open brief van 18 Oct. 1539 dat toestond. Zie *Berigten van het historisch genoots. te Utrecht* IV, 2 bl. 113.

[1]) Aangehaald plakkaat van 18 Januari 1528.

[2]) Hieromtrent verwijs ik naar 't opgemerkte in het Ie hoofdstuk bl. 39.

[3]) Zoo bezigde de ongenoemde drukker van het tractaat: *Vanden christelijcken ende salighen verscheyden — des Heeren — Heer Joannes Frederyck den ouden* in 1554 op fo. 1 dezelfde hoofdletter D, als Nicolaes van Oldenborch in 1531 gebruikte bl. 104 van *Een troost ende spiegel der siecken.*

bekende de Amsterdamsche schout mr. JAN HUBRECHTS in Januari 1524, dat hij »die boucken van PHILIPPUS MELANTON gelesen hadde," [1] — al vond de regeering aldaar, ter gelegenheid van een huiszoeking bij een paar boekverkoopers in den voorwinter van 1526 de „*Adnotationes* PHILIPPI MELANTHONIS *in euangelium Johannis, ejusdem in euangelium Matthaei cum scoliis non ineruditis et in epistolam Pauli ad Galatas commentarium,* ende een boeckgen genoempt: *Vigille in despectum vigiliarum mortuorum quae canuntur in Ecclesia,*" [2] — al haalde in 1527 CORNELIS CAMERHOUWER, procureur-generaal van 't hof van Friesland »de bouken van MARTINUS LUYTER ende anderen zyner adherenten" uit »de kisten van den pastoir ende vicarius" te Witmarsum, [3] — deze en soortgelijke werken, b. v. de *Disputatio habita Groningae* (1523), [4] in de taal

[1]) WAGENAAR, *Amsterdam* Ie st. bl. 265. 't Waren vermoedelijk de *Loci theologici*. In een stuk (*Aflezingsboek B* op 't archief te Leiden 8 Jan. 1530), dat tot »verclaringe" dient van »zekere duysternisse" in 't plakkaat van 14 Oct. 1529, komt aangaande 't verbod van MELANCHTHON's werken het volgende voor: »Die *grammatica, dialectica* ende *rethorica* van PHILIPPUS MELANTHON, al ist zoe dat die materie principale, die hy tracteert niet te reproberen en is, nochtans menget hy dicwils exempelen ende leringhe, tenderende tot dwalinghe ende smaeckende LUTHERS secte, immers LUTHERUM prysende in zyn prefatie van *Rethorica*. Daeromme en zyn deze drie navolgende boucken niet geadmitteert, te wetene *Institutiones Rethoricorum, Rethorica* ende *Dialectica*. Van zyn *Grammatica*, al ist datse goet van de sommighe wordt gejudicieert, tis nochtans beter den naem van MELANTHON niet te nomineren, opdat die jongers doir zyn *grammatica* niet geoccasioneert en worden zyn andere boucken te lesen, die hy inde heylige scryfte gescreven hebbende gecondempneert syn."

[2]) ANDRIES JACOBS deelde dit op zijn dagvaart van 10—16 Dec. 1526 aan 't Hof mede in een stuk van vier artikelen, waarop 't Hof den 12n Dec. apostilleerde.

[3]) Zie *IXe Reeckeninck* JOHANNS RATALLER van 1 Oct. 1527 — 30 Sept. 1528 fo. 74: voorhanden op 't provinciaal archief te Leeuwarden.

[4]) Daartoe reken ik ook de *Twintig homilieën* van »Crisostomus met anotatien ende glosen van ECOLAMPADIUS" en de »tafele" van denzelfden »inde boucken van Sint Jeronimus", welk laatste werk alleen werd toegelaten, als »men zynen naem niet en nome"; alles volgens de aanstonds geciteerde »verclaringe" op 't plakkaat van 14 Oct. 1529. Beide werken toch schijnen alleen in 't Latijn hier te lande gelezen te zijn. 't Zelfde is 't geval met het ook daar vermelde boek »geintituleert *Unio dissidentium*," streng verboden »omme dieswille, dat hy alleen allegeert die oude doctoren, te weten Augustinum, Jeronimum, Ciprianum, int gene daer se schynen te allegeren tgene datmen trecken mach tot voordeel van LUTHERS leeringhe, ende want hyse niet en allegeert int gene daer sy expresselick tegens den voirs. LUTHER scryven."

der geleerden geschreven, hadden niet dan een zijdelingschen invloed op het meerendeel der bevolking, en blijven derhalve hier buiten aanmerking. Geheel anders was het met de geschriften voor 't algemeen bestemd en in de landstaal opgesteld.

De eerste plaats wordt daarbij toegekend aan de vertalingen der populaire vertoogen van LUTHER. Reeds vroeger [1] zijn er twee genoemd: *De tien geboden Gods* (1520) en de *Tessaradecas* (1521), die misschien meer dan eens in nieuwe drukken verschenen. Welhaast volgde, even als deze met den naam van den auteur voorzien: *Een boecxken van* MARTINUS LUTHER. *Hoe elck mensch hem bereden sal totter doot, om ghetrouwelyck ende ghewillich te sterven ende hem Gode te bevelen,* [2] waarachter gedrukt was: *Een protestatie ghedaen by broeder* MARTINUS LUTHER *voor ende in die presencie van den legaet des stoels van Romen, doen hy voor denselven ghedaecht was tot Ausburch in 't jaer van XVIII:* Of ook de overzetting van zijn tractaat: *Von der Freyheyt eines Christenmenschen* met zijn naam het licht zag blijkt niet. [3] Maar die naam werd reeds verzwegen in: *Een nuttige expositie des Evangelys van den tien Melaetschen, in welcken onderrichtet ende gheleert wert dat ghelove ende die liefte, allen Christenmenschen van noode te weten, met een cleyne onderwysinghe des Biechtes,* door HEYNDRICK ECKERT te Antwerpen »gheprent int jaer 1523 den twyntichsten dach in Junio." [4] 't Zelfde was het geval met de *Seven psalmen,* »geprent ende gemaect by

[1]) In 't Ie hoofdstuk bl. 114 en 115.

[2]) De titel van 't oorspronkelijke luidt: *Ein nützlich und fast tröstlich predig, oder underrichtung, wie sich ein Christenmensch mit freudenn bereyten sol zu sterbenn, beschriben durch Doctor* MAR. LUTHER *Augustiner.* 't Werd te Straatsburg in 4° 1520 uitgegeven. SCHULTZ JACOBI vermeldt de vertaling in *Oud en nieuw* II bl. 11.

[3]) LE LONG, *Amsterdam* bl. 481 noemt deze vertaling, zonder er meer bijzonderheden bij te voegen. 't Oorspronkelijke kwam mede te Straatsburg in 1520 uit.

[4]) De oudste druk van 't oorspronkelijk werk werd door CHR. FROSCHOWER in 1521 bezorgd en heeft tot titel: *Evangelium von den zehen auszsetsigen verdeutscht und auszgelegt. Doctor* MARTINUS LUTHER. *Wittenberg.*

CORNELIS WOUTERS *alias* COPERPOTGEN," [1] in 1525; naamloos verscheen weer: *Een schoon exposicie wten LXVII Psalm des propheets Davids, ghetrocken ter eeren Gods ende profyt der simpelder Cristenenmenschen opt XXIX ende XXX veers,* een octaafboekje van 8 bldz., dat op grond der daarin gebruikte lettersoort aan de pers van NICLAES VAN OLDENBORCH te Emden moet worden toegeschreven. Wat het doel van dit werkje is (vertaling van een klein gedeelte van LUTHER'S *Deutsche auszlegung des 67ten Psalmes*) [2] blijkt uit de voorrede van den vertaler: omdat nl. David in deze »veerskens ons claerlyc voorseit heeft, ten iersten, hoe dat Coningen, Vorsten, ende Princen met groote giften, als wy nu sien, de heylighe kercke rijckelijc besetten wouden, ende ten anderen, hoe de Pausen, Bisscoppen, Cardinalen, ende ander Prelaten etc. datselve duer haer onversaeide ghiericheyt ter bederfenissen des volcx Christi namael nu deerlijc misbruycken, ende ten hoochsten sitten wouden." 't Is derhalve een scherpe polemiek tegen de heerschzucht en gierigheid van den clerus. LUTHER'S naam, bij dit uittreksel van zijn werk verzwegen, staat waarschijnlijk vóór de in 1528 te Marburg gedrukte overzetting van zijn vertoog: *Vom abendtmahl Christi, bekendtnis* MART. LUTHER *Wittemberg 1528.* [3] Daarentegen ontbrak die weer voor de vertaling zijner verhandeling: *Von dem greuel der seelmesse, so man den Canon nennet*, waar de titel al-

[1]) Zie mijn bericht daarover in *Kerkhist. Arch.* IV bl. 6, waar ik opmerkte dat het de vertaling is van *Die syben Buszpsalmen.*

[2]) Dat gedeelte namelijk 't welk in de uitgaaf van WALCH th. V s. 1009—1013 te vinden is. Een exemplaar der Nederlandsche vertaling komt voor in den bundel, die in den *Catal. van de biblioth. der Maats. van Letterkunde te Leiden* I Dl. op bl. 182 (alinea 3) wordt vermeld.

[3]) Ze kwam mij nooit voor: SCHULTZ JACOBI t. a. pl. bl. 19 vermeldt haar. Evenmin ken ik het bundeltje vertalingen naar LUTHER, dat in den *Catal.* van LE LONG onder de octavo's als n°. 1060 voorkomt en bevat: *Dye hoofdstucken des Christengheloofs. Den kleynen catechismus. Passionael boecxken. Den hondert ende achtiensten Psalm.* Het tweede en het vierde zijn kennelijk overzettingen van de stukken bij WALCH X s. 1—25 (1529) en IV s. 1704—1815 (1530); de beide andere misschien van IX s. 490—523 (1524) en van X s. 1770—1783 (1522). Vermeldt deze zelfde *Catalogus* onder n°. 1697 *Verschiedene sermonen und andre tractatlein* M. LUTHERI, *Utr.* 1526, alsof ze te Utrecht waren uitgegeven, die aanwijzing zal wel een drukfout (*Utr.* voor *Witt.*) en het boekje door MELCHIOR LOTTER of H. WEISZ te Wittenberg bezorgd zijn.

leen luidde: *'t Gruwel ofte stilte der Misse ofte Canon Misse.*[1] Voor 't overige is de inhoud van dit tractaat en van al de vroeger genoemde gemakkelijk genoeg te kennen uit de veelvuldige drukken van LUTHER'S werken, dan dat het niet overbodig zou zijn dien hier op te geven, en er gevolgtrekkingen uit af te leiden ten aanzien van den invloed, daardoor bij 't volk teweeggebracht.

'tZelfde geldt van het welbekende gulden geschrift uit de veertiende eeuw afkomstig, maar door LUTHER voor 't eerst in 1516 gedeeltelijk en twee jaar later in zijn geheel uitgegeven: *Eyn Deutsch Theologia. Das ist eyn edles Buchlein von rechten vorstand, was Adam und Christus sey, und wie Adam yn uns sterben, und Christus ersteen sall.* Twee verschillende overzettingen daarvan werden hier te lande gedrukt. De eene door den reeds genoemden CORNELIS WOUTERS in 1525 bezorgd,[2] had tot titel: *Den ouwden Adam, een excellente, devote, godlicke theologie, dat es een leeringe ende verclaringe hoe dat een kerstenmensche sal leeren kennen ende crighen een recht verstant ende onderscheyt tusschen den ouden Adam ende tusschen Cristum. Ende hoe ende in wat maniere dat in ons sterven moet Adam ende Cristus in ons verrysen moet, int licht ende in de kennisse gebracht door den hoochgeleerden doctoer in de godheyt* MARTINUS LUTHER, *een broeder van S. Augustynen orden te Wittenberch.* De

---

[1]) Een exemplaar daarvan werd in den voorwinter van 1526 ter gelegenheid van een huiszoeking bij een boekverkooper te Amsterdam gevonden (ANDRIES JACOBS, *Dachv. van* 10—16 *Dec.* 1526). 't Boekje kwam mij nooit onder de oogen: nog in 1774 werd het te Leiden verkocht bij de veiling der bibliotheek van J. NETTIS. (Zie *Catal.* dier veiling bl. 120 onder nº. 531).

[2]) In 't *Kerkhist. Archief* IV bl. 6 giste ik, dat het de vertaling was van het tractaat: *Von zweyerley menschen.* Te onrechte. De volledige titel, mij bekend geworden uit een brief op 't Brusselsch archief 2 Aug. 1531, en verkort voorkomende in den *Catalogus* der beroemde boekenveiling van 8 Oct. 1764 in den Haag (octavo's nº. 1913) wijst het aan. Een exemplaar daarvan werd in Aug. 1528 gevonden ten huize van den Pijnakkerschen koster DIRK WILLEMS, volgens opgaaf in 't *Register* der dagvaardingen van den procureur-generaal van 't Hof van Holland op 27 Jan. 1529 (Rijksarchief); een ander in Aug. 1531 bij CLAES WILLEMS te Delft (zie den pas geciteerden brief van 't Br. arch.). Dat genoemde Catalogus de uitgaaf stelt op 1521 zal wel een vergissing zijn; als drukker wordt CLAES DE GRAVE te Antwerpen genoemd; 't was een boekje in quarto.

andere schijnt in 't plakkaat van 23 Maart 1524 [1] aangeduid te worden als »dat boucxken genoempt *Die somme van die godlycke gescriften*" of ook «*Somme van de theologie*," even als de Engelsche lijst van verboden boeken in 1529 het *The somme of scripture* noemt. [2] In datzelfde plakkaat staat als kettersch gebrandmerkt *tEwangelie van St. Matheus* door JOANNES PELT bezorgd, waaromtrent reeds in 't vorige hoofdstuk de gissing werd voorgedragen, dat het een vertaling zal geweest zijn der *Parafrasis* van ERASMUS.

Minder bekend en moeielijker te bekomen dan de origineelen van ERASMUS, LUTHER of *de Duitsche theologie*, is het oorspronkelijke werk van JOANNES BUGENHAGEN (POMERANUS), waarvan in 1526 eene vertaling hier te lande verscheen: zijn *Psalterium* volgens de Hoogduitsche bewerking van MARTINUS BUCERUS door ADAM PETRI VAN LANGENDORFF te Bazel bezorgd als: *Die Souter wel verduytscht wt die heylige oft Hebreesche sprake.* [3] Bekend is het, hoe grooten lof LUTHER aan deze bewerking der psalmen toekende, en hoe zeer zij dien waardig is, niet wegens hare wetenschappelijke verdiensten, maar wegens het krachtige en innige gemoedsleven, waarvan ze blijk draagt. Geen wonder dat in de plakkaten van 24 Sept. 1525 en 14 October 1529 onder de boeken, die »gebrocht sullen worden in een openbaer plaetse ende aldaer tot polver gebrant," ook de werken van POMERANUS voorkwamen. [4]

Ook de namen van ANDREAS BODENSTEIN (CARLSTADT), FRANCISCUS

---

[1]) *Derde memor. van* A. SANDELIJN f°. 37. JAN SEVERS, de Leidsche boekverkooper, had het uitgegeven (zie boven).

[2]) GERDES, *Hist. Ref.* IV *in Docum.* p. 138. Deze oudste drukken schijnen geheel verloren te zijn; die van 1597 draagt den vollen titel: *Summa der godliker Schrifturen oft Duytsche theologie.* Zie *Catal.* LE LONG n°. 735 van de octavo's.

[3]) Een exemplaar daarvan is voorhanden op de boekerij der Maats. van Letterkunde te Leiden. Zie *Catal.* I bl. 160. Een ander in quarto wordt vermeld in den *Catal.* van LE LONG n°. 38.

[4]) Waarschijnlijk is het (al kwam mij nooit een exemplaar dier vertaling in handen) dat ook in onze taal werd overgezet: *Artickel der Doctorn von Loven, zu welchen* WILHELM VON ZWOLLEN, *Konigs* CHRISTIERNEN *Fourer christlich hat geantwort, und daneben eine christliche bekentnis gethan, darauff er zu Mechelen ym Niderland verbrand ist. Anno* 1529 *des* 20 *tags Octobris Mit einer vorrede* JOHANNIS BUGENHAGEN POMERN. 't Oorspronkelijke zag in 1530 het licht bij J. KLUG te Wittenberg.

LAMBERTUS, den welsprekenden minderbroeder, den gunsteling van SPALATINUS en LUTHER, den leermeester van PATRICK HAMILTON, worden in die plakkaten genoemd. Een tractaat van CARLSTADT, waarin hij zijne opvatting van de avondmaalswoorden verdedigde, (welk geschrift het was wordt niet nader aangeduid) was in 1529 in 't bezit van een burger te Veere — denkelijk vertaald.[1] Van LAMBERTUS is in de rei der volksschriften hier te lande omstreeks dien tijd bekend een vertaling van zijn *Commentarii in Minoritarum regulam*[2] en een kort uittreksel uit het 9de hoofdstuk daarvan, waarin hij met aanhaling van Psalm CIX : 28 en Openb. XVIII : 4, 5, zijn afscheid van het kloosterleven verdedigt. Dit uittreksel strekt tot bladvulling van een door MELCHIOR LOTTHER te Wittenberg gedrukt vlugschrift zonder titel, dat een vertaling bevat van de *Achtzehen schluszrede so betreffende ein gantz christlich leben, waran es gelegen ist. Disputirt zu Waldtszhut* door den bekenden teleiobaptist BALTHASAR HUBMAIER of FRIEDBERGER (PACIMONTANUS) in 1524 opgesteld. De vertaling is denkelijk van hetzelfde jaar.[3] Kort en scherp zijn die stellingen. Op de grondleer der reformatie wijst reeds de eerste: »alleenelyck tgheloove maeckt ons rechtvaerdich voor God," even als de eisch in de voorrede gesteld: »ulieder Bybele medebringhen, daermede wy niet met menschelycke leere onze goede meyninghe ende duucken[4] langhe tijt onnuttelijc verteeren, opdat een den anderen met grond des Goddelycken ghescreven woorts Christelijcke onderwijs medeylen moghen." Maar vooral de later volgende stellingen veroordeelen de kerkplechtigheden, het vasten, de mis, 't gebruik van 't Latijn bij de godsdienstoefe-

---

[1]) J. VAN IPEREN, *Johannes Miggrode* bl. 88.

[2]) Mij alleen bekend uit den *Catalogus* van LE LONG (octavo's n°. 1607) die er den titel aan geeft: FRANCISCUS LAMBERTUS *Gulden opschrift in der Minnebroeders Reghel, wat van die en anderen monnikenregulen te houden zy? Brief van* ANEMONDUS COCEUS. *Item brief van* FRANC. LAMBERTI *mettet register der verderffelicker secten. Noch een brief van* MARTINUS LUTHER. *Geprent in Eutopia* 1526. Met LUTHER's brief wordt zeker de voorrede bedoeld, die hij voor het werk van LAMBERTUS schreef.

[3]) Van de vertaling is een exemplaar in den aangehaalden bundel van de Bibliotheek der Maats. van Letterk. (*Catal.* I bl. 182); van 't oorspronkelijke, bijkans even zeldzaam, op de Bibl. der Doopsgezinde gemeente te Amsterdam.

[4]) Gevoelen.

ning, de beelden, de heiligenvereering en de bedevaarten, de leer der scholastieken, 't vagevuur, het celibaat, de kloostergeloften. Te scherper luidt die polemiek, naarmate ze korter is of ook thetisch eene andere overtuiging tegenover de kerkleer uitspreekt; b. v. de 14de stelling: »Soo wie dat vaeghevier soect, het dwelc over veel jaeren ghesticht is gheweest van denghenen die God hueren buyck is, die soecket dat graf Moysi, dat hy toch nimmer meer vinden en mach;" de 16de: »Wt menschelijcken crachten cuysheit beloven, is niet anders beloven (dan) sonder vluegelen over de zee te vlieghene;" de 3de: »Het gheloove mach niet ledich gaen, maer het moet wtbreken tot God in dancbaerheit ende teghen den menschen in alderley werc van broederlijcker liefden. Hier worden alle bueselwercken te neder ghestoten, als keersen, palmen, wijwater etc.;" de 4de: »Die wercken zyn allene goet, die ons God bevolen heeft, ende die alleen quaet, die hi ons verboden heeft. Hier vallen visch, vleesch, eyeren, cappen, cruune etc."

Zijn van HUBMAIER'S vertaling geene latere uitgaven bekend, anders ging het met de overzetting van 't boekje van HANS SACHS: *Disputacion zwischen ainem Chorherrenn unnd Schüchmacher darinn das wort Gottes und ein recht christlich wesen verfochten wirt* 1524. Ze kwam nameloos uit onder den titel: *Een schoone disputatie van eenen Evangelischen schoenmaeckere ende van eenen Papistischen choorheere, met twee andere personagien, gescict tot Norenberch*, [1] en werd in 1525 te Gouda verspreid door den boekenventer MARTIN, een Henegouwer uit Bergen herkomstig, die wegens dit feit den 8sten October door 't Hof op verbeurte van het leven gebannen werd. [2] In dat vonnis heet dit geschrift: »een boukskeu vol dwalinge ende erreur." 't Is zeker niet te verwonderen, daar de auteur met bijtenden spot den koorheer voorstelt als te veel verslaafd aan zijne tafelweelde en aan 't spel, dan dat hij zich met de Schrift zou bemoeien, zoodat na veel zoeken zijn keukenmeid in een vergeten hoek een oud, dikbestoven boek vindt, — den eenigen bijbel, dien hij in huis heeft. Dit hekelschrift voldeed zoo

[1]) SCHULTZ JACOBI t. a. pl. bl. 12 haalt het aan, maar vermoedde niet dat HANS SACHS de auteur was.

[2]) *Crimineele sententiën 's Hofs van Hollant* 1505—1529 f°. 163.

zeer aan den volkssmaak, dat het nog in 1551 herdrukt werd[1] en later op de lijst der verboden boeken voorkomt.

Uit Neurenberg was ook afkomstig, opgesteld voor 't meerendeel denkelijk door ANDREAS OSIANDER en LAZARUS SPENGLER: *Ain gut underricht und getrewer Rathschlag, ausz heiliger götlicher schrift, wasz man sich in disen zwitrachten, unnsern heiligen glauben unnd christliche leer betreffend, halten soll. Geschriben an ein Erbarn, Weysen Rhat der löblichen Stat Nurnberg durch ire prediger 1525.* Een vertaling daarvan schijnt[2] omstreeks dienzelfden tijd hier te lande verschenen te zijn onder den titel van: *Een gulden onderwysinge op alle puncten, die de vyanden der waerheyt bybrenghen moghen, welcke dye sesse prochianen te Nurenberch doer begeerte eens Keurvorsten ghemaect hebben. Niet alleen allen simpelen menschen dye gheerne die rechte waerheyt souden bekennen in den saken daer nu den twist omme is, maer oock allen geleerden grotelick van noode ende seer profitelick.* Nog in 1556 werd er een nieuwe druk van bezorgd. 't Bevat eene doorloopende polemiek tegen de dwalingen en misbruiken der Kerk, aangedrongen vooral door eene eenigszins systematische voorstelling van de evangelische leer.

Evenzoo schijnt te Neurenberg opgesteld 't boekje aan SEB. HEYDEN toegeschreven: *Das* Salve regina, *nach dem richtscheyt, das da heyst,* Graphe theopneustos, *ermessenn und abgericht 1524,* waarvan denkelijk vertaling is: *Refutacie vant* Salve regina, *met veel diversche schoonder scriftueren daer teghen ghehouden, claerlycken bewijsende dat desen lofsanck rechte afgoderie is.*[3] Op ditzelfde

---

[1]) MONTIJN, a. w. I bl. 206.

[2]) Ik ken het boekje alleen uit een dagvaarding van den procureur-generaal van Holland (in diens *Register* op 27 Jan. 1529), waar vermeld wordt dat de koster te Pijnakker DIRK WILLEMS 't in Aug. 1528 bezat; voorts uit het citaat van SCHULTZ JACOBI, t. a. pl. bl. 12; uit den catalogus van LE LONG (octavo's nº. 1834), waar 't onnauwkeurig betiteld wordt, *Een onderwysinge om alle puncten tegen de vyanden te antwoorden.* Nurnb. 1525, en uit dien der bibliotheek van J. NETTIS (1774) waar 't heet: *Gulden onderwysinge der waerheyt door begheerte eens keurvorsten gemaekt* 1525 (bl. 120 Theol. Oct. 531).

[3]) Een onvolledig exemplaar dezer vertaling is in den meer aangehaalden bundel der bibliotheek van de Maats. van Letterk. te Leiden (*Catal.* I bl. 182.)

jaar 1524 wijst ook in de voorrede van de vertaling de uitdrukking: »Want den aflaet daer si eenen goeden buytpenninck mede verloren hadden, nu weder met een ander lerve oft momaensicht voertghecomen is, als datmen gheen ghelt meer daeraf gheven en soude, maer tot wat eynde dit gheordineert is, dat salmen ten lesten noch wel ghewaer worden. [1]" De schrijver, hoewel dankbaar erkennende, dat »het volck vander Babilonischer gevanckenissen een weynich verlost is," beschuldigt evenwel de priesterschap »hoe noch huyden sdaechs dat een aes voor ende dat ander nae aen den hanghel ghesteken wort, om dat volck meer te verleyden," en verwijt haar de schandelijkste afgoderij. Waardig voorwerp van aanbidding is »God alleen in drye persoenen, des Vaders, des Soons en des heyligen Gheests;" maar »een creatuer ende houten ofte steenen beelden aldus te loven ende te dancken ende te singhen," is een zondig dienen van menschen. Zoo verre is 't er van af, dat Maria 's menschen voorspraak of middelares zou zijn, dat »willen wy allendighe kinderen noch tot anders yemant roepen, dan tot Christum Jesum alleen, so gebruycken wi onsen naem onrechtelyck, dat wy Christenmenschen heeten. Ick rade allen, die een lyt [2] Christi begheeren te sine, dat se by haer hooft Christum Jesum blijven, ende wt sinen doet den rechten aflaet suyghen. Neempt toch," vervolgt hij, met aanhaling van Matth. XI : 28, »neempt toch dese troostelycke woorden op, ende laetse u ter harten gaen, ende coemt tot dien Salichmaecker, die aldus neerstelycken staet ende roept, ende en laet u toch ymmer niet bedrieghen door die wijsheyt ende cloeckheyt van deser werelt." Van regel tot regel, van lid tot lid gaat hij den geheelen inhoud van 't Maria-lied na, en betoogt telkens, dat het in strijd is met de Schrift: het *Salve regina misericordiae* met Rom. XIV : 11, Deuter. VI : 13, Jes. XLII : 8; het *vita, dulcedo et spes nostra* met Jo. XIV : 6, Jes. XLV : 21*b*, 1 Kor. III : 11, Jo. VI : 37, Ps. CIII : 13 enz., — alles om de overtuiging te wekken »wat afgoderije daghelicx in der Christenheyt gheschiet voor die houten ofte steenen

[1]) Vgl. wat ik omtrent den kosteloozen aflaat opmerkte in het II[e] hoofdstuk, toen ik over Pistorius handelde.

[2]) Lid, lidmaat.

blocken ende beelden;" om kracht te geven aan zijn vermaning: »soo willet doch om Gods wille achterlaten ende aen Gods woort hangen;" en den gunstiger tijd voor te bereiden, waarvan hij zegt: "ick hoope aen God den Heere, dat metter tyt beteren sal door cracht des woorts Gods, ende al schinet den sommighen noch onmoghelyck te zijne, God is nochtans alle dinck machtich."

Nog behoort waarschijnlijk tot dit tijdperk de vertaling van een in Duitschland zeer gezocht tractaat: *Dat rechte fundament der christenenmenschen, ende principaele stucken der gansser godlycker Schrift, een schoone verclaeringhe, allen christenen profytelyck ende nootsakelyck te weten, om tottet rechte verstant der godlycker schriften te comen, tot dienst van allen christenen gecopuleert door* D. URBANUM REGIUM. 't Oorspronkelijke althans kwam te Augsburg in 1523 uit. [1]

Een der uitvoerigste vertoogen (108 bldz. 8vo.) van dien tijd is het boekje: *Van den olden ende nieuwen God, geloove ende leere,* zonder naam van schrijver of drukker, gelijk zonder jaartal, maar denkelijk omstreeks 1525 door NICOLAAS VAN OLDENBORCH te Emden gedrukt en in 1556 herdrukt door STEVEN MIERDMAN te Antwerpen. [2] 't Is vertaling van het boekje: *Vom alten und nüen Gott, Glauben und Ler*, door den bekenden Kopenhaagschen karmeliet PAULUS ELIAE [3] opgesteld en door ADAM PETRI te Bazel in 1521 gedrukt. Zoowel in 't oorspronkelijk als in de Latijnsche vertaling door DULICHIUS bezorgd, [4] kwam het zeer spoedig op den Index. [5] De aanleiding tot dit merkwaardig geschrift wordt, even

¹) Onder den titel: *Ain kurtze erklärung etlicher leüffiger puncten, aim yeden Christen nutz und not, zu rechten verstand der hailigen geschrifft, zu dienst.* SCHULTZ JACOBI t. a. pl. bl. 19 citeert de vertaling, waarvan ik echter geen exemplaar vond.

²) Van den eersten druk is een exemplaar op de Bibliotheek der Maats. van Letterk. te Leiden (*Catal.* I bl. 182); van den tweeden is er een voorhanden op de koninklijke boekerij te 's Gravenhage.

³) Reeds vroeger kwam hij ons voor als leermeester van den Amsterdammer FRANS VAN WORMER. Hij was een leerling van LUTHER, eerst een krachtig ijveraar voor de Hervorming in Denemarken, maar later meer Erasmiaansch gezind, waarom hij den naam van *weêrhaan* kreeg.

⁴) *De veteri et novicio Deo, de veteri et nova fide doctrinaque sive origo idololatriae*, 1522.

⁵) GERDES, *Hist. Ref.* IV in *Docum.* p. 137.

als de strekking er van, voldoende verklaard uit de bedenking toen zeer algemeen tegen de Hervorming ingebracht, die, op de eerste bladzijde reeds geopperd, aan 't eind aldus uitvoeriger voorkomt: »die cop is dy dul, die leere is dy ongehoort, het is dy al nieu; soo schuddestu den ouden grauwen sotten cop ende sprekest, wat is dat voor een nieuwe leere, waer comt hy daermede heyr? ik ben LX jaer oudt, ende hebbe nu alsulcx hooren prediken, het syn in voorleden tyden oock wyse ende gheleerde mannen gheweest, souden die oock niet gheweeten hebben, wat recht ende onrecht waer? Myn vader soude my oock wel alsoo gheleert hebben, alst alsoo waer, ende soo als die nieuwe predicanten nu ter tijt leeren, so solden wy al des duvels eyghen syn, ende onse olderen solden al ghedwaelt hebben. Hoe comen wy hiertoe? het is ketterie ende dwalinghe, sy prediken een nieu geloove. Neen, neen, ick wil by myn olden God blyven, ick blyve by mynen ouden gheloove, by die oude leere." Zoo spraken zeker velen in die dagen, en dit te eer omdat de clerus hen daartoe gedurig aanmaande. Zoodra toch een prediker opstaat, wiens leer met de meeningen der Kerk niet strookt, »daer staet dan die boose ypocryt ende roept onder dat volck: isser nu een ander nieuwe God, een ander gheloove, ende comen (si) nu met haer nieuwe leer ende blasphemeren in God ende in sine heyligen, ende maken oploop ende tweedracht in die heylige kercke, ende segghen dat men niet ghehoorsaem en sal wesen, ende en laten die Roomsche kercke niet met vreden? Met dese ende deserghelycke bedecte veninighe woorden, verblinden si ende bedriegen Princen ende Heeren, dat niet lichtelyck yemant mach weten, wat recht oft onrecht is. Ende also gaen wy voert in onse verblintheyt; onse kinderen hebben dat van ons geleert, ende si daerna haren kinderen, ende mettertyt ist also voort gewassen.

»Als nu die almogende God hem ontfermt onser verblintheyt ende sendet ons een goet, geleert, geestelyc man, die onse oogen des verstants wil openen, ende wil ons leeren onderscheyt tusschen den nieuwen Goden ende den olden eewighen God, tusschen den nieuwen gheloove ende recht christelycken gheloove, tusschen de menschenleere ende geset ende der heyligher goddelycker schrift, —

wat geschiet dan? Also gheringhe [1] alsmen alsulcken ghewaer wort, so syn die kerckdienaers daerby, ende dat eerste dat si doen, dat is dat sy syn woorden verkeeren, ende van stonden aen vercondighen sy dat den nieuwen Goden, hoe datter een is, die hem verdriven wil. So comen dan die nieuwe Goden te samen, ende houden raet met malcanderen teghen hem, ende bedecken haer scalcheyt met den cleede Christi, ende gaen also opten predicstoel, ende dichten een geestelyck geschrey, ende bedecken haer scalcheyt met S. Peeter, Dominicus oft Franciscus, ende werden toornich ende verwoeden als bisinnighe ende dolle luyden, ende als si hem met Christo verweeren solden, so rasen si, ende bewysen haer als Belial, sonder schrift, sonder vernuft, onbescaemt. Ist niet een groote wysheyt ende const te roepen onder dat volc: het is een ketter, hy maect groot tweedracht, hi interpreteert oft wtleyt die scrift tot een valsch verstant, hi wil een nieu gheloove prediken? O lieve Heere God, dat arm gemeen volc verdrinct in die zee der menschelycker insettingen, aengesien dat die ypocriten so wreedelyc tegen uwe gheboden leven ende leeren! Item die kercdienaers, Papen ende Monicken, lopen onder dat ghemeyn volck ende spreken: Liever, wat holstu daer af, [2] wat meyndy dat daerwt comen wil? Men sal niet ter kercken gaen, men sal niet offeren, men sal niet biechten, men sal die gheesteliken haer goet nemen ende dootslaen (dat toch al gelogen is, want niemant alsulcks leert sonder onderscheyt!) wat segste daertoe? Niet, niet, int vier metten boeven! meynstu dat onse voorvaderen narren oft dwasen syn gheweest? dat si al verdoemt souden syn? Wat wil dese ketter nieus oprechten: ick wil by mynen ouden God (dat geestelyc recht ende ceremonien) blyven, ick blyve by mynen olden geloove, daer myn voorvaderen syn ghecomen, daer come ick oec! Die gemeyne man die alsulcke woorden hoort, denct: als die geestelicke daerteghen syn, wat wilstu daermede te doen hebben? wilt ooc bi den grootsten hoop blyven. Ende alsoo wort huyden dat woort Christi vervult: als die een blinde den anderen leydet, so vallen si beyde in den gracht."

[1]) Zoo spoedig, zoodra.
[2]) Wat denkt gij daarvan.

Tegen dit bedrog, waarmee de clerus het volk ten verderve voert, tegen dit voorwendsel der traagheid, om de Hervorming dewijl zij iets nieuws was zonder verder onderzoek te veroordeelen, is 't geheele boek van PAULUS ELIAE gericht. Hij zoekt te betoogen, dat wat men nu onder den ouden God en het oude geloof verstaat, in waarheid iets nieuws is, namelijk de kerkleer zoo als zij gedurende de middeleeuwen eerst werd vastgesteld, maar dat daarmede vergeleken de zoogenaamde nieuwe God veel en veel ouder, ja de God van 't evangelie en van de apostelen is. Zelfs hooger nog wordt dit bewijs opgehaald. »So wert in dit boecxken yerst begonnen die oorsake onser ellendes, blintheyts ende boosheyts, hoe dat ongeloove van Adam in ons geboren is, wt welcke wortel alle afgoderye gewassen is, ende door historien betuyget tbeginsel ende oorspronc van den afgoden, als Lucifer, Belus, Pallas, Juno, Venus, Saturnus, Jupiter etc. Ende na Christus geboorte de blintheyt der Joden. Daerna die Philosophen ende de ketters door valsche wtlegginghe der schriftueren. Ten laetsten een verheffinghe der creatueren boven God, door bedroch des duyvels, met berovinge des godlycken machts (so wy nu den Paus noemen), van welcken wt misbruyc synder officien die een dwalinge na den anderen opstaet in de gantse werelt, dat Christus byna al gansselyck verdreven ende onbekent is, ende den tempel te Rome altyt meer opgedaen, so met menigerley cermonien, vreemde godsdiensten, welcker geen eynde en is, als wy nu ter tyt mogen sien alle datghene dat te Romen geschiet, alsoo dat het niet onbillyc en is, dat men gheloovet, datter gheen ander Antechrist comen en sal, dan deghene die op desen dach te Romen regeert; want Christus noch syne Apostelen en hebben noyt alsulcken geboden gegeven noch gheleert, maer dicwils verboden ende vermaledyt."

Overeenkomstig deze schets geeft de schrijver een vrij uitvoerig overzicht van de geschiedenis, vooral van de geschiedenis der Kerk. Hij rekent dat haar verval begint »van die tyt des keysers Constantine, als die bisscoppen te Romen van dage te dage ryker werden," maar dat het voornamelijk toegenomen is »na Gregorius tyden, toen si dat boeck des Evangelies ganschelyc hebben toegesloten ende begonnen in der Vorsten hoven te converseren." Daar

nu juist ook van dien tijd af het grootste deel van »der kercken dienst" dagteekent, neemt hij er aanleiding uit tot een scherpe bestrijding der ceremoniën, die „in hemselven niets weert zijn, ooc en zijn die niet van nooden:" het Nieuwe Testament kent ze niet en de diepe allegorische zin van enkelen beteekent niets, als gezindheid en gedrag daarmede niet overeenkomen, zoodat het den paus volstrekt niet baat, of hij al op witten Donderdag de voetwassching onderhoudt, indien hij gedurende al de andere dagen van 't jaar een hooghartig dwingeland is. Hij besluit zijn eerste deel met de spottende opmerking: »daerom en ist niet onbillyck, dat van veel menschen die oude God, dat oude geloof, die oude leer gesproken [1] wort die nieuwe God, dat nieuwe geloof, die nieuwe leer, want als Christus selve quam syn woort vercondighen, spraken die Joden Mar. I: wat is dese nieuwe leer? ende desgelycken Paulus metten Atheniensen Act. XVII."

Veel beknopter is »dat ander deel des boucxs," waarin twintig stellingen voorkomen, ter juiste onderscheiding van den ouden en den nieuwen God. De eerste tot vierde, de achtste tot twaalfde, de vijftiende tot achttiende roemen de alles te bovengaande voortreffelijkheid der heilige Schrift; de dertiende luidt: »alle menschen op aertrijc sullen neerstich zijn om te leeren lesen ende schriven, sit anders mogelijck, dat een ygelic die Bibel, bysonder die heylighe Evangelien, dicwils ende menichwerven leze, voor hem ende sine kinderen ende sijn huysgesin, ende besonderling des heylighen daghes, want dat Evangelium is van die natuere ende heeft die cracht, hoe dattet een mensche meer leset meer begheeret, hoe dat men Christum beter leert verstaen ende crijgen in God een vaster geloove, ende wort meer beweget met liefde tot zijnen naesten, ende altijt crijcht hy meer liefde ende soeticheyt tot hemelsche dingen." Terwijl de vijfde geloof, hoop en liefde verheft boven alle ceremoniën (die nog eens in de zevende stelling veroordeeld worden), — de zesde op grond van Jo. IV: 24 het dagelijksch openstaan der kerkgebouwen overbodig noemt en de veertiende waarschuwt tegen de sofisterijen der scholastieken, bevatten

[1]) Genoemd.

de beide laatste eene tegenstelling tusschen een goed en een slecht prediker. De toepassing lag voor de hand; en dat menigeen hier te lande, die 't gros der geestelijkheid vergeleek met de nieuwe voorgangers der Sacramentisten, deze toepassing maakte, wie kan er aan twijfelen?

Van niet minderen invloed op 't geestelijk leven der bevolking was zonder twijfel een klein 8vo boekje van 118 bladzijden, getiteld: *Die principaele hooftarticulen van allen dingen die den menschen troostelic, nut ende van noode sijn te weten, wt die heylige scrift des ouden ende des nieuwen testaments, met grooter neersticheyt vergadert. — Item een Register van den principaelsten namen, steden, wercken, daer die heylige scrift af inhout, nae die ordinancie* A, B, C. Jaartal, naam en woonplaats van drukker worden niet opgegeven; de kleine, spitse, zeer kennelijke type wijkt geheel af van de lettersoorten op Nederlandsche drukkerijen in de eerste helft der 16de eeuw, voor zoo ver ze den bibliografen bekend zijn, gebruikt. Toch behoort het boekje zonder twijfel tot dien tijd [1] en is denkelijk ouder dan 1530. Even onzeker is de naam van den oorspronkelijken (hoogduitschen?) auteur en van den vertaler, die volgens de voorrede bl. 3, »dit boecxken in onse spraek heeft overgheset."

Overeenkomstig den titel is het geschrift gesplitst in twee deelen,

[1]) Zeker kwam het vóór 1546 in 't licht, toen het op den Index geplaatst werd. De verzekering van LE LONG, *Boekzaal* bl. 575 (vgl. zijn *Reform. van Amsterdam* bl. 469) dat het boekje met dezelfde letter zou gedrukt zijn, als de Bijbel door DOEN PIETERSOEN 7 Maart 1527 bezorgd, is geheel onjuist. Op deze uitgaaf passen ook de aanhalingen in 't register niet nauwkeurig. Eer de Schrift in verzen werd ingedeeld, drukte men den tekst doorloopend, maar plaatste om de veertien of vijftien regels op den rand een letter van 't alfabet in de gewone orde: zoo beteekende achter een tekst de aanwijzing b. v. Jes. LIII a dat dit woord in de vijftien eerste regels of Jes. LIII c dat het tusschen den dertigsten en vijf en veertigsten regel van dat hoofdstuk te vinden was. Soms nu brengt het Register een tekst tot de afdeeling *a*, die in den druk van DOEN PIETERSOEN onder de afdeeling *b* voorkomt of omgekeerd. Niet overbodig is het te herinneren dat alle bijbeldrukken van dien tijd (bij ROEMUNDE, LIESVELDT en VOSTERMAN) zulk een verdeeling op den rand hebben en dat de regels der klein-octavo formaten in lengte niet veel verschillen met de kolomregels der folio-uitgaven, zoodat de randletters *a*, *b*, *c*, *d*, *e* nagenoeg bij allen op dezelfde hoogte staan.

waarvan het *eerste* bl. 4—85 »een corte ende seer profitelijcke vergaderinghe der principaelste spraken der godlicker scrift" d. i. onder verschillende hoofden en onderwerpen, reeksen van daarop betrekking hebbende teksten bevat, en het *tweede* (ongepagineerd) op 23 bladzijden een bijbelsche naamlijst, waarachter nog 10 bladzijden inhoudsregister en opgaaf van »erroren" volgen. De vertaler betuigt dit werk te hebben ondernomen, om »die nootsake dat wi altijt van Gods woort spreken sullen ende in herte hebben; omdat die scrift profitelic, oock genoechlick is; omdat wie in die scrift alle dinc hebben." Riekt deze bewering reeds naar de »Luyteriaense dwalinge," ze komt op de volgende bladzijden nog veel duidelijker aan den dag. Hoe onschuldig 't moge schijnen eenige teksten bijeen te zoeken en ze onder rubrieken te rangschikken, reeds de keuze en de ordening dier rubrieken toont, welk een geesteskind de auteur is. Men oordeele. De zes eerste rubrieken luiden: »dat wi alle sondaers sijn van natueren; op des menschen vryen wille; teghen die valsche propheten ende godloose leeraers; hoe een evangelisch leeraer behoort te sijn; die wercken en maken nyemant rechtvaerdich; dat die rechtvaerdicheyt alleen wt dat gheloove coemt." Dan volgen er onder anderen rubrieken als deze: »tegen den wtwendigen dienst oft ceremonien; Gods woort en wort niet gepreect sonder oploop ende erghernisse; die christen sullen der predicanten leeringe oordeelen; dat Christus alleen onse middelaer is; men sal bidden dat die prekers stoutelic mogen vercondigen dat woort; oft eens anders gerechticheyt of geloove yemant vroom mach maken; God maect ons salich om sinen wil, niet om onse verdiensten, ende dat Christus gerechticheyt onse gerechticheyt is."

Maar bovendien worden hier en daar tusschen de teksten opmerkingen ingevlochten, die scherp tegen de kerkleer gekant zijn, b. v. omtrent het gebruik der Schrift bl. 19: »daer en is gheen dinc int evangelio, alle christen connent wel verstaen; so en sijnt anders niet dan boselen [1] dat sommige zeggen: men salt alle menschen niet openbaren wat die scrift in heeft;" over de heiligen

[1]) Beuzelingen.

bl. 14: »merct naerstelick aen, so sult ghi vinden dat die scriftuer alleen heyligen noemt dieghene, die hier op aerde noch leven in ghebot ende liefde: die heyligen (alse die scrift noemt) sijn noch sondaers;" over de waarneming van uiterlijke plechtigheden bl. 21: »Paulus verbiet ons *Col.* II en *Gal.* IV dat wie ons niemant consciencie en sullen maken laten van heilige dagen ende sabbatten, die nochtans gherekent waren onder die tien gheboden, die si *moralia* noemen: hoe eest dan waer dat sommige segghen, dat die geboden van wtwendich recht ende den wtwendigen godsdienst, dien si noemen *ceremonias*, alleen wech genomen sijn? naemlic want Paulus seyt 1 *Tim.* I dat den rechtvaerdighen d. i. den gheloovighen gheen ghebot gegheven is. Maer cortelic Christus volck is een goetwillich volck, welcke volc alle dinc doet, niet van gebots halven, niet om loon, niet om vrees der pinen, dan Gode ter eeren ende dancbaerheit, die ons sonder onse verdienste rechtvaerdich heeft gemaect." Dit laatste duidt reeds aan, hoe de schrijver over geloof en rechtvaardigmaking denkt, maar nog sterker laat hij zich elders uit, bl. 31: »Die wercken geven getuych van tgeloove ende maken ons seker, dat ons geloove recht is. *Matth.* VII spreect Christus, dat een goede boom brenct goede vrucht, ende wordt daerdoor bekent. Die boom en can niet goet geworden wt den vruchten, soe en connen wi oock niet goet geworden wt onsen werken; dan, als wi goet sijn sonder ons verdiensten door Christum geworden, so betoogen wi dat, gelijc wi te voren door quade wercken betoochden die boosheyt ons herten. Alsmen dan van die wercken spreect, dat wi sonder die rechtvaerdich worden, soe en willen wi dat niet, dat ons die godloosen oplegghen, te weten dat men niet goets en soude [1] doen, dan [2] dat wi daerom goet gemaect sijn, opdat wie goede wercken doen souden. Ghelijck men eenen onvruchtbaren boom wt een dorre landt wtplant in een vruchtbaer landt, om vrucht voort te brenghene (*Jerem.* XVII). Also lange als de boom stondt in die quade aerde, en conde hi gheene vrucht doen; also langhe als wi in

---

1) *Sollte,* moest.
2) Maar.

onsen Adam bliven, ist al quaet. Soo moeten wi verplant sijn ende wederom gheboren, *Ps.* I, *Jo.* III, *Eph.* II: wt ghenaden sijt ghi salich geworden door tgheloove, ende dat niet wt u, het is Gods gave; niet wt den wercken, opdat hem nyemant en beroeme. Want ghi sijt sijn werck ghescapen door Christum Jesum tot goede wercken, welc ons God te voren bereyt heeft, dat wi daerin wandelen souden. Leest dese een spraec, ende ghi hebt genoech." Men vergelijke daarmede wat op bl. 53 voorkomt: »Wanneer die scrift seyt, dat tgheloove maect rechtvaerdich, reyn, kinder Gods ende erfgenamen etc., so en spreect si niet van alsulcken geloove, als die godloosen hebben, maer van alsulcken geloove, dat van *die* natuere is, dattet altijt vrucht voortbrenget. Ende wanneer die scrift seyt: die wercken maken salich etc., so sullen wi verstaen: die wercken, niet die die ongeloovige met een wederspannich herte doen in geveynstheyt, om loon te hebben, om pine te ontgaen, maer die wercken, die wt een geloovich, vrolick, vrij herte comen, welcke bekent dat ons God alle dinc in ende doer Christum heeft ghegeven, ende eer wi yet ghedaen hadden. Sulcke mensche en can niet stil sijn; altijt doet hi wat hi mach, Gode tot danck ende eer, sinen naesten tot dienst, ende sulcke werken geeft [1] God, ja hi doetse selfs doer den geloovigen. Want nu tgheloove, dat een werck Gods is, sulcken aert heeft, dat si seker wercken voortbrengt, so en vraecht God daer niet na, oft hi tgeloove prijst, oft die wercken die daeraen hangen. Gelijck of yemant seyde van een vier, die warmte is so goet, oft dat licht, oft dat vier welcke altoos warm ende licht is."

Hoe de schrijver over 't gezag van den clerus denkt, blijkt wanneer hij na aanhaling van Hebr. XIII: 17 »sijt uwen voorgangers onderdanich ende doet u onder hen, want si waken," aldus vervolgt bl. 81: »merct dit sproecsken wel aen: ten eersten seit hi *voorgangers.* Daerom die een boose onchristelick leven leyt, dat is een achterganger, ten is gheen *prepositus*, matr een *postpositus.* Hoe sal hi dan sijn overheyt [2] met dese sprake moghen beweren?

[1]) Daartoe stelt God in staat.
[2]) Waardigheid, gezag.

ende hoe sullen wi schuldich sijn sodanigen ghehoorsaem te sijn, ten si dat hi ons Gods woort voorhoudet. Ten anderden seyt die sprake voergescreven: *si waken.* Die dan niet voer ons en waken, dien sij wi niet sculdich, so veel alst dese sprake aengaet. Niet dat wi die geestelijcke overheyt wech willen nemen, maer wi soecken se te bevestigen met claren spraken om die wederseggers. [1] Si moeten ymmer waken, sullen si oversten sijn, daerom heeten si wachters, biscoppen d. i. toesienders, want si daertoe sien sullen, dat niemant van den ondersaten dat broot en ontbreeke; daerom heeten si paters, d. i. die haer kinders bewaren; daerom heeten si proosten, d. i. voorghangers, dat haer leven si een spiegel, regel, exempel der ondersaten, also dat si mogen seggen met Paulo 1 *Cor.* XI: volcht mi na, gelijc als ic Christum navolghe." Evenwel 't celibaat rekende de schrijver volstrekt niet tot de plichten van den clerus; althans na Efez. V: 22 – 23 aangehaald te hebben, verklaart hij bl. 44: »dese sproken sijn aengaende alle menschen, si sijn ghehout oft ongehout: niet alleen (ja niet met allen) denghenen, die tegen den stroom wiilen swemmen ende vliegen sonder vloghelen." Sterker nog bl. 20: »een preker des evangelijs mach een huysvrou trouwen oft [2] hi wil, ende hi *moet* op sijn salicheit [3] trouwen, ist dat hi die gave niet en heeft, dat hi hem onthouden can."

Zelfs in het naamregister ontbreekt het niet aan kettersche opmerkingen. Zoo wordt b. v. achter den naam Helchius (Hilkia 2 Kon. XXII) aangeteekend: »och oft God gave dat alle heeren so neerstelic arbeiden voor dat woort Gods!" achter Joas (Josia 2 Kon. XXIII): »also gheringe [4] als hi dat boeck der wet gehoort had, heeft hi wechghenomen alle dat tegen Gods dienst was;" achter 't woord *propheteeren:* »ten is niet besonder sommige luyden werc, maer leeke luyden mogen dat oock wel doen, *Num.* XI. Och oft die tiden wederquamen, dat hem niemant en scaemde

---

1) Tegensprekers.
2) Indien.
3) Op verbeurte zijner eeuwige behoudenis.
4) Zoo spoedig als.

Gods woort te hooren van scoenmakers, peltiers, [1] dienstmaechden, leest *Act.* II ende *Joël* II." Waarlijk, na zulke opmerkingen gelezen te hebben, verwondert het zeker niemand, dat het boekje op den index geplaatst en in 's keizers plakkaat van 1546 met name verboden werd. [2]

Zóó rijk was op 't gebied der stichtelijke volkslectuur de toevoer van buiten 's lands. Maar aan oorspronkelijke werken ontbrak het evenmin. Gereeden aftrek vonden zeker nog altijd de *Sermonen van* NICLAES PEETERS en 't geschrift van JOANNES VAN GOCH *over de christelijke vrijheid*, [3] doch naast dezen ook wat GNAFEUS schreef, voorts de *Exposicie op credo*, de *Baruch*, de *Troostelijcke sendbrief* en eene uitvoerige *Postille*.

Wat GNAFEUS schreef: allereerst denke men daarbij aan de *Suverlicke disputacie tusschen die kettermeesters ende* JAN VAN WOORDEN, [4] een protest tegen Kerk en kerkgezag zoo vijandig als zich voorstellen laat, kettersch door ieder woord dat ze van PISTORIUS vermeldt, door 't armzalige van de tegenspraak der kettermeesters, ja door de voorstelling van zijn marteldood zelven. Misschien — 't is niet zeker, ofschoon om de vervolging deswegens ingesteld waarschijnlijk — misschien was ook de troostbrief van GNAFEUS aan een moeder, wier zoon de kloostergelofte gebroken had, in druk uitgegeven en verspreidde dit geschrift de overtuiging onder 't volk, dat het Godsrijk niet gelegen is in spijs of drank of de uiterlijkheden, waaraan de Kerk de zaligheid verbond. [5]

---

1) Bontwerkers.

2) Van daar is 't hoogst zeldzaam geworden. Een exemplaar berust ter koninklijke boekerij in 's Gravenhage.

3) Vgl. bl. 116 en 117 van ons eerste hoofdstuk. Ik noem hier niet bij *De gouden kroon van Maria* (bl. 51), omdat dit geschrift behalve op 't punt van den aflaat een »libellus superstitiosus" was, volgens REVIUS, *Daventria ill.* p. 202, van denzelfden auteur afkomstig, als die 't boekje van den Antichrist op last van den Gelderschen hertog tegen LUTHER schreef.

4) Waarvan in 't vorige hoofdstuk uitvoerig verslag is gegeven.

5) Twee andere geschriften van GNAFEUS komen hier niet in aanmerking: 't *Martyrium* PISTORII (voltooid 1 Dec. 1529) niet, omdat het tot den kring

In 1524 kwam denkelijk bij ADRIAAN VAN BERGEN, althans met de lettersoort van zijn nieuw testament (1524) gedrukt, uit: *Een schone exposicie ende verstant op* Credo in deum. *Ende op dat heylige sondaechse gebet. Dwelc allen kerstenmenschen noot is te weten.* [1] De omschrijving van het apostolisch symbolum beslaat 8 bladzijden, waarna met afzonderlijken titel volgt: *Een zeer schone ende devote contemplacie ende meditacie, op dat heyliche sondaechse gebet, dwelc onse heer Jesus Christus ons inder Evangelien geleert heeft.* Al blijkt de bewerker in dit laatste op het punt der transsubstantiatie zuiver rechtzinnig en verre van utraquisme geweest te zijn, als hij voorschrijft te bidden: »geeft ons u heylige vlees ende bloet in dye ghedaente des broots," — toch komt zijn ketterij maar al te duidelijk aan den dag in het Credo, terwijl hij betuigt: »ic geloove datter is opter aerden niet meer dan één heylighe ghemeyne kerstelike kercke, diewelcke niet anders en is dan die ghemeynscap oft die vergaderinghe der heyliger ende vromer gelovige menschen opter aerden, diewelcke selve door den heyligen geest vergadert zijnde, onderhouden ende geregeert wordt ende dagelicx in den sacramenten ende woorden Gods gemeerdert wort. Ik gelove datter is in deser selver gemeynscap ende nergens

---

der geleerden beperkt bleef; *Een troost ende spiegel der siecken* niet, omdat het eerst in 1531 uitkwam, al was 't reeds vroeger opgesteld naar luid van de voorrede voor de latere uitgaven: »als ic nu in dit clooster wesende" d. i. in de drie laatste maanden van 1525 »overleyde, wat een bedroefde tijt dat daer voorhanden was, overmits de groote vervolginghe in Nederlant ende de grouwelicke bloetstortinge der oproerische boeren in Overlant, waerdoor veel bedroefde weduwen ende weesen gemaeckt waren, so hebbe ik dit boecxken aldereerst uit der heyliger Schrijft te hoope gebracht, om miselven ooc te troosten ende des duivels rijc (die my om een troostlijck briefken also seer dede vervolgen) een afbrekinge te doen. Dat dit boecxken daerna terstont in druc gecomen is, dat is buyten myn weten ende willen geschiet want het was also niet ghemaect, alst sijn soude om te drucken. Nochtans heeft het vele vruchten gedaen ende veel goede lieden tot kennisse der waerheydt ghebracht. Hetwelcke ic daeruit wel afnemen can, dat dit boecxken menighmael is herdruct geweest, ende een van den boecdruckers" (ADRIAAN VAN BERGEN?) »daerom onthooft is." *Terstond*: naar zijne gewoonte overdrijft GNAFEUS een weinig, want het hield bijna zes jaar aan eer de oudste druk verscheen.

[1]) Een onvolledig exemplaar daarvan is gebonden achter 't genoemde n. testament op de Bibl. der Maats. van Letterkunde te Leiden. *Catal.* I bl. 162.

anders vergiffenis der sonden, ende dat buten haer nyemant vergiffenis der sonden gecrigen en can, hoe goet oft hoe groot dat zijn wercken zijn mogen. Ende oec dat niemant belet worden en mach van vergiffenisse der sonden te vercrigen, hoe grote oft hoe menichfuldich dat oec die sonden zijn mogen, also verre als hij in dye voerscreven gemeynscap blijft, derwelcker ghemeynscap Jesus Cristus die slotelen geeft ende spreect int evangelie Matthei int XVIII capittel: wat ghilieden sult binden opter aerden, dat sal gebonden zijn in den hemel. Gelijc hi oec den eenigen Petro te kennen gaf, beduyt in die eenige kercke, Mathei int XVI cap., wat ghi sult binden etc."

Een geheel andere toon dan deze vrij bedekte en bescheidene polemiek, heerscht in het vertoog; *Van den propheet Baruch*, 24 bladz. groot, onder de motto's Exod. XX : 4, 5*a* en Jo. IV : 22, 23, zonder naam van schrijver of drukker, zonder jaartal of plaats van herkomst, maar denkelijk door NICLAES VAN OLDENBORCH te Emden in dezen tijd uitgegeven.[1] Het distichon aan 't slot teekent zeer juist den inhoud; 't luidt:

O mensche wilt u wachten voor afgoderije groot ende cleene,
Uwen Heer, uwen Godt aenbidt, ende dient alleene.

Hoe vreemd het klinke, dat de auteur bij den aanhef zich den ezel van Bileam noemt, die in weerwil van zijn meester moest spreken, toch schuilt er in die betuiging deze waarheid: hij spreekt omdat hij niet anders kan, omdat het gevoel van verontwaardiging hem te sterk is, dan dat hij zou kunnen zwijgen. De bekende strafrede tegen de afgoderij en den beeldendienst der Israëlieten in 't VIde hoofdstuk van het boek Baruch geeft hem een welkome gelegenheid tot eene hevige boetpredikatie, waarbij hij zich nu en dan ook over de noodzakelijkheid van gebed en geloof, het eenige

[1]) In den meergenoemden bundel van de bibl. der Maats. van Letterk. te Leiden (*Catal.* I bl. 182) is er een exemplaar van deze uitgaaf. Een herdruk daarvan, onder den titel: *Den propheet Baruch seer schoon uitgheleyt* bezorgde HANS DE BRAEKER te Wezel in 1558 in een bundeltje van drie tractaten, waaronder 't het tweede is. Vgl. SCHULTZ JACOBI t. a. pl. bl. 33.

middelaarschap van Christus, de dwaasheid van vasten, van kloostergelofteu, van heiligen-mirakelen uitlaat. Tot proeve zijner waarschuwing tegen de vereering van de heiligen en tegen hunne vermeende wonderkracht, strekke het volgende, met terugslag op 't geen Baruch aan de afgodendienaars in Israel verweet: »ditselve mocht men oock nu ter tijt wel tot onsen aenbeders der beelden segghen, die ooc noch spreken noch ghesproken en connen, ende gaen daer nochtans toe om hulpe, gelijck si daertoe gheleyt worden midts inghcven des Duyvels ende valsheyt der menschen, meynende dat die heylighen haer door die beelden sullen helpen ende haer dat cruyce van siecten oft andere tegenheyt afnemen, dat haer God opgeleyt heeft, recht oft die lieve heylighen teghen God waren ende teghen sinen wille deden, welcke eene groote cleynicheyt[1] ende onneere den heylighen is ghedaen, daer si se mede meynen te dienen. Ende is niet een groote sotheyt, dat yemant meyndt die heylighen gheerne souden hebben, dat men haer beelden besocht, die houten ende steenen zijn, oft haer ghebeenten, die aerde zijn, daer sy den doot om ghestorven zijn, dat sy alsulcs selve niet en hebben willen doen? Also hadden si ooc liever, dat wy ons eer lieten branden, dan wy ons daertoe lieten brenghen, dat wy haer beelden ende beenen besochten. Wat is haer daer doch mede beholpen? Daer wort nu also groote afgoderije mede ghedaen, als oyt metten afgoden der Heydenen, ja vele meer. Nochtans zijn die lieden alsoo sot ende dulle, dat zij die beelden omdragen, haer keerssen ontsteken, met fluweel, silver ende gont vercieren, ende laten die levendighe heylighen naect gaen ende hongher lijden. Siet, en is dat niet vele meerder afgoderije, dan die Heyden oyt hebben ghedaen? ende wi heeten nochtans Christenmenschen, ende meynen die heylighen daermede te eeren ende daermede te verwecken, dat sy ons verbidden. Ick segghe u voorwaer, sy roepen vele meer wrake over ons, dat wijse aldus onteeren met onsen eeren, maer Cristus seyt, dat wi ons die levendighe heylighen te vrinde souden maken met dien tijtlijcken goede, opdat si ons in die eeuwighe tabernakelen ontfanghen.

[1]) Minachting.

»Die beloeften der bedevaerden, ende die doode heylighen te besoecken, welck puer afgoderije is ende coemt wt eyghender liefden, omdat si daer yet mede verwerven willen, dat hem profitelick is, als ghesontheyt, rijcheyt, kinderen ende derghelijcken. Daer speelt die duyvel dan te deghe mede, ende maect de lieden sieck oft quetse,[1] also langhe totdat si van den almachtigen God tot die doode heylighen oft tot houten ende steenen beelden loopen, die dienen ende aenbidden, ende dan trect die duyvel zijn siecte weder af oft hy hout op te quetsen. Ende dan meynen die sotte menschen, dat die santen oft beelden miracule hebben ghedaen, ende ghelooven dan daerin; ja si hebben alsulcke miracule ghedaen. dat si van eenen gheloovighen mensche eenen aenbeder der afgoden hebben ghemaect, ende van Gods dienaer ende kint een duyvelsdienaer ende kint! — — Die God liefheeft, die sal hem liever ghetroosten een siecte oft crancheyt te lijden ja rasende te worden, dan die afgoderije te doen, ende dan hem een stuck van den duyvelschen stoole[2] in zijn hooft laten nayen ende die duyvelsche boeten te houden. Het is te verwonderen, dat die lieden dat tastelick bedroch niet en mercken. Wat doense doch in Westfalen ende ander landen, daermen van Sinte Hubrecht niet spreken en weet? Het en is niet dan ongheloove: ende omdat se ghelooven, dat si rasende souden worden, waert dat si die boete niet en hielden, soe gheschiet hem na haeren gheloove. Oft het zijn natuerlijcke siecten oft crancheden, die men met natuerliken consten remedieren kan, als God belieft, gelijck die man sinte Cornelis, sinte Gieleyns, sint Jans siecten heet. Die heylighen en zijn soo wraecghierigh niet, dat si die menschen souden plaghen. Maer die duyvel doetet, omdat hij die menschen van den levendighen heylighen, arme behoeflike menschen ende heylighen, tot die doode heylighen soude trecken, die men in hongher ende dorst, hitte ende coude, ghevanghen ende naect ende bloot heeft ghelaten, doen sy hier leefden. Ende nu si doot zijn, soo besoect mense, soo behangt mense met silver, gout ende fluwel ende costeliken

[1]) Kwetst, verwondt hen.

[2]) De stool van S. Hubertus wordt bedoeld. Zie *Studiën en Bijdr. Hist. theol.* I^e Dl. bl. 156.

cleynodien, als sy dies niet en behoeven. Ende die ander levende, arme heylighen diet behoeven, die laet men naect ende bloot in hongher ende dorst gaen."

Niet minder krachtig ijvert hij voor de christelijke vrijheid. »Recht oft", schrijft hij, »ons Christus niet vrij gemaect noch vrijgecocht en hadde, laten wi onse conscientien weder tot sonden verbinden, met spijse ende dranck, op dese off op die daghen ende tijden. Ja op dien dach dat Christus onze vrijheyt heeft ghecocht ende betaelt, teweten op den vrydach, soo laten wy onse conscientien tot sonden verbinden, waert dat wy op dien dach vleesch aten, ende wilden Christo daer eer ende dienst mede doen, dat wy sonderlinghe op dien dach slaven wierden, als hy heeft gewilt ende bewesen, dat wy vry souden zijn. Recht oft zijn eere waer, dat wy teghen sinen wille deden, ende verloochenen die vryheyt, die hy ons op dien dach met sinen costeliken bloede ghecocht heeft, welc also veel geseyt is, als oft zijn bloet niet costelic noch goet ghenouch en waer geweest, om ons vry te coopen. En is dat niet een rasende onsinnicheyt ende duyvelsche blasphemeringhe? ende een groote tastelike blintheyt dergheender die gheschandalizeert worden, alsmen der vryheyt die ons Christus gecocht heeft op dien dach gebruyct? op dien dach soude ment toch aldermeeste ende vrylicste doen, omdat men Christo dancbaer mocht zijn, dat hi ons gheender dienstdeernen kinderen en heeft ghemaect, maer der vryer vrouwen."

Bij 't zien van zoo veel heftigheid in 't bestrijden, is 't inderdaad een verademing nu en dan een zachtere opwekking te vernemen tot het aanroepen »van 'sHeeren naem mitter herten, niet op onse verdiensten, een vastelyck ghelooven ende betrouwen op sijn goetheyt, heylicheyt, duechden ende ghenade, als oft wy die in onsselven hadden," — of ook indachtig te worden gemaakt aan het woord des evangelies: »nu roept ons Christus selve tot hem te comen segghende: comt tot my alle die arbeyt ende belast zijt, ende ick sal u rust gheven. Siet, hy en heet ons niet alleen tot hem comen, als wy ontlast zijn van sonden ende puer ende suyver, maer als wy aldermeest ghequelt ende bestreden worden ende ons aldermeest sondichste ghevoelen, dan heet hy ons tot hem, ende

niet tot die santen te loopen. Waeromme en willen wy dan niet door Christum alleen totten Vader gaen, ende noch ander middelaers soecken?"

Van dezelfde pers (die van NICLAES VAN OLDENBORCH) omstreeks denzelfden tijd is nog herkomstig: *Eenen troostelijcken sendbrief, voor allen die om der waerheyt, ende om Christus naem vervolcht worden*, met de motto's Matth. V: 10—12, 1 Petr. IV: 14a, ald. 15—17, Hebr. XII: 1b, 2 en het onderschrift àan 't eind Jo. XV: 20, 21, maar zonder eenige nadere aanduiding.[1] 't Is een uitnemend geschrift, keurig van stijl, waardig van toon, bijbelsch van kleur, evangelisch van inhoud. Een enkel maal moge de schrijver zijn anticlericalen spotlust niet kunnen bedwingen, als hij van de varkens zegt: »sy leven na haer welbehaghen ende sy hebben alle dagen haren besetten cost, alsoo wel *als eenich canonic*", — maar 't is ook niet meer dan ééns. Uit den geheelen brief ademt een geest der berusting, des geloofs, der innigste godsvrucht, die zelfs nu weldadig aandoet, — hoe veel te meer de eerste lezers, tot wie dit schrijven gericht werd te midden der bangste vervolging. De lijdzaamheid hier aanbevolen is geen lijdelijkheid: »dit en segghe ick u niet," betuigt de schrijver, »om u te leeren God te terghen oft om de middelen te misprijsen, die hy ons ghegheven heeft, dewelck hy wilt dat wy ghebruycken, want de saken te misprijsen ende de middelen te verworpen, die ons God verleent, en soude geen werck van gheloove, maer eer God ghetercht zijn. — Laet ons de middelen, die ons God geeft, altijt waernemen waer wy cunnen, ende laet ons die gebruycken, opdat wij God niet en verworpen in zijn creaturen, maer laet ons de creaturen oock tot synder eeren so ghebruycken, dat wy daer God den

[1]) Van dezen oudsten druk bezit de bibliotheek van Letterkunde te Leiden een onvolledig, van een lateren (behoorende als *derde* tractaat bij den reeds genoemden bundel van HANS DE BRAEKER 1558) een compleet exemplaar (*Catal.* III bl. 61). Op den titel af zou men kunnen gissen dat dit tractaat een vertaling was van LUTHER's *Missive allen den, szo von wegen des wort Gottes verfolgung leyden, tröstlich*, maar de inhoud wijst het tegendeel uit. Evenwel of het toch niet eene overzetting is durf ik niet beslissen; voor als nog, zoolang geen hoogduitsch origineel mij wordt aangewezen, plaats ik het onder de oorspronkelijk nederlandsche vlugschriften.

schepper niet en mede vertoornen, noch datter ons herte niet heel op en ruste, noch oock niet heel af en mishope, vastelyck op God betrouwende, dat hijt beschicken sal, so alst best is."

Woorden van echt apostolischen troost bevat reeds de aanhef: »ist dat wy leden van Christus lichaem zijn, so en dorven wy ons niet verwonderen, als wy, zijne leden, zijns lijdens ende cruys deelachtig zijn: want willen wy met hem verblijden, so moeten wy met hem lijden. Ende nu hy ons hooft is ende wy zijne leden, so en mach thooft niet door den eenen wech ende de leden door eenen anderen gaen, maer het gheheele lichaem met alle de leden moet den hoofde volghen, dwelcse beweecht ende gheleydt. Ist dan dat onse Hooft met doornen gecroont is gheweest, so en cunnen wy aen dlichaem niet ghesyn,[1] ten sy dat wy datselve mede ghevoelen, ende deselve smerte ons ter herten gae. Ist dat onse Coninck ende Heere al naect gheslaghen, bebloet, bespot, bespoghen ende opghehanghen is aen de galge des cruys, so en moghen wy hier in dese werelt oock altijt niet hebben ons hertsghenuchte in wellust ende brasserijen, ghelijck de rijcke vrecke. Ist dat onse Heere Jesus Christus in zijn aldermeeste lijden, nadien hy alle zijn precioos bloet wtghestort hadde, doen hy zijnen gheest in des Vaders handen gaf, niet en hadde een luttel waters te drincken, maer werdt met azijn, galle ende myrrhe ghelaeft, waerom ghevet ons dan vremt, dat wy dagelijcx onsen soeten dranck niet en hebben, met alle leckerheyt van spijsen, om den wellust des vleeschs te versaden? Alle hetghene dat wy lijden moghen is oock seer cleyn, te ghelycken by tghene dat onse Heere voor ons gheleden heeft; dewelcke, de broosheyt ons vleeschs wetende, en leyt ons gheen swaerder pack opten hals, dan wy ghedraghen en connen."

En later: »tis een cleyn sake van alle tgene daer ons vleesch so grooten werc afmaect ende so seer af grouwelt ende vreest, want den tegenspoet ende den wellust deser werelt haestelyck voorbygaet, maer het quaet dat den wellust medebrengt ende de blijdschap die den tegenspoet medebrengt, die blijven eewelijck. Der booser gheluc duert eenen cleynen tijt ende verwelckt terstont als een bloeme: maer der goeder bedructheyt verandert altijt in blij-

[1]) Tot het lichaam niet behooren, daarvan geen leden zijn.

schap sonder eynde, ende dese sullen lachen, als de quade huylen ende knerseltanden sullen. Het is behoorlijc dat wy elc een deel van den kelc drincken, die ons de Heere schenct, maer de quade sullen der den ghist af moeten drincken, die haer seer bitter sal zijn. Aldus laet ons doch verheugen in onse benautheyt, versekert zijnde dat de Heere ons niet verlaten en sal, maer gelijc hy Noë inder arcken bewaerde ende de kinderen van Israel in Egypten, also sal hy nu oock barmherticheyt doen met zijnder Kercken. Christus heeft wel toegelaten, dat het schip daer hy ende zijn apostelen in waren van den onweder ende baren der zee overvallen werdt, maer hy en liet se niet verdrincken. Hy mach zijn Kercke oock wel eenen tijt lanc laten benauwen ende donweder ende zee toelaten om te bestormen, maer als hijt haer verbiedt, dan sullen sy terstont moeten aflaten ende zijnder stemmen ghehoorsaem zijn, diet al in zijnder hand besloten heeft. Daerom als wy ons int midden der zee van deser werelt van alle canten benaut vinden met de baren der tribulatiën, so sullen wy met de apostelen tot Christum roepen: Heere helpt ons. Men sal op de menschen ons betrouwen niet setten, want sy den wint niet bedwingen en connen noch de zee, maer God alleen, die alleen almachtich is, dien alle creaturen onderdanich zijn, denwelcken niemant wederstaen en can.

»Daerom moeten wy altijt sonder ophouden bidden, dat de Heere tgheloove in ons vermeere, door dwelcke wy de werelt verwinnen, door dwelcke ons gheen dinck onmoghelijck en is, door dwelcke wy ghesterct worden, so dat wy vier noch sweert en ontsien van de vianden der waerheyt, die niet staen en sullen connen voor daensicht Gods, dewelcke een verslindende vier is. Ende dat wy so vervaert zijn van de vervolghinghe ende het lijden deser werelt, en coemt anders nerghens door, dan dat wy niet en gelooven, noch God en betrouwen, dwelck de sake is dat wy dus leven ende verscrict zijn als sinte Peeter, die in der noot de stormen ende den wint meer aensach dan Christum, so dat hy begonste te sinken, omdat het aen zijn gheloove ghebrack. Laet ons dexempel der eerste Christenen navolghen, die nerghens el [1] dan tot

[1]) Anders, elders.

Christum haer toevlucht en hadden, voor denwelcken sy haer ghebet deden, dwelcke so crachtich was, dat de aerde ende het fundament der ghevanckenis beweechde, ende de poorten opghinghen,[1] ende de ketenen daer sy mede ghebonden waren werden los. — Dit is al tot onser leeringhen ghescreven, opdat wijt gewillichlijck van den Heere souden nemen, alsser sommighe van ons vervolcht oft ghedoodt worden, ende opdat wy den Heere souden bidden sonder ophouden voor deghene die vervolcht worden, dat sy haer hope vast op God setten ende dat hy zijnder armer Kercken wil ontfermen ende dat hy ons volstandich int gheloove gheve te volherden totten eynde toe. Ende ist dat wy Christus navolghers zijn, so weet sekerlijcken dat de Heere niet min zijn macht ende goedertierenheyt teghen ons bewijsen en sal dan hy tot dier tijd ghedaen heeft. Ist dat hem belieft dat wy lijden soo sal hy ons verstercken ende standachtich maken, om te volherden int belijden zijns heyligen naems. Ist dat hy ons noch wilt besigen, so sal hy wel eenich middel weten, om ons te verlossen wt de handen onser vianden. Hy sal eenighen Moyses seynden, oft de herten der Coninghen ende Princen beweghen, ghelijck hy Cyrus dede, om zijn volc weder vrij te maken wt der ghevanckenisse van Babyloniën. Maer aenghesien dat niemant de herten der Princen in de hand en heeft, dan God almachtich, so moeten wy tot hem keeren ende hem sonder ophouden aenroepen, om ons wt alle noot te helpen: want ten sy dat hy beware, so arbeyt men te vergeefs, ende wil hyt doen, so en cant niemand beletten." Waarlijk, indien eenige zendbrief den naam van »troostelijck" verdiende, deze droeg dien met recht en moet menigen zwaarbeproefde verzoend hebben met zijn lijden en met zijnen God!

Een geheel andere toon heerscht in de *Postille op de Epistelen ende Evangelien van allen Sondagen ende sonderlinghen heylich dagen des gheheelen jaers*, een kleinen foliant in twee afdeelingen door ADAM VAN LANGENDORFF te Bazel ten jare 1528 uitgegeven. Wèl ademen voorrede en naschrift een vrijen, evangelischen geest, maar de preeken, ver van de frischheid aan het gelijksoortige

[1]) Opengingen.

werk van NIKOLAAS PETERS eigen, dragen meerendeels een scholastieke, middeleeuwsche kleur, met groote overhelling tot allegorie en mystiek. De bestrijding der kerkleer is allerheftigst en ontaardt in allerlei scheldwoorden. Opmerking verdient vooral de voorstelling van 't avondmaal, dat namelijk de geloovige bij die plechtigheid 't vleesch en bloed van Jezus Christus ontvangt en in zich opneemt, zoodat ze een volkomen gemeenschapsoefening met Jezus is, waardoor hij al diens verdiensten en de door hem verworven voorrechten zich toeëigent en in geheele eenheid met hem verbonden wordt, maar ook zijnerzijds de verplichting aangaat, vleesch en bloed, al wat hij heeft en al wat hij is, mede te deelen aan de broeders en zusters.

Misschien behoort nog tot dit tijdperk een tweetal tractaten: *Christelijcke onderwysinge tot den rijcke Gods* en *Der waerheyt onderwijs wt de heylige Schrift vergadert,* [1] — maar wie zal 't beslissen, zoolang er, gelijk nu, geen exemplaren van gevonden worden? [2] Omtrent een paar anderen, welke deze of gene, op grond der onduidelijke aanwijzingen van sommige schrijvers, allicht tot dit tijdperk zou kunnen brengen, bestaat die onzekerheid niet, — zij behooren tot later tijd: *De fonteyne des Levens — ghetoghen wt de H. Schriftuere,* waarvan de oudste uitgaaf door een franciskaner werd opgekocht, om verbrand te worden, [3] draagt in de

---

[1]) Ze komen onder n⁰. 938 en 939 voor onder de octavo's van LE LONGS *Catalogus.*

[2]) Evenmin trof ik ooit eenig exemplaar aan van 't mij geheel onbekende boek »*Scutum fidei*, in duytsche *den schilt des geloofs*" dat, volgens 't *Aflezingsboek* B in 't archief te Leiden, den 8en Januari 1530 uitdrukkelijk verboden werd, omdat, schoon daarin »geallegeert worden die oude doctoren, tracterende van den gelove, wercken ende gheestelicke eetinghe" van 't avondmaal, daarin niet gemaakt wordt »mencie van de sacramentele aetinghe ende gelove."

[3]) HENRICUS ANTONII NERDENUS zegt er van in zijn reeds vaak aangehaalde opdracht: »Colliguntur in libellum sententiae evangelicae maxime insignes, nomen fit: *Fons vitae* a variis certatim typographis excusus. —— *Fontis vitae* libri, qui praeter consolatoria maxime dicta Scripturae nihil continebat, a franciscano Brabanto eam ob causam Amstelodamum, ubi primum excusus erat, profecto universa empta exemplaria comburuntur. Sed mox variis in locis recuditur." Hieruit ontstond het bericht van BRANDT, *Hist. der ref.* I bl. 106, LE LONG, *Amst.* bl. 480.

voorrede den datum 4 Augustus 1533; *Vanden Geloove ende Hoope noch van de liefde Gods door* YSBRAND SCHOL, *priester te Amsterdam*, verscheen bij JAN SYVAERTS *dye cropel* te Amsterdam in 1534.[1]

Meermalen werd reeds melding gemaakt van liederen, die tegen de Kerk of hare dienaren gericht de nieuwe gevoelens onder 't volk verspreidden en »achter strate" gezongen werden. Zoo klaagde broeder SPRUYT te Amsterdam over »diffamatoire cantilenen";[2] zoo vond de schout van Gouda, die den boekenventer MARTIN gevangen nam, »onder hem zeker fameus liedekyn, twelck hy dyckmael gelesen hadde";[3] zoo zong CLAES HENRICXZ. in 1526 te Hoorn een lied »tot illusie ende bespottinge van de ceremonyen ende loeflycken gewoenten vander H. Kercke."[4] Evenwel van al deze »leysenen", zeker de vluchtigste van de vliegende blaadjes dier dagen, zijn niet anders overgebleven dan het lied op den marteldood van WENDELMOET CLAASDOCHTER, enkele zangen van den Delvenaar DAVID JORISZOON en het vooral later zeer veel gezongen lied, aanheffende: »ick arm schaepken."

Wat het eerste betreft, het lied op den marteldood van WENDELMOET (20 November 1527), 't bevat, zoo als gewoonlijk met

---

[1]) LE LONG, t. a. p. bl. 481 (vgl. zijn *Catalogus* n°. 730) waar hij medegedeelt dat het tractaat veel »tegenstrydige leeringen tegen de R. Kerk" bevat. Zijn woorden werden, alsof ze den *titel* van 't boekje uitmaakten, nagedrukt door PAUW, a. w. bl. 315. De bewering van MONTIJN (a. w. I. bl. 206): »MATTHEUS GROM schreef over gelove, hope en liefde", — weet ik niet anders te verklaren, dan dat de Antwerpsche drukker MATTHIAS CROM het boekje op bestelling van den boekverkooper JAN SYVAARTS *den kreupele* bezorgde. Deze althans maakte meer van vreemde drukkerijen gebruik, b. v. van de Delfsche van CORNELIS HENDRIKS in 1530 voor een *Psalterium*, waarbij hij als JOANNES SEVERI *claudus, super antiquum pontem*, wordt aangeduid.

[2]) Zie het vorige hoofdstuk.

[3]) *Crimineele sententiën 's Hofs van Hollant* 1505—1529 f°. 163. Vonnis van 8 October 1525.

[4]) *Eerste, outste register van resolutiën* (op 't archief te Hoorn) op 12 Augustus 1526.

deze volksgezangen 't geval is, een berijmd verhaal van enkele bijzonderheden aangaande haar verhoor en haar uiteinde, maar toch ook coupletten wèl geschikt om de trouw der Sacramentisten aan hunne belijdenis te sterken, [1] b. v. reeds de aanhef:

De Heer moet zijn ghepresen
Van zijn goedertierenheyt,
Dat hy altijt wil wesen
Bij die nieu zijn verresen
En hebben tquaet afgheleyt.

Dit machmen claerlijck sporen
Aen die vrouwe Weynken Claes,
Wt God zijnde gheboren,
Wiens woort sy had vercoren,
Tot haerder troost en solaes.

Of het gedeelte van hare belijdenis voor de rechters:

»'t Geen dat ick heb gesproocken
»Blijf ick vast by," heeft sy verclaert.
Sy mochten tvyer wel stoocken,
Om branden ende roocken:
Sy was daer niet voor vervaert.

Hy seyde: »Ghy moet sterven,
»Ist saeck dat ghy hierby blijft!"
Maer om 't Rijck Gods te erven
En die croon te verwerven
Was sy door Gods cracht gestijft.

Een wasser, die daer taelde, [2]
Vraechde noch vant sacrament,
Daerop Weynken verhaelde:
Dat [3] meel was, dat men maelde,
En tbroot, een duyvel blent.

Dus ist oordeel gegeven,
Dat sy sou worden verbrant,
Maer, duer Gods geest gedreven,
Gaf sy willich haer leven
Over in des Heeren hant.

Of ook de sterksprekende slotregels:

De buel trat aen om worgen:
Doen sloot sy haer oogen fijn,
Hebbende int hert verborghen
Een trooster, niet om sorgen,
Verlangende thuys te zijn.

Dus lieffelijck ontslapen
Is Wendelmoe in den Heer;
Maer monicken en papen, [4]
Die naet Christenbloet gapen —
Versaet worden sy nemmermeer.

Het liedeboek van David Joriszoon [5] bevat acht stuks van zijn hand, die vóór 1531 of in dat jaar zijn vervaardigd, en één van

[1]) Ik deel hier den tekst mede volgens de uitgaaf in *Het offer des Heeren*, 1570.

[2]) Talen = zeggen. [3]) Voor *dattet* = dat het.

[4]) Niet overbodig is het te herinneren, dat *papen* destijds geen scheldwoord maar de gewone benaming voor geestelijken was.

[5]) *Een geestelijck liedt-boexken deur* D. J. 't Eenige mij bekende exemplaar berust ter koninklijke boekerij te 's Gravenhage.

MICHAEL JANSZOON [1] met het jaartal 1531. 't Zijn stichtelijke rijmen die tot bekeering en een vromen levenswandel, vooral tot geduld en lijdzaamheid onder de vervolging opwekken, kennelijk afkomstig van een niet-katholiek, maar toch vrij van rechtstreeksche polemiek tegen de kerkleer. Zóó luidt b. v. een eerst en een laatst couplet bij MICHAEL JANSZOON:

Hoort doch alle in deser tijt,
Ghy mannen ende vrouwen!
Laet ons gaen mit groot jolijt [2]
Handen ende knien vouwen,
Ghelijckelijck mit Godt,
Ende sien op zijn gebodt:
So werden wy nieu herbooren
Al in den geest:
Dies niet en vreest,
Want Christus heeft ons wtvercoren.

Prince, [3] maeckt u herte reyn
Ende wilt leven na den geeste;
Hoort Godts woort, al schijntet kleyn;
En sterft niet in dit foreeste; [4]
Maer wordt een kindt in God;
Hebt lief die u bespot;
Deur vervolch [5] werden wy herboren!
Doet men u last,
So staet vrij vast:
Want Christus heeft ons wtvercoren.

Zóó vermaant DAVID JORISZ. in een lied van 1530:

---

[1]) Verscheiden personen van dezen naam komen in dien tijd voor: wie deze was blijkt niet. Een daarbij gevoegd lied is van ANNEKE N. afkomstig; NIPPOLD, *David Joris von Delft* II s. 60 gist dat ze dezelfde is als ANNEKE JANS van den Briel, martelares te Rotterdam in 1539.

[2]) Vermaak, welgevallen.

[3]) In de Rederijker-kamers sprak men bij een refereindicht, zoo als dit lied is, in het laatste couplet den prins d. i. den voorzitter der kamer aan. Dit gebruik is ook hier gevolgd, gelijk in alle dergelijke gedichten van dien tijd, schoon ze niet in eene Rederijkers-kamer gelezen werden.

[4]) Foreest, het Fransche *forêt*, erlangde bij de Rederijkers de zeer wijde beteekenis van *plaats* of *oord*. Hier: sterft niet in deze wereld, sterft niet den geestelijken dood.

[5]) Vervolging.

Wel op wacker, alle menschen!
Staet op van sonden, Christum aenschouwt;
Verlaet al u quade invencen; [1]
U Heer, u bruydegom vast betrouwt.
't Lam is bereyt, scheyt daervan niet,
Hier wel op siet:
't Is hier een kleine vreucht na mennich verdriet.

Beurt op u harten, aenhoort noch meere,
Doet waerde vruchten penitentie bloot, [2]
Verlaet die werlt ende volcht Gods leere,
Sterft u vleysch ende syn begheerlijckheit groot.
's Werlts wellusten nu doch vliet,
Hier wel op siet:
't Is hier een kleine vreucht na mennich verdriet.

Maar soms mengt zich daaronder een hevige klacht, die van tegenstand en vervolging spreekt, als in 1531:

't Is huyden den dach van salicheydt,
U herten bereidt,
Ghy vreemdelinghen in der aerden eenpaer [3]!
Doet u pelgrimagie sonder verbeydt;
Den wech die u leydt
Tot dat landt van ruste ende vrede voorwaer,
Wandelt sonder vaer.
Die gerechtighe beswaert,
In den dach verclaert
Werdt, [4] nu verdruckt, van die werlt benijdt,
Hy sal noch triumpheren, als kompt de tijdt.

Doet u die werelt groot ghewelt,
Die sondichste scheldt, [5]
Achtet niet, want u Heer is so gheloont:
Het wert u te voren al ghespelt,
Die daer sijt ghetelt, [6]
Van eewicheyt daertoe gheeroent,
In den tyt vertoont.

[1]) Inventien, vindingen.
[2]) Brengt vruchten voort der bekeering waardig.
[3]) Te zamen.
[4]) De rechtvaardige, nu met allerlei lasten bezwaard, wordt te dien dage verheerlijkt.
[5]) Al scheldt en smaadt u de zondigste, de meest goddelooze vijand.
[6]) Bij God geteld d. i. uitverkoren.

Die gerechtighe beswaert,
In den dach verclaert
Werdt, nu verdruckt, van die werlt benijdt,
Hy sal noch triumpheren, als kompt de tydt.

Toch getuigt de toon der volgende regels, in 1529 gedicht, van vrij wat banger lijden:

Bevinghe ende angst heeft mij nu dick bevaen,
Deerlycke krimpinghe, wilt dit beseven: [1]
Troesteloos te maecken wil my die viant raen,
Maer druck die wert deur hope noch al verdreven:
Des sy Godt eewich lof toegheschreven.

Die daer nu staet, sie toe dat hy niet valt,
Als windt en stormen op hem willen sweven,
Ende als den troost van den Vader mit hem smalt; [2]
Maer druck die wert deur hope noch al verdreven:
Des sy Godt eewich lof toegheschreven.

Of ook:

Mijn hart seer beeft,
Mijn kraft mij heel ontgaet,
't Licht mij begeeft
Deur tweenen van mijn oogen quaet,
Mijn siel beraet, [3]
Sy schijnt te smoren: [4]
Want bovenal sijt ghy mijn wtvercoren.

Prins, [5] dien ik kies,
Maeckt u op tot mijn hulpe snel,
Brenght voort die spies
Teghens mijn vervolghers fel,
Breeckt haer opstel
dWelck is geschoren: [6]
Want bovenal sijt ghy mijn wtvercoren.

---

1) Beseffen, begrijpen.
2) Minder wordt.
3) Misschien te veranderen in: *vergaet*; *beraet* levert geen zin op.
4) Sterven.
5) Zie boven. Hier wordt de benaming op God toegepast.
6) Op touw gezet.

Eindelijk komt hier nog in aanmerking, indien althans de overlevering waarheid spreekt, dat ANTHONIS FREDRIKS 't bij zijn marteldood, den 26sten October 1529, aanhief, het bekende lied van een ongenoemde, die de geloofsvervolging tijdig ontvlucht was. »Ick arm schaep" zoo vangt het aan [1],

Ick arm schaep aen de groen heyde,
Waer zal ik henengaen?
Van vrienden en magen moet ic scheyden
En alleen op Christum staen,
Ende my op hem verlaten.
Alder werelt jolijt,
In deser tijt
En mach mijn siele niet baten.

Sy hebben een schaepken gegeten,
Sy en zijn noch niet versaet!
Dat wort haer nu verweten;
Daerom zijn sy dus quaet,
Dat sy my hebben verdreven
Wt mijn vaders lant,
Met groter schant.
Godt die Heer willet haer vergeven.

Even weemoedig als die klacht luidt, even scherp is 't verwijt tot de overheden in de volgende coupletten gericht:

Keert doch van u quade wegen,
Als Paulus heeft gedaen,
Die brieven hadde vercreghen,
Om de Christen te brengen gevaen
Te Jerusalem binnen der stede.
Als hy heeft gehoort
Des Vaders woort,
Heeft hy om genade gebeden.

Ick bidde u, ghy edel Heeren!
Wilt ghy Gods ordel ontgaen,
Dat ghy u doch wilt bekeeren
Ende sien, wat ghy hebt gedaen.
Ghy brant Gods wtvercoren:
Om seker gelt
Dat men u telt,
Wilt ghy Gods woort versmoren.

't Lied, te midden der vervolging geboren, zou het niet den zwaarverdrukten welkom geweest zijn? was het niet de trouwe uitdrukking, trouw zoowel in den wrevel als in den weemoed, die er zich in lucht gaf, van 't geen het diepst hunner harten bewoog? wie iets kent van de macht des gezangs, wie zich herinnert wat LUTHER daardoor vermocht en wat hier te lande later de *Souterliedekens* uitwerkten, hij zal eenigszins kunnen bevatten, tot welk een geestdrift die tonen, aan 't gemoed van een hunner ontvloeid, de Sacramentisten deden ontvlammen of met wat stille berusting, met wat heilige voornemens van volhardende trouw ze hen vervulden.

[1]) 't Is later dikwijls gedrukt, o. a. in *Veelderhande liedekens, ghemaeckt wt den Ouden ende Nieuwen Testament.* 1580. 't Lied komt daar voor op f°. 154.

Aan het einde van dit overzicht der zoogenoemd stichtelijke volksletterkunde, zoowel in zangmaat als in proza, dier dagen, is het zeker niet overbodig nog eens te herhalen, wat aan 't begin werd gezegd, dat het geenszins volledig is en nog op menige aanvulling wacht. Toch is 't hier opgemerkte zeker voldoende, om er geest en karakter van te doorgronden, om vooral de wijze te kennen waarop de tegenpartij bestreden werd. Deze polemiek mocht vaak onbillijk zijn, terwijl ze geen onderscheid maakte tusschen de vrome voorgangers der Kerk en hare onwaardige dienaren, of aan eenzijdigheid lijden in de voorstelling der kerkleer, ze sprak juist daardoor zonder eenig voorbehoud en op zeer stelligen toon, ze vermeerderde daardoor al was het ten koste der degelijkheid het schitterende van hare overwinningen, ze maakte daardoor te dieperen indruk op 't volk. Toen vooral, toen de voorgangers der Sacramentisten langzamerhand verdwenen waren en de menigte met hare nog weinig ontwikkelde begrippen over de hoofdwaarheden der Hervorming, zonder kundige leidslieden, alleen was gelaten, — toen vooral was naast den bijbel de lezing dezer geschriften menig burger tot steun en wapen tegen de dreigingen der inquisitie of de overredingskracht van de geestelijkheid. Wat al bewijsredenen voor de deugdelijkheid der Hervorming, maar ook wat al schimp en smaad tegen de Kerk werd daaruit geput!

Tegenschriften lokten deze reeks van volksboekjes niet of nauwelijks uit. Wel verschenen in onderscheiden drukken de vroeger genoemde [1] werkjes van GODSCHALK ROSEMOND en MATTHYS WENSSEN [2], wel vonden nog aftrek de zuiver rechtzinnige vertoogen: *Die spyse der sielen* [3], *Den wyngaert van sinte Franciscus* (1518) of de *Cleyne corte informacie om te verdienen dye stacien ende oflaten der seven kercken van Rome* en *Die figuren* derzelfde zeven kerken, beiden door DOEN PIETERS in 1525 uitgegeven [4]; maar hoe

[1]) Zie het Ie Hoofdstuk bl. 42.

[2]) Zijn *Fasciculus myrrhe* werd nog in 1529 bij SIMON COCK herdrukt.

[3]) LE LONG, *Amsterdam* bl. 450, waar verschillende proeven uit dit werk voorkomen.

[4]) Uitvoerig verslag daarvan geeft dezelfde, bl. 461 en 464. Vgl. KIST en ROYAARDS, *Archief* III bl. 426.

duidelijk ze toonden, dat de Kerk onveranderlijk bij hare meeningen bleef, ze lieten zich niet in met wederlegging van de Sacramentisten. Zweem noch schaduw van polemiek bevatten ze. Zóó weinig navolging vond het voorbeeld van hertog KAREL van Gelre, die ('t werd vroeger medegedeeld [1]) door de uitgaaf van een volksgeschrift den invloed der Evangelischen zocht te stuiten en de waarheid der kerkleer te verdedigen tegen de nieuwe gevoelens. 't Eenige boekje van die strekking, in 's keizers erflanden en wel bij KORNELIS HENDRIKS LETTERSNIJDER te Delft ten jare 1527 gedrukt, was een vertaling van 't bekende *Enchiridion locorum communium adversus Lutheranos* van J. ECK. Ze heeft tot titel: *Hier beghint een corte declaracie ende antwoert met bewisinghe der heyliger schriftueren teghen zommighe articulen der Lutheranen. Ghemaect bi den groten gheleerden doctoer in der godheyt* JOANNES ECKIUS. *Overgheset wt den latijne in duytsche ende gheprent int jaer ons Heeren* MCCCCC *ende* XXVII. *Deze boecxkens werden vercocht tot Amstelredam bi meester* LUYT, *coster van doude kerck* [2]. Maar, hoe smadelijk LUTHER daarin voor een »vergiftigen ketter" gescholden en hoe luide de kerkleer door ECK boven de nieuwe meeningen geprezen werd, het boekje trof zoo weinig doel en bracht tegen wil en dank bij de uiteenzetting van LUTHER'S gevoelens het schriftmatige daarvan en de verlegenheid, waarin zich diens bestrijders bevonden, hun gebrek aan juiste redeneering, hun kleingeestige uitvluchten zóó duidelijk aan 't licht, dat de landvoogdes reeds den 25sten Mei 1527 aan den Raad van Holland moest schrijven: »quant aux livretz imprimez a Delft et qui se vendent a Amsterdam et aillieurs, contenants les solutions de ECKIUS contre les principaulx argumens de LUTERE, apres avoir bien pese la consequence de ceste matere, nous trouvons estre plus expedient, et vous ordonnons, faire brusler et deffendre lesd. livretz, qui sont imprimez en

---

[1]) In 't verslag over het boekje: *Van de verveerlike aenstaende tyt Endechristes*. Ik zie nu dat een uitvoerig bericht over den Latijnschen tekst van dit tractaat, met enkele proeven daaraan ontleend, voorkomt bij REVIUS, *Daventria illustrata* p. 228—231.

[2]) Vgl. LE LONG, *Amsterdam* bl. 469; GERDES, *Hist. Ref.* III p. 60, 61; SCHULTZ JACOBI, t. a. pl. II bl. 15.

thiois [1], et par le procureurgeneral proceder a lencontre de limprimeur, comme aiant en ce transgresse les placatz, selon que le verrez appartenir [2]." Zoo weinig dank had KORNELIS HENDRIKS voor dezen druk, waardoor hij nog wel misschien de inquisitie met zijn kettersche pers had hopen te verzoenen! Maar ook zoo weinig kon dit tegenschrift, terstond na de uitgaaf in beslag genomen, het eenige dat van Roomsch-katholieke zijde in dit tijdperk ten behoeve der ongeleerden hier te lande verscheen, zoo weinig kon 't uitwerken [3].

Dit zwijgen der kerkelijke pers, deze gedurig strenger censuur en heftiger maatregelen tegen den vloed van kettersche volksboeken, moest het niet voedsel geven aan 't vermoeden, dat de clerus tot een grondige weerlegging niet in staat was, en alleen door middelen van geweld hoopte te verkrijgen, wat onbereikbaar was langs den weg van redeneering en overreding? Die hevigheid zelve — de doodstraf te stellen op 't bezit van een boek! — moest de rechtvaardigheid van 't geen de magistraat voorhad onder verdenking brengen; 't verbod wekte de begeerte naar 't geweigerde en prikkelde den lust tot verzet. Voor éénen schuldigen boekverkooper, die gebannen werd, stonden er telkens anderen op; nauwelijks was een druk in beslag genomen en aan de vlammen geofferd, of een herdruk verscheen en vond nog gretiger koopers, dan ooit de eerste gevonden zou hebben. De overheid zag het schier wanhopig aan; zij verscherpte hare plakkaten; zij stelde de meest afschrikwekkende voorbeelden; maar terwijl de Sacramentisten, hoe

---

1) In dietsch, in de volkstaal.

2) *Derde memoriael van* A. SANDELIN f⁰. 173 vo. De overtreding der plakkaten had hierin bestaan, volgens brief van 't Hof d.d. 12 Mei 1527 (Br. arch.) waarop dit schrijven der landvoogdes tot antwoord strekt, dat het boekje in den handel was »sondert dattet by ons eerst gesien ende ghevisiteert is geweest." 't Hof had omtrent deze zaak speciaal advies gevraagd, »alsoe ditselfde bouxken zeer gerecommandeert is geweest upte stoel by eenige religieusen tot Amsterdam."

3) Een merkwaardig voorbeeld hoe dit boekje van ECK tot onderzoek en tot het aanschaffen van LUTHER's werken aanleiding gaf, vermeldt het *Crimin. Sententieboek 's Hofs van Utrecht*, III Dl. n⁰. 43 in een pardonbrief ten behoeve van den vicaris ANTHONIS VAN DOYENBURCH, 9 April 1551.

meer zij van hunne leeraars beroofd werden, met des te grooter aandrang het onderricht zochten, dat de verboden boeken opleverden, en de verspreiding dier tractaten telkens nieuwe aanhangers tot hunne secte deed toestroomen, moest zij ook erkennen dat ze hier stond tegenover een macht, te beperken en te bedwingen misschien, maar nooit geheel en al uit te roeien [1].

Geeft dit overzicht van de godsdienstige volksboeken uit dit tijdperk en de aanwijzing van de beteekenis, welke de tegenpartij er aan hechtte, eenig denkbeeld omtrent den invloed daardoor te weeg gebracht, -- die invloed worde niet voorbijgezien bij het nagaan van den verderen loop der gebeurtenissen op kerkelijk gebied. Om dien loop geleidelijk te doen kennen, is het raadzaam dien te volgen (even als in 't vorige hoofdstuk) *eerst* in de gewesten aan KAREL VAN EGMOND onderworpen, *vervolgens* in 't Sticht van den bisschop, *eindelijk* in de erflanden van keizer KAREL en zijne daaraan toegevoegde bezittingen.

't Gezag van KAREL VAN EGMOND had reeds gevoelig geleden. Friesland was hem in 1523 ontweldigd; zijn heerschappij in Groningen, Drenthe en Overijsel vertoonde reeds teekenen van verval, en 't verwonderde zeker niemand dat in 1528 het laatstgenoemde gewest voor hem verloren ging, om hereenigd met het Beneden-Sticht, waarover de keizer wereldlijk heer werd, in handen te vallen van zijn machtigen mededinger. Maar, met hoeveel bezwaren de hertog te kampen had, hij volhardde in zijn ijver voor de trouwe handhaving der kerkleer, in zijn geweldigen haat tegen elken zweem van ketterij. Nog altijd, instemmende met hetgeen zijn gunsteling in het door hem bekostigde boekje [2] ge-

---

[1]) 't Blijkt uit de gedurige herhaling der plakkaten, dat het kwaad nog altijd bleef voortduren. Zelfs de nieuwe maatregel van September 1546, om geen boekverkooper of drukker toe te laten tenzij door 't Hof geadmitteerd en beëedigd, kon 't niet verhinderen.

[2]) Het straks aangehaalde tegenschrift. In de Latijnsche uitgave komt op p. 62 het volgende voor, zoo als REVIUS, l.l. p. 229 mededeelt.

schreven had, dacht hij met afschuw aan den keurvorst van Saksen »die LUTHER tot zijn afgod verhief, doch daarom van zijn rechten als keurvorst moest vervallen verklaard worden;" nog altijd hield hij 't voor heiligen plicht, dat »een vorst, op wiens gebied een ketter en scheurmaker tegen den paus en het ware geloof der geheele Kerk opstaat, zulk een ketter ten spoedigste en zonder eenige redekaveling terstond op het bed van sint Laurens [1] moet leggen en hem voor zijn boosheid die straf laten ondergaan, welke de heilige leed voor de ware rechtvaardigheid en de martelaarskroon. Indien toch van den aanvang af alle koningen en vorsten en prelaten zoo hadden gehandeld en ook nu zoo deden en daarin voor 't vervolg volhardden, zou er in de geheele wereld geen openlijk ketter geweest zijn, noch ook nu meer bestaan. Daarentegen zal over de vorsten der aarde, vooral over hen in wier gewesten zulke ketters wonen, wanneer zij dezen ongestraft laten, het ontzettend oordeel Gods gaan, dat de Heer aan Mozes opdroeg: neem alle heerschers des volks en hang ze den Heer tegen de zon, zoo zal de hitte van des Heeren toorn gekeerd worden van Israel (Numer. XXV: 4), want daar zij de zonde van 't volk niet hebben verhinderd, zijn zij er als bewerkers van te achten!"

Aan deze beginselen hield de hertog vast. Hij mocht ze in de door hem veroverde gewesten een weinig plooien naar de eischen der staatkunde, b. v. in Groningen [2] waar ('t werd vroeger reeds opgemerkt) juist de ketterschgezinden zijn trouwste aanhangers waren, toch was 't alleen voor een tijd en oogluikend, maar zoo weinig welgemeend en zoo kort van duur, dat hij later aan zijn basterdzoon KAREL, stadhouder aldaar sedert 1529, eene overhelling tot de Sacramentisterij niet vergaf, maar hem van alle waardigheden ontzette en tot de vlucht naar Dantzig, om althans het leven te behouden, noodzaakte [3]. Trouwens in zijne erflanden

---

[1]) De rooster, waarop de martelaar verbrand werd.

[2]) Daarvoor schijnt te pleiten zijn brief d.d. 27 April 1531 (op 't Groninger archief nog voorhanden en n°. 1 genommerd) waarin hij BARTOLD ENTENS gispt wegens overdreven ijver tegen de Lutherianen.

[3]) UBBO EMMIUS, l.l. L. LVII. p. 885 sq. SLICHTENHORST, a. w. II bl. 422, 423;

zelven vergoedde de hertog, wat aan zijn ijver elders mocht schijnen te ontbreken. De biddag, dien hij tegen 1 Mei 1529 uitschreef en 't plakkaat, den 17den April [1] van dat jaar door hem afgekondigd, getuigt er van, »Soe van noiden is," schreef hij, »Gott almechtich aen to roepen ind to bidden omb gracie ind gnaede tegens die Lutheriaensche ketterie, dair Gott betert groite dwalinge op voele plaetsen nu ther tyt af is, waeromme wy begeeren Uwe Liefde [2] in oeren gebiet bestellen willen, in allen kerspelskercken ind cloisteren idt weerdige hillige sacrement tegen sulcke ketterie met devotie eynen reyse verdraigen [3] weerde mitten heilichdomme [dat] in den kerspelkercken is, soe devoitlick dat moigelick sy, opten yrsten van Mey neest toecoemende, tselve alsdan door alle onse lantschappen durch geschien sal." [4]

't Plakkaat was gericht »tegen alle lieden, gezetenen of vreemdelingen, mannen of vrouwen, die met de Luthersche ketterij besmet en bezeten waren en binnen deuren [5] of in herbergen en bijeenkomsten iets deden of spraken, 'twelk naar die ketterij was smakende en strijdig met de oude insettingen der Kerk, om dezelve, zonder eenige oogluiking, uitstel of genade, van het leven ter dood te brengen, met verbeurte daarenboven van al hunne inkomsten, waarvan het eene deel zou komen tot 's Hertogs behoef, het tweede aan de stad- of plaats, waar de misdaad was gepleegd, en het derde tot nut van den aanbrenger." De maatregel bleef geen doode letter, maar kostte aan velen 't leven [6]. Nog een eeuw later wist de overlevering te verhalen, hoe dit gebod met de uiter-

---

»de quaede klapperstonghen scholden hem voor een stilzwijgend voorstander van de Zwingliaensse kettery, ende van deszelves aenhangh; andere die noch groover zijde sponnen zeyden dat hy van den euvel der Wederdooperen ook niet vry en was."

[1]) PONTANUS *Hist. Gelr.* p. 762; SCHOOCKIUS, l.l. p. 456; GERDES, l.l. III p. 66. Bij vergissing heeft SLICHTENHORST a. w. bl. 411 den 17en van Bloeimaand. 't Plakkaat ontbreekt bij VAN LOON.

[2]) Titulatuur, waarmee de hertog zijn beambten aanspreekt.

[3]) Omdragen in plechtigen optocht.

[4]) G. VAN HASSELT, *Geld. maandwerk* 1e Dl. bl. 13.

[5]) Binnen's huis.

[6]) TESCHEMACHER, *Annales Jul. et Cliv.* f⁰. 428: »CAROLUS Egmondanus doctrinam pontificiam magno studio defendit nec a suppliciis etiam abstinuit."

ste gestrengheid zelfs tegen hen, die alleen schuldig waren aan 't zingen van een kettersch lied, werd toegepast en zonder voorafgaand gerechtelijk onderzoek de scherprechter zich in den vroegen morgen naar het huis der aangeklaagden begaf, daar een kar met zand voor hunne woningen uitstortte en hen op de plaats zelve onthoofdde. [1]

Ondervond de hertog bij deze vervolgingen de hulp en medewerking der geestelijken, hij was de eerste om ze te erkennen en door gunstbewijzen aan te moedigen. Zóó kende hij den 2en December 1528 aan de Groninger priesters mr. LUBBERT BOEMHOUWER en mr. GERRIT SCHAPSCHOEN den titel van zijn huiskapellanen toe, »aengesien sy zich froemelick ind eerlicken teghen den Lutheriaenschen aldaer halden ind mit predicken ind leronghe bewysen"; [2] zóó onthief hij 18 Januari 1530 mr. SWEEDER VAN KERVENHEIM, pastoor te Lochem, van de verplichting om eenige uitkeering zijner inkomsten aan wien ook te doen, omdat hij »der ketteryen eyn aenvechter und uytroeder" [3] was; zóó vermeerderde hij 16 Juni 1532 aanmerkelijk de opbrengsten van 't pastoorschap te Harderwijk, dat hij na verwijdering van een paar kettersche geestelijken had begeven aan den »aendachtighen ende getrouwen mr. BORCHHARD VAN DEN BERGHE;" [4] zóó bezorgde hij wekelijks een ton bier, 25 à 30 pond vleesch en zes vim rijs aan de minderbroeders te Arnhem, »dair men den dienst Gaitz ordentlick dede ind, tot eren Gaitz, ind den gemeynen burgeren ind luyden tot selicheit, datt woirt

---

Zijne woorden werden overgenomen door SCHOOCKIUS, l.l. p. 455; GERDES, l.l. III. p. 67.

[1]) SLICHTENHORST voegde deze bijzonderheid in zijn vertaling van PONTANUS t. a. pl. in.

[2]) G. VAN HASSELT, t. a. pl. bl. 10.

[3]) Dezelfde bl. 14. SWEDER, eerst kanonik later proost van 't kapittel te Zutfen, kreeg den 26en December 1535 in een brief, waarin hem bij vergissing (zoo als blijkt uit de stukken bij VAN HASSELT t. a. pl. bl. 159 en 160) de naam van CLAES gegeven wordt, bevel tot het visiteeren der geestelijken in Groningen en Drenthe »om alle gebreecken myt allen vlyt te verhoeren ind sich daerinne tho halden ind tho regulieren, dat onse ondersaiten, geistlicke ind werltlicke, nae gewoente der heiliger Kercken sich haldon in allen gestlicken saecken ind anders nyet" (ald. bl. 20).

[4]) SCHRASSERT, *Harderwijk* (2e uitg.) II bl. 68.

Gaitz preeckte";[1] eindelijk, zóó trok hij partij voor de benedictijners van het klooster Klaarwater te Hattem, toen dezen in 1525 op de schandelijkste wijze de broeders van 't gemeene leven van den Hiëronymusberg verdreven, alleen omdat hij hen voor rechtzinniger in de leer hield, dan de jammerlijk mishandelden.[2]

Werd in het vorige hoofdstuk vermeld, hoe zich sporen van ketterij te Zutfen, Harderwijk, Elburg en in 't fraterhuis te Doesburg vertoonden, thans deden ze zich ook voor in andere steden. Zoo was het te Tiel in 1526, ten gevolge der prediking van den bekenden GERRIT GELDENHAUER, anders naar de stad waar hij in 1482 geboren werd GERRIT VAN NIJMEGEN (GERARDUS GELDENHAURIUS NOVIOMAGUS) genoemd.[3] Deze, een kweekeling van de Deventersche fraterschool, vervolgens te Leuven onder leiding van ERASMUS tot magister gevormd, in de orde der kruisbroeders opgenomen en aangesteld tot kapellaan bij den jeugdigen landsheer KAREL te Brussel, had in 1517 de laatstgenoemde betrekking nedergelegd, om den nieuw gekozen bisschop van Utrecht FILIPS VAN BOURGONDIË naar zijn dioecese te volgen. Als ijverig humanist en niet onverdienstelijk schrijver was hij in hooge gunst geweest bij zijn nieuwen meester, die hem voor secretaris gebruikte. Maar de dood van FILIPS, den 7en April 1524, had hem zijn ambt doen verliezen en een einde gemaakt aan de weelderige genoegens, die 't leven in het bisschoppelijk hof ruimschoots voor hem had opgeleverd. Wel was hem eenige vergoeding geschonken door den neef van zijn vorigen meester MAXIMILIAAN VAN BOURGONDIË, sedert 1520 abt te Middelburg, zoon van BOUDEWIJN den basterdbroeder van bisschop

---

1) G. VAN HASSELT, *Stukken* III bl. 48.

2) G. H. M. DELPRAT, *Broeders. van Geert Groote* bl. 117.

3) Reeds door mij in 't I^e hoofdstuk (bl. 33) onder de humanisten vermeld. De bronnen, waaruit zijn levensgeschiedenis valt op te maken, zijn aangeduid door THEOD. HASAEUS in de *Bibl. theol.* (*Bremensis*) *cl. quintae fasc.* II p. 299 en door H. SCHULTZ JACOBI in den *Kalender voor de protest.* 1862 bl. 169. Vooral verdient geraadpleegd te worden 't artikel over hem in P. BAYLE, *Dictionn. hist. et crit.* Uit een brief door GELDENHAUER in 1514 geschreven (SCRIVERIUS, *Batav. ill.* p. 140) blijkt, dat hij (denkelijk voor zijne opleiding) de milde ondersteuning van den Middelburgschen kanunnik ADRIANUS CORDATUS genoten had.

FILIPS,[1] bij wien hij dezelfde betrekking als vroeger bij zijn oom vervulde, doch nadat hij ze nagenoeg anderhalf jaar bekleed en vervolgens Duitschland bezocht had, was hij niet naar Middelburg teruggekeerd maar tot zijn ouden vriend, den commandeur van het Duitsche huis te Utrecht STEVEN VAN ZUILEN VAN NYEVELT, gegaan, om van dezen als collator 't pastoorschap te verwerven in de sint-Maartens-kerk te Tiel. Gaarne had deze 't verzoek ingewilligd. Neigde hij misschien zelf, gelijk zijn aanverwant[2] WILLEM, die veertien jaar later de eerste nederlandsche berijming van de Psalmen bezorgen zou, tot de Evangelischen? of vermoedde hij niet, welk een verandering de reis naar Duitschland bij GELDENHAUER had te weeg gebracht?

Groot was die verandering. Wel had noch zijne opleiding aan de fraterschool en bij ERASMUS, noch zijn verkeer met bisschop FILIPS er toe gestrekt, om een zuiver rechtzinnig Katholiek van hem te maken, maar welke geheime ketterijen hij vóór 1525 moge gekoesterd hebben, ze beteekenden niets in vergelijking met hetgeen nu zijn gevoelens waren geworden. Opgewekt misschien door 'tgeen koning CHRISTIAAN II, die juist in deze dagen te Middelburg zijn verblijf hield, omtrent den staat der Kerk en der scholen in Saksen mededeelde, had MAXIMILIAAN hem, tot nader onderzoek, naar Wittenberg gezonden, waarheen hij den 17en September 1525 over Antwerpen, Holland, Deventer, Bremen, Brunswijk en Maag-

---

[1]) V(AN) H(EUSSEN) en v(AN) R(IJN), a. w. IV bl. 20. Terecht merkt VAN RIJN op, dat het niet deze MAXIMILIAAN kan geweest zijn, aan wien ERASMUS de brieven richtte, die met dit adres in de uitgaaf zijner *Epistolae* voorkomen: ze werden geschreven aan den jeugdigen MAXIMILIAAN, zoon van ADOLF, kleinzoon van FILIPS, achterkleinzoon van dien ANTONIE VAN BOURGONDIË, die door aanhuwelijking de heerlijkheid Veere en ook bezittingen in Zeeland verkreeg. Deze ANTONIE was even als BOUDEWIJN en even als bisschop FILIPS een der veertien basterden, die hertog FILIPS *de goede* bij verschillende vrouwen achterliet.

[2]) Hoe deze hem bestond is mij niet bekend. Onder de heeren van Nyevelt vind ik genoemd STEVEN, zoon van JAKOB, die in 1507 stierf en twee kinderen naliet, n.l. een éénigen zoon FRANS, kinderloos gestorven in 1516, en een dochter ODA, gehuwd met JOAN, broeder van den bekenden MAARTEN VAN ROSSEM. Waarschijnlijk stamden dus STEVEN de commandeur en WILLEM de auteur der *Souterliedekens* van een jonger zoon van JAKOB af. Ook WILLEM woonde te Utrecht, waar zijn zoon WILLEM, later in de Hervormingsgeschiedenis bekend, in 1538 geboren werd.

denburg vertrokken was.[1] Op de reis door Holland had hij veel omtrent den dood van PISTORIUS gehoord; te Deventer HINNE RODE en diens vrieden, te Bremen JACOBUS PRAEPOSITUS, te Brunswijk JOANNES PELT, te Maagdenburg NIKOLAAS AMSTORFF gesproken. Hij was te Wittenberg, waar hij tot den 8en November vertoefd had, met LUTHER, MELANCHTHON, CARLSTADT, ja met al de voorstanders der Hervorming bevriend geworden, — in één woord, hij was geheel tot hun gevoelen overgehaald, zoodat hij bij zijn terugkomst in Nederland betuigd had, geen leer te kennen die meer overeenkwam met hetgeen de apostelen en profeten verkondigden, dan die hij dáár had gehoord.

Aan dezen man werd het pastoorschap te Tiel toevertrouwd. Hij moest wel van ijver blaken, om 'tgeen te Wittenberg zijn bewondering gewekt had ook hier bij zijn gemeente in te voeren. De vrijheid die daar heerschte in het waarnemen der uiterlijke plechtigheden, in kleeding en spijzen, in 't vasten en 't vieren van heiligendagen, zelfs in het gebruik der taal, nu eens latijn, dan weder de landstaal bij den eeredienst, — hoe begeerlijk scheen ze hem toe! welk een rijke herinnering droeg hij meê van de eerste mis, die in de volkstaal gevierd was te Wittenberg den 19en October! Ook de bediening van het avondmaal onder beide gestalten, de verkiezing van oudsten en leeraren bij algemeene stemming der leden, de geregelde armenverzorging, waardoor alle bedelarij werd geweerd, bovenal het praktische der evangelieprediking, altijd op 't bevorderen van geloof en liefde gericht,[2] — dit alles, dat hem in de stad van LUTHER zoo zeer had aangetrokken, wilde hij ook in den hem nu geopenden werkkring verwezenlijken. Met dit ideaal voor oogen predikte hij te Tiel. Waarlijk, geen wonder is het dat, hoe groote omzichtigheid (gelijk hij die aan 't hof bij bisschop FILIPS geleerd had) hij in den aanvang misschien in acht nam, welhaast zijn ketterij ruchtbaar werd en de heftigste beschuldigingen tegen hem inkwamen, eerst bij den hertog, vervolgens ook bij den Utrecht-

---

[1]) Zie zijn *Itinerarium* afgedrukt in 't *Archief* van KIST en ROYAARDS, IXe Dl. bl. 509.

[2]) Dit alles noemt hij zelf met groote ingenomenheid op in zijn *Itinerarium* t. a. pl. bl. 512.

schen bisschop HENDRIK VAN BEIEREN.[1] Die aanklachten maakten eerlang een einde aan zijn prediking te Tiel. Noch in Gelderland, noch in 't Sticht kon hij zich langer veilig achten; evenmin op Hollandsch gebied, waar hij nog geen jaar geleden 't geheele land had hooren gewagen van den marteldood van PISTORIUS en de vervolging der Sacramentisten. IJlings nam hij de vlucht naar Duitschland en vestigde zich, na een kort verblijf te Worms, binnen Straatsburg.

Toch was zijn arbeid, hoe spoedig ook afgebroken, niet onvruchtbaar geweest. Althans kort na zijn vertrek stierf er binnen Tiel eene vrouw, die op haar krankbed de genademiddelen der Kerk weigerde en hare kettersche gevoelens openlijk beleed, »idt heylighe sacrament[2] ind andere sacramenten verachtende ind versmaedende." De hertog daarvan verwittigd schreef niet alleen daarover een scherpen brief aan de Tielsche geestelijkheid en den magistraat, »omb behoerlicke straffonge ind executie dairop tlaiten geschien

---

[1]) SCHOOCKIUS, l. l. p. 456 sq., wiens bericht omtrent GELDENHAUER's werkzaamheid te Tiel door HASAEUS en anderen werd voorbijgezien. Hij vergiste zich, toen hij beweerde dat de aanklachten tegen GELDENHAUER zich vooral daarop grondden, dat hij de priesterwijding niet ontvangen had. Reeds in 1516 noemt GELDENHAUER zich *sacerdos sacellanus*. Evenmin kan het jaartal 1524 door SCHOOCKIUS, als de tijd van GELDENHAUER's verblijf te Tiel opgegeven, juist zijn. Daaruit zou volgen dat hij er werkzaam was terstond na den dood van FILIPS (April 1524), en eerst later bij MAXIMILIAAN VAN BOURGONDIË in betrekking kwam: maar zou die prelaat hem tot zijn geheimschrijver hebben aangesteld, nadat hij openlijk als ketter gebrandmerkt was? zou deze hem vervolgens in September 1525 hebben gezonden naar Wittenberg, naar het broeinest der ketterij? Ook de verandering van GELDENHAUER's gevoelens laat zich beter verklaren, indien de reis naar Wittenberg voorafging aan zijn pastoorschap te Tiel: eindelijk de brief van hertog KAREL aan den ambtman van de Tieler- en Bommelerwaard d.d. 17 September, wijst almede op 1526. Intusschen tegenover die bedenkingen staat de stellige verzekering van SCHOOCKIUS, die zelfs omstandiger berichten daarover toezegt (een belofte helaas! niet vervuld) en er nog bijvoegt, dat GELDENHAUER zich bij zijn prediking te Tiel beriep op een »potestatem quam praetexebat sibi jam diu ante a PHILIPPO BURGUNDO factam." Kan 't ook zijn dat GELDENHAUER nog bij het leven van bisschop FILIPS (1524) en door diens voorspraak de collatie te Tiel verwierf, maar het ambt door een ander liet waarnemen, totdat hij 't zelf in 1526 aanvaardde?

[2]) Het sacrament der eucharistie.

in exempell van anderen," namelijk om het lijk dier kettersche vrouw te doen opgraven en door beulshanden te laten verbranden, maar gelastte zelfs den ambtman van de Tieler- en Bommelerwaard bij schrijven van 17 September 1526, dat deze op de uitvoering toezien en hem waarschuwen zou, opdat de scherprechter in tijds tot de voltrekking van het vonnis naar Tiel mocht overkomen.[1]

Reeds eenige maanden vroeger was dezelfde ambtman betrokken in een onderzoek, dat evenzeer de zoogenoemde Lutherij aanging. Op zijn gebied, nabij het dorp Rossem, lag het klooster Marieënakker. [2] Ook daar was de geest der Hervorming doorgedrongen. Een der nonnen, MARGRIET, dochter van den Bosschenaar OTTO BOLLIX JANSZOON, had kettersche boeken weten machtig te worden, »die contrarie waren Godt ende der heiliger Kercken" en welhaast, naar 't schijnt, zóó diepen indruk op haar maakten, dat zij besloot het kloostergewaad af te leggen en 't gesticht te verlaten. De vrijheid aan de geestelijke zusters toegestaan, om nu en dan hare verwanten te bezoeken, gaf haar gelegenheid tot het volvoeren van haar voornemen. Zij keerde van hare gewone bezoekreis niet terug, maar hield zich »heymelic verborgen omtrent drie daigen," gedurende welken tijd haar vader, volgens zijn verklaring voor schepenen en raden van 's Hertogenbosch, »nyet en wist wair dat zy hoir onthielt." Hij verzekerde tevens, dat hij nooit eenig kettersch boek voor haar gekocht noch ook haar wensch

---

[1]) VAN HASSELT, *Stukken* III bl. 50. Om de nabuurschap met Tiel herinner ik hier wat SCHULTZ JACOBI, *Bijdr. tot de gesch. der Luth. kerk* II bl. 110 omtrent Buren in dezen tijd bericht. Hij zegt dat van daar afkomstig waren WILLEM COPPEL, die in 1526 te Lippstadt door de burgers werd aangesteld, om met vier hunner medeburgers de Kerk te helpen hervormen, en AERNOUT FARVEL, die den 17en Augustus 1566 in hoogen ouderdom te Rostock overleed (vgl. DELPRAT, a. w. 206) Den laatste noemt nogtans HAMELMANN (*Opera* p. 168) een Westfalinger. Nergens evenwel heb ik er een spoor van kunnen ontdekken, dat deze mannen vroeger in hunne geboorteplaats hun hervormingsgezinde gevoelens hebben verkondigd, ja zelfs niet dat zij zich kort te voren binnen Buren hadden opgehouden en om des geloofs wille waren uitgeweken, zoo als MONTIJN, a. w. I bl. 282, beweert.

[2]) Zie over dit klooster *Nederl. Archief* V bl. 285, waar blijkt dat er in 1526 pater was CLAES VAN MAESEYCK, mater HENDRICA VAN ORTEN, ondermoeder MARY VAN CALCKAR en procuratrix MET DIRKS.

om 't klooster te verlaten goedgekeurd had, maar 't hem zelfs nu nog zeer aangenaam zou zijn, »indien syn dochter voirs. doen wilde haer te behelpen tot Rossem in tselver cloester, om daerinnen te blyven ende Godt te dienen." Of zij aan dien wensch van haar vader later voldeed, blijkt niet. [1]

Dat trouwens de geest des tijds ook binnen de kloostermuren doordrong en ook daar de Sacramentisterij hare aanhangers won, ondervond in dienzelfden tijd of iets later 't beroemde premonstreiter-convent Marieënweerd bij Kuilenburg. OTTO VAN KESSEL, de vader van een der daartoe behoorende geestelijken, achtte 't althans noodig de tusschenkomst van den Nijmeegschen magistraat in te roepen, »overmitz twyvell ende errongh der heiliger kerstengeloeven," waarin zijn zoon ongetwijfeld vervallen zou, zoo de abt bij zijn voornemen bleef om hem naar 't kettersche Meidenburg te zenden. Onder zulk een verdenking stond het hoofd van dit gesticht, en de overheid trok zijne onrechtzinnigheid zoo weinig in twijfel, dat zij den 27en Juni 1533 aan 't verzoek van den vader voldeed. [2]

Te Bommel was destijds of iets later »schuelmeyster" d. i. waarschijnlijk rector [3] mr. DIRK VAN MUNSTER, een man die onder de

---

[1]) VAN HASSELT, *Geld. maandwerk* I bl. 8.

[2]) Dezelfde, *Stukken voor de vad. hist.* III bl. 51.

[3]) Hij had althans grondbezittingen in de Tielerwaard en was derhalve een aanzienlijker man dan de gewone meesters aan de bijscholen waren. Een en ander hem aangaande blijkt uit VAN HASSELT, *Stukken* III bl. 50. Andere officiëele berichten over hem en over de reformatie te Bommel ontbreken: geen wonder, nagenoeg 't geheele archief dier stad vóór 1660 werd in 1831 verscheurd en verkocht. Wij weten er nog alleen van, dat het 2164 halve kilo's aan papier en 16 dito aan perkament woog. Door dezen verkoop was het gemeentebestuur (eere wie eere toekomt!) in staat zich een groen tafelkleed voor de vergaderzaal en een paar witte gordijnen aan te schaffen. — Tot later tijd dan het door mij behandelde tijdperk, behoort de martelaar HUBERT SELCAERT, van wien H. CAESARIUS gewag maakt in de opdracht van zijn *Dancksermoon* 1609, afgedrukt in (J. J. VAN HASSELT) *Beschr. van Bommel* en in 't *Nederl. archief* V bl. 268. Hij stierf 12 November 1542 volgens een kronijk, die met deze gebeurtenis eindigt en te vinden is in den *Nieuwen Bommelschen Comptoir- en Schrijf-almanak voor 't jaar* 1775. Of HENDRIK VAN BOMMEL, den 12 Dec. 1522 als student te Keulen ingeschreven en kort daarna tot priester

verdenking kwam van »mitter luteriaenscher saicken besmeth" te zijn: misschien daar de hertog bij brief van den 14en December 1535 verklaarde, dat het reeds »eynen langen tyt" was geleden, sints hij »met synen wyve ENGELL van dair vertagen" was, viel zijn werkzaamheid te Bommel, die »een tyt lanck" duurde, nog vóór 1530, en droeg toen reeds zijn onderwijs sporen van zijne overhelling tot de Sacramentisten. 't Kan eene aanleiding geweest zijn tot zijn vertrek, en tevens tot opheldering strekken van de vraag, hoe het kwam dat de Bommelsche jongeling DIRK VAN MALBURG, die onder hem zijn studiën zal hebben aangevangen, juist de akademie te Wittenberg voor zijne verdere opleiding koos. [1]

Dezelfde onzekerheid, die slechts gissingen toelaat en verhindert op stelligen toon te spreken, heerscht ten aanzien van de opkomst en den voortgang der Sacramentisten te Grave [2] en te Nijmegen. Wèl was HENDRIK VERMEULEN (HENRICUS VERMOLANUS), de lector en prior van 't Nijmeegsche predikheerenklooster, die, toen hij in 1552 stierf, reeds lang in zijn geschriften blijken gegeven had van hervormingsgezinde gevoelens, een geboren Gravenaar, [3] maar 't blijkt niet of hij in zijn geboortestad deze gevoelens verspreid heeft. Wel bediende daar ter plaatse zekere JOANNES, naar zijn afkomst uit Velbert [4] in Bergsland PELLEMONTANUS bijgenaamd, een tijd lang gedurende de regeering van hertog KAREL 't pastoorsambt en moest om diens vervolging wegens de ketterij, waaraan hij schuldig stond, te ontgaan, buiten 's lands vluchten, doch 't

---

gewijd, die in 1536 uit Kleefsland verbannen werd en later te Meurs en te Duisburg zijn hervormingsgezinde gevoelens verbreidde, ook in zijn vaderstad gepreekt heeft is onzeker. Vgl. over hem C. KRAFFT, *Bullinger,* s. 100.

¹) Volgens FÖRSTEMANN's lijst werd hij ingeschreven den 17en October 1532. Vgl. SCHULTZ JACOBI, *Oud en nieuw* I bl. 25 onder no. 110.

²) Om de nabijheid voeg ik Grave hierbij, dat anders aan keizer KAREL toebehoorde, maar door hem te pand was gegeven aan FLORIS, graaf van Buren. Bovendien blijkt uit het vervolg, hoe zich somtijds de macht van den hertog ook over Grave uitstrekte.

³) SCHOOCKIUS, l. l. p. 458.

⁴) Zoo heet het dorp: wat vrijer maakte hij er *Velberg* van, toen hij zijn latijnschen naam aannam.

blijft de vraag of zijn verblijf te Grave en zijne ingenomenheid met de Hervorming reeds vóór 1530 valt. [1]

Ditzelfde kan men vragen ten aanzien van den reeds genoemden HENDRIK VERMEULEN, van JO. ANTONIANUS, monnik uit het klooster waarin HENDRIK prior was, en van den rector FRANCISCUS BYRSEUS [2] te Nijmegen. Ware het te bewijzen dat zooveel BYRSEUS aangaat het antwoord toestemmend moet luiden, dan zou 't uit zijn onderwijs verklaard kunnen worden, hoe een der leerlingen van de Nijmeegsche school MATTHIAS VAN KEMPEN, die haar in 1529 voor 't fraterhuis te Doesburg verliet, reeds binnen een jaar van ketterij overtuigd werd. [3] Toch is het wel buiten twijfel dat, gelijk de aflaathandel te Nijmegen op de onbeschaamdste wijze gedreven was, [4] dáár ook spoedig de nieuwe gevoelens ingang vonden, want reeds den 19en Mei 1526 zaten twee »jofferen", uit die stad afkomstig, te Arnhem op de Janspoort gevangen, die kort daarna op den brandstapel haar geloof met den marteldood bezegelden. [5] Zóó koelde hertog KAREL den haat dien hij aan Nijmegen, juist omdat het zoo kettersch was, toedroeg. [6]

Te Venlo en in het overkwartier van Gelderland bracht de vervolging bijna vijf jaar later aan 't licht, hoe talrijk de aanhangers der ketterij waren; misschien behoorden er toe en werden te onrechte tot de Sacramentisten gerekend, velen die eerlang zouden blijken deel uit te maken van de secte der zoogenaamde Anabaptisten, wier aanwas in deze streken gedurende het eerstvolgende tien-, twintigtal jaren ongeloofelijk groot was. [7] Hoe dit zij, in 1530 schijnt te Venlo aan 't hoofd der Evangelischen gestaan te

---

¹) Stellig vóór 1538, toen hertog KAREL stierf. Zie over PELLEMONTANUS, C. KRAFFT, *Aufzeichn. des reform. H. Bullinger*'s. 91.

²) Zij worden als voorstanders der Hervorming genoemd door SCHOOCKIUS t. a. pl. Misschien is BYRSEUS dezelfde als BUSAEUS bij DELPRAT, a. w. bl. 165.

³) *Kerkhist. archief* III bl. 113.

⁴) SMETIUS, *Chronijk van de stad der Batavieren* bl. 113.

⁵) *Kerkh. archief* II bl. 275.

⁶) TESCHEMACHER zegt in zijne *Annales* II p. 528 van KAREL: »ob doctrinam evangelicam Noviomagis infestus."

⁷) Onder anderen door invloed van den beruchten Maaseiker JOANNES CAMPANUS. Zie SCHELHORN, *Amoenitates literariae* XI p. 1 sqq.

hebben JAKOB VAN LOVENDAAL, [1] als »der Luteriaen" aangeduid; te Stralen zekere DIRK »int gruythuys". Laatstgenoemde kwam, even als de overige ketters JAKOB STRAETGENS, AERT OP HILLEBRANT, JAN OP GHENRAY, PETER THO WANRAY en JAKOB TANWELL, die den 7en December 1530 daaromtrent een schikking met de overheid aangingen, met een zware geldboete vrij, maar JAKOB VAN LOVENDAAL onderging bovendien de straf dat hem de tong gebrand en doorstoken werd, — een vonnis, in den regel alleen over hen geveld, die door hun prediking de kerkleer aangetast en 't evangelie volgens de nieuwe opvatting verbreid hadden. Ook te Wachtendonk, anderhalf uur beoosten Stralen, werden in October 1531 eenige Sacramentisten gevat en verhoord en hield zich 's hertogs rentmeester JAKOB VAN DOMBACH van 25 October af »bis op ten sesten dach onledich", geholpen door den Roermonder pastoor mr. BADO, [2] om een hunner »ther justicien to stellen." Met dienzelfden geestelijke had hij een week of wat vroeger (6—28 Sept.) een geloofsonderzoek ingesteld op 't gebied bezuiden Roermond en op den linker Maasoever nl. te Echt, te Nieuwstad, te Kessel »um die Luterianen aldaer ombtrent wesende to straffen." [3]

De trouwe dienaar deed niet anders, dan wat de meester ten strengste gebood en zelf door zijn voorbeeld zooveel mogelijk inscherpte. Vooral Arnhem, 's vorsten gewone verblijfplaats, getuigde er van. Reeds werd vermeld, hoe »die twee jofferen van Nijmmegen" in 1526, 's avonds vóór Pinkster (dat te dien jare inviel op 20 Mei) op de Janspoort gevangen gezet, kort daarna den marteldood moesten sterven. Misschien was ook »joffer VAN WELY", omstreeks 10 Augustus van dit jaar, om dezelfde reden ter dood gebracht. 't Is althans zeker, dat burgemeesters en schepenen met den ket-

---

1) Het dorp Lovendaal ligt tegenover Venlo, niet ver van den linker Maasoever.

2) Hij was derhalve een geheel ander geesteskind dan HERMAN GERRITS, die omstreeks 1520 te Roermond als priester leefde en van daar naar Utrecht ging, waar wij hem in de geschiedenis der Sacramentisterij (zie 't vorige hoofdstuk) aantroffen.

3) Deze bijzonderheden omtrent het Overkwartier zijn ontleend aan de rekening van JACOB VAN DOMBACH, medegedeeld door VAN HASSELT, *Geld. maandwerk* I bl. 15.

termeester, den 20en October [1] daaraanvolgende, »ombtrent den heelen dach onledich" waren met het verhoor van een ongenoemden priester uit Deventer, van zekeren PHYLIPS HOISS [2] en van den zadelmaker CORNELIS VAN DEN STEYN. Twee dagen later werden HOISS en VAN DEN STEYN door den scheiprechter gebrandmerkt op de kinnebak »umb den Lutheriaenschen handel", zoo als 't vonnis luidde, »ind dat sy sich nyet geholden hadden, als guede kerstenlude toestonde." 't Gemeente-archief moge over het vonnis dat den priester trof, even als TESCHEMACHER, [3] die hem waarschijnlijk met zijnen »sacellanus" aanduidt, het stilzwijgen bewaren en daardoor onbeslist laten, of KAREL te zijnen aanzien van 't hem verleende indultum gebruik maakte, dan wel hem uitleverde in de handen van zijn geestelijke overheid, — zeker leed hij geen minder straf dan zijn medegevangenen.

Dat intusschen met deze terechtstelling de ketterij geenszins was uitgeroeid, blijkt uit hetgeen TESCHEMACHER op dit bericht laat volgen, namelijk dat nog andere geestelijken, vrouwen zoowel als mannen, te Arnhem in hechtenis raakten en verhooren ondergingen, waarvan sommigen verdronken, eenigen onthoofd en anderen verbannen werden, terwijl de hertog ook door beulshanden de ketterschen boeken verbranden liet. Of moet men hier aan overdrijving denken? stelde zich de schrijver den voortgang der evange-

---

[1]) Zie I. A. NIJHOFF in 't *Kerkh. archief* II bl. 275, waaraan deze bijzonderheden omtrent Arnhem ontleend zijn. In de daar meegedeelde rekening wordt als de verhoordag genoemd "Saterdach na S. Lucasdach" (18 Oct.), die in 1526 op Donderdag inviel.

[2]) Zóó noemt NIJHOFF hem, in wiens lezing ik meer vertrouwen stel dan in die van VAN HASSELT, die in 't *Geld. Maandw.* I bl. 8, *Stukken* II bl. 72, als zijn naam opgeeft: HOEFFT, gelijk dien van hem overgenomen hebben (A. MOELEMAN), *Geschiedverh. van de opkomst der Luth. gem. binnen Arnhem* bl. 2, MOLL in 't *Kerkhist. arch.* I bl. 27 en STAATS EVERS *Beschr. van Arnhem* bl. 86. Misschien heette hij VAN HOISSEN of HEUSSEN; misschien behoorde hij tot het geslacht van RADBOUD HASE, die van 1498 tot 1533 als pastoor te Hattem voorkomt. Zie P. NIJHOFF, *Register van oorkonden in 't oudarchief van Hattem* bl. 16 en verv.

[3]) *Annales* II p. 528: »CAROLUS EGMONDANUS Arnhemii quoque sacellanum cum aliis viris et foeminis religiosis capi, examinari, quosdam submergi, quosdam decollari, alios vero relegari, libros denique Evangelicorum cremari jussit."

lische gevoelens, ondanks de scherpe vervolging, te groot en de geweldenarij van hertog KAREL al te heftig voor? moet niet het stilzwijgen der oorkonden omtrent verdere terechtstellingen om des geloofs wille zóó worden verklaard, dat deze inderdaad niet meer of althans zeer zelden hebben plaats gehad? Niemand zal 't beweren, die bij voorbeeld uit een gelijktijdig verhaal leest, [1] dat de hertog onderscheiden kettersche clerici te Arnhem gevangen nemen en straffen liet, en dat alleen in 't laatst van April 1529 drie geestelijken aldaar om die reden werden ter dood gebracht, de kapellaan ARNOUD, heimelijk in den kerker gedood, wiens lijk vervolgens verdronken werd om alle opspraak te voorkomen; een ongenoemde karthuizer en de rector ARNOUD VAN KUYCK, terwijl een vierde, de predikheer HENDRIK WICHERT, nauwelijks een gelijk lot ontging. In waarheid, 't stilzwijgen der oorkonden heeft een geheel andere beteekenis: 't is het treurig bewijs, hoe de ongelukkige beschuldigden aan hun gewonen rechter onttrokken en de vroeger nog in acht genomen vormen van verhoor en vonnis geheel en al verwaarloosd werden.

De beide laatste namen ARNOUD VAN KUYCK en HEINRICH WICHERT wijzen naar Doesburg heen, waar die mannen aan 't hoofd der Sacramentisten stonden. Nog altijd bekleedde er JOANNES VAN HEUSSEN het procuratorschap in 't fraterhuis. De bedreiging, waarmee hertog KAREL hem na afloop van 't scherpe verhoor in 1525 had vrijgelaten, was van weinig of geen invloed geweest. Zijn aanhang vooral onder de jongere broeders, die met de leer van LUTHER hoog waren ingenomen, breidde zich gedurig uit. Toen velen van dezen in 't begin van 1526 weigerden de tonsuur op den gewonen tijd te ondergaan en enkelen zelfs zóó smadelijk dachten over de priesterwaardigheid, dat zij de wijding daartoe niet eens begeerden, ontstond er in het gesticht zulk een tweespalt, dat de ouderen hen niet durfden dwingen, maar een middelweg zochten en hen later door 't gezag van de hoofden der geheele congregatie poogden tot inkeer te brengen. Te vergeefs! De rust werd niet hersteld, eer de heftigste voorstanders van de nieuwe gevoelens,

[1]) Aanteekeningen uit het fraterhuis te Doesburg, medegedeeld in het *Kerkhist. archief* III bl. 113—115.

de een na den ander, weggetogen waren. 't Eerst, den 21en Maart 1527, vertrok LUDOLF VAN LOCHEM,[1] daarop den 8en Juli ROTTARD ZOER, bijkans een jaar later den 3en Juli MATTHIAS VAN KEMPEN, die wel spoedig terugkeerde maar geen blijken genoeg gaf van hartelijk berouw, om weer te worden opgenomen: eindelijk in 1529 omstreeks 18 April JOANNES VAN HEUSSEN zelf en, die even als hij procurator van 't gesticht was geweest, JACOBUS VAN BISLICH. Wel was JOANNES VAN HEUSSEN, die den 1en April zich naar Amsterdam had begeven, zoo 't scheen om niet terug te komen, weinig dagen later weergekeerd, maar toen nu de hertog zelf Doesburg bezocht, met het vooraf aangekondigde voornemen om de Lutheranen uit te roeien, had hij ijlings met JACOBUS VAN BISLICH het huis en de stad voor altijd verlaten.[2] Zóó diep was de nieuwe leer bij de broeders doorgedrongen, zóó beslissenden invloed had ze jaren lang geoefend op hun leven. Laat het zich verwachten, dat de hervormingsgezinden uit hun kring hunne overtuiging verbreidden en ingang wisten te doen vinden bij de burgerij, nog duidelijker blijkt het van elders, hoe ver de besmetting der ketterij ich uitstrekte. HENDRIK WICHERT, waarschijnlijk pastoor bij de hoofdkerk, betoonde zich, in weerwil dat hij dominikaan was en tot de predikheeren-orde behoorde, zulk een ernstig voorstander der nieuwe gevoelens, dat in 1529 alleen de krachtigste voorspraak hem redden kon van de doodstraf, waartoe hij reeds door den hertog en diens raad was veroordeeld. De school stond onder leiding van den rector ARNOUD VAN CUYCK: wat de richting was van zijn onderwijs, bleek aan zijn leerlingen. Alleen in 1529 werden negen monniken, die bij hem te school hadden gegaan, wegens ketter-sche gevoelens uit hun klooster verdreven, terwijl het getal van zijne oudleerlingen, die vrijwillig hun geestelijk gewaad aflegden, nog hooger steeg. Hij boette dan ook, door den hertog gevangen

[1]) Misschien droeg daartoe iets bij dat hertog KAREL op vastenavond d. i. 5 Maart van dat jaar met zijn krijgsbenden Doesburg overvallen was en bezet had. P. NIJHOFF, *Gesch. van Gelderland* bl. 304.

[2]) Zijn latere lotgevallen deelde ik mede in 't *Kerkhist. archief* IV bl. 194. Zijn medevluchteling heet in de aangehaalde kronijk BISLICK, zeker (waarom ik zijn naam een weinig veranderde) naar zijn geboorteplaats, het dorp Bislich.

genomen en naar Arnhem vervoerd, in 't laatst van April 1529 zijne overtuiging met zijn leven: hij werd onthoofd en zijn lijk, om het laatste spoor van zijn bestaan uit te delgen, verbrand.

Te Zutfen was in 1526 als prediker opgestaan HANS VAN EISENACH, een man, wiens geboorteplaats schijnt aan te duiden, dat hij met LUTHER zelven in betrekking gestaan had. 't Kon wel niet anders of de hertog, die nog nauwelijks een jaar geleden de ketterij aldaar door scherpe inquisitie en allerkrachtigste maatregelen te keer was gegaan [1], moest tot elken prijs trachten zich meester te maken van den nieuwen voorganger. 't Zij hem de aanslag gelukt zij of niet, zooveel blijkt, dat de ketterij te Zutfen bleef voortwoekeren; dat nog vier jaar later (1530) FREDERIK JANSEN *in de Crauwel* gevangen genomen werd, als verdacht van lastering tegen 't sacrament; dat evenzoo in de volgende jaren (1532—1535) menig beschuldigde, Sacramentist of Anabaptist, terecht stond en menig verboden boek verbrand werd [2], — waarom het dan ook wel tot de dagen na KAREL'S dood (1538), onder het toegefelijk bestuur van WILLEM VAN KLEEF, zal geweest zijn, dat SARTORIUS schrijven kon: »ik verwonder mij, hoe te Zutfen aan den IJsel zulke boeken gerust gelezen worden, welke 't in Holland niet geoorloofd is in te zien [3]."

Dat soortgelijke geschriften, hoewel niet rustig en ongestoord, toch ook met ingenomenheid werden gelezen te Harderwijk, is reeds in het vorige hoofdstuk vermeld. Aan gestadigen toevoer ontbrak het in zulk een drukbezochte havenstad niet, terwijl bovendien het scheepsverkeer met Holland, met Oost-Friesland en met verder afgelegen streken, waar de Lutherij reeds krachtiger was doorgedrongen, de verspreiding der nieuwe gevoelens onder de burgerij moest bevorderen. Maar het door den hertog gevreesde

---

1) Zie het vorige hoofdstuk.

2) Zie deze bijzonderheden bij R. W. TADAMA, *Gesch. der stad Zutfen* bl. 519.

3) SCHOOCKIUS (l. l. p. 460) deelt dit mede uit een brief van SARTORIUS, waarvan hij echter den datum niet opgeeft. GERDES, l. l. III p. 67, PAUW, a. w. bl. 303 en anderen namen dit bericht van hem over. 't Verblijf van SARTORIUS te Zutfen zal trouwens wel behooren tot den tijd zijner ballingschap, die met het vonnis te Amsterdam 9 December 1535 tegen hem geslagen, een aanvang nam.

kwaad kwam niet alleen van buiten af. 't Nam allermeest toe door invloed der Harderwijksche pastoors zelven, heer DIRK KEYLER en mr. HENDRIK VAN GRONINGEN, die door hun »regiment ind luteriaenschen handel" gedurig verder afweken van de rechtzinnige kerkleer, en wier invloed misschien er toe medewerkte, dat den 7en Mei 1533 een Harderwijker, zekere PAULUS, zich als student aan de akademie te Wittenberg liet inschrijven [1]. Had de hertog, door de omstandigheden gedwongen, daar Harderwijk, in Juli 1528 door KAREL V bezet, eerst in November daaraanvolgende onder zijn bewind terugkeerde en zóó veelvuldige maatregelen op politiek gebied eischte, dat aan 't kerkelijke nauwelijks te denken viel, — had de hertog de kettersche pastoors tot nog toe geduld, in 1532 maakte hij van zijn pauselijk indultum gebruik, om hen af te zetten. In hunne plaats benoemde hij, onder goedkeuring van 't kapittel van St. Marie te Utrecht »den welgeleerden, lieven, aendachtigen, wijzen BORCHERT VAN DEN BERGH, der H. Schriften baccalaureus, als een bekwamen, goeden jongman," den 12den Maart bij den Harderwijkschen raad krachtig door hem aanbevoals iemand die »zich wel eerlijk en beter naar het kerstengeloof houden en regeeren zou, dan KEYLER en VAN GRONINGEN gedaan hadden," en den 16en Juni met nieuwe gunsten en inkomsten begiftigd [2]. Hij was een man naar KAREL'S hart, want volgens SMETIUS »acre et caecum viri in LUTHERUM odium fuit [3]." Toch kon hij niet verhinderen, dat in de veelbezochte school een onderwijs werd gegeven, waarvan strekking en geest te onderkennen is aan de vruchten, welke het droeg bij den man, die in 1544 't pastoorschap te Garderen en nog meer bij hem, die er destijds de betrekking van kapellaan bekleedde, bij JAN GERRITS VERSTEGE (JOANNES ANASTASIUS) [4].

---

[1]) SCHULTZ JACOBI, *Oud en nieuw* I bl. 25 onder no. 111. Tusschen 1525 en 1530 vermeldt het album door FÖRSTEMANN uitgegeven anders maar één Gelderschman MATTHIAS ROSKE 6 September 1530. DIRK LAURENSZOON Mei 1530 ingeschreven was afkomstig uit Maaseik, dat aan de Geldersche grenzen paalde.

[2]) SCHRASSERT, *Harderwijk* (2e uitg.) II bl. 67. *Kerkhist. archief* I bl. 7.

[3]) KIST en ROYAARDS, *Archief* V bl. 492.

[4]) Vgl. MOLL t. a. pl. in 't *Kerkhist. archief* bl. 36 verv. Op diens voorgang meen ik te mogen aannemen, dat ANASTASIUS aan de Harderwijker school

Ook hier derhalve was de uitkomst van al, wat de hertog tegen den voortgang der nieuwe gevoelens beraamde, nagenoeg dezelfde als overal elders in zijne erflanden. Hij mocht ze door zijn gestrengheid voor een wijle onderdrukken, ja schijnbaar vernietigen; ze leefden in 't verborgene voort, ze vonden gedurig meer aanhangers, ze verspreidden zich verder en verder. 't Meest wat zijn felle woede uitwerkte was, dat nog zorgvuldiger dan vroeger de Sacramentisten hunne afvalligheid van de Kerk, hunne onderlinge samenkomsten, hun boeken en bijbels voor 't oog der vervolgers wisten geheim te houden.

Op het door hem veroverde gebied in Groningerland ging het niet anders. In Drenthe daarentegen schijnt de onderdrukking beter gelukt te zijn, misschien wel omdat wie er van 1522 tot 1536 drost was, de maarschalk JOHAN VAN SELBACH, een man ten aanzien van 't godsdienstige vrij wat verlichter en verdraagzamer dan de meesten zijner tijdgenooten, op de zachtstmogelijke wijze de bevelen van zijn meester ten uitvoer legde en nooit door overdreven gestrengheid de andersdenkenden tot wanhopigen tegenstand prikkelde [1]. Evenwel, gemakkelyk was zeker deze taak niet, want omstreeks 1529 »heeft men oock in dese landtschap beginnen te gevoelen de veranderinge in 't stuck der religie, alsoo *seer vele* ingezetenen, soo geestlicke als wereltlicke, de reformatie aennamen, en wilden niet meer ter misse gaen, en betoonden met woorden en wercken, datse een walge hadden aen de pauslicke leere en cermoniën, die tot noch toe gedreven waren geweest [2]." Zelfs klaagde de abdis van Assen, dat »nae den tydtverloop en Luetteriaensscher ketterye alle geestelycheyden verdruckt ind vernedert woerden [3]," en achtte de hertog den 26^{en} December 1535 nog noodig, dat de vroeger reeds genoemde Zutfensche proost mr.

---

zijne opleiding ontving: de pastoor te Garderen zal er wel evenzeer mede in betrekking gestaan hebben.

[1]) MAGNIN, *Geschiedkundig overzigt* III d. 1 st. bl. 41.

[2]) PICARDT, *Korte beschryvinge van eenige antiquiteiten en annales Drenthiae,* Amst. 1659, 4°.

[3]) Zie dit klaagschrift bij MAGNIN, *Voormalige kloosters in Drenthe* (2e dr.) bl. 256 verv. en vgl. zijn *Overzigt der kerkelijke geschied. van Drenthe* bl. 162.

SWEDER VAN KERVENHEIM ook Drenthe zou »visiteren, alle gebreecken myt allen vlyt verhooren ind sich daerinne halden ind regulieren, dat de ondersaiten, geistlicke ind wereltlicke, naer gewoente der heiligen Kercken sich halden in allen gestlicken saicken, anders nyet [1]," — maar toch veranderde onder 't gematigd bestuur van den drost VAN SELBACH alles zóó zeer, dat, toen hij in 1536 door het zegevierende leger van KAREL V zijn ambt verloor, de Sacramentisterij in Drenthe voor een goed deel onderdrukt was, en nog ruim dertig jaar later MENSO ALTING, bij zijn optreden als prediker der Hervorming te Sleen, nauwelijks eenigen aanhang vond [2].

Omtrent den heimelijken voortgang der nieuwe leer te Groningen en haar eigenaardig karakter gedurende dit tijdperk werd reeds een en ander medegedeeld in 't vorige hoofdstuk. Ze strekte haren invloed waarschijnlijk ook uit op de Ommelanden; en misschien was het juist daar, dat de priesters mr. LUBBERT BOEMHOUWER en mr. GERRIT SCHAPSCHOEN »sich froemelick ind eerlicken teghen den Lutheriaenschen" kweten, waarvoor zij den 2en December 1528, gelijk vroeger vermeld werd, den titel van 's hertogs huiskapellanen ontvingen. Toch is alleen van ééne enkele plaats in die landstreek iets naders omtrent hervormingsgezinde gevoelens bekend. In 't laatst namelijk van 1528 waren twee ingezetenen van 't Zandt gevankelijk binnen Groningen gebracht, die door den pastoor van hun dorp beschuldigd werden, dat zij gedisputeerd en op de gruwelijkste wijze geblasfemeerd hadden tegen het sakrament des altaars en andere ceremoniën, terwijl zij »as rasende wolven op den sonnendach tegen den priesteren in der kercken gecomen" waren, zoodat er een »oploup" uit ontstaan was. De hertog van 't gebeurde verwittigd gelastte bij schrijven van 12 Januari 1529 een gerechtelijk onderzoek [3] waarvan de uitslag niet bekend is. 't Is te meer te betreuren, dat de bescheiden daaromtrent ontbreken, omdat ze antwoord konden geven op de vraag: of de beschuldigden Sacramentisten waren, dan wel of zij tot de Anabaptisten

[1]) VAN HASSELT, *Geldersch maandw.* I bl. 20.
[2]) A. L. LESTURGEON, *Menso Alting* bl. 28.
[3]) VAN HASSELT, *Geldersch maandw.* I bl. 11 verv.

moeten gerekend worden? Doet reeds hun gewelddadig verzet, hunne razernij aan de dweepzieke opgewondenheid der Anabaptisten denken, er is nog grooter aanleiding tot dit vermoeden, aangezien juist hier ter plaatse zes jaar later, in April 1535, HARMEN de schoenmaker en CORNELIS IN 'T KERKHOF opstonden, die in éénen nacht driehonderd aanhangers doopten onder den wilden kreet: »slaat alle papen en overheden dood! betert u! ziet, uw verlossing is voorhanden!" en niet dan met moeite door 't leger van 's hertogs basterdzoon, den stadhouder KAREL, werden bedwongen [1].

Bij het onderzoek, hoe 't met de Sacramentisten op 't wereldlijk gebied van den Utrechtschen bisschop in 1525 tot 1530 gesteld was, worde allereerst met een enkel woord in herinnering gebracht, wat al twisten en verdeeldheden en oorlogsrampen het Neder- en Over-Sticht teisterden. 't Gelukte HENDRIK VAN BEIEREN zóó weinig daaraan paal en perk te stellen, dat hij eindelijk geheel moedeloos in 1528 afstand deed van zijn bewind. Geen wonder. Wel scheen in 1524 het aanbod van hertog KAREL, om tegen een schadeloosstelling in geld het Boven-Sticht te ontruimen en aan den kerkvorst terug te geven, betere tijden te beloven, maar de hardnekkigheid der stad Utrecht die niets voor dat doel wilde opbrengen en de dwang haar deswege aangedaan door den bisschop verwekten in 't voorjaar van 1525 een krachtig verzet, dat nu eens heviger, dan weêr schijnbaar meer gematigd, twee jaren lang aanhield, om eindelijk los te barsten in een volslagen opstand. 't Bleek dat van alle steden, die onder de wereldlijke heerschappij van den bisschop stonden, zijne eigene residentie 't meest verbitterd was tegen zijn bestuur. Toen hij in den zomer van 1527 haar met geweld zocht ten onder te brengen, leed hij de neêrlaag en (erger dan dat) moest hij zien, dat zijn onderdanen liever dan voor hem te buigen zich in de armen wierpen van zijn doodvijand, van hertog KAREL VAN EGMOND.

[1]) GER. NICOLAI in de door hem met vele (ook deze) bijzonderheden verrijkte vertaling van H. BULLINGER, *Teghens de wederdoopers* (1569) f°. 77 en verv., waaruit BRANDT, a. w. I bl. 119 zijn bericht overnam.

't Geheele Beneden-Sticht viel den Gelderschen hertog in handen, en reeds in November van dat jaar deed HENDRIK VAN BEIEREN, ten einde raad, het voorstel aan de gemachtigden der landvoogdes MARGARETA te Schoonhoven, om tegen een jaarlijksche lijfrente zijn wereldlijk gebied over 't geheele Sticht af te staan aan keizer KAREL V. Dit voorstel, gretig aangenomen, verwezenlijkte een der vurigste wenschen van het oude Bourgondische staatsbeleid en voerde een beslissende schrede nader tot het doel, om alle landen van herwaarts over te vereenigen onder éénen en denzelfden gebieder. Toch kostte het nog een bloedigen strijd eer 't Beneden-Sticht aan de Gelderschen ontweldigd was. Zelfs deed hun wakkere veldheer MAARTEN VAN ROSSEM een zegevierenden inval in Holland en vermeesterde den 6en Maart 1528 's Gravenhage, dat door zijne bende werd uitgeplunderd; maar toen den 1en Juli Utrecht bij verrassing door de Hollanders genomen was en de bisschop er een dag of wat daarna eenige zijner aanzienlijkste tegenstanders had laten onthoofden en verdrinken ('t waren zijne laatste regeeringsdaden), zwichtte alles voor de heirmacht des keizers. In October en November werd KAREL als landsheer gehuldigd; en eerlang maakte hij gebruik van 't recht, hem door HENDRIK VAN BEIEREN en de kapittelen toegekend, om alle volgende bisschoppen te benoemen. Hij koos namelijk den kardinaal WILLEM VAN ENKEVOORT tot opvolger van HENDRIK. Paus CLEMENS VIII erkende dat recht en gaf de vereischte goedkeuring van deze benoeming in 1529. Evenwel, de kardinaal bleef voortdurend te Rome en droeg de waarneming zijner dioecese op aan JAKOB UTENENG.

Onder zulke woelingen en veranderingen is 't zeker niet vreemd, dat de openbare bescheiden zeer weinig behelzen, wat eenig licht verspreidt over de Sacramentisterij en hare aanhangers in het Sticht. Geheel andere belangen dan het geloofsonderzoek hielden de overheid bezig; het volk was te zeer in allerlei moeielijkheden gewikkeld, dan dat het zich om godsdienstvragen, die elders met zoo veel levendigheid behandeld werden, ernstig bekommerde. Toch waren er enkelen, die, waarschijnlijk juist omdat de bisschop gedurig afwezig was en zijn regeeringsbeleid bij de meerderheid der bevolking den heftigsten tegenstand vond, stoutmoediger dan vroe-

ger hun kettersche gevoelens aan den dag legden en, zoo al niet tot een gemeente [1], dan toch tot geregelde samenkomsten zich vereenigden.

Bleven zij, denkelijk wegens de staatszorgen, waaraan zich de overheid schier onverdeeld wijden moest, van zulk een vervolging vrij [2] als in 1525 WARNER BEERNTS, CORNELIS WEYMAN en DIRK verduurden en waarbij WILLEM DIRKS den marteldood leed [3], — ze ondervonden dat die tijd van verademing voorbij was, zoodra KAREL V 't gezag had aanvaard. Zijne plakkaten tegen de ketterij werden terstond afgekondigd. Op grond daarvan moest DIRK TAETS, een burger van aanzienlijk geslacht, »xx karolusgulden ter beteringe geven, — want" (luidde het vonnis van 25 October 1529) »hy sich onwijselicken gehadt ende gedragen heeft int werck van Luteryen, daer inne sprekende ende arguerende tegens dat heylige Christengeloeve, die sacramenten ende ordinantien der heyliger kercken, als genoech betuycht is." Zwaarder dan hij schijnt »ter saecke beruerende Luterye" gezondigd te hebben DIRK WEYMAN, wien ten volgenden jare niet dan tegen een borgtocht van duizend gulden vergund werd in ruime hechtenis te gaan [4]. Was deze, die zeker tot hetzelfde geslacht behoorde als de in 't vorige hoofdstuk genoemde CORNELIS WEYMAN, toen reeds wat hij in 1534 bleek te zijn: een Anabaptist? Niet denkelijk. Veeleer schijnt het

---

[1]) Met aanhaling van VARILLAS, *Hist. des revolut.* II p. 120 en LOESCHER, *Hist. motuum* III p. 85 schrijft GERDES, *Hist. reform.* III p. 64: Num VARILLASII commentum, quod jam anno 1528 in civitate Ultrajectina coetus quidem Lutheranus fuerit congregatus, ullo solido uitatur fundamento, investigare non potuimus.

[2]) In het *Crimineel sententieboek sHofs van Utrecht* I fº. 189 vº. wordt wel vermeld, dat JACOB VAN NOORD, die 25 April 1534 zijn vonnis ontving, »als seer suspect ende berufftieht van ketterye ende luyteraensche dwalinge," reeds »int jaer van xxvii te Paeschen nyet gheweest en was ten heyligen sacramente," maar 't blijkt niet of hij toen om die reden veroordeeld werd: ware 't zoo, dan zou men er uit kunnen afleiden, dat ook in 1527 een vervolging en geloofsonderzoek te Utrecht plaats had. Genoemd vonnis is afgedrukt in de *Berigten van 't historisch genootschap te Utrecht* IVe dl. 2e st. bl. 120.

[3]) Vgl. het vorige hoofdstuk.

[4]) Zie beide besluiten omtrent TAETS en WEYMAN bij DODT, a. w. VII bl. 139 uit het Raads-dagelijksch boek der stad Utrecht.

hem gegaan te wezen, als den goudsmid DOMINICUS ABELS VAN DER VECHT [1], den barbier mr. JAN JANSZOON VAN CALCAR [2] en andere Sacramentisten [3], door wier omgang de goudsmid JAKOB VAN NOORD in 1527 tot ketterij was vervallen, die vroeger van 't gevoelen der Sacramentisten eerst later, even als WILLEM DIRKS SEYLEMAKER of CORNELIS APPELMAN [4], STIJNTJE, dochter van JAN WEYMAN, en JOHAN WEYMAN *de jonghe* [5], den doop op belijdenis voorstonden.

Had vervolging noch plakkaat de Sacramentisterij in de bisschopsstad kunnen uitroeien, ze verdween eerlang als van zelf, of liever ze loste zich geheel en al op in het Anabaptisme. Wie tot nog toe zoogenaamde »Luyteranen" waren geweest, werden nu zoogenaamde »Herdoopers," onder invloed zoowel van predikers te IJselstein, waar de drostin het Anabaptisme begunstigde, als van DOMINICUS ABELS, die hun voorganger en oudste werd, en later in 't Gooi [6] de nieuwe leer verbreidde, tot dat hij, gevankelijk naar Amsterdam gevoerd, volgens vonnis van 't Hof van Holland. den 30en Maart 1534 [7] den marteldood leed. Van daar dat in de eerste twintig jaren na 1530 tegen twee-en-dertig terechtstellingen van Anabaptisten [8] slechts ééne voorkomt van een Sacramentist (JAN WINTER), die trouwens geen Utrechtsch ingezetene was, —

---

[1]) Zoo luidde voluit zijn naam, als te lezen is in een besluit van den Raad van Utrecht waarbij hij in 1531 tot voogd werd aangesteld. DODT, t. a. pl. bl. 142.

[2]) Immers »meester JAN" in 't bovenaangehaalde vonnis tegsn JACOB VAN NOORD zal wel dezelfde zijn als mr. JAN JANS VAN CALCAR, op last van 't Hof den 12en Maart 1535 onthoofd. *Berigten van 't hist. genoots.* t. a. pl. bl. 127.

[3]) In 't vonnis tegen VAN NOORD wordt nog genoemd HENDRIK BLOEM.

[4]) Onzeker is 't wie het van deze beide goudsmids was, van wien de schout van Utrecht JAN VAN CULENBORG den 27en Mei 1544 schreef (de brief is nog voorhanden op 't Brusselsch archief), dat hij hem vóór veertien jaar, derhalve in 1530, om zijn Lutherij gevangen genomen en volgens de plakkaten gestraft had.

[5]) De vonnissen tegen deze beiden zijn te vinden in *Berigten van 't hist. genoots.* t. a. pl. bl. 123 en 124.

[6]) In een brief van den raadsheer GELEYN ZEGERS 28 Mei 1544 (Brusselsch arch.) heet hij »bisschop van Gooiland", welke titel bij de Anabaptisten evenwel geene andere beteekenis heeft, dan dat hij belast was met het preeken en doopen in die landstreek.

[7]) Zie de *Crimin. Sententiën* van 't Hof op dien datum.

[8]) Al die vonnissen zijn verzameld door VAN ASCH VAN WIJCK in de aangehaalde *Berigten van 't hist. genootschap.*

en dat op 't rechtsgeding na van mr. DIRK VAN ABCOUDE [1] nauwelijks iets meer 't voortbestaan der Sacramentisten vermoeden doet. Eerst omstreeks 1560 bereidde de stille werkzaamheid van den schoenmaker JAN WILLEMS [2] den tijd voor, dat hier een Hervormde gemeente ontstaan zou.

Evenwel, schoon het volk zich met geestdrift bij de Anabaptisten had aangesloten, onder de geestelijken was 't anders. Maar zorgvuldig hielden zij hun ketterij verborgen. Tot hen behoorden JOANNES HOOCHLAND, deken van sint-Marie, JOANNES BLOCK, kanunnik van sint-Pieter [3], en waarschijnlijk de vicaris van sint-Jan JACOB STOELWECH, die in de laatste helft van Februari 1533 [4] overleden, aan zijn neef CORNELIS PIETERS en andere erven achterliet »diversche boecken van MARTEN LUTHER, KAROLOSTADIUS, MELANCHTON ende meer andere gereprobeerde auteurs, zoo wel in prente als gescreven." Evenzoo was het bij den clerus te Amersfoort, althans bij de Broeders van 't gemeene leven: toen hunne overhelling tot ketterij al te openbaar werd, begaf zich de »vicetenens" [5] DERMONT den 11en Mei 1529 uit de bisschopsstad derwaarts met den prior en zeven broeders van het in 1528 verwoeste klooster Vredendaal nabij Utrecht. Hij zocht door de overplanting dezer zuiver rechtzinnige geestelijken, het kwaad te keeren, maar alleen met dit gevolg, dat al de broeders, de een na den ander, op weinigen na, liever 't gesticht verlieten, dan onder 't scherpe toezicht der nieuwe bewoners te staan.

Wat omtrent den politieken toestand van 't Beneden-Sticht werd gezegd, geldt zeker in nog hoogere mate van het Boven-Sticht. De ontzettendste oorlogsrampen troffen gedurende dit tijdperk vooral Overijsel, eerst door binnenlandsche twisten verdeeld, vervolgens

---

1) Zie 't vorige hoofdstuk.

2) P. BLOCCIUS, *Meer dan twee honderd ketterijen* bl. 221.

3) Zie in ons Ie hoofdstuk bl. 90 nt. 4.

4) »Omtrent sinte Peter ad cathedram" d. i. 22 Februari, naar luid van 't vonnis tegen CORNELIS PIETERS, waaruit ik deze bijzonderheden ontleende en dat afgedrukt is in de aangehaalde *Berigten* bl. 119.

5) A. MATTHAEI, *Fundationes et fata eccl.* p. 524; *Rerum Amersf. script.* p. 179 en daaruit VAN HEUSSEN en VAN RIJN, II bl. 192, DELPRAT, a. w. 110. Welken rang de »vicetenens" bekleedde, blijkt niet.

door Gelder aan 't Sticht ontscheurd, door den bisschop herwonnen in 1524, maar gedurig weêr ontrust door den hertog, zoodat de burgerij eindelijk (1528) haar toevlucht zocht bij den keizer, die toch niet beletten kon, dat de oneenigheden tusschen sommige steden b. v. Zwolle en Hasselt tot bloedige gevechten aanleiding gaven en nog in 1531 een rooftocht der legerscharen van koning CHRISTIAAN II alom schrik en verwoesting verspreidde [1]. Onder zulke omstandigheden is 't niet vreemd, dat de sporen van toenadering tot de nieuwe leer, 't zij dan bij de geestelijkheid, 't zij bij de burgers, hier nog moeielijker zijn na te gaan dan elders: óf ze waren inderdaad minder veelvuldig, omdat de bange nood nauwelijks toeliet rustig na te denken over de twistvragen der Kerk, óf de overheid had de handen te vol met allerlei zorgen, dan dat zij zulke maatregelen kon nemen tegen de ketterij, als waaruit nu nog overtuigend zou blijken, dat de nieuwe leer bij velen ingang gevonden had. Maar — al zwijgen de plakkaten, al staan in de sententieboeken dier dagen, geen vonnissen vermeld tegen den »luteriaenssen handel," toch ontbreekt het niet aan enkele bewijzen, die het buiten twijfel stellen, dat reeds nu de akker werd toebereid, waarop het zaad, weinig jaren later door de Anabaptisten uitgestrooid, den weligsten wasdom zou vinden.

Te Zwolle kwamen omstreeks 1530, d. i. kort nadat 't bestuur van KAREL V genoegzame vastheid verkregen had, om met de vereischte zorg ook nog op andere aangelegenheden dan die van vrede en oorlog toe te zien, de eerste sporen aan den dag van Sacramentisterij [2]. Waarschijnlijk waren ze vroeger niet opgemerkt. Of zou de beroemde school, aan wier hoofd de van ketterij beschuldigde HERMANUS TORRENTINUS [3] en, de vriend van ERASMUS, GERARDUS LISTRIUS stonden, niet menig leerling voor de nieuwe gevoelens gewonnen en haar invloed onder de burgerij niet verspreid hebben? Waartoe toch de richting van 't onderwijs aan die stichting leidde, is duidelijk genoeg uit de keuze van hare kweekelin-

---

[1]) G. A. YSSEL DE SCHEPPER, *Lotgevallen van Christiern* II, bl. 201.

[2]) Volgens eene oude onuitgegeven kronijk, aangehaald door B. J. VAN HATTUM, *Geschiedenis van Zwolle* II bl. 355.

[3]) Boven bl 30.

gen RUDOLF, ROBERT VAN EERSHEYM in 1526 en WOLFGANG SCHRAM in 1532 om hunne studiën aan de akademie te Wittenberg voort te zetten, ja nog meer uit hetgeen anderen van hare leerlingen later toonden te zijn, met name JURJEN VAN DE DEURE (APORTANUS), de hervormer van Oost-Friesland, die tot 1518 aan haar verbonden bleef, — THOMAS VAN ZWOLLE, die zich in 1526 te Oldersum tegen den heftigen inquisiteur mr. LAURENS LAURENSEN van Groningen kantte [1], — en eindelijk de beroemde martelaar WILLEM VAN ZWOLLE, sedert 1523 aan 't hof van koning CHRISTIAAN II, later tot diens hoffourier opgeklommen, hem houw en trouw in zijn ballingschap, maar niet minder getrouw aan zijne geloofsovertuiging, waarvoor hij den 20sten October 1529 op den brandstapel te Mechelen het leven liet [2].

Of ook de pastoor der Zwolsche parochiekerk GOBEL VOLQUINI tot diezelfde gevoelens overhelde, is onzeker: zóó veel alleen blijkt uit eenige bescheiden van 't jaar 1532, dat hij door trouwen ijver in zijn bediening, gepaard aan groote onbaatzuchtigheid, de liefde der burgerij had weten te winnen, die 't zeer euvel opnam, toen hij plotseling in dat jaar door 't kapittel ontslagen en in zijn plaats de vice-cureit van Kampen, wiens pastoor de strengkerkelijke ALBRECHT PIGGHE was, aangesteld werd. Ook met zijne onderhoorige kapellanen geraakte de nieuwbenoemde al spoedig in onmin: was 't misschien omdat hij, even als zijn vroegere superior, een ijveraar was voor de rechtzinnige kerkleer? In dat geval zou de gevolgtrekking voor de hand liggen, dat ook GOBEL VOLQUINI zich een voorstander der Hervorming betoond had, en de verklaring gegeven zijn, zoowel van zijn ontslag door het domkapittel als van de strenge maatregelen, die de overheid den 10en Januari 1532 moest verordenen tegen de ketterij. Bij uitvoerig plakkaat werd het houden en bijwonen van conventiculen, het

[1] MEINERS, *Oostvriesl. kerkgesch.* I bl. 29, 218.

[2] Zie over hem YSSEL DE SCHEPPER, a. w. vooral bl. 184 en diens opstel in den *Overijsselschen Almanak voor oudheid en lett.* 1851 bl. 102. Het bericht over zijn dood door BUGENHAGEN in 1530 bezorgd, later in de martyrologiën van RABUS, HAEMSTEDE en anderen overgenomen, gaf stof tot de mededeelingen over hem bij SCULTETUS, l. l. II p. 200, *Bijdragen tot de gesch. der Luth. kerk* VI bl. 131 en elders.

verspreiden en lezen van verboden boeken, het verkoopen van misboeken in de landtaal, het zingen van schimpliederen tegen de Kerk of de geestelijkheid, het smaden of schenden der heiligenbeelden met zware straffen bedreigd en elk op geldboete gelast de overtreders dier bepalingen aan te brengen. Zelfs achtte de Zwolsche magistraat het van belang zich den 15en Februari (Vrijdags na sint Valentijn, die in 1532 op Donderdag inviel) met dien te Deventer en te Kampen over de gelijkmatige uitvoering dezer straffen te verstaan en tot strenge handhaving van het afgekondigde plakkaat te verbinden [1].

Hoe zeer het der overheid ernst was met deze maatregelen bleek nog in den loop van dat jaar, toen zij, in weerwil van veelvermogende voorspraak, eene harer ingezetenen GRITHE VAN DELREVOERT wegens 't huisvesten van een gevluchten geestelijke beboette en aan eene andere, die den sluier had afgelegd en getrouwd was, de teruggaaf weigerde van de goederen, welke zij bij hare opneming aan 't klooster had aangebracht [2]. Zóó alleen kon 't gelukken nog vijfentwintig jaar lang de zegepraal der Hervorming tegen te houden, die eerst aan den dag kwam, toen de priester HERMAN STYCKER, vicaris aan de parochiekerk, in 1557 onder beide gestalten het avondmaal uitdeelde [3].

Reeds werd opgemerkt, hoe Zwolle met Kampen en Deventer eene overeenkomst aanging tot wering der ketterij. Zoo ergens,

---

[1]) Met gelijk doel hielden afgevaardigden dezer drie steden een samenkomst te Winsum den 1en Februari 1535. (Bf. van Deventer aan Kampen, 27 Jan. 1535, op 't archief te Kampen no. 1865). Toen was er te Deventer in hechtenis, behalve »etlicke" Anabaptisten »eyne die nyet en geloevet dat onder de figuer en gedaentenisse des broedes van den priester in der missen consecrirt begrepen en beholden sy wairachtich vleyss ende bloet Christi Jesu."

[2]) Zie over een en ander VAN HATTUM, a. w. II dl. bl. 352 tot 357.

[3]) Zie ald. bl. 425. SCHOOCKIUS, l. l. p. 451 en 510 noemt hem STUYCKÉR. Zijn mededeeling op p. 451 zou allicht tot het onjuiste vermoeden kunnen leiden, dat STYCKER reeds in 1536 of daaromstreeks de Hervorming te Zwolle had voorgestaan. Anderen daarentegen, door de naamsovereenkomst misleid, hielden hem voor denzelfden als den vlaming HERMAN STRYCKER, bijgenaamd MODET, den om zijn heftigheid beruchten Calvinist, die dan weer dezelfde zou geweest zijn als HERMAN BUSCH van Zwolle. SCHULTZ JACOBI in het *Nederl. Arch.* IV bl. 122 en in *Oud en Nieuw* I bl. 61.

dan waren te Kampen krachtige maatregelen noodig. Verschillende omstandigheden hadden hier de verspreiding der nieuwe gevoelens bevorderd: niet alleen de inwoning van velen »die oestwert verkeert hadden ende noch verkeerden" d. i. met Oost-Friesland en Oldenburg in gedurige betrekking stonden, maar vooral ook de afwezigheid der pastoors, waardoor de kudde aan zichzelve of aan de gebrekkige leiding van weinig bekwame vice-cureiten bleef overgelaten. In 1524, toen eindelijk de klachten der overheid tot den paus (ADRIAAN VI) waren doorgedrongen, scheen het wel dat er verbetering zou komen, maar de dood van ADRIAAN stelde welhaast de goede verwachting te loor. En toch, juist nu was herstel meer dan ooit noodig. JOANNES SLACHEK, die thans het pastoorschap bekleedde, had nog voor vier of vijf andere parochiën als pastoor te zorgen en bezat bovendien het dekanaat te Deventer, de proostdij en het aartsdiakonaat van sint Marie te Utrecht, behalve vier kanunniksplaatsen; gedurig moest hij afwezig zijn wegens deze waardigheden en vooral wegens de geldelijke inkomsten daaraan verbonden. Wat nut dan kon hij stichten in zijne gemeente te Kampen, die met hare twaalfduizend communicanten onverpoosde zorg en werkzaamheid vorderde? 't Verwekte dus groote vreugde, toen ADRIAAN'S opvolger, paus CLEMENS VII, eindelijk in Augustus 1525, naar aanleiding van een nieuw klaagschrift der overheid, de belangen der gemeente te Kampen ter harte nam, SLACHEK afzette en in zijne plaats zijn geheimen kamerheer ALBRECHT PIGGHE (ALBERTUS PIGHIUS), een geboren Kampenaar, aanstelde, die zich verbond den dienst te zullen aanvaarden in het voorjaar van 1526 [1].

't Was meer dan tijd. Terwijl toch de geestelijke belangen op de schandelijkste wijze waren verwaarloosd, had menigeen voedsel gezocht, zoowel in 't lezen van kettersche boeken, als in 't bijwonen van heimelijke samenkomsten, waar onderscheidene geestelijken, die uit hunne kloosters of pastorieën gevlucht te Kampen in dezen staat van zaken een veilige wijkplaats hadden gevonden, hunne hervormingsgezinde gevoelens in sermoenen en leeringen

---

[1]) *Register van charters en bescheiden in het oud archief van Kampen*, bezorgd door P. C. MOLHUYSEN IIIe dl. nº. 1834.

verbreidden. Met de komst van PIGHIUS veranderde veel. Den 6en December 1528 werd bij strenge verordening aan genoemde geestelijken de stad ontzegd en het houden van conventiculen verboden [1]; den 23en December van het volgende jaar een burger, in wiens huis kettersche boeken gevonden waren, bij verstek des doods schuldig verklaard [2]. Maar — het licht was eenmaal doorgebroken: wie kon het keeren? wie den geest, die eenmaal 't genot der vrijheid had leeren kennen, weer aan banden leggen? Hoe ijdel de pogingen der overheid waren, blijkt uit de noodzakelijkheid, waarin ze gebracht werd, om de keur van 6 December 1528 reeds in 1529 te vernieuwen, en uit hare eigene bekentenis in 1530, waarmee ze 't verzoek bij den paus om het recht van collatie aandrong, dat de heresie gestadig toenam [3]. 't Zou nog meer openbaar worden. Toen twee jaar later de vice-cureit tot pastoor te Zwolle bevorderd werd en in zijn plaats ARENT GROET of ARENT VAN KEULEN kwam, die zelf een ijverig voorstander was van de nieuwe leer, breidde zich de Sacramentisterij vrij wat verder uit. Maar zijne zevenjarige werkzaamheid en het opontbod van franciskaners uit Amsterdam om haren invloed te keeren, — dat alles behoort tot een later tijdperk[4].

Evenzoo 't verzet der overheid te Deventer, die, niet minder ijverig dan de magistraten van onderscheidene Hollandsche steden, het privilegie handhaafde, dat hare burgers alleen voor haar te recht mochten staan. 't Was in 1532, toen de keizerlijke inquisiteurs een scherp onderzoek daar wilden instellen tegen allen, die van ketterij verdacht wierden [5]. Maar juist dit; dat zulk een onderzoek noodig gerekend werd, toont in welk een kwaad gerucht de stad toen ter tijd stond. 't Was niet zonder reden. Reeds ten jare 1522 was daar in de stichting van FLORIS RADEWIJNS de nieuwe leer doorgedrongen en had ze onder de broeders twee scherpge-

---

[1]) Ald. no. 1824. [2]) Ald. no. 1827. [3]) Ald. no. 1834.

[4]) Ik deelde omtrent ARENT GRAET en zijn werkzaamheid, zoowel te Kampen als later te Middelie, een en ander mede in 't *Kerkhist. archief* IV bl. 404 vgl bl. 199.

[5]) REVIUS, l. l. p. 250 en uit dezen GERDES, l. l III p 80, YPEY en DERMOUT, a. w. I bl. 115, GIESELER, *Kirchengesch.* III 1 s. 557 nt. 10.

teekende partijen doen ontstaan [1]. Neigden meer tot de Katholieken JACOBUS FABER, JOANNES SINTHIUS [2] en ORTUINUS GRATIUS [3], allen docenten aan de Deventersche school en reeds vrij bejaard, de nieuwe gevoelens vonden krachtige voorstanders in hunne medeleeraars GISBERTUS LONGOLIUS [4], JOANNES OOSTENDORP en (die ten jare 1528 rector was) JOANNES LIPPIUS. OOSTENDORP had het persoonlijk onderricht van WESSEL genoten [5]; hij ontving GELDENHAUER, vroeger zijn leerling, op zijne doorreis naar Wittenberg in September 1525 bij zich [6]. Ook HINNE RODE had zich na zijn terugkeer uit Zwitserland hier gevestigd; eerst in 1527 naar Oost-Friesland uitgeweken, aanvaardde hij het leeraarsambt te Norden [7]. Naast hem worden in 1525 onder de »fratrum ministri" vermeld, GEORGIUS RITENUS en JOANNES LYDIUS, beiden waarschijnlijk zijn geloofsverwanten: de laatste althans liet zich in den zomer van 1526 als student te Wittenberg inschrijven [8] (misschien dat hij in gezelschap van GELDENHAUER, nu uit Tiel gevlucht, de reis derwaarts aflegde) en vestigde zich later, om de geloofsvervolging te ontgaan, binnen Lubeck [9].

Waar zóó velen van de voornaamste theologen der stad tot de Reformatie neigden, is 't zeker niet vreemd, dat onder de ketters in October 1526 door den hertog van Gelder te Arnhem gevangen genomen een priester uit Deventer was, en dat een tijd lang, voordat hij Nederland verliet, hier IEMAN ORTZEN zich ophield [10],

---

[1]) Boven bl. 140 nt. 3. [2]) Ald. bl. 29.

[3]) DELPRAT, a. w. bl. 77. Doorgaans woonde ORTUINUS te Keulen.

[4]) Boven bl. 29. [5]) DELPRAT, a. w. bl. 75. [6]) *Archief* IX bl. 510.

[7]) Boven bl. 91 nt. 2 vgl. bl. 107 nt. 2, waar ik zijn huwelijk in 1526 vermeldde.

[8]) Evenzoo deed 6 April 1529 de Deventerschman MAARTEN VAN BULDEREN. Zie de lijst van FÖRSTEMANN.

[9]) SCHULTZ JACOBI, *Oud en nieuw* I bl. 55, die verhaalt dat hij de vader was van MARTINUS LYDIUS, hoogleeraar te Franeker van 1585 tot 1601. De »fratrum minister" was de *zoon* van den schepen JOANNES LYDIUS, niet de schepen zelf. SCHULTZ JACOBI vergiste zich derhalve toen hij t. a. pl. H. C. ROGGE berispte, die zeer terecht in den *Almanak voor Protest.* II bl. 229 MARTINUS den zoon, niet den kleinzoon van GELDENHAUER's vriend, den »fratrum minister", noemde.

[10]) 's GRAVEZANDE, *Tweehonderdj. gedachtenis* bl. 100 nt. 6, YPEY en DERMOUT, a. w. I bl. 118, KIST en ROYAARDS, *Archief* V bl. 368. Over zijn later leven,

die later de hervorming van Wezel tot stand bracht. Waren er ook onder de burgers, die door zulke priesters en voorgangers voor de overtuiging der Evangelischen gewonnen werden? 't Is meer dan waarschijnlijk, al is er geen stellige getuigenis voor aan te voeren. Onder de »fratres et amici" (zeker worden Hervormingsgezinden bedoeld), die GELDENHAUER in 1525 bezocht, komen ook voor HERMAN VAN COTHEN de stadssecretaris, GERARDUS MONDICENUS, LUDOLF HERMANS en de burgemeester JAKOB VAN WYNSSEN. Maar wat er van hen werd, zoodra de vrees voor 's keizers plakkaten hunne voorgangers noopte de vroeger luid gepredikte meening te verbloemen en de daarvoor gewonnen volgelingen aan zichzelven over te laten, — dat bleek aan den laatstgenoemde, aan JAKOB VAN WYNSSEN. Ook te Deventer vertoonden zich dezelfde verschijnselen als elders in Beneden- en Boven-Sticht. Tegen 't einde van dit tijdperk leefde de Hervorming, in hare oorspronkelijke gedaante als Sacramentisterij, alleen nog voort bij de geestelijken heimelijk en verborgen, en was ze geheel onderdrukt bij het volk, maar om in een anderen vorm, namelijk als Anabaptisme, krachtiger dan ooit te voren onder de burgerij te verrijzen. Nog geen vijf jaren waren verloopen, of onder de prediking van HERMAN SASSEN, HENRICK KISTEMAKER van Zutfen, ADRIAAN van Amsterdam en andere Anabaptistische leeraars, verzamelde zich ten huize van den apotheker mr. JORIËN of ook van JOHAN VAN WYNSSEN een gemeente die den 6en Februari 1535 reeds vier bloedgetuigen telde en waarvan er meer dan vijftig bij name bekend zijn. De genoemde JAKOB VAN WYNSSEN [1] was onder hen een der voornaamsten, gelijk later (1544) JORIËN KETEL en de gezusters URSULA en MARIA VAN BECKUM [2]. Van de oude Sacramentisterij

---

van 1536 af, toen hij een vaste aanstelling te Wezel kreeg, zie vooral WOLTERS, *Reformationsgesch. der stad Wesel.*

[1]) »Jacob van Wynssen, borgermeister bynnen Deventer is gedoept ende hefft eine suster bynnen Munster." NIESERT, *Munst. Urkundens.* I s. 149. Vgl. over deze anabaptisten den *Overijssel. almanak voor oudh. en lett.* 1839, waar de officieele bescheiden zijn afgedrukt.

[2]) De laatstgemelden waren Davidjoristen. Sedert die gezusters bij RABUS, a. w. III s. 180, en daaruit bij HAEMSTEDE een plaats vonden, hield men ze te onrechte voor Hervormden en wilde zelfs SCHOOCKIUS, l.l. p. 508 uit hare

echter vertoonde zich spoor noch schaduw meer; zij zou eerst na het vierde eener eeuw weder opleven onder voorgang van Jan Willems van Zwolle, Karel de Haan en Caspar Coolhaes [1].

Wegens den overgang van het Sticht in de handen van Karel V ten jare 1528, behooren de laatste mededeelingen reeds tot het gedeelte van 't onderzoek, dat nu aan de beurt ligt en zich ten doel stelt den gang der Hervorming van 1525 tot 1531 na te gaan in de gewesten aan dien machtigen vorst onderworpen. Enkele opmerkingen over den algemeenen toestand mogen daaraan tot inleiding verstrekken.

Dezelfde maatregelen tegen de ketterij en de kettersche boeken, als van 's keizers wege in het vorige tijdperk (1522—1525) genomen waren, hielden nu ook stand of werden zelfs een weinig verscherpt. Zoo vernieuwde hij den 24en Maart 1527 [2] 't uitvoerig mandaat van 24 September 1525 [3] en breidde het den 14en Oct. 1529 aanmerkelijk uit [4], welk laatste plakkaat volgens besluit van 4 Oct. 1531 [5] den 14en daaraanvolgende en van nu af geregeld om de zes maanden moest afgekondigd worden. 't Bevatte in dien uitgebreider vorm een menigte artikelen. Hielden sommigen daarvan de reeds medegedeelde censuur-bepalingen in, anderen verboden ten strengste het disputeeren over de Heilige Schrift aan ieder, die niet »wel gefameert theologien" was. Een volgend artikel verbood den »resipisceerenden", op verbeurte van leven en goed, allen omgang met hun vroegere vrienden; een ander stelde gelijke straf op 't herbergen van de ketters. Niemand die verdacht was van onrechtzinnigheid, mocht langer »eerlycke staeten off officien" bekleeden. Den aanbrengers, indien althans de beschuldiging gegrond

terechtstelling afleiden. dat »quaedem ecclesia Daventriae colligi coepta fuit ad quam pertinuerunt Ursula et Maria sorores ex nobilissima Beckenorum familia oriundae, quae, quod orthodoxam (!!) veritatem contra monachorum gregem intrepide asserere auderent, vivae crematae fuerunt anno 1545 in Tubantiae municipio Daventriae propinquo."

[1]) H. C. Rogge, *C. J. Coolhaes* I bl. 22.

[2]) *Derde memoriael van* A. Sandelin f°. 154. Vgl. wat aan 't begin van dit hoofdstuk door mij werd medegedeeld.

[3]) Ald. f°. 93. [4]) Ald. f°. 283.

[5]) *Eerste memoriael van* J. de Jonge f°. 70 v°.

bleek te zijn, werden groote premiën toegekend en de overheden, die zich nalatig betoonden in 't vervolgen der Evangelischen, bedreigd met zware straf.

Naast dit groote plakkaat stonden nog vele andere besluiten, evenzoo strekkende tot onderdrukking of wering der ketterij. Zoo droeg een mandaat van 18 Jan. 1528 [1] de boeken-censuur op aan Bruno Bockes van Aytta en Pieter van der Goude, Dekens van 's Gravenhage en Naaldwijk, terwijl het bovendien, gelijk een vroeger van 12 April 1526, gericht was tegen 't herbergen van weggeloopen geestelijken. Dat oudere verklaarde: »diversche religieusen, zoe mans, zoe vrouwspersonen, in onsen lande van Hollant geprofessyt, loopen ende trecken dagelicx uut haeren cloesters, sonder oirloff van hueren oversten, ende sommighe van dien loopen ende gaen int openbaer duer die werlt, ende andere houden sich heymelick ende secretelick, ende soo deen soo dander leven dissolutelyck." Streng werd dan ook ingescherpt [2], »dat nyemant, wie ende van wat condicie hy zy, mans off vrouwenpersonen, voortaen hem en vervoirdere egheene geprofesside religieusen personen, mans of vrouwen, uuyt hueren cloesters geloepen off zonder oirloff getrocken, te recepteren, te logeren off te bistaen off enichzyns te favoriseren, in wat manieren dat het zy, ende dat dieghene, die enighe verlopen religieusen personen geloogeert off gefavorizeert zullen hebben, insgelicx die gheene, die weten off kennisse hebben zullen, waer dieselve uutghelopen religieuse personen geweest off gecon-

¹) *Derde memoriael van* A. Sandelin f°. 204.

²) Zie een en ander ald. f°. 112 v°., f°. 231 en f°. 232 v°. Nog mag vergeleken worden 't plakkaat van 3 Dec. 1527 ald. f°. 198 v°., waarin gezegd wordt: »veel religieusen van diversche religien (kloosterorden) passeren doer Hollant ende Vrieslant, converseren ende frequenteren in denselven landen, sonder dat men weet of zy religieusen zyn dan nyet oft van waer zy zyn comen of heenen willen. Oeck loopen veel uuytheemsche persoonen dagelycx doer die voers onse landen gehabituecrt (zich voordoende) als leprosen ende melaetschen menschen tot belastinge van den ondersaten." Er wordt daarom gelast »nyet te gehenghen eenich religieus te passeren off te comen bynnen denselven steden ofte plaetsen, sonder eerst te verthoenen brieven van huere obedientie off anders bescheyt van den conventen, daer zy woenachtich zyn, inhoudende die namen van denselven religieus of religieusen, mitsgaders van den tyt, dat zy uuytgesonden ende waer zy gesonden worden."

verseert hebben off converseren, sullen tselve van stonden aen denuncieren ende overdragen den oversten officier van der plecken [1], daer tselve weesen ofte geschieden mochte, om dieselve vluchtighe ende verloepen religieuse personen by den voers. officier gepresenteert ende geleevert te worden den oversten van den cloosters, daer dieselve religieuse personen geprofessyt zyn gewest, op die peyne van twe hundert gouden karolusguldens van onser munte."

Hadden al deze besluiten de strekking om de verspreiding der ketterij tegen te gaan, andere plakkaten ter beperking van de vrijheid der terminarissen en verschillende maatregelen tegen het preeken in gasthuizen, kapellen en kloosterkerken bedoelden hetzelfde, zoo als uit de berichten omtrent de Evangelischen te Delft en te Amsterdam nader blijken zal. Eindelijk, nog op één misbruik had de stadhouder den 4en Feb. 1528 [2] het oog, dat overtuigend bewijst, hoe diep de Hervorming bij het volk was doorgedrongen en hoe gaarne het de gelegenheid aangreep, om zich aan den dwang, waaronder het stond, te onttrekken zoodra dit straffeloos scheen te kunnen geschieden. De conventikelen mochten verboden zijn, er waren andere samenkomsten, waarbij de burgers in min of meer bedekte bewoordingen, door velerlei toespelingen en dubbelzinnige taal, lucht konden geven aan hun afkeer van de kerkleer, hun wrok over de inquisitie, hun haat tegen den clerus. Die samenkomsten — wie niet geheel onbekend is met het volksleven van dien tijd, heeft reeds terecht aan de zoogenoemde Rederijkers gedacht, — droegen nu eens een meer privaat, dan weer een meer publiek karakter. Besloten was de kring van de eigenlijke leden der Kamer, die wekelijks vergaderden en een vereeniging uitmaakten van mannen, meer ontwikkeld dan het gros der burgerij, groot belang stellende in al wat de volksletterkunde opleverde, nauw met elkander verbonden en door verschillende bepalingen hunner keur tot geheimhouding verplicht; maar werden zij reeds daardoor tot een macht, vooral gewantrouwd door de geestelijkheid, hoeveel grooter was hun invloed, wanneer zij hunne

---

[1]) De voornaamste plaatselijke ambtenaar.

[2]) *Derde memoriael van* A. Sandelin f°. 202 v°.

zinnespelen of hunne battementen in 't openbaar opvoerden, wanneer zij een gehoor van honderden, somtijds van duizenden voor zich zagen en — zoo al niet uit innerlijke overtuiging, dan toch uit zucht om den volkssmaak te streelen, — er toe gedrongen werden de moralisatiën en bijbelsche voorstellingen, waarvan hun spelen overvloeiden, dienstbaar te maken aan bestrijding der kerkleer, of in hunne kluchten den spot te drijven met de priesterschap.

Verwaarloosd, schier vergeten was de oude bepaling, dat «de officiers ende regeerders van de steden nyet souden gehenghen eenighe spelen gespeelt te worden, ten waere zy die eerst ende alvoeren gevisiteerdt ende toegelaeten hadden." »Dagelijks", verklaarde de stadhouder in den aangehaalden brief van 4 Febr. 1528, vertoonden de Rederijkers »binnen den steden ende plaetsen van Hollant ende Vrieslant in de openbaere plaetsen diversche spelen, daer duer tgemeen volck geschandalizeert [1] worden"... was 't wonder dat hij ook deze mild-stroomende bron van ketterij te keer wilde gaan door handhaving der oude voorschriften en scherper toezicht?

't Ontbrak derhalve niet aan velerhande wettelijke bepalingen tegen den voortgang der ketterij. Hoe de uitvoering, ook gedurende dit tijdperk, nog steeds werd bemoeielijkt door de geestelijkheid of de ondergeschikte staatsmachten, is reeds vroeger aangetoond. [2] Bovendien, 't Hof van Holland zelf kon er niet toe besluiten, toen het dagelijks 't getal der van ketterij beschuldigden zag aangroeien, om de plakkaten met alle strengheid te handhaven. Dat een burger, alleen om een kleinen dienst aan een Sacramentist bewezen, zijn goederen en zijn leven verbeurd had, — dat wie een verboden boek in huis had en het niet vrijwillig uitleverde, onthoofd moest worden, — 't was toch al te hard. [3] Levend begraven, verbranden, onthoofden: waren 't niet uiterste middelen?

---

[1]) Tot afval verleid.

[2]) Zie het vorige hoofdstuk, waar de voorbeelden van zulk een verzet almede op de jaren 1527 en 1528 wijzen.

[3]) In een brief aan den stadhouder, 2 Aug. 1531, (Bruss. arch.) verklaart het Hof van Holland: »dat die peyne vande placcaten schynen te exorbitant te wesen, als dat men omme te hebben of te houden of te lesen een verboden boeck verbueren soude lyff ende goet."

Zou men niet, indien ze telkens weer werden aangewend, het doel voorbijstreven? Zóó overlegden de raadsheeren bij zichzelven. Van daar dat ze altijd en altijd weer bij de landvoogdes en den grooten Raad er op aandrongen, dat hun vergunning gegeven wierd het vonnis, volgens de letter der plakkaten geveld, te verzachten. Maar hoe krachtig hun voorspraak voor de ongelukkigen was, steeds volgde uit Brussel een weigerend antwoord, vaak zelfs een scherpe terechtwijzing over hun menschlievend pogen.

Zoo schreven zij den 12en Mei 1527, om den Sacramentist CORNELIS WOUTERS van den dood te redden, aan MARGARETA: »wy souden wel vander advyse wesen, dat men den voirs. CORNELIS brochte opt een slot of opt ander ende hem aldaer hielt, sulcx dat hy de voirs. erreuren nyemant voert en leerde; ende indien hy naemaels tot beter kennisse quame, soe waer emmers zyn ziele gewonnen ende soudt dan exempel wesen van anderen." [1] Hoe echter luidde 't antwoord, den 25en Mei 1527 gegeven? [2] »Vous vous y acquiterez tellement que la justice y soit administree ainsi quil appartient." Een nieuwe poging mochten de raadsheeren den 27en Febr. 1528 beproeven, schrijvende: »alsoe wy by voirgaende experiencie bevinden, dat by de manieren van correctie in gelycke sake tot noch toe geüseert, als: opt schavot te stellen, voir processien te doen gaan of die luyden te doen branden, niet soo veel geproffiteert en is geweest, als men wel gemeent hadde; maer dat bevonden is, dat eenige by incarceratie gebrocht zyn tot resipiscentie, als mr. JAN SARTORIUS, heer GERYT VAN WORMER ende andere, die Uwer E. in den Hage wesende, in 's Keyzers sloten deden bewaeren, — — soe dunct ons, onder Uwe E. correctie, datmen dese schoemaker", nl. CORNELIS WOUTERS, »sal mogen seynden op een van de sloten van den Keyser in desen landen ende hem aldaer te houden in eenicheyt, [3] mits dat hem alleenlick geadministreert sal worden broot, bier ende anders tot zynder

---

[1]) De brief berust op 't archief te Brussel en werd door mij medegedeeld in 't *Kerkh. arch.* IV bl. 17.

[2]) Opgenomen in het *Derde memoriael van* A. SANDELIN en door mij meegedeeld t. z. pl. bl. 409.

[3]) Eenzame opsluiting.

nootturfticheyt behoerende, op hope dat hij daer duer sal comen totten rechten bekenne ende verstant." [1] Evenwel bleek het hoe nutteloos ook dit pogen van 't Hof was, toen CORNELIS WOUTERS toch den marteldood ondergaan moest.

Zelfs de onderscheiding, die 't Hof in den zomer van 1531 verlangde vastgesteld te zien tusschen de halsstarrige aanhangers der nieuwe religie en de niet-obstinaten, [2] leidde tot geen zachtere toepassing van de plakkaten, ten zij in geval van vloeken en lasteren, waaromtrent den 7en Oct. 1531 bepaald werd, [3] dat alleen wie moedwillig God, Maria of de Heiligen blasfemeerde met den tongpriem op 't schavot zou gestraft worden, terwijl de schuldige die 't uit lichtzinnigheid mocht hebben gedaan, vrij zou komen met één maand gevangenis te water en te brood.

Vertraagde 't Hof zelf door deze en dergelijke bedenkingen de uitvoering der plakkaten en zocht het meer dan eens een uitweg om hunne gestrengheid te matigen, de rechtsspraak zelve over de Sacramentisten en hun geestverwanten nam eerst langzamerhand en na velerlei wijziging een vasten vorm aan. In Juli 1522 ('t werd in het vorige hoofdstuk medegedeeld) had de keizer benoemd tot leden van den inquisitieraad voor Holland en Zeeland JOOST LAURENSZ, den voorzitter van den grooten Raad te Mechelen, FRANÇOIS VAN DER HULST, den opperinquisiteur, en een gedelegeerden raadsheer uit het Hof van Holland, met macht om eenige doctoren der theologie tot bijzitters te kiezen. Mocht ook op 17 Juni 1524 de aanstelling der drie pauselijke inquisiteurs in plaats van mr. FRANÇOIS VAN DER HULST, wiens zetel nu door een van hen drieën werd ingenomen, een kleine verandering in deze schikking veroorzaken, toch bleef 't oorspronkelijk besluit des keizers van kracht. Deze raad zou derhalve uitspraak doen over alle ketters, uit welke plaatsen van Holland of Zeeland dan ook afkomstig, en de »heeren van den gerechte" in de verschillende steden en dorpen waren verplicht hen in hechtenis te nemen en uit te leveren op den eersten eisch.

---

[1]) Het archief te Brussel bewaart het origineel. Vgl. mijn bericht t. a. pl. bl. 18.

[2]) *Eerste memoriael van* J. DE JONGE fº. 63 in een brief van 7 Juni 1531.

[3]) Ald. fº. 70 vº.

Maar.... reeds werd het in 't vorige hoofdstuk uitvoerig aangetoond en ook 't vervolg van dit overzicht zal het duidelijk doen zien, hoe weinig de stadsregeeringen gezind waren aan dien eisch te voldoen, hoe zij vasthielden aan hare autonomie, hoe ze ijverden voor het privilegie den burgers verzekerd, om verhoord en gevonnisd te worden voor hunne eigen schepenbank. Bovendien, er was nog een ander bezwaar. De drie vaste leden van den inquisitieraad waren verspreid: JOOST LAURENSZ. woonde te Mechelen; COPPIN, die VAN DER HULST verving, te Leuven; de gedelegeerde van 't Hof alleen ter plaatse waar men zitting moest houden, namelijk te 's Gravenhage. Geen wonder, dat er niets langs dezen weg tot stand kwam en de regeeringen der steden, elke in haar kring, recht spraken over de verdachten of de ketters, als ware er nooit een besluit van dien aard door den keizer genomen. Eindelijk toch in Augustus 1525 gelukte het eene *eerste* vergadering te houden van den inquisitieraad voor Holland en Zeeland. JOOST LAURENSZ. en COPPIN waren overgekomen; JAN VAN DUIVENVOORDE was gedelegeerd door het Hof; de procureur-generaal en onderscheiden geestelijken stonden hun ter zijde. Op last der landvoogdes hadden de schouten der verschillende steden en dorpen, die van haar afhankelijk waren, als aangesteld door de grafelijkheid, allerwegen zich beijverd de ketters op te sporen en hen (vaak tegen den wil hunner burgemeesters en schepenen) geleverd op de Voorpoort van 't Hof. Reeds waren enkelen dezer voorloopig verhoord door twee gedelegeerde raadsheeren JAN VAN DUIVENVOORDE en ABEL COULSTER; doch hoe groot was, in weerwil dier voorbereidende maatregelen, de taak van de inquisitieraad! Vonnis op vonnis werd uitgesproken: onnoodig is het, na 't vermelde in 't vorige hoofdstuk, ze hier te herhalen, doch bijzondere opmerking verdient het zeker dat, waar het de zaak van PISTORIUS, nl. een terdoodveroordeeling betrof, deze nieuwe rechtbank, half wereldlijk half geestelijk van aard, toch het karakter der oude kerkelijke inquisitie bewaarde, om niet zelve den schuldige te straffen, maar zijn straf over te laten aan 't Hof.

Evenwel — na eenige weken ging de inquisitieraad weer uiteen, en, daar spoedig zich telkens nieuwe rechtsgedingen ter zake der

ketterij voordeden, keerden dezelfde bezwaren van vroeger terug. Op velerlei wijze, vaak willekeurig en zonder een vaste gedragslijn te volgen, zocht 's lands hoog bestuur daarin te voorzien.[1] Soms in steden, waar de regeering bekend stond als zuiver rechtzinnig, liet het gaarne aan deze 't vervolgen en straffen der Sacramentisten over; soms maakte het daarentegen een geweldige inbreuk op de rechtsspraak der schepenbank, zoo als te Middelburg in 1527 waarheen het een inquisiteur en een gedelegeerde uit den grooten Raad van Mechelen zond; soms spoorde het de schouten aan tot strenge vervolging en eischte het, zich niet bekreunende over 't *jus non evocandi*, uitlevering van de gevangenen aan 't Hof.

Ook bij 't Hof was de vorm van rechtspleging niet altijd dezelfde. Doorgaande regel schijnt het reeds in 1527 geweest te zijn,[2] dat het twee raadsheeren tot vaste »commissaryssen voor de Luteriaense secte" aanstelde, hen (zoo noodig) daarheen afzond van waar geruchten omtrent ketterij uitgingen en hun 't verdere onderzoek, de instructie, het behandelen van alle kettergedingen opdroeg, zoodat zij in vereeniging met mr. PIETER VAN DER GOUDE, deken van Naaldwijk, den onder-inquisiteur, en misschien met nog andere geestelijken een vierschaar vormden, die de plaats innam en tegelijkertijd 't gezag bezat van den vroegeren inquisitieraad, door den keizer in 1522 verordend. Van daar dat zij zelfs doodvonnissen uitspraken b. v. den 26en Oct. 1529 over ANTONIS FREDERIKS en CATALIJNE BOUWENS en alleen de bekrachtiging daarvan, even als met de veroordeeling van PISTORIUS geschied was, over-

---

[1]) Zoo meende het in de zaak van een paar kettersche priesters uit Monnikendam niet beter te kunnen handelen, dan de zaak door 't Hof van Holland te doen opdragen aan den onderinquisiteur mr. PIETER VAN DER GOUDE, deken van Naaldwijk, die hen maar uit Monnikendam moest bannen. Terecht antwoordde 't Hof, 15 November 1526, dat »de geestelicke rechter geen banninge en mach doen, overmits gebreck van terretoire," en herinnerde er bij, hoe de deken van Naaldwijk voor elk voorkomend geval een afzonderlijke machtiging van COPPIN noodig had. Bij die laatste opmerking schrijft het Hof nog: »het is groote cost voorden Keyser altyt te scryven om spetiale commissie te hebben" nl. om COPPIN naar den Haag te laten overkomen en een geregelden inquisitieraad te houden, »ende oick soe vertreckt (vertraagt) daerdeur die expedicie van den gevangen." De brief berust in 't archief te Brussel.

[2]) Vgl. wat later omtrent GEORGIUS te Haarlem zal worden medegedeeld.

lieten aan 't Hof, hoewel — opmerkelijk verschil! — te dienzelfden dage een ander, dien zij nogtans ook verhoord hadden, zonder hun tusschenkomst door 't Hof werd ter dood verwezen. Evenmin had deze tusschenkomst plaats, als een kettergeding in appèl diende of de straf minder zwaar dan de brandstapel was: dit alles behield het Hof zelf zich voor.

Later, in 't plakkaat van den 14en Oct. 1529 [1] werd het bestaande gebruik tot wet verheven en een tweetal raadsheeren als vaste commissarissen aangewezen, in Holland JAN VAN DUIVENVOORDE en JASPER LIEVENS, in Friesland MARTEN VAN NAARDEN en KEMPO VAN MARTENA, [2] onder verplichting van 't inleveren eener driemaandelijksche memorie aan den keizer of de landvoogdes. Zij mochten recht doen met kort proces d. i. zonder de gewone vormen in acht te nemen en zonder de goedkeuring van 't Hof te vragen. Zelfs wordt bij hunne aanstelling geen enkel woord gezegd over 't raadplegen van een kerkelijken inquisiteur, zoo als tot nog toe gebruikelijk was, waaruit het zich verklaren laat, dat de medewerking of tusschenkomst van dezen uit de vonnissen na dien tijd verdwijnt, en KAREL'S inquisitieraad, oorspronkelijk een gemengde rechtbank van wereldlijken en kerkelijken, feitelijk opgeheven en van nu af door een commissie van twee gedelegeerde raadsheeren vervangen werd. In den aanvang maakte deze commissie (althans de Hollandsche) van de haar verleende volmacht gebruik en sprak ze op eigen gezag zelfs doodvonnissen uit, zoo als in Feb. 1530 te Middelburg, maar eerlang terughuiverende voor zóó zware verantwoordelijkheid, zocht zij die te verminderen door vooraf 't Hof te raadplegen, [3] en bepaalde zich later (de Friesche gedelegeerden

[1]) *Derde memoriael van* A. SANDELIN f°. 283.

[2]) *Charterboek van Friesland* II bl. 197. Toen JASPER LIEVENS in 1530 tot Raad in 't pas opgerichte Hof te Utrecht benoemd was, kwam als gedelegeerde in zijn plaats mr. GERRIT VAN ASSENDELFT, bij besluit der landvoogdes van 22 Mei (*Eerste memoriael van* J. DE JONGE f°. 15), nadat GUILIAM ZEGERS die betrekking een tijd lang had waargenomen. Evenzoo had het Hof van Utrecht zijn gedelegeerden in RUTGER VAN DER KERCK en JOHAN VAN WOIRDEN.

[3]) Zoo b. v. geschiedde het in de zaak van JOACHIM DITMERS VAN MESOUDE te Middelburg van Mei tot Juli 1531. Omtrent dit rechtgeding en de doodvonnissen in 1531 aldaar zullen later, bij 't nagaan van den voortgang der Hervorming in Zeeland, de nadere bijzonderheden ter sprake komen. Ook de

hadden nooit anders gehandeld) tot het onderzoek en de instructie der kettergedingen, de vrijspraak of de veroordeeling geheel en al overlatende aan 't Hof. [1]

Onder de oorzaken, die 's keizers maatregelen tegen de Hervorming voor een goed deel verijdelden, werd behalve de moeielijkheden in de rechtsbedeeling en den onwil der mindere staatsmachten vooral ook genoemd de invloed van buiten 's lands. Nu echter, allermeest toen de eene voorganger na den anderen uitweek, hield deze nagenoeg op of bepaalde zich tot hetgeen enkele brieven konden bewerken. Zelfs de akademie te Wittenberg trok in Holland, Zeeland en Noord-Brabant niet meer dan zeer weinigen aan, [2] of — juister gezegd misschien — slechts weinigen waagden het dáár hunne studiën te gaan voortzetten, zoo als den 11en Mei 1527 de Amsterdammer Gerrit Hendriks en in 1528 de Velzenaar Bernard ter Breden. [3]

---

veroordeeling der negen Anabaptisten in Dec. 1531 geschiedde »by *sentencie* van den commissarissen, item *advyse* van denzelven hove" (Cornelius, *Munst. aufr.* II s. 385). 't Ligt in den aard der zaak dat de alzoo gewezen sententies niet zijn opgenomen in de Crimineele registers van 't Hof: de officiëele bescheiden, waarin zij ongetwijfeld vermeld stonden n.l. de driemaandelijksche rapporten der gedelegeerden aan den keizer, zijn ongelukkig verloren gegaan.

[1]) Somtijds echter begaven zich de gedelegeerden naar deze of gene stad, waar gevangen Sacramentisten waren, wier uitlevering 't Hof niet verkrijgen kon, en spraken dan recht, — denkelijk echter in overleg met de schepenbank daar ter plaatse. Dat dit echter uitzondering was, blijkt o. a. uit den brief door de gedelegeerden aan den keizer gezonden 18 Febr. 1534 (Rijksarchief), waarin zij op ontslag uit hunne betrekking aandringen: „want wy die lange genouch gehadt ende mennich verdriet gezien hebben, meer dan andere onse medebroeders, ende begeren daerom dat U. M. believe den last dyen wy hebben, te willen committeren den geheelen Raedt; want wy nyet en connen gemercken, altijt onder correctie, wat dese onse particuliere commissie opereert anders dan dat wy gestelt worden om tverdriet van den armen menschen int examineren ende torqueren te zien ende te sitten als spectacule voor den menschen over haer condempnatie, meer dan onse medebroeders, daerby geen tyt gewonnen en wordt, want wy nyet en doen buyten advys van den Raidt, denwelcken wy alle munimenten communiceren, ende wordt zoe veel tyts daerby doergebrocht, alsoff de zaicken hemluyden gecommitteert waeren."

[2]) Dat het in Friesland anders was, zal ons bij 't overzicht van dat gewest blijken.

[3]) Zie Förstemann's *Album*. Ik volgde Schultz Jacobi in het opnemen van deze beide namen, ofschoon het mij nog altijd twijfelachtig voorkomt, dat het *Ulsensis* achter den naam van ter Breden hem als afkomstig uit Velzen zou aanduiden.

Had de keizer in dit opzicht veel gewonuen, hij gaf daarentegen, zonder het te willen of te weten, voedsel aan de ketterij, die hij zoo meedogenloos trachtte uit te roeien, door zijn eigen gedrag tegenover de geestelijkheid. Zij toch was in de schatting der groote menigte zóó nauw met de Kerk verbonden, dat vernedering van den clerus bij haar voor 't zelfde gold als verzet tegen het katholieke geloof. 't Eenvoudig verstand van den poorter kon het niet rijmen, dat een zijner arme medeburgers, omdat hij een monnik of een parochie-priester beschimpt en den spot gedreven had met diens ambtsverrichtingen, gegeeseld, gebannen, levend verbrand werd, — en nogtans de keizer onder betuiging van den diepsten eerbied, den vurigsten ijver voor de Kerk, zonder eenig gemoedsbezwaar den machtigsten prelaat van Noord-Nederland, den bisschop van Utrecht, in Oct. 1528 noodzaakte tot afstand van al zijn bezittingen. De val der temporaliteit van het Sticht leidde als van zelf tot de vraag: of niet met het wereldlijk gezag van den bisschop ook het geestelijke had uitgediend? en indien het had uitgediend, of dan niet wat de Sacramentisten, steunende op het evangelie, leerden — waarheid en recht was?

Inderdaad, de vernedering den bisschop aangedaan, was niet een daad die geheel op zichz lve stond. Een jaar vroeger had de keizer 't hoofd der geheele katholieke Kerk, den paus, aangetast. Rome was in Mei 1527 bestormd en bemachtigd; [1] Clemens VII op zijn eigen kasteel gevangen gezet, in Dec. eindelijk ontsnapt, maar toch gedwongen tot geheele onderwerping aan den keizer. Hollandsche krijgsknechten, die onder den aanvoerder van 'skeizers leger, PHILIBERT prins van Oranje, den behuwdbroeder van hun vroegeren stadhouder HENDRIK VAN NASSAU, aan den zegevierenden intocht in de wereldstad hadden deelgenomen, keerden eerlang terug met geheel andere voorstellingen over den paus en zijn macht, over de levenswijs der Romeinsche curie, over haren ijver voor 't geestelijk heil der geloovigen, dan tot nog toe de burgerij hier te lande bezat. Reeds was, wegens 't bondgenootschap van den

---

[1]) Beroemd is de beschrijving dezer gebeurtenis door ROBERTSON, *Hist. of the reign of the emperor Charles V, book* IV.

paus met Frankrijk en Engeland, die een leger en een vloot tegen Nederland uitrustten, de val van Rome met blijdschap vernomen.... moest daaronder ook niet de eerbied lijden voor de geestelijke wetten door Rome uitgevaardigd? moest niet de ijver voor de Kerk, in 's keizers plakkaten zoo luide verkondigd, aan velen zeer verdacht dunken? moest niet menigeen, die den paus had leeren haten als een vijand des vaderlands, gereed om door zijn bondgenooten al de gruwelen van den oorlog over Nederland uit te storten, van nu af zich aangetrokken gevoelen tot een kring van medeburgers, die op kerkelijk gebied den paus alle gehoorzaamheid weigerden? De twijfel althans, of zij tot dat verzet niet gerechtigd waren, noopte tot onderzoek, en onderzoek verleidde tot de eerste schrede op den weg der ketterij. Zóó brak de keizer met de eene hand af, wat hij met de andere had opgebouwd. Waarlijk, de rechtzinnigheid, gelijk de roomsch-katholieke Kerk haar verstaat, kon niet bloeien onder de burgerij, terwijl de landsheer haren bisschop uitplunderde en den paus in den kerker wierp!

Trouwens ze bloeide ook niet. Een nadere beschouwing der verschillende gewesten van Noord-Nederland aan Karel onderworpen zal het doen zien. Ze volge hier na 't overzicht van den algemeenen toestand. Friesland trekt daarbij het eerst de aandacht, zoowel om de nabijheid van Overijsel, waar deze geschiedenis den lezer 't laatst heeft doen vertoeven, alsook omdat de maatregelen tegen de ketterij dáár genomen menig punt van overeenkomst aanbieden met de wijze, waarop ze van staatswege werd tegengegaan in het Sticht. Geen wonder: beide gewesten toch behoorden niet oorspronkelijk tot de erflanden van Karel, maar werden eerst later daaraan toegewijd, zoodat een schrander staatsbeleid vorderde drie of vier jaar te laten verloopen, eer men de pas onderworpene bevolking, die zich nog aan den nieuwen meester gewennen moest, de strengheid der inquisitie-plakkaten gevoelen deed.

Friesland, dat in 1523 bij 's keizers erflanden was aangehecht, ondervond ze dan ook niet vóór 1526. Er bestond zeker over-

vloedige aanleiding voor. De kettersche gevoelens, die reeds gedurende tien jaar en langer onder de geestelijkheid aanhang hadden gevonden [1], waren verder en verder verbreid, en schoon ze niet gelijk elders spanning en scheuring veroorzaakten, was het toch ten volle waarheid wat de prior van 't klooster Thabor bij Sneek, PETRUS WORP van Rinsumageest, in 1524 aanteekende: »in ons Frieslant en is alsulke twyst nyet, mer nochtans synt daer veel sommighe priesters oft geleerde luiden, beyde gheestelick ende wereltlick, die seer myt LUTHER voelen, want hy bewyst syn dynghen alsoe claerlick mit dat Heylighe Ewangely ende mit Paulus Epistolen ende voert myt dye principael schryften, dat daer veel gheleerde luden myt hem toevallen" [2].

Eindelijk, den 14en Maart 1526, werd 's keizers plakkaat afgekondigd en terstond toonde de stadhouder GEORGE SCHENK van Toutenburg, dat hij 't met alle gestrengheid dacht te handhaven. Althans omtrent denzelfden tijd zond hij »eenen heere ULCO, priester, overmits zekere seditie, die hy in Vrieslant stroyende was," gevankelijk naar Holland, over welke zaak 't Hof aldaar den stadhouder VAN HOOGSTRATEN 30 Mei 1536 raadpleegde, toen de beschuldigde reeds geruimen tijd in hechtenis was, zonder dat zijn geestelijke rechter, de bisschop van Utrecht, zijne uitlevering verlangd had [3].

De eersten, die in Friesland zelf om 't geloof veroordeeld werden, waren twee Staversche burgers DIRCK WOU en »heer GERYT organist" te dier stede, die (gelijk uit den titel *heer* vóór zijn naam is af te leiden) tevens de priesterlijke wijding ontvangen had. Op den 29en November 1526 stonden zij voor 't Hof terecht met »eenen gheelen cappe," het schandteeken der ketterij, op het hoofd en werden zij ten lande uitgebannen, omdat zij (zoo als 't vonnis luidde) »myt woirden ende wercken tegens de olde loffelycke gewoonten ende costumen der heyliger kercken misdaen ende misseeght hadden," of, zoo als de stadhouder op dienzelfden dag aan de overheid te Staveren schreef, omdat zij »myt der luthe-

---

1) Zie in ons eerste hoofdstuk bl. 59—62.
2) Volgens diens *Historia* in VISSER's *Archief* IIIe. st. bl. 430.
3) De brief van 't Hof is nog voorhanden op 't Brusselsch archief.

ryen besmyt" waren [1]. De ongelukkigen vluchtten naar Amsterdam, waar zij al spoedig de opmerkzaamheid van 't bestuur trokken, maar aanvankelijk geen overlast leden, omdat op de vraag van de gedeputeerden dier stad aan 't Hof van Holland: »off die van der wet gedoogen zullen in der stede van Aemstelredamme te blyven zekere luyden, die by den raedt van Vrieslandt uuyten lant van Vrieslant gebant zyn *de secta lutherana?*" den 12en December 1526 het antwoord inkwam: »die van den Raedt dunct, dat die van Amstelredamme den gebanden uuyt Vrieslant wel sullen mogen laten blyven in der stede, indien zy van nuwts nyet en misdoen, hen voor de Wet roupende ende waerscouwende, dat zy hen wachten van misdoen" [2]. Op den 20en December van datzelfde jaar veroordeelde 't Hof van Friesland weer een ketter, die »in de reyne jonckvrouw Maria ende moeder Goids schandelycken geblasphemeert had": hij heette WILHELMUS TANCKES en moest met een mijter of gele kap aan de kaak staan, terwijl hem de tong met een ijzer doorboord werd.

Deze vonnissen brachten ongetwijfeld aan 't licht, hoe de Sacramentisten in dit gewest vrij wat talrijker waren, dan de stadhouder gemeend had. Althans hij achtte het noodig, den 22en December een plakkaat uit te vaardigen [3], dat, nagenoeg met dezelfde bewoordingen als 's keizers edict in Holland den 24en September 1525 afgekondigd [4], tegen den verkoop en de verspreiding van kettersche boeken gericht was. 't Was toch, zoo luidde de aanhef, »te syner kennisse gecomen, dat veele en dieversche ondersaten Keyserlicken Mayesteyts in Vrieslandt die boecken van MARTINUS LUTHER ende synen adherenten in hueren huysen houden ende lesen." En juist omdat niets zoo zeer als dit, naar zijne overtuiging, de dwaalleer deed toenemen, gelastte hij al die geschriften en boeken »hier in de canselryen te Leeuwarden te leveren, om voir den huyse aldair tot pulver gebrandt te worden." Maar met welke

[1]) Zie de *Crimineele Sententiën sHofs van Frieslant* (berustende ter griffie van 't Gerechtshof te Leeuwarden) dl. I van 1516 tot 1542 op dien datum.

[2]) Dagvaart van ANDRIES JAKOBS (zie ons eerste hoofdstuk bl. 15 nt. 1) op dien datum.

[3]) *Charterboek van Friesland*, II bl. 154.

[4]) *Derde Memoriael sHofs van Hollant* van A. SANDELIN, fº. 96.

strenge straffen dit gebod wierd aangedrongen, er waren er nogtans die het ontdoken. De pastoor en de vicaris te Witmarsum hielden in weerwil van 't plakkaat de werken van LUTHER en andere Hervormingsgezinden onder zich, ja toen de grietman van Wonseradeel TJAARD VAN AYLVA, die te Witmarsum woonde, ze opeischte, weigerden zij de uitlevering. 't Was noodig dat in 't laatst van 1527 de procureur-generaal CORNELIS CAMERHOUWER uit Leeuwarden overkwam en de kisten, waarin de boeken verborgen waren, met geweld opensloeg om ze machtig te worden [1]. Toch baatte het weinig. Nog geen vier jaar later zou MENNO SIMONS, die nu in 't kort daarbij gelegen Pingjum vicaris was en in 1531 dezen pastoor te Witmarsum zou opvolgen, in ditzelfde huis de werken van LUTHER, BUTZER en BULLINGER ter hand nemen [2], alsof er nooit eenig plakkaat tegen bestaan had, en ze ijverig gebruiken bij een onderzoek, dat hem welhaast de Kerk verlaten deed en heenleidde naar het Anabaptisme.

Misschien stond ook met het verbod der kettersche geschriften in verband het vonnis, een weinig vroeger, namelijk 16 Juli 1527, tegen den Henegouwer MARTIN MATTHIJSZOON van Bergen geveld, waarbij deze, nadat hem de tong met een priem doorboord was, ten lande werd uitgebannen [3]; wel legt het Hof dat hem veroordeelde, hem alleen te laste, dat hij »tegens God ende het waerdige heylige Sacrament gesproicken" had, maar zou hij ook niet in Friesland denzelfden ijver in 't verspreiden van hervormingsgezinde geschriften en »fameuse liedekijns" aan den dag gelegd hebben, als die 't Hof van Holland den 8en October 1525 had bewogen hem voor altijd 't verblijf in Holland, Zeeland en Friesland te ontzeggen? [4]

---

[1]) Zie op 't provinciaal archief te Leeuwarden de 9e *Reeckeninck* JOHANS RATTALLER *van den rentmeesterschappe generael van Oestvrieslant* (van 1 Oct. 1527 tot 30 Septb. 1528). Ik deelde den post der rekening, die op de reis naar Witmarsum betrekking heeft, in zijn geheel mede in de *Doopsgez. Bijdragen voor* 1865, bl. 112.

[2]) MENNO SIMONS, *Werken* (fo. uitg.) bl. 256 b.

[3]) *Crimin. Sententiën sHofs van Frieslant.*

[4]) *Crim. Sent. sHofs van Hollant*, beginnende 18 Jan. 1504 (5) fo. 163. 't Vonnis werd reeds boven door mij aangehaald, toen ik gewag maakte van

Schoon in 1529 (zoo als vroeger vermeld is) twee gedelegeerden van 't Hof van Friesland, MARTEN VAN NAARDEN en KEMPO VAN MARTENA, tot geloofsonderzoekers aangesteld werden [1], komen er geen nieuwe vonnissen tegen de Sacramentisten in dit tijdperk voor, tenzij men tot hen, en niet tot de Anabaptisten of tot eene andere secte moet rekenen: WYBRANDT JANSZOON VAN HARTWART, die den 28en Juni 1530 te Leeuwarden »te pulver gebrandt werdt, omdat hij nyet en geloofde dat Jesus Christus warachtich God ende mensche is, oick dat de heylige evangelyen waraftich zijn." Toch zou 't zeker voorbarig wezen uit dit ontbreken van veroordeelingen af te leiden, dat de Sacramentisterij geheel onderdrukt was. Nog den 31en October 1529 achtte de stadhouder het hoog noodig, op dezelfde wijze als in Holland den 24en September 1525 geschied en den 24en Maart 1527 herhaald was [2], aan de plaatselijke besturen niet alleen de afkondiging van een plakkaat tegen de ketters te gelasten, maar ook te bevelen »dat ghy allen den priesteren en predicanten in uwe grietenyen van onsen wege expresselyck interdiceert LUTHERUM ende sijne adherenten ende heure dwalinghen opten predicstoel te noemen oft verhaelen" [3]. Door dien maatregel hoopte hij zoowel de onrechtzinnige prediking van sommige geestelijken, als den dwazen ijver van anderen te keer te gaan, die eene onverstandige polemiek op den kansel voerden en juist daardoor (vooral wanneer hun weerlegging gebrekkig en onvoldoende was) »dopinien van den gecondempneerden ketters den luyden int hooft brachten, daervan zyluyden te voeren noyt gedacht ofte gehoirt en hadden." Dat toch, in weerwil van plakkaten en geloofsvervolging, nog altijd onrechtzinnige predikers hun gevoelens verbreidden, blijkt uit enkele aanwijzingen.

't boekje van HANS SACHS, *Disputacie van eenen evangelischen schoenmaeckere.* Opmerking verdient het, dat MARTIN in 1525 »upter verbeurnisse van sijn lijf" uit Holland, Zeeland en *Friesland* gebannen was: hij had derhalve in 1527 zijn ban verbroken, maar (gelukkig voor hem) 't Hof van Friesland was het vroegere vonnis vergeten, of vatte de benaming *Friesland* in dien zin op, dat er alleen West-Friesland meê bedoeld zou zijn.

1) *Charterb. van Friesland,* II bl. 197.

2) *Derde Memoriael* van A. SANDELIN, fo. 93 en 154.

3) *Charterboek van Friesland,* II 563.

Toen den 1en Juni 1549 een bejaarde vrouw, TYETS genoemd en met zekeren FOLKERT gehuwd, voor 't Hof te recht stond, werd zij levenslang gebannen, omdat zij »twee-en-twintich jaeren geleden zekere quade leeringe gehoort hadt," d. i. derhalve in 1527. Omstreeks dienzelfden tijd was broeder JOHAN VAN HAARLEM gardiaan van 't minderbroederklooster te Leeuwarden, die misschien toen reeds, gelijk later in 1530 te Amsterdam (al was het dan ook alleen maar tijdelijk), niet geheel zuiver bleef van ketterij [1]. Bovendien GELLIUS FABER (JELLE SMIT) stond nog altijd als pastoor te Jelsum, op slechts drie kwartier afstand van Leeuwarden [2]. Hoewel daaruit, dat hij nauwelijks eenigen overlast van de geloofsvervolging leed [3], met recht kan opgemaakt worden, dat hij bijzonder omzichtig was in zijne prediking, lijdt het toch geen twijfel of de man, die van 1516 af velerlei twijfelingen omtrent de waarheid der kerkleer koesterde en eindelijk in 1536 voor goed tot de Hervormingsgezinden overging, zal gedurende dat twintigtal jaren menigmaal gevoelens van den kansel verkondigd hebben, die den toets der rechtzinnigheid niet konden doorstaan.

Zeker, hij stond niet alleen met zijne meeningen. Behalve den straks reeds genoemden Staverschen priester, den pastoor van Witmarsum en zijn vicaris, den vicaris MENNO SIMONS te Pingjum,— behalve hen, die te Wittenberg onder CARLSTADT, LUTHER en MELANCHTON gestudeerd hadden, WILLEM DE GEER in 1523, den Leeuwarder HENDRIK AUKES (1522) en den Bolswarder FRANS FRITZJOHAN (18 April 1523) vroeger vermeld, begaven zich ook naar diezelfde hoogeschool de Leeuwarders NIKOLAAS WOUTERS, ALBERT HENDRIKS, JAN PIETERS in 1527, CYPRIANUS in October 1530, terwijl van 1530 tot 1532 hun voorbeeld gevolgd werd door de

[1]) *Dagvaarten van* ANDRIES JACOBS in zijn dagvaart van 13—16 en van 21—23 Dec. 1530.

[2]) Zie in ons eerste Hoofdstuk bl. 59 en verv.

[3]) Toch wel *eenigen*, volgens een brief van den Leeuwarder kerkeraad aan zijn zoon in 1585, waarin de uitdrukking voorkomt: »dat de magistraet van Leeuwarden zich schuldig erkende en aan den zone zocht te vergoeden, wat de vorige overigheyt aen zijn vader misdaen hadde." Deze brief werd afgedrukt in de *Boekzaal* van Mei 1731.

Friezen DOMINICUS GOLDAM [1], GEORGIUS ROORDA, GOTFRIED ROORDA, BASILIUS ROORDA, HIËRONYMUS en ALBERT van Workum, HERMAN van Bolsward, CORNELIUS en SEVERINUS van Franeker. Trouwens ook in volgende jaren, misschien ten deele wegens de betrekking waarin Friesland vroeger tot het Saksische vorstenhuis gestaan had, trok de akademie te Wittenberg nog altijd vele Friezen aan [2]. Kon 't wel anders, of geestelijken dáár opgeleid, die later in het vaderland terugkeerden en de gemeente bedienden, moesten nu en dan de vrucht van 't genoten onderwijs, al was 't een verboden vrucht en al kon het alleen ter sluik geschieden, onder 't volk brengen? Zij deden het evenwel met zóó groote omzichtigheid, dat zij 't scherpziend oog der geloofsonderzoekers ontgingen, dat b. v. een IJSBRAND VAN HARDERWIJK, hoe besmet ook uit Wittenberg teruggekeerd (1546), eerlang tot abt van Lidlum gekozen werd, — en een STEFANUS SYLVIUS pastoor te Tjum, even als menigeen zijner ambtgenooten, ongemoeid bleef totdat eindelijk de inquisiteur LINDANUS in 1559 hem en zijn geestverwanten ontdekte [3]. Maar ('t lijdt wel geen twijfel) wat toen aan 't licht kwam, had reeds dertig jaar lang in meerdere of in mindere mate onder de Friesche geestelijkheid gescholen. 't Was mede de oorzaak geweest, waarom zij zoo weinig »sonderlinge uytweyndige genegenheyt betoonde tot extirpatie ende extractie ofte denunciatie der secten" [4]. Toch waagde zij aan den anderen kant evenmin openlijk en krachtig de nieuwe leer in al hare gevolgtrekkingen en in haar verzet tegen de Kerk te verkondigen. Ze zocht even als de Groninger clerus den veiligen middelweg.

Maar in dien weg vond het volk, van halve maatregelen afkeerig en te weinig beschaafd om staatkundig te handelen, geen behagen. Vandaar dat de laatste conventikelen der Sacramentisten verliepen en de Sacramentisterij bij de burgers nagenoeg geheel

---

[1]) Misschien beteekent dit toevoegsel, dat hij uit de Wolden afkomstig was.

[2]) Zie de lijst aan FÖRSTEMANN's *Album* ontleend bij SCHULTZ JACOBI in de *Bijdr. voor de gesch. der Luth.* V Dl. bl. 173.

[3]) Zie over YSBRAND en SYLVIUS, DIEST LORGION, *Gesch. der kerkherv. in Friesland* bl. 21 noot, 30 tot 34, SCHULTZ JACOBI, t. a. pl. bl. 179—181.

[4]) *Acte van advertissement* 10 Jan. 1553, uitgevaardigd door den president van 't Hof en afgedrukt in 't *Charterboek van Friesland* III bl. 308.

onderdrukt werd en zich heimelijk terugtrok in de studeercellen der priesters. De plakkaten tegen de zoogenoemde Lutheranen, waarvan er nog drie in 1533 werden afgekondigd, zwijgen sedert dien tijd: ze worden verdrongen door de veel scherper en heftiger edicten tegen de Herdoopers. Toch was het juist omstreeks dezen tijd, dat een katholiek vader, bezorgd voor de rechtzinnigheid van zijn zoon, met hevigen angst aan de mogelijkheid dacht, dat hij naar Friesland zou gaan, »daer sus die secten der ongeloevichen (Gott betert) gehalden werden" [1]. Toch klonk juist in die dagen van mond tot mond onder de Friezen de schampere spot met biecht en absolutie in een straatlied, dat zoowel door de wijze waarop het gecantilleerd werd, als door het gebruik van latijnsche formules een beschimping was van den eerdienst der Kerk; 't luidde aldus:

Als gy syt lyeff myt leef, pauca loquamini.
Clopt hoer hals, tast hoer burstys, et osculamini.
Lydt sy dat, letamini.
Stycht daerop in nomine Domini.
Hyt wart wal vergeven, si confitemini.

Te grievender was voor den trouwen en oprechten Katholiek deze smaad, te bedroevender de lichtzinnigheid die er uit sprak, omdat het lied naar vorm en inhoud zoo al niet van een geestelijke, dan toch van een geletterde afkomstig moest wezen.

Maar wat ook geestelijken of geletterden deden: hunne ketter-sche gevoelens zorgvuldig verbergen, of uit hunne schuilhoeken de Kerk belagen met de pijlen hunner spotternij, — 't volk had reeds eene andere keus gedaan. Met vol vertrouwen wierp het zich in de armen van het Anabaptisme, dat, sedert zijn eerste bloedgetuige SICKE FRERICX [2] den 20 Maart 1531 te Leeuwarden onthoofd werd, dag aan dag zijne martelaren zag toenemen, maar juist daardoor naar het oordeel der menigte een hoogere wijding

[1]) Uit een brief, medegedeeld door VAN HASSELT, *Stukken*, III bl. 51, en gedagteekend Vrijdag post nativitatem Joannis Baptistae, d. i. 27 Juni a°. 1533. Iets vroeger deelt hij het spotlied mede, dat ik volgen laat.

[2]) Hij was veertien dagen vóór Kersttijd 1530 te Emden op zijn belijdenis gedoopt.

ontving. 't Laatste spoor eener gemeente of vereeniging van Sacramentisten is de kring, waarin de Anabaptistische leeraar PETER *de houtzager* te Leeuwarden optrad omstreeks Januari 1534 [1], toen zij tegen zijn beweerd gezag menigerlei bedenkingen inbrachten en talrijk genoeg waren, om door hun geschillen de geheele stad in onrust te brengen: plotseling, terwijl overal de gemeenten der Bondgenooten [2] ontstaan en zich vermenigvuldigen, verdwijnen ze, om eindelijk in 1559 tot een nieuw leven te ontwaken, toen de gemeente der Sacramentisten te Leeuwarden zich weêr voor 't eerst vertoonde [3], zonder herder of voorganger, maar juist wegens dat gemis te meer verkwikt door 't bezoek van eenige leeraars uit Oost-Friesland tot haar overgekomen.

Zoo veel over den gang der Hervorming en den toestand der Kerk in de gewesten, door KAREL V bij zijn voorouderlijk gebied aangehecht. Hoe was het elders gesteld in Noord-Nederland? hoe in 's keizers erflanden? Het volgend onderzoek geve 't antwoord op die vraag en stelle tot een algemeen overzicht bij het einde in staat. Daarbij prijst zich als de meest geleidelijke orde aan, dat de lotgevallen der Sacramentisten worden nagespoord *eerst* in Noord-Brabant, *vervolgens* in Zeeland en *eindelijk* in Holland.

Groot was, geheel Noord-Brabant door, de invloed der school, welke de broeders van 't gemeene leven sedert 1424 te 's Hertogenbosch geopend hadden [4]. Ze telde voortdurend eenige honder-

---

1) „In den winter tusschen Kersmis en Lichtmis," zegt OBBE FILIPS in zijn *Bekentenis*, waaraan 't vermelde in den tekst werd ontleend.

2) Vgl. over deze benaming ons eerste hoofdstuk bl. 110 noot 1.

3) DIEST LORGION, a. w. bl. 39. In verband hiermede zal wel staan, dat GEERTHIEN HEERES, ROMMERT JANSZOON, MENS THOMASSEN, SYE SIPKES en GEERTHIEN EELCKES den 8en Sept. 1559 door 't Hof voor een jaar gebannen werden, omdat zij »in onbehoirlicke vergaderinghe ende conventiculen geweest" waren. De vonnissen van 1531 tot 1559 tegen ketters gewezen doen hen allen, op zeere enkele uitzonderingen na, als herdoopten kennen, terwijl het ook bij die uitzonderingen nog zeer mogelijk is, dat de beschuldiging van herdoop werd uitgelaten, omdat de veroordeelden toch reeds wegens andere redenen den dood verdiend hadden.

4) DELPRAT, a. w. bl. 126 en verv.

den (zelfs eens tegelijkertijd twaalfhonderd) leerlingen en vermeerderde zoo zeer het aanzien der fraterheeren, dat deze met ruime schenkingen begunstigd, welhaast, wat hunne inkomsten betreft, konden wedijveren met de twee vermogendste kloosterstichtingen der stad. Dien toevloed van leerlingen, dien roem van geleerdheid had de school vooral te danken aan hare uitnemende leeraars, waaronder JOHAN VAN PAUTEREN (gestorven omstreeks 1520) en zijn opvolger GEORGIUS MACROPEDIUS (JURJEN VAN LANGEVELDT) [1] een eersten rang innamen. Of ze bij hun onderwijs afweken van de rechtzinnige kerkleer blijkt wel niet, maar zeker deed hun humanisme, hun ijver in 't opleiden van bekwame en klassiek gevormde geestelijken groote afbreuk aan den eerbied voor 't kerkgezag en voor het meerendeel van den clerus, waarvan het de onkunde en de zedeloosheid maar al te scherp deed uitkomen. Is het waarschijnlijk dat in hunne school gevormd werden JOANNES VAN ESSEN, HENDRIK VOES [2], beiden later monniken in 't augustijner klooster te Antwerpen, en den 1en Juli 1523 als martelaars gestorven, en NIKOLAAS de Antwerpsche ludimagister [3], — dan kan men uit de

---

[1]) Zie boven in 't eerste hoofdstuk bl. 30. Hij heette naar 't slot Langeveldt of Lanckvelt bij het dorp Gemert in de meierij.

[2]) »Twee gebroeders van 's Hertogenbossche," heeten zij op bl. 50 van 't HS. der Bourgondische bibliotheek te Brussel (N°. 5940) getiteld: *Geschied. van Antwerpen van 't jaar 600 tot 1599, door* M. BERTRYN, waarschijnlijk omdat zij daar woonden, eer zij 't klooster te Antwerpen hadden betrokken. DIERCXSENS, a. w. IV p. 2, bevestigt dit uitdrukkelijk ten aanzien van HENDRIK VOES. Intusschen vermeldt het *Antw. Chron.* bl. 23, dat »deen was uuyten Kempene ende dander uuyt Zeelant." Met »deen" wordt kennelijk bedoeld JOANNES VAN ESSEN, of, gelijk hij soms heet, JOANNES VAN ESCH. Het dorpje Esch toch, omtrent twee uur van 's Hertogenbosch, ligt zóó nabij de grenzen van Kempenland, dat het er toe gerekend kan worden. »Dander" is derhalve HENDRIK VOES. Ik vermoed echter dat wij in 't *Antw. Chronykje* moeten lezen: »uuyt Peellant;" op die wijze alleen is er overeenstemming tusschen dit bericht en de getuigenis van DIERCXSENS. Anders — naar ik meen, minder juist, — H. Q. JANSSEN, *Jacobus Praepositus* bl. 225. Over beide mannen handelde ik reeds bij de mededeelingen betreffende Antwerpen in 't eerste en tweede hoofdstuk.

[3]) Zie ons eerste hoofdstuk bl. 30 en 113 in de noot. Zeker behoorde tot die leerlingen ook JOANNES EYMAN, volgens FÖRSTEMANN's *Album* vijf dagen na den gedenkwaardigen 31en October 1517 als student te Wittenberg ingeschreven.

hervormingsgezinde gevoelens van dezen voor een deel besluiten tot den aard der opleiding, die in de Bosscher stichting gegeven werd, al zou het voorbarig zijn ze daaraan uitsluitend toe te schrijven [1].

Dat er intusschen bij de burgerij van 's Hertogenbosch weinig eerbied jegens de vertegenwoordigers der Kerk bestond, ja dat zij zich niet ontzag op de heftigste wijze hen te ontzetten van hunne privilegiën en tegen hun schraapzucht en uitspattingen te protesteeren, daarvan geven de jaren 1516 en 1525 zeer sterk sprekende voorbeelden. Nadat in 1516 aanmerking was gemaakt op de groote hoeveelheid wijn [2], die de sint-Jans-Heeren onveraccijnsd (volgens 't recht van vrijdom hun van ouds toegekend) in hun kelder hadden gebracht, sloot het stadsbestuur in 1517 den kelder en verbood den burgers aan de kanunniken de hand te reiken tot het opslaan van nieuwen voorraad. De geestelijke heeren echter verbraken de sluiting: voor ditmaal wisten zij zichzelven te helpen; een volgend jaar (1518), op weerwraak bedacht, bewogen zij den bisschop van Luik het interdict op de stad te leggen. Als de kerken gesloten bleven, geene openlijke mis werd gevierd, het kruisbeeld en ieder ander sieraad van de altaren verdween, geen huwelijk voltrokken, geen doode plechtig ter aarde kon worden besteld.... (dit alles en meer nog had het interdict ten gevolge) dan zouden zij wel spoedig weer zoo veel onveraccijnsden wijn kunnen drinken, als hun goed docht! Toch viel het anders uit. De regeering wilde niet zwichten, van den steun der ingezetenen verzekerd, die niet slaafsch genoeg aan den clerus onderworpen, noch ook aan de eischen van den kerkelijken eerdienst zóó zeer gehecht waren, om tot elken prijs 't verlangen der kanunniken in te willigen. 't Geweld werd met geweld gekeerd. Een vijftigtal ruiters drong, op bevel van 't hoog bestuur, het klooster binnen: wat er voorhanden was viel in handen dier ruwe gasten, — de voorraad wijn en bier was in een oogenblik uitgeput. Toen ein-

[1]) De ketterij der augustijners te Antwerpen ontstond denkelijk voor 't meest door rechtstreekschen invloed uit Wittenberg; zie bl. 111 in ons eerste hoofdstuk.

[2]) Honderd voer wijn in één jaar.

delijk kwam tusschen beide partijen een overeenkomst tot stand, waarbij bepaald werd, dat de vrijdom van lasten niet verder strekte dan tot veertig voer wijn en twaalfhonderd ton bier jaarlijks, — zeker een zeer schamel bedrag in vergelijking van 't geen de dertig kanunniken ieder jaar noodig hadden!

Doch ook zelfs deze, zóó zeer besnoeide, vrijdom kwam den ingezetenen te ruim voor. Geen zeven jaar verliepen, of er ontstond op nieuw twist over, nu heviger dan ooit (19 Juni 1525). De burgerij verlangde dat het maalgeld op rogge en tarwe afgeschaft en de accijns op 't bier met vier stuivers verminderd zou worden, maar wel inziende hoe bedenkelijk de hieruit ontstaande vermindering van inkomsten was voor de stedelijke kas, achtte zij geen middel ter tegemoetkoming daarvoor billijker en meer afdoende, dan den vrijdom van accijnsen geheel op te heffen, dien de sint-Jans-heeren en de overige kloostergeestelijken genoten. Dezen evenwel weigerden zich aan dien maatregel te onderwerpen en zochten hun privilegie te handhaven. Nu liep het volk te hoop. Men dreef de dominikanen en minderbroeders ter stad uit; het dominikaner-klooster en 't convent der wilhelmiten op de Bazeldonk werd geplunderd door 't woedende gepeupel. De karthuizers te Vucht, in de nabijheid der stad, een gelijk lot vreezende, gaven alles toe en keerden 't gevaar af door de brooddronken schare binnen de gewijde muren te onthalen op een overdadig maal. Alle weerbare mannen stonden onder de wapenen; de gansche stad was in oproer. Bij dezen uitersten nood riep de hoogschout der stad HENDRIK DACHVERLIES [1] de hulp in van de landvoogdes MARGARETA, die terstond een leger van ruim tienduizend man onder FLORIS VAN EGMOND, graaf van Buren, naar Vucht (25 Juli), en den stadhouder LALAING, graaf van Hoogstraten, met eenige andere benden naar Heusden zond, om van alle kanten den toevoer naar de stad af te snijden en haar door hongersnood tot onderwerping te brengen. Zij zwichtte voor die macht; zij gaf zich over den 5[en] Augustus

---

[1]) Zijn brief, gedagteekend 18 Juli 1525, berust nog in 't Burensche archief en werd afgedrukt door VAN ASCH VAN WIJCK (*Archief* III, bl. 162), die 't verkortingsteeken boven de *v* voorbijziende hem te onrechte DACHVLIJS noemt: de *ij* staat voor *ie*. Trouwens ook van elders is zijn naam ons bekend.

en kocht voor een som van twaalfduizend gulden de wèlverdiende tuchtiging af [1].

Had de »nieuwe leer" eenigen invloed gehad op die ongeregeldheden? was deze meê de oorzaak geweest van 't gewelddadig verzet der burgerij tegen den clerus? ERASMUS, toen hij over 't beleg van den Bosch, in éénen adem met het preeken der Sacramentisten buiten Antwerpen en hun vervolging in Holland, aan zijn vriend PIRKHEIMER schreef [2], schijnt het vermoed te hebben: en inderdaad wie opmerkt, hoe FLORIS VAN EGMOND zeker niet zonder opzet aan schepenen van 's Hertogenbosch den voortgang van 't geloofsonderzoek in Holland meldde (Juni 1525), en met welk een nadruk, als ware 't om elke verdenking van zich af te wenden, dezen hunne blijdschap betuigden over de »nyeuwe tydingen" hun door hem medegedeeld »van den quaden ongelovigen en verkeerden menschen," [3] — wie bij den last tot het afkondigen der plakkaten te 's Hertogenbosch tegelijkertijd den naam van den beruchten inquisiteur mr. FRANÇOIS VAN DER HULST genoemd vindt, [4]— wie in eene instructie, door MARGARETA aan hare gezanten bij den

[1]) De meeste hier vermelde bijzonderheden komen voor in de *Verzameling van kronijken betrekkelijk 's Hertogenbosch* door C. R. HERMANS 1e st. bl. 90—94 en in J. H. VAN HEURN, *Hist. van 's Hertogenbosch* Ie Dl. bl. 439 en verv.

[2]) In een brief van 28 Augustus 1525 (l. l. p. 886)): »est civitas Brabantiae satis ampla frequensque, Sylvam Ducis appellant: hic populus ejecit Minoritas et Dominicanos omnes. Eam nunc obsidet MARGARITA, Caesaris amita. Antverpiae quidem ausi sunt extra civitatem concionari. — Castigatis Buscoducensibus vereor ne impetatur Antverpia. Utraque civitas est opulenta. Proceres invitabit praedae magnitudo, cui nunquam non inhiant, sic ut sufficiat quaevis levis occasio. Apud Hollandos meos aliquot damnati sunt haereseos" etc. Op 't voorbeeld van ERASMUS beschouwde ook BRANDT (a. w. I bl. 91) het oproer te 's Hertogenbosch als een bewijs van den voortgang der Hervorming, en na hem menig ander schrijver.

[3]) Het antwoord der Bosscher schepenen is voorhanden op 't Burensch archief en afgedrukt door VAN ASCH VAN WIJCK t. a. pl. bl. 149.

[4]) Door denzelfden afgedrukt ald. bl. 164 uit hetzelfde archief. 't Is een brief van LALAING aan EGMOND, gedagteekend 24 Juli 1525. Jammer dat eenige woorden, waarop 't vooral aankomt, onleesbaar zijn. Omstreeks dezen tijd werd VAN DER HULST door invloed zijner veelvermogende vrienden wederom zóó ver in eere hersteld, dat hem (volgens een rekening van JAN HANNAERT, voorhanden op 't archief te Brussel) een commissie ten deel viel tot slechting van geschillen in het Overmaassche.

keizer den 9en Juli 1525 medegegeven [1], de klacht leest van het groote »erreur et abus de la secte lutheraine a Boisleduc," — hij zal daardoor allicht tot het gevoelen neigen, dat er aanleiding tot de genoemde verdenking bestond en alzoo 't vermoeden van ERASMUS werkelijk gegrond was [2]. Toch ontbreken de afdoende bewijzen: maar dat het gebeurde de reeds zoo schrale ingenomenheid met den clerus bij de burgerij nog deed afnemen, is wel buiten twijfel.

De eerste duidelijke sporen van Sacramentisten vertoonen zich in 't voorjaar van 1525, toen 't gerucht van het veldwinnen der ketterij twee doctoren in de godgeleerdheid bewoog naar 's Hertogenbosch over te komen, namelijk den inquisiteur NIKOLAAS VAN EGMOND uit Leuven en mr. GODEVAERT DE MEYER, raadsheer in 't Hof van Brabant [3], die met de beide Bosschenaren mr. JAN VAN BAERLE, mede doctor in de theologie en predikheer, en mr. HENRIC VAN DE MOLEN, kanunnik van sint Jan, eerlang een geloofsonderzoek instelden, waaraan ook de hoogschout HENDRIK DACHVERLIES, de laagschout, twee leden van den raad en (waarschijnlijk als schrijver) de notaris van 't kapittel deelnamen. Veertien dagen lang duurde 't verhoor van twaalf beschuldigden. 't Gelukte negen hunner tot herroeping te bewegen: zij waren de glazenmaker mr. WILLEM, de orgelmaker WILLEM, de speldenmaker JAN VAN ROY, de kunstschilder DIRK en zekere ANSELM MICHIELS uit Gemert afkomstig; voorts vier vrouwen, de weduwe van LAMBERT VAN DEN KERCKHOFF,

---

1) Afgedrukt bij LANZ, *Staatspapiere zur Geschichte des Kaisers* KARL V s. 19.

2) Aan den anderen kant vergete men niet de opmerkelijke bijzonderheid in overweging te nemen, dat bij het rooven en plunderen noch kerken, noch kloosterkapellen eenigen overlast leden. BARLANDUS noemt dan ook in zijn *Chronica ducum Brabantiae* cap. 185 geene andere oorzaak van 't oproer, dàn het misnoegen der burgerij over de belastingen.

3) Alleen als »twee doctores sacrae theologiae der stat van Loven" zonder nadere aanduiding vermeld in de geciteerde *Verzam. van kronijken* I bl. 96, — maar met name genoemd in de rekening van den schout van 's Hertogenbosch (gaande van kerstmis 1525 tot kerstmis 1526), die een onderdeel uitmaakt van de *Generale reeckening van* JAN BAX, *rentmeester in 't quartier van 's Hertogenbossche*, berustende op 't archief te Brussel. GODEVAERT DE MEYER had (zie ons tweede hoofdstuk) deelgenomen aan de inquisitie tegen de augustijners te Antwerpen.

JANNEKEN genoemd, een vrouw uit Grave YCKEN WILLEMSDOCHTER, en twee begijnen, waarvan de eene, HEYLKEN, de dochter was van HENDRIK SNOECK, en de andere ALIJT, die van JAN BUL. Met groote plechtigheid had die herroeping plaats in de sint-Jans-kerk den 25en April 1526. Daar, terwijl de groote processie rondging, daar stonden zij op de hoogzaal »in manniere van een scavot" voor aller oog; daar moesten zij openlijk op een evangelieboek zweren, dat zij »LUTHERS geloove geheel afgingen en bleven aen ons ouder geloove," reeds nu erkennende den vuurdood te zullen verdienen, indien zij »haer leefdachen oyt LUTHERS geloof" weder aannamen; daar werden zij gedwongen 't procesverbaal der geheele handeling door onderteekening te bekrachtigen. Vervolgens sloten zij zich, naar eisch van het vonnis, bij de processie aan, elk met een brandende waskaars en onmiddellijk vooruitgaande aan de geestelijken, die het heilig sacrament droegen, de kerk uit naar de plaats vóór het raadhuis, waar de optocht stand hield. De scherprechter mr. JAN VAN BALEN had hier »mit veel reys ende borning van mutsaert" een brandstapel opgericht, en wierp, nadat de houtmijt was aangestoken, terwijl zij in 't rond geschaard stonden, hunne kettersche boeken in de vlammen [1]. De plechtigheid nam hiermede een einde, maar nog een jaar lang moesten de veroordeelden in 's Hertogenbosch blijven en aan elke processie door het dragen van een waskaars deelnemen, terwijl de mannen gedurende al dien tijd en de vrouwen gedurende zes maanden het schandteeken van 't gele kruis, dat op hun opperkleed gehecht was, niet mochten afleggen.

Dit was het lot van negen der twaalf beschuldigden: wat er van de drie anderen werd, blijkt niet. Misschien behoorden tot hen »die twee Luterianen, die de scouthet den tyt van VI weken tot synen huyse" gevangen hield [2]; misschien was de derde de man, wiens inhechtenisneming den 19en Mei de landvoogdes bewoog GEORGE VAN ESPLEGHEM naar den Bosch te zenden, »pour sinformer sur aulcunes rebellions y faictes contre justice par aulcuns bour-

---

[1]) R. A. VAN ZUIJLEN JR., *Inventaris der archieven van de stad 's Hertogenbosch* Ie Dl. in de stadsrekening van dit jaar.

[2]) Zie de boven aangehaalde rekening van den schout HENDRIK DACHVERLIES.

geois dicelle ville en lapprehension dun Lutherien" [1]. Hoe dit zij, dat vele burgers het kettergericht met leede oogen aanzagen en niet schroomden zich tegen de vervolging te verzetten, lijdt op grond dezer lastgeving van de landvoogdes wel geen twijfel. Trouwens de ketterij mocht onderdrukt zijn, uitgeroeid was ze niet. Aan den glazenmaker mr. WILLEM bleek het, hoe weinig zulk een afgeperste herroeping, als men hem en zijn vrienden opgelegd had, beteekende: zeven jaar later (1533) was zijn terugkeer tot de gevoelens, die hij uit vrees voor den marteldood had verloochend, zóó openbaar, dat hij den 16en Augustus werd ingedaagd [2]; ditmaal echter zwichtte hij niet, want een half jaar daarna den geloofsvervolgers in handen gevallen, wischte hij den smet van zijn vroegere wankelmoedigheid uit, door tot den einde toe te volharden, toen hij den 27en November (Donderdags na sinte Catharina) op den brandstapel stierf. Maar ook andere Lutheranen toonden niet afgeschrikt te zijn door 't gebeurde op 25 April 1526. Reeds korten tijd later achtte de overheid 't noodig de plakkaten tegen de ketterij op houten borden voor de kerk en het raadhuis ten toon te hangen [3], en in 1528 ontstond er groote opschudding over 't schenden van het kruisbeeld op 't sint-Jans-kerkhof, gepleegd zoo men zeide door »v of vi quade onverlaten LUTERS boeven" [4].

Ja, in weerwil der herhaalde afkondiging en verbreiding van 's keizers mandementen [5], hield nog altijd de »nyeuwe, verdoempte secte ende ketterye van MARTEN LUTHER, des verloopen monix heresiarthen, ende syne adherenten" stand en won ze gedurig nieuwe volgelingen aan, niet alleen in de stad, maar ook in hare meierij, voornamelijk te Vucht »soe se daer huer predicatiën hielden ende begonnen te wassen" [6]. Dáár toch, tusschen dat dorp en Herlaer, vereenigde zich op Paaschmaandag (14 April 1533) een menigte van niet minder dan tweehonderd in een conventikel

---

1) Aanteekening op 't Brusselsch archief.
2) *Verzam. van Kronijken* I bl. 236.
3) VAN ZUYLEN, t. a. pl. *Stadsrekening* van 1526 of 1527.
4) *Verzamel. van Kronijken* I bl. 100.
5) Daarvoor staat in de stadsrekening van 1529 op 1530 vier riem *papier* uitgetrokken.
6) VAN ZUYLEN, a. w. I bl. 505.

onder 't gehoor van een jonggezel, een droogscheerder van zijn ambacht, die hun uit het evangelie voorlas en 't verklaarde. De overheid besloot, eer 't »cleyn gebreck, in 't beginne curabel," (zoo als elders »in verscheyden groote machtige steden" had plaats gehad) »een groot gebreck ende int eynd incurabel" werd, het kwaad te keer te gaan met krachtige hand. Zij liet enkelen van hen, die aan 't conventikel hadden deelgenomen, o. a. JOOST den pottebakker, een ingezetene van Vucht, den 18en April gevangen nemen [1], en ontbood twee dagen later uit Brussel de commissarissen van 't Hof. De eerste gedelegeerde kwam den 8en Juni over, nadat nog zes burgers, die men van ketterij verdacht maar die zich met de vlucht gered hadden, den 16en Mei ingedaagd waren [2]. 't Getal dezer laatsten werd den 23en Juni nog vermeerderd met vier, waaronder twee vrouwen, maar »sy en quamen nyet." Over die achterblijvenden sprak de geloofsrechtbank bij verstek het banvonnis uit. De gevangenen, die berouw toonden en tot de gehoorzaamheid der Kerk wilden terugkeeren, veroordeelde zij tot openlijke herroeping op 't schavot, tot het offeren van een waskaars voor 't sacrament in de hoofdkerk, tot het dragen van een geel kruis op 't gewaad, tot geldboeten of ook — enkelen trof deze straf — »tot het branden van een cruys op haer aensicht." [3]

Wie echter niet geheel en al van hun dwalingen afstand wilden doen, ondervonden de volle gestrengheid der wet. De speldenmaker JOOST, zoon van GERRIT DE LEPPER, mocht ten aanhooren der menigte, die de voltrekking van zijn vonnis den 3en Juli bijwoonde, al ontkennen dat hij Maria gelasterd had, — hij mocht betuigen: »ghy borgers, ick heb wat gewispelt off getwyffelt in dat h. sacrament, maer nyet zoe veel als men myn overseyt heeft: dus begere ick van allen dieghenen, die daer aen twyffelen, dat zy dat achterlaten, want ick hout daervoer, zoet tot desen dagen toe gehouden is," — die bekentenis bevrijdde hem alleen van den vuurdood, maar ze verhinderde niet, dat hij onthoofd werd. Zijn

---

1) *Verz. van Kronijken* I bl. 239, VAN HEURN, a. w. I bl. 477.

2) *Verz. van Kronijken* I bl. 236.

3) Zie aldaar bl. 239, waaraan ook de overige bijzonderheden omtrent de terechtstelling der vijf martelaren ontleend zijn.

geloofsgenoot Peter Hoors, een wever uit Vucht, werd tegelijkertijd met hem terecht gesteld, maar omdat deze bij de eens beleden overtuiging volharden bleef, stierf hij op den brandstapel; de kronijkschrijver zegt van zijn uiteinde met roerende eenvoudigheid: »hy seyde nyet sonderlinck, dan dat hy gheerne sterven wilde." Een gelijk lot als hij onderging nog geen vijf maanden later (27 November) de glazenmaker mr. Willem, vroeger reeds genoemd; op dienzelfden dag werd wegens ketterij Emont »de snyder" onthoofd; eindelijk den 5en Februari 1534 trof dit vonnis ook, na een gevangenschap van meer dan negen maanden, Joost den pottenbakker, die, nog stervende door een predikheer tot herroepen vermaand, altijd bleef weigeren en alleen betuigde: »ick en hebbe nerghens mede omgegaen, dan met het wort Godts." Daags te voren hadden schepenen een weelderigen afscheidsmaaltijd aangericht voor commissarissen van 't Hof en hen met een ruim geschenk in geld vereerd: [1] zij vertrokken, — en van nu af brak er eenige tijd van verademing aan voor de ontruste bevolking.

Trouwens de overheid beroemde er zich op, dat »de secte ende ketterye met heure vergaderinge gesceyden ende tvolck merkelyck gestichtigt (!) ende grootelyck gevordert" [2] was. Anderen evenwel, misschien beter ingelicht, meenden, dat nog altijd de aanhangers der Sacramentisterij zeer talrijk waren, [3] maar dat zij zorgvuldig zich schuil hielden en de aandacht der regeering van dezen werd afgeleid eerst door de vrees voor de Anabaptisten [4] en later, van September 1538 af, door de hevige vervolging tegen die ongelukkigen,

[1]) van Zuylen, a. w. I bl. 501. Deze veroordeelden worden ook genoemd in de *Historie der Martelaren* (door J. G. O.) 1658 f°. 72 v°. en f°. 75.

[2]) Zie aldaar bl. 505.

[3]) Schoockius, l.l. p. 451: »Sylva Ducis, civitas magna, in qua jam anno 1536 plurimos reformatae religioni favisse annotavit in privatis actis Henricus Agylaeus."

[4]) van Zuylen, a. w. I bl. 508, 509, 515, 516, 521, loopende van 9 Februari 1535 tot 8 Januari 1536. Onzeker is het of de anabaptistische leeraar Bartholomeus van Halle, die een boekbinder van 's Hertogenbosch wordt genoemd, en volgens vonnis van 't Hof van Holland den 26en Maart 1534 te Haarlem tegelijk met zes zijner medeleeraars onthoofd werd, ook in zijn vaderstad gepreekt en een gemeente verzameld had.

waarbij hun leeraar PAULUS VAN DRUINEN en acht anderen als martelaren den dood vonden [1]. Inderdaad, vele jaren zouden verloopen, eer de Sacramentisten te 's Hertogenbosch op nieuw de strengheid der plakkaten gevoelden; van daar dat de geschiedschrijver hen van 1534 af uit het oog verliest en alleen door sommige aanwijzingen, [2] vooral echter door 't krachtig herleven der gemeente na 1575, tot de overtuiging komt, dat het der inquisitie niet gelukt was haar geheel uit te roeien.

Toch waren voor de Sacramentisten te 's Hertogenbosch de jaren van 1526 tot 1534 bange jaren geweest. Wat hen troosten en in hunne overtuiging bevestigen kon gedurende dien tijd der vervolging, was de ervaring hoe in de nabuurschap velen, zelfs onder de geestelijken, dezelfde gevoelens voorstonden als zij. Ten zuidoosten hunner stad niet verre van Eindhoven stond een regulierenklooster, 't welk van den invloed des tijds zóó weinig vrij bleef, dat een priester, die er sedert 1513 monnik was, 't gesticht in 1527 ontvluchtte, te Amsterdam als wever zich vestigde en in 't huwelijk trad [3].

---

[1]) VAN ZUYLEN, a. w. I bl. 548. Vgl. *Verzam. van Kronijken* I bl. 242. 't Verdrinken van een aanhangster van DAVID JORISZOON wordt daar op bl. 252 en bij VAN ZUYLEN bl. 620 vermeld.

[2]) Bij den plechtigen intocht der landvoogdes MARIA, den 11en Juli 1539, keerden eenigen, die ter zake der Lutherij waren verbannen geweest, in de stad terug, gebruik makende van 't bekende voorrecht, dat bij zulke gelegenheden gold, terwijl anderen uit den kerker ontslagen werden. *Verzam. van Kronijken* I, bl. 114, 245. Het auto-da-fe van 21 Maart 1543 werd gepleegd aan vijf vreemdelingen, Calvinisten uit Valenciennes (ald. bl. 251). Als leeraars, die de hervormingsgezinde gevoelens voorstonden, treffen wij in 1547 aan den minderbroeder ALBRECHT VAN KAMPEN, die nogtans spoedig verwijderd werd (VAN HEURN, a. w. I bl. 521); later HENDRIK VAN BOMMEL, in 1552 als leeraar naar Wezel vertrokken (KIST en ROOYAARDS, *Archief* V bl. 371, 374, 376, SCHOOCKIUS, l.l. p. 451) en den Zwolschen vicaris HERMAN STYCKER, over wien reeds vroeger onder Zwolle gehandeld werd. Vgl. ook MONTIJN, a. w I bl. 263.

[3]) Zie den brief van gecommitteerden van 't Hof van Holland aan den stadhouder, 5 December 1531, op 't Rijksarchief en door mij medegedeeld in 't *Kerkhist. archief* IV bl. 197. Op 't Brusselsch archief berust een schrijven van KAREL V aan den bisschop van Luik, tot wiens dioecese dit Eindhovensche klooster behoorde, d.d. 27 November 1545, waarin hij op scherp toezicht aandringt, omdat er waren »pluisieurs religieulx, qui manifestement sont infectez de sectes reprouvees."

Ook te Breda en te Bergen-op-Zoom schijnen omstreeks dezen tijd of iets later vereenigingen van Sacramentisten ontstaan te zijn. Althans in een rekening van den Turnhoutschen schout LAURENS VAN HASSELT, loopende over 't jaar 1529 [1], komt het bericht voor, dat hij na op zijn stadsgebied eenige ketters gevangen genomen te hebben het noodig achtte, toen hun rechtszaak diende, een bode om inlichting te zenden naar Breda: dáár toch hadden de Sacramentisten »sermonen gedaen ende schole gehouden," m. a. w. zich in een conventikel vereenigd, waar de heilige schrift uitgelegd en verklaard was. De afloop van dien maatregel is onbekend, maar misschien hangt met hetzelfde geding samen, wat BERTRIJN aanteekent [2] omtrent Bergen-op-Zoom: »noch in 't selve jaer 1529 den 7 Aprilis werden tot Bergen op den Zoom vier mans onthooft ende twee vrouwen gedolven ende daernae ook onthooft, ende die hoofden op staken geseth, ende dat ook om hare valsche opinie oft om hare valsche secten." Trouwens van 1525 af heerschte de Sacramentisterij dáár zóó sterk, dat Bergen-op-Zoom toen reeds werd genoemd onder de zes steden in de landen van herwaarts over, die de strengste maatregelen der inquisitie verdienden [3].

»MARTINUS LUTHER ende veel diergelike menschen ende ketters hebben omtrent dese tijt (1518) haer leeringe begonnen te zaeyen, ende te scriven, die in dese landen (van Zeelant) ghevonden werden [4]. — — Binnen den jare 1521 werden de boecken van MARTINUS LUTHER ende al sine adherenten-leeringe in Hollant, Zeelant ende in alle dese nederlanden des Keyserlicken Majesteyts verbo-

---

[1]) Voorhanden op 't archief te Brussel.

[2]) Zie diens *Geschiedenissen van Antwerpen van 't jaar 600 tot 1599*, een folio-handschrift op de Bourgondische bibliotheek te Brussel (*Catal.* III bl. 34 n⁰. 5940). 't Zelfde wordt aangetroffen in een ander folio-handschrift dier boekerij: *Jaerboeken behelzende de principaelste geschiedenissen van Antwerpen vermeerdert door* JOAN. FRANC. VERBRUGGEN 1700.

[3]) Zie de instructie, die MARGARETA aan hare gezanten bij den keizer 9 Juli 1525 medegaf en die afgedrukt werd door LANZ, *Staatspapiere zur Geschichte des Kaisers Karl V* s. 19.

[4]) Vgl. ons eerste hoofdstuk bl. 70.

den." Zoo schrijft JAN REYGERSBERCH in *Dyc cronijcke van Zeelandt:* toch is het twijfelachtig, of hij daarmee bedoelt, dat LUTHER'S werken reeds in 1518 onder de Zeeuwen zóó veel aftrek hadden gevonden, dat het verbod daarvan reeds in 1521 onder hen bleek noodig te zijn, dat in één woord Zeeland reeds zóó vroeg overhelde tot de Sacramentisterij. Dezelfde maatregelen werden hier natuurlijk genomen als in Holland; doch waren ze ook hier even noodzakelijk? strekten ze hier niet veel meer om het kwaad te voorkomen dan, gelijk toen reeds in Holland [1], om het te bedwingen en uit te roeien? Er is alleszins grond voor die meening, wanneer men in aanmerking neemt, dat LUTHER zelf, volledig bekend met den toestand hier te lande, zijn brief van Juli of Augustus 1523 aan de geloovigen in Holland, Brabant en Vlaanderen richt, maar van aanhangers der Hervorming in Zeeland blijkbaar niets weet.

Toch werd het eerlang anders, — wellicht mede onder invloed van 't geen bleek uit een opzettelijk onderzoek der landvoogdes naar den kerkelijken toestand in 1523, dat namelijk »die ongheregeltheyt van der geestelikheyt van Zeellant onghelyck grooter ende meerder was, dan oyt te vooren, ende dat de geoirdende persoonen allen manieren van erfven ende andere waerlicke goeden hem voorderden te gecrygen, by alle middelen zy dincken mochten, sulck dat tgeheel landt van Zeellant ghescape hadde gheweest in hueren handen te commen," [2] zoodat strenge maatregelen van overheidswege daartegen genomen werden. Hoe dit zij, den 26en Augustus 1525 noemde ERASMUS ook de Zeeuwen uitdrukkelijk onder de Nederlanders, die met de leer van LUTHER bekend waren en een doodelijken haat koesterden tegen de monniken [3]. Koning CHRISTIAAN II van Denemarken schreef den 25en October van datzelfde jaar uit Middelburg, waar hij vermoedelijk in de abdij bij MAXIMILIAAN VAN BOURGONDIË zijn intrek genomen

[1]) Juister zou het zijn (zie ons eerste hoofdstuk bl. 141) niet 1521, maar 19 April 1522 als datum van het *eerste* plakkaat te noemen: maar deze min nauwkeurige aanduiding ontstond uit verwarring met het plakkaat in de Zuidelijke Nederlanden in 1521 afgekondigd.

[2]) *Eerste Memoriaelbouck van* mr. JOHAN DE JONGE fo. 113.

[3]) Brief aan WILLIBALD PIRKHEIMER l.l. p. 886.

had, aan zijn vriend SPALATINUS, dat er in Zeeland een verwonderlijk groote ijver voor het evangelie bij velen ontstaan was en (hij dacht misschien aan den dood van WILLEM DIRKS en PISTORIUS) dat het woord Gods door 't bloed der martelaren werd uitgebreid [1]. Of mocht hij zóó niet schrijven nu juist, denkelijk ten gevolge zijner eigene mededeelingen ten aanzien van Wittenberg, MAXIMILIAAN gereed stond zijn secretaris GELDENHAUER naar Saksen te zenden, om er een onderzoek in te stellen naar den toestand van de Kerk en de scholen?

Bovendien hadden sommigen, die wisten hoe zeer de ingenomenheid van den koning met LUTHER sedert zijn verblijf te Wittenberg in October 1523 was toegenomen, zich waarschijnlijk beijverd hem te verhalen, hoe ook in Zeeland vooral gedurende den laatsten tijd menig geestelijke voor de nieuwe denkbeelden gewonnen was en het klooster verlaten had; [2] misschien zelfs hoe enkele vluchtelingen op last van 's Lands overheid vervolgd waren, zoo als in 1524 een »augustyner gecleet in waerlycken habyte," gevankelijk uit Middelburg naar Leuven overgebracht, en nu onlangs (30 Augustus 1525) een jacobsbroeder »apostaet uuyt Ingelandt," die op Zuid-Beveland rondzwierf. [3] Doch 't bleef niet bij die mededeelingen. Velen zochten 't verkeer met den onttroonden monarch of met zijn hofstoet, ook om nader bekend te worden met hetgeen de algemeene belangstelling in zóó hooge mate destijds opwekte, met de »nieuwe leer," waarvan CHRISTIAAN en zijn gevolg zich openlijk beroemden voorstanders te zijn. Des te gemakkelijker viel dit, daar velen zijner volgelingen geboren Hollanders

---

[1]) Zóó schrijft SPALATINUS zelf in zijn *Diarium*, volgens de uitgaaf van SCHELHORN, *Amoenitates literariae* IV p. 428.

[2]) De opgaaf van REYGERSBERCH daaromtrent (in de *Boxhornsche uitg.* II bl. 411) deelde ik reeds mede in 't voorgaande hoofdstuk.

[3]) *Rekening extraordinair bewesterschelt* 1524 f°. 32 en 1525 f°. 24, uitgegeven door K. R. PEKELHARING in 't *Archief van 't Zeeuwsch genootschap* VI bl. 227. Wanneer ik op de volgende bladzijden archiefstukken van Zeeland zonder nadere aanduiding citeer, zijn ze aan dezelfde mededeelingen ontleend. Wat dien augustijner van 1524 betreft, gis ik dat hij niet zal behoord hebben tot het augustijnerklooster te Middelburg, maar van elders naar die stad zal gevlucht wezen, omdat de in het stuk gebezigde uitdrukking: »eenen augustyn", te algemeen luidt, om van toepassing te zijn op een stadgenoot.

waren en de meesten ongetwijfeld de landstaal verstonden. Er bevonden zich bovendien onder hen ijveraars, die niets liever wenschten dan gelegenheid om hunne overtuiging voort te planten. [1] Matigden misschien ook de meer aanzienlijken dien geloofsijver uit wijze bedachtzaamheid, om de zaak des konings bij de strengrechtzinnige landvoogdes MARGARETA niet te benadeelen, de overigen, b. v. vijfhonderd schepelingen op het Deensche oorlogsvaartuig *de Maria*, dat van Mei 1523 tot November 1525 in de haven te Veere lag, [2] deelden zeker zonder eenige terughouding hunne ketterij aan de burgers mede. Ze mag dan wat al te stout zijn, de bewering, dat »het verblijf van CHRISTIAAN de beginselen tot de Kerkhervorming in Zeeland gelegd heeft," [3] — ongetwijfeld droeg het genoeg bij tot de verspreiding van LUTHER'S leer, [4] om den maatregel der landvoogdes te rechtvaardigen, die den koning in 't najaar van 1525 te Middelburg onder streng toezicht hield en eerlang gelastte naar Brabant terug te keeren.

Was er iemand te Middelburg, die ter wille der godsdienstaangelegenheden in 't onderhoud met den koning of met de lieden van zijn gevolg groot belang stelde, 't moet de priester ADRIANUS CORDATUS geweest zijn. Reeds jaren lang kanunnik bij 't kapittel der sint-Pieters-kerk stond hij hoog in aanzien, niet minder wegens de onbekrompen wijze, waarop hij hulpbehoevenden onder-

---

[1]) IJSSEL DE SCHEPPER, a. w. bl. 183 en 184.

[2]) Zie hetzelfde werk bl. 135 en REYGERSBERCH'S *Chronijk* op 1523.

[3]) Geschreven aanteekeningen van Ds. SMIT, aangehaald door DOMELA NIEUWENHUIS in de *Bijdragen tot de gesch. der Luth.* V bl. 82.

[4]) Tot juiste beoordeeling daarvan diene het volgende. De koning kwam den 1en Mei 1523 te Veere en bleef daar gedurende acht dagen op 't slot Sandenburg bij zijn gastheer ADOLF VAN BOURGONDIË. Hij keerde in Juli 1524 van zijn buitenlandsche reis terug in Nederland en bracht den overigen tijd van het jaar meestal in Zeeland door (IJSSEL DE SCHEPPER, a. w. bl. 132). Eindelijk treffen wij hem weer te Middelburg aan in Augustus tot October of November 1525 (zie ald. bl. 146). Op welke wijze hij zich met de bevolking inliet en hare afwijking van de kerkleer begunstigde, valt uit het gebeurde te Antwerpen in 1526 (zie ald. bl. 183 en 184) op te maken. Geen wonder dat de schr. eener verhandeling in de *Katholiek* 1867 op bl. 701 den voortgang der ketterij in Zeeland voor een groot deel toeschrijft aan koning CHRISTIAAN.

steunde, dan wegens zijn luidgeroemde geleerdheid. Een eerste rang werd hem toegekend onder de humanisten van zijn tijd, vooral als beoefenaar der latijnsche dichtkunst. [1] Maar CORDATUS was ook niet vreemd gebleven aan 't geen er voorviel op kerkelijk en godsdienstig gebied. Meer dan eens, — mag 't niet ondersteld worden op grond van zijn latere verhouding tot de Hervorming? — meer dan eens had het hem stof gegeven tot gesprek met zijn ouden beschermeling, met GERRIT GELDENHAUER, sedert deze na den dood van bisschop FILIPS (7 April 1524) geheimschrijver bij den abt MAXIMILIAAN VAN BOURGONDIË te Middelburg geworden was en derhalve gedurig met hem in aanraking kwam. Hoe deze toen reeds velerlei betrekkingen had aangeknoopt met Hervormingsgezinden, maar vooral met welk een ijver hij de nieuwe leer voorstond, sinds hij op last van zijn meester naar Wittenberg getogen (September 1525) LUTHER zelven en MELANCHTHON ontmoet, hun onderwijs genoten, de vruchten van hun arbeid gezien had, — 't werd reeds vroeger vermeld. Ongetwijfeld deelde GELDENHAUER en het vaderland teruggekeerd zijne ervaringen mede aan den ouden, trouwen vriend.

't Bleef niet zonder invloed op CORDATUS: vooral niet, toen hij een geestverwant vond in een ander priester te Middelburg, afkomstig uit het augustijner-klooster te Iperen, [2] en daarom FRANS VAN IPEREN genoemd. Welhaast bleek het aan beider prediking: er viel geen twijfel meer aan, of zij waren »Luteriaenen." Maar de stadsregeering, zeer weinig gezind de strengheid der plakkaten toe

---

[1]) Een en ander blijkt uit een brief van 1514 door GELDENHAUER aan SEBASTIANUS CIRIACENUS (BASTIAAN VAN ZIERIKSEE) medegedeeld door SCRIVERIUS, *Batav. illustr.* p. 140, en uit een brief van ALLARD VAN AMSTERDAM aan JOANNES VALAEOLETUS (JAN VALLADOLIDT) van 1520, te vinden bij BARLANDUS, *Hist.* p. 314.

[2]) Hij zal toch wel dezelfde geweest zijn als die »quidam Herr FRANS Augustinianus" in de aanteekeningen van Dr. J. VAN BERTH vermeld (C. KRAFFT, *Heinr. Bullinger* s. 150). Trouwens van dit klooster der augustijners te Iperen zegt DIERCXSENS, l.l. p. 361 dat, toen JACOBUS PRAEPOSITUS na zijne herroeping in Februari 1522 naar dit gesticht werd verwezen, hij er »invenit bene affectos LUTHERO et similiter infectos, a quibus perversus brevi ad vomitum rediit." Zie H. Q. JANSSEN, a. w. bl. 84 en 249. Vroeger deelde ik mede, dat de martelaar NIKOLAAS VAN ANTWERPEN (31 Juli 1525 ter dood gebracht) volgens PAPEBROCHIUS almede uit dit klooster afkomstig was.

te passen op een man als CORDATUS, deed alsof zij er niets van bemerkte. Zij mocht een blijk van ijver geven, toen zij den Delvenaar LAMBRECHT CORNELISZOON, die in zijn vaderstad en te 's Gravenhage [1] om ketterij gestraft, te Middelburg was komen wonen, maar nu »veel quade opiniën, smakende heresien ende de secte Lutherane gestrooyt" had onder 't volk, den 24en Januari 1527 tot geeseling en tien jaren bannissement veroordeelde, — zij mocht in April daaraanvolgende JANNE PIER KERSTIAENS-dochter wegens lastering van »God ende Maria syne moeder" aan de kaak stellen, haar »een stuck van haer tonge" doen afsnijden en twee jaar lang haar ter stede uitwijzen [2], — zij mocht omstreeks dienzelfden tijd, in April of in Mei, FRANS VAN IPEREN gevangen nemen, — CORDATUS liet zij nog altijd ongemoeid. Eene aanschrijving der landvoogdes zelve, tot wie 't gerucht zijner onrechtzinnigheid overkwam, waarvan zij terstond 's keizers rentmeester in 't land Bewesterschelde, den raadsheer ADOLF HERDINCK, verwittigde, was noodig eer de baljuw tot den uitersten maatregel overging, om ook CORDATUS in hechtenis te nemen.

Terstond werd hij aan HERDINCK uitgeleverd en tegelijk met zijn ambtgenoot FRANS VAN IPEREN, die nu reeds »een wylen tyt gevangen gelegen hadde," door HERDINCK'S stedehouder naar 't slot te Vilvoorden overgebracht. Eer de rechtszaak diende, besloot de Groote Raad van Mechelen tot een scherp geloofsonderzoek te Middelburg: de ervaring toch, dat onderscheiden »goeden van denselven heer ADRIAEN versteken waren by diversche personen," [3] gaf alleszins grond, om ook dezen van ketterij te verdenken. Misschien zou men door dit onderzoek den ganschen aanhang der Sacramentisten op 't spoor komen! In de laatste dagen van Juni 1527 begaf zich de procureur-generaal mr. JACQUES STALPAERT er heen, »pour certaine information preparatoire a lencontre de ceulz

[1]) Misschien had hij behoord tot degenen, die ter gelegenheid der terechtstelling van PISTORIUS (15 September 1525) hadden geresipisceerd en door 't Hof met lichter straf waren vrijgelaten.

[2]) *Reg. crimin. der stad Middelburg* I fo. 320 vo. en fo. 326.

[3]) Deze bijzonderheid, gelijk ook de inhechtenisneming van CORDATUS en FRANS, blijkt uit de *Rekening extraord. bewesterschelt* van 1527. Vgl. *Kerkhistorisch archief* IV bl. 403.

que lon disoit estre de la secte Lutherane et meismement contre ung nomme CORDATUS;" hij bleef tien dagen op reis, maar was den tienden dag reeds te Vilvoorden terug, waar hij den beschuldigde in den kerker bezocht »pour interroguer ledict CORDATUS avec linquisiteur de la foy." [1] 't Kwam evenwel tot geen beslissing. Eerst een half jaar later (27 December) werd het geding hervat. Toen kwamen te Middelburg »als commissarissen by de Keyserlicke Majesteyt geordonneert, omme inqueste te doen tot laste van heer ADRIAEN CORDATUS, priester," mr. THOMAS GYSBERTI, licentiaat in de rechten en gesubdelegeerde van den inquisiteur NIKOLAAS COPPIN, en mr. PIETER DE BRECQUEM; zij verzamelden en ordenden de vroeger door den procureur-generaal opgemaakte bescheiden; zij hielden nieuwe verhooren en bepaalden zich niet tot het geding van CORDATUS, maar behandelden ook de aanklachten ingekomen tegen »aultres, entachez de la secte Lutherane audict Middelbourg." [2] Tot 8 Februari 1528 duurde hun verblijf. Waarschijnlijk was 't aan hun invloed toe te schrijven, dat de burger JAN BOGAERTMAN van zijn hervormingsgezinde gevoelens terugkwam; hij werd vrijgelaten, nadat hij volgens vonnis van den 28en Februari openlijk 't gerecht om vergiffenis gebeden had, betuigende »dat hem zeer uuytnemende leet es, dat hy anders gevoelt ende gesproken heeft van tkerstengeloeve, dan een goet kersten behoirt." [3] Ook CORDATUS herriep, naar het schijnt: hij ware anders zeker niet hersteld in zijn waardigheden. Daar de

---

1) *Rekening van* NICOLAS FAUREL, ontvanger van den Grooten Raad, April 1527 tot April 1528: voorhanden op 't archief te Brussel. Misschien staat met dit bezoek van STALPAERT in verband een post op de *Stadsrekening van Middelburg* (1 Aug. 1527—31 Juli 1528): »betaelt — voor de copie van den placcaet van den Lutteryanen 14 gr.: noch voor een ander requeste van de Lutterianen mit tgrosseeren 12 gr." (De rekening berust op 't gemeentearchief.) De procureur-generaal zal allicht tot meer bekendmaking van 's keizers plakkaten hebben aangespoord.

2) Zie het vervolg dierzelfde rekening van April 1528 tot April 1529. Ook in de *Reken. extraord. bewesterschelt* komt een betaling voor aan den deurwaarder GERRIT VAN NECK, die vier dagen vaceerde, om zekere getuigen voor deze commissarissen te dagvaarden. Deze post, door K. R. PEKELHARING t. a. pl. niet opgenomen, werd mij uit het origineel door hem medegedeeld.

3) *Register crim. van Middelburg* I fo. 340.

beide termijnen van uitbetaling der hem opgelegde geldboete van honderd pond, waarvoor hij »tout le temporel des ses benefices" had moeten verbinden, den 19en September 1528 en den 19en September 1529 verschenen, ligt de onderstelling voor de hand, dat zijn vonnis een half jaar vóór 't verschijnen van den eersten termijn, derhalve op den 19en Maart, werd uitgesproken. [1]

Na deze ervaringen nam CORDATUS in den aanvang althans grooter omzichtigheid dan vroeger in acht. Trouwens 't gestrenge onderzoek van 's keizers commissarissen had bij de burgers de neiging tot de nieuwe gevoelens onderdrukt. Was door het stadsbestuur den 22en October 1528 de kleermaker HENRICK BLYCK, die in dronkenschap den priesterstand en het sacrament had beschimpt, met een vonnis »om penitencie te doen" vrijgelaten, [2] — welhaast zag de overheid, waar het zaken van ketterij gold, zich vrij wat beperkt in haar rechtsspraak. De keizer verlangde uitlevering, niet alleen wanneer de beschuldigden geestelijken waren, zoo als CORDATUS en FRANS VAN IPEREN, maar uitlevering van *alle* verdachten, wie dan ook. Met moeite verkregen in 't najaar van 1529 burgemeesters en schepenen door een gezantschap naar den stadhouder, die zich toen te Utrecht ophield, en door een schriftelijk protest, dat althans de schijn hunner autonomie gered werd en een tweetal beschuldigden, die in hechtenis waren (hunne namen worden niet genoemd) niet behoefden »vervoert te wordene nair den Hage," maar bleven »tot calenge van den bailliu ende judicature van de commissarissen alhier comende," d. i. van de onlangs (14 October) door den keizer uit het Hof van Holland gedelegeerde raadsheeren. [3]

---

1) *Rekening van* NICOLAS FAUREL t. a. pl. waar in de ontvangst de *eerste* termijn wordt verantwoord.

2) *Reg. crim. van Middelburg* I fo. 337 vo.

3) 't Gezantschap naar den stadhouder vermeldt de *Rekening der stede Middelburg* 1529/30 fo. 73; het protest de *Reken. extraord. bewesters.* 1529 fo. 35 vo. Stond hiermede ook in verband de reis van zekeren monnik CORNELIS BARTELS, die volgens eerstgenoemde rekening 1528 fo. 146 en 157 in 's Gravensteen te Middelburg wegens kerkroof en sacrilegie gevangen lag, maar later (ald. 1529 fo. 71) naar Mechelen werd afgevaardigd, »omme aldaer te presenteren ende over te geven zeker requeste roerende de Luyterianen"?

Spoedig bleek het wat van deze gedelegeerden te verwachten was. Zij — 't waren de raadsheeren JAN VAN DUIVENVOORDE en JASPER LIEVENS, vergezeld met den secretaris mr. BARTHOUT VAN ASSENDELFT, — hielden hunne eerste zitting te Middelburg in Februari 1530: vier beschuldigden kwamen in 't verhoor en twee hunner werden »besmet bevonden met gereprobeerde opinien, zoodat deselve by hairl. sententie geëxecuteert syn geweest mitten zwaerde." Hoe deze *oudste* martelaren van Zeeland heetten, hoe ze hun straf ondergingen, — niets van dit alles staat vermeld. In Mei 1530 volgde een tweede zitting der gedelegeerden, waarbij de raadsheer GUILIAM SEGERS de plaats innam van JASPER LIEVENS. De nu beschuldigden heetten GEVART KERSTIAENS en mr. PIETER MOL, een schoolmeester uit dezelfde stad als FRANS VAN IPEREN afkomstig: ze werden van ketterij overtuigd en verbannen. [1]

Toch belette deze gestrengheid niet, dat sommige Middelburgers in den daarop volgenden zomer herhaaldelijk conventikelen gingen bijwonen te Veere. [2] Maar ook 't Hof bleef waakzaam. Toen het vernam, hoe de Sacramentisterij in Middelburg gedurig aanwies, en tegen enkelen al zwaarder en zwaarder vermoeden kreeg, gelastte het in Mei 1531 den schout hen in hechtenis te nemen. 't Waren JOACHIM DITMERS VAN MESOUDE, uit Oostland afkomstig, [3] mr. JAN DE WEVER en zijn huisvrouw, NICASIUS CORNELISZOON, ADRIAAN GARDINCK en (die zich tegen de gevangenneming van den eerstgenoemde gewelddadig verzette) CLAES SYMONS VACHT, bij wien JOACHIM zijn intrek genomen had. [4] Na een voorloopig verhoor

---

¹) De beide zittingen der gedelegeerden worden vermeld in de aangehaalde *Rekening der stede Middelburg* 1529/30 f°. 146.

²) J. VAN IPEREN, *Redev. bij het ontdekken der gedenknaalde van Joannes van Miggrode*, bl. 94 en 95.

³) In 's keizers brief van 5 Juli 1531 wordt hij JOACHIM VAN MESOUDE genoemd, in de andere stukken JOACHIM DITMER, waarbij nog in een der rekeningen gevoegd wordt: »oosterlinck" d. i. Oostlander. Misschien is de naam DITMER geen aanduiding van zijns vaders naam, maar beteekent die dat hij uit Ditmarschen was, dat tot Oostland gerekend werd. Mesoude ken ik niet.

⁴) In de *Rekening der stede Middelburg* 1530/31 f°. 163 en 1531/32 f°. 151, waaruit ik deze namen ontleend heb, wordt gesproken van »*zes* gevangen binnen deser stede gefameert metten secte luteriane," maar slechts *vijf* worden er opgeteld. De zesde in de rekening niet genoemd, zal wel CLAES

voor den raadsheer AERT SANDELIN, vergezeld door een secretaris, een substituut en een deurwaarder, werd hun schuld zoo groot geacht, dat zij den 11en Mei, onder streng geleide van negen dienaars, naar den Haag werden overgebracht, om er voor 't Hof te recht te staan.

Weken lang sleurde 't geding voort. 't Hof, afkeerig om over JOACHIM het doodvonnis uit te spreken, zocht den keizer gunstig voor hem te stemmen, maar ontving den 7en Juni het stellige antwoord: »angaende de gevanghen Lutheranen, wy willen ende ordonneren u, dat ghy procedeert ende wyst jegen dieghenen, die bevonden sullen zyn qualick gevoelt ende scandelick gesproken thebben van den heyligen sacramente, twelck es tsacrament boven allen sacramenten ende fondament van onsen cristengelove, navolghende dinhouden van den voors. leste placcaet; ende jegens anderen, die ghedaen hebben oft doen sullen jegens danderen punten begrepen int voers. leste placcaet, sulcx als ghy bevinden sult in uwe consciencien, nae gheleghentheyt ende qualiteyt vanden delicten behoeren te geschien; u ordonnerende voerts, dat, uwe sententie gepronunchieert wesende jegens den delinquanten van Middelburch, jegenwoordich gevanghen inden Hage, ghy die zeynt onder goede zekerheyt onsen baelliu van derselver stadt, en aldaer dexecusie van uwer voers. sententie gedaen ende volbracht te werden, ten exempele van anderen, met gelycke dwaelinge besmet synde, sonder des te laten. [1] »Even stellig liet de keizer zich uit in een brief van 5 Juli, toen het Hof nog talmde, omdat JOACHIM misschien cassatie zou willen aanteekenen: 't recht daartoe bestond niet, volgens KAREL, voor een man die «injurieusement et villainement du sainct Sacrament" had gesproken en derhalve schuldig was aan het »crime de leze divinite." [2]

Voor dien aandrang zwichtte men eindelijk; hij werd veroordeeld om onthoofd te worden, en het vonnis voltrokken te Mid-

---

SYMONS VACHT geweest zijn, die volgens zijn vonnis den 22en December 1531 door 't Hof gewezen, weerstand geboden had aan den schout te Middelburg, toen deze te zijnen huize JOACHIM kwam arresteeren.

[1]) *Eerste memoriaelb. van* mr. JOHAN DE JONGE f°. 63.

[2]) Zie aldaar f°. 65.

delburg. [1] Omtrent het lot der anderen is alleen bekend, dat mr. JAN DE WEVER aan de kaak werd gesteld en de beul hem de tong met een gloeiend ijzer doorstak; [2] en dat CLAES SYMONS VACHT na schuldbekentenis den 22en December 1531 met een geldboete vrijkwam. CORDATUS ontvluchtte denkelijk 't gevaar; althans 't jaar daaraan (1532) bekleedde hij reeds het kapellaanschap in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, waar spoedig bleek, hoe zijne gevoelens onveranderd dezelfde gebleven waren. [3] 't Voorbeeld werkte, zoo als de keizer zich had voorgesteld; de Sacramentisterij nam voorloopig een einde, — althans geen spoor vertoonde ze [4] meer tot op 1540, toen WOUTER DEELEN eenigen tijd als prediker in geheime conventikelen voorging. [5] Wie onder 't volk tot de nieuwe leer neigden, waren ook hier overgegaan tot de Anabaptisten. [6]

Hoe ver de Sacramentisterij te Veere was doorgedrongen blijkt uit een tweetal verhooren, op last van den heer dier stad ADOLF VAN BOURGONDIË in 1529 en 1531 gehouden. [7] Had hij vroeger naar

[1]) Deze terechtstelling wordt vermeld in het vonnis door 't Hof van Holland geslagen tegen VACHT; voorkomende op 22 Dec. 1531 in 't *Crim. Sententiënboek.*

[2]) *Rekening extraord. bewesterschelt* 1530 op 1531 f°. 195.

[3]) Zie de *Memorie* uitgegeven door CORNELIUS, *Munst. Aufr.* II s. 403 § 11—13, en het door mij medegedeelde in 't *Kerkhist. arch.* IV bl. 191. Dat CORDATUS later weer naar Middelburg terugkeerde, schijnt te volgen uit een post in de *Stadsrekening* (1 Aug. 1536—31 Juli 1537) f°. 65: »ontvangen uuyt handen van heer ADRIAEN CORDATUS van wege een persoon, die nyet genoempt wilt wesen de somme van 2 l. 4 sch. 4 gr.

[4]) Dat de ketterij nogtans bleef voortduren, zij het dan als Sacramentisterij of als Anabaptisme, bleek uit het zinnespel der Middelburgsche rederijkers, *Den boom der schrifturen*, 1 Augustus 1537 vertoond.

[5]) SCHOOCKIUS, l.l. p. 494 en daaruit PAUW, a. w. bl. 366, TE WATER, a. w. bl. 15, VAN IPEREN, a. w. bl. 114.

[6]) Zie de breede lijst van verhooren en vonnissen bij PEKELHARING t. a. pl., die op bl. 232 een overgang tot de Anabaptisten uit de *Reken. extraord. bewesters.* (1534) f°. 3 vermeldt. FRANS VAN IPEREN, de medestander van CORDATUS, naar Wezel uitgeweken, werd daar leeraar bij de Anabaptisten, huwde LUITJE BOTTERMAN, weduwe van HERMAN SCHLEBUS en ontkwam later met moeite zijn vervolgers. C. KRAFFT, *Heinr. Bullinger*, S. 150.

[7]) De bescheiden daarvan zijn afgedrukt (helaas! met tallooze fouten en mislezingen) in het aangeh. werk van VAN IPEREN bl. 87—96. Het tweede ver-

't schijnt ter liefde van zijn gast koning CHRISTIAAN II oogluikend toegelaten, twee en een half jaar lang, dat de kettersche bemanning van diens oorlogschip, vijfhonderd man sterk, vrij en vrank met de burgers verkeerde, — thans in 1529, op aandrang misschien van 't Hof te Mechelen, zocht hij de gevolgen van dien omgang te stuiten door een streng onderzoek. 't Was meer dan tijd. Twee geestelijken, beiden pastoors, de een broeder JAN, de ander (reeds hoog van jaren) CORNELIS LOENTKERS genoemd, namen aan de conventikelen deel; een derde, heer JACOB BORSELARE, stond even als zij onder de verdenking, dat zij hun ambt zouden neêrleggen, »mochten zy de proffyten derven ende tgelt daeraf ombeeren;" alleen een vierde, heer JAN DE COSTER, was getrouw aan de kerkleer. Bij CORNELIS DE CUPER, om zijne afkomst veelal VRIESKEN bijgenaamd, werden godsdienstige samenkomsten gehouden, terwijl er iemand buiten op de wacht stond, om te beletten dat deze of gene aanbrenger ging staan »luysteren onder de venster." Zulk een conventikel heette »de schole" en had plaats o. a. den 8en Juli Vrijdag 's avonds tusschen negen en tien uur,[1] en wederom Zaterdag 's morgens, waarbij een prediker (die nog dien eigen dag wegreisde) voorging, van wien een der Sacramentisten betuigde, dat »hy den heyligen Geest inhad," en een ander verklaarde: »quaemdy daer ick gae," n. l. onder 't gehoor van dien man, »ghy en zout u niet connen onthouden sonder screyen!" zoodat hij 't bijwonen dier leering niet zou willen »laeten om heer noch om vrouwe, noch om al syn goet" en er bij voegde: »ick verloor liever mijn huus, dat my veel gecost heeft, jae ick laets niet om myn hals!"

Die leering, door 't lezen van allerlei geschriften versterkt, droeg dan ook vrucht bij velen. Toen de processie rondging, verstoutte zich een hunner ADRIAAN TONISSEN te zeggen: »ginder bringt men

---

hoor had plaats op 1 April 1530 d. i. (daar Paschen in dat jaar op 17 April inviel) volgens onze tijdrekening 1531.

[1]) Dat is volgens de zeden van dien tijd in 't holst van den nacht. De benaming *school* was de geijkte term voor conventikel: ze kwam ons reeds voor in een vonnis van 18 Oct. 1525 te Amsterdam tegen MOUCKE MEINOUWE en in de rekening van den Turnhoutschen schout (1529) omtrent een conventikel te Breda.

de ydel casse van den propheet Baal an!" en hernam op de vraag, hem deswege gedaan: »dat en is God niet, nog gheen vleesch noch bloet, — dat en is Gods lichaem niet, dat in de ciborie gesloten leeght: zy houden Hem gesloten ende Hy en wil niet gesloten wezen! Mer God zeide int avontmael, slaende oft wysende met zyn hant op zyn borst of lichaem, ende seyde: *hoc est corpus meum.*" Zelfs had hij terstond een »boexken" gereed — ('t kan niet anders geweest zijn dan een der tractaten van Carlstadt, die deze vreemde verklaring van de avondmaalswoorden uitdacht) om zijn beweren nader te staven, maar werd daarin door de komst van een derde verhinderd. Zóó dachten ook zijne vrienden er over: de een noemde »Hoochtyt van Paeschen mer een jaermerct, om den papen tgelt" te bezorgen; de ander schimpte: »zouden de priesters alzoe int sacrament God in vleesch ende bloede hebben, zoe souden si veel Goden maecken," en spotte: »wat misse? ick hoor dickwils in myn borsse" dat het *mis* is; een derde beroemde er zich op, »dat hy alzoe wel priester was ende alzoe groote macht hadde als de priesters," en weigerde den pastoor Jan de Coster wegens zijn priesterdom »die reverentie te doen." Een verbindtenis tusschen man en vrouw, hoewel niet kerkelijk gesloten, achtten zij wettig en goed; geestelijke zusters zochten zij over te halen tot het verlaten van haar klooster; een vagevuur bestond er naar hun oordeel niet dan »int hol van des priesters tassche" m. a. w. het diende nergens toe, dan om de beurs der geestelijken te stijven; het oliesel had geen meerder kracht dan gewone »olie daer men de schoenen mee smout;" en als men hen wees op 't geloof door hun vaderen beleden, dan luidde het schampere antwoord dat zij met hun geloof »voor den duvel gevaren waeren." Aan dergelijke ruwe uitdrukkingen was het te merken, dat zij niet tot de aanzienlijksten en meestbeschaafden behoorden, al ontzagen in dien tijd zelfs dezen zich niet plomp en plat te spreken. Maar 't waren meest ambachtslieden, [1] mannen en vrouwen, die door ijverig lezen en door gestadige

[1]) Vooral schoenmakers, 'tgeen van Iperen a. w. in verband brengt met den aanhang, dien Carlstadt onder de lieden van dat bedrijf te Wittenberg vond, en hem aanleiding geeft tot eene uitvoerige bijlage, a. w. bl. 97—134.

samenkomsten, waarin de bijbel verklaard werd, zochten te vergoeden wat er ontbrak aan hunne opleiding, vast besloten van hunne overtuiging »omme leven noch om sterven nyet af te gaen."

Deze conventiculen, in 1529 naar luid van 't eerste verhoor begonnen, duurden in 1530 nog altijd voort, beurtelings bij den reeds genoemden CORNELIS DE CUPER, bij FRANS den mandenmaker, bij BEREND den schoenmaker. Een zeker leeraar uit Holland, alleen met zijn voornaam CLAES aangeduid, was daarbij voorganger. 't Ging alles zeer eenvoudig toe: de prediker zat bij zijn hoorders aan een tafel, en meestal, misschien om te beter den aard dezer samenkomsten te bedekken, werden zij met een gemeenschappelijken maaltijd besloten. Eens — 't was kort voor Pinksteren (5 Juni) — toen de bovengenoemde pastoor CORNELIS LOENTKERS, gereed zijn ambt neer te leggen, zijne afscheidsrede hield en een groote schare, ook uit Middelburg, deze plechtigheid en later 't conventikel bijwoonde, koos hij *Jo.* III tot onderwerp zijner toespraak en nam er aanleiding uit, om te betoogen, dat, zoo de wedergeborene het koninkrijk der hemelen ingaat en voor de niet-wedergeborene geen behoudenis overblijft, de voorstelling van een vagevuur dan een verdichtsel is. Een andermaal, »op een pas in de somer" van datzelfde jaar had hij *Jo.* XV: 1—9 tot tekst; bij een volgende gelegenheid, omtrent sint Jan (24 Juni) las hij, in tegenwoordigheid van meer dan veertig personen, een brief voor uit Holland, denkelijk van de Evangelischen aldaar afkomstig en tot volharding opwekkende. Soms, b. v. toen de andere kettersche pastoor, broeder JAN, voor goed zou vertrekken, waren er niet meer dan tien bijeen; soms steeg het getal tot bij de vijftig.

Oogluikend schijnt heer ADOLF VAN BOURGONDIË deze samenkomsten te hebben toegelaten; althans, schoon hem de voorgelezen brief uit Holland onder de oogen kwam, hij achtte 't niet noodig den prediker te vervolgen of de conventikelen te keer te gaan. Een voorval in Maart 1531 bracht daarin eenige verandering. Onderscheidene ingezetenen uit Veere, met een vrachtschip van de Reimerswaalsche markt terugkeerende, hadden aan boord een priester uit Wolfaartsdijk ontmoet, die kennelijk dronken door een

hunner, den schoenmaker JACOB VAN DORT, in een twistgesprek was gewikkeld over »den vryen wille ende dat God voorsien hadde, of wy behouden of verdompt zouden zyn," onder aanhaling van allerlei teksten, waarop de geestelijke het antwoord was schuldig gebleven. Daar ook kooplieden uit Brugge hierbij tegenwoordig waren, had de zaak zóó veel ruchtbaarheid erlangd, dat heer ADOLF den 1en April een gerechtelijk onderzoek instelde, maar — hoe zware beschuldigingen tegen enkelen ingebracht werden, 't blijkt niet dat het verhoor aanleiding gaf tot verdere vervolging. Evenmin blijkt het, wat er in de eerste jaren na dien tijd werd van de gemeente der Sacramentisten en of ze nog bestond, toen ADRIAAN JANSZOON NORE in 1534 hier zijn »suspecte bouxkens" [1] strooide: ze had zich waarschijnlijk reeds opgelost in de Anabaptisten, die destijds ook te Veere al de strengheid der plakkaten ondervonden. [2]

Niet minder talrijk dan te Veere waren de Anabaptisten te Arnemuiden: misschien was ook hier hunne opkomst voorbereid door de Sacramentisterij. Toch is daaromtrent niets naders bekend, dan alleen dat hier MEINDERT VAN HEUSDEN omstreeks 1530 als tolbeambte woonde, die de boezemvriend was van den martelaar ANTHONIE FREDERIKS van Naarden, wegens zijn geloof den 26en October 1529 ter dood gebracht. [3]

Terwijl een en ander overtuigend aantoont, hoe ver zich op Walcheren de nieuwe leer had verbreid, is 't opmerkelijk dat de overige Zeeuwsche eilanden, de beide Bevelanden, Schouwen en Duiveland van haren invloed, naar 't schijnt, geheel vrij bleven. Moge al in 1525 de »apostaet broeder JACOP uuyt Ingelandt" [4] of later (1534—1538) de kettersche augustijner PETRUS DAENSIUS [5] op Zuid-Beveland vertoefd hebben, nergens is er spraak van daar gevestigde conventiculen of een door hen verkregen aan-

---

1) *Protocol van der vierschaere van der Veere* op 27 Januari 1535(6?)

2) 't Zelfde *protocol* op 30 Juni 1534 en de *Reken. extraord. bewesters.* van dat jaar f°. 34 en 37.

3) Deze bijzonderheid komt voor in de *Historie der Martelaren* 1658 f°. 70.

4) *Reken. extraord. bewesters.* 1525 f°. 24.

5) *Kerkhistorisch archief* IV bl. 205.

hang. [1] — Ook op Schouwen niet: wèl stond daar de wereldlijke overheid scherp tegenover de geestelijke, zoo als in 1524 te Brouwershaven, toen de inhechtenisneming van den pastoor JAN MAERTENS RUSTING, bijgenaamd *Pansyser*, door handlangers van den clerus aanleiding gaf tot groote ongeregeldheden, [2] of in 1528 en vervolgens te Zierikzee, waar de raad 't noodig achtte zekeren AREND PIEK te benoemen (20 Mei 1528), om toezicht te houden op al wat de priesterschap mocht besluiten, »of er iets strijdigs of boven de concordaten mocht gedaan worden en den burgemeesteren van alles getrouwelijk kennis te geven, om voorts daarin gedaan te worden, zoo den Raad goeddunken zal, [3]" — maar van welke spanning tusschen die beide machten dit besluit getuige, toch is er hier schijn noch schaduw te ontdekken van overhelling tot de gevoelens der Hervormingsgezinden. [4]

Evenmin is dit, gedurende dit tijdperk, het geval op de aan Zeeland palende Hollandsche eilanden Overflakkee en Westvoorne.

[1]) Hoe anders 't gedrag van den clerus ook hier 't volk van de Kerk kon vervreemden, volgt uit hetgeen in ons tweede hoofdstuk werd medegedeeld omtrent het *interdict* op Goes gelegd (waarschijnlijk kort vóór of in den zomer van 1524), ter zake van een manslag door iemand gepleegd op een priester, die met zijn vrouw in overspel leefde en getracht had hem te vermoorden.

[2]) Het vaak aangehaalde klaagschrift bij DODT, a. w. III bl. 19 spreekt van dezen »tumultus aut commotio aut seditio popularis, cum jussu judicis ecclesiastici auxilio privatarum personarum conatum est, ut dominus JOANNES MARTINI *Pansyser* caperetur, ex quo multa mala verosimiliter evenire potuissent." Vroeger *giste* ik dat hij priester was; later bleek 't mij overtuigend, toen ik bij J. ERMERINS, *Zeeuwsche oudheden; oude kerkstaat der stad Veere*, bl. 16 op 1513—1514 hem vermeld vond als vice-cureit te Veere, eens onder den naam JAN RUSTING, *alias Pansier*, eens onder dien van JAN MAARTENS *int Panssyser*.

[3]) TE WATER, *Kort verh. der ref. van Zeeland* bl. 5, die te onrechte daaruit afleidt »dat het licht van 't zalige evangelie" in Zieriksee begon op te gaan. Later waren daar ter plaatse veel Anabaptisten, als blijkt uit de veroordeelingen opgegeven door J. DE KANTER PHZ., *Chronijk van Zierikzee*, 2e uitg., bl. 80.

[4]) Alleen is er in een brief van DUIVENVOORDE en SANDELIN aan den stadhouder 2 Aug. 1531 (op 't Brusselsch archief) sprake van zekere BERNARDUS van Zieriksee, als zou deze op 24 Juni van dat jaar aan eenen CLAES WILLEMS te Delft een exemplaar der vertaalde *Duitsche theologie* ter lezing gegeven hebben.

Wèl moet omstreeks dien tijd IEMAN ORTZEN te Middelharnis, niet ver van zijn geboorteplaats (Oude Tonge), het pastoorschap of onderpastoorschap aanvaard hebben [1], maar 't is onzeker of hij toen reeds in de overtuiging stond, die hem later bezielde als hervormer van Wezel. Wèl hadden zich twintig, dertig jaar vroeger bedenkelijke sporen vertoond van ketterij te Goeree, maar bestonden ze ook nu nog? Toen — 't was den 31[en] Augustus 1496 — had de pastoor ADRIAAN FLORISZOON [2], dezelfde die later tot de hoogste waardigheden der Kerk zou opklimmen en als paus in 1523 stierf, een brief gericht tot de overheid met deze klacht: »inden eerste is eenen geheeten RENGER GIJSENS, dewelcke als zyelmisse gedaen was van synen wyve, geckende met de godtsdienst, openbaerlyck geseyt heeft, dat het singhen den zielen niet te stede en komt, maar is alleen hoovaardy ende boevery vande papen, allegeerende dat als geseydt te wesen van eenighe observanten, die daerom geraden hebben alleen *één* misse te doen lesen, dewelck niet alleen en derogeert die gemeene ende universale gewoonte der heylige Kercke, maer oock openbaerlyck contrary is der heiliger Scrifture, dewelck int breedt te verklaren niet gehenght de kleynheydt van onse brieve of missive; — — noch is daer een, gheheeten PAULUS die hoeckmaecker, die den priesteren molesteren wil, als Uwe Heeren wel kennelyck wesen sal uyt gelegentheydt der saecken, die u die priesteren openen sullen [3]." Was de minachting voor de geestelijkheid, waarvan deze gevoelens blijk

---

1) 's GRAVEZANDE, *Tweehonderdj. ged. der synode te Wesel*, bl. 100 nt. 6. IEMAN in 1505 geboren had hier zijne eerste standplaats.

2) Een jaar later was ADRIAAN reeds voor goed aan de Leuvensche universiteit, als opvolger van JOANNES DE THIMO, verbonden. Toch bleef hij *verus pastor* der plaats, al liet hij 't ambt ook door anderen waarnemen, gelijk reeds volgens dezen brief, in 1496 nu en dan geschiedde door »den priesteren," die hij in dit schrijven noemt. Vandaar dat de Goeree-ënaren, zonder eenige *aanmatiging* (waarvan zij te onrechte beschuldigd worden in den *Navorscher* XVIIe dl. bl. 295) hem nog in 1506 »ons pastoir" konden noemen.

3) Deze brief werd uit het archief te Goeree in 1680 afgeschreven en medegedeeld door H. VAN DAM in zijn *Beschr. van Goeree* bl. 57—59; B. BOERS, *Beschr. van het eiland Goedereede en Overflakkee* nam dien over op bl. 103. Op een enkele plaats heb ik den tekst, om dien verstaanbaar te maken, bij gissing verbeterd.

gaven, meer algemeen te Goeree? Was ze blijven voortduren? Had ze medegewerkt, om ook hier de leer der Evangelischen ingang te doen vinden? Bij gebrek aan nadere bescheiden is het antwoord op die vragen niet te geven. Zóó veel alleen is zeker, dat de priester JAN JOOSTEN hier op 't einde van 1530 of in 't begin van 1531 zijn ambt neêrlegde, naar Amsterdam uitweek, dáár met de Anabaptisten in betrekking gekomen, door GERRIT den boekbinder gedoopt, door JAKOB VAN CAMPEN in 1533 tot leeraar aangesteld werd, na een kortstondige prediking in de Zaanstreek gevangen raakte en den 10en Februari 1534 als martelaar stierf [1].

Daarentegen ontbreekt het niet aan bescheiden, die overtuigend aantoonen, dat gedurende dit tijdperk de Sacramentisterij aanhang gevonden had in 't land van Oost-Voorne. 't Moge onbeslist blijven [2], of ENGEL WILLEMS DE MERLE (ANGELUS MERULA), die tot 1530 notaris in den Briel was, destijds reeds daartoe neigde en, indien al, of hij van zijn invloed gebruik maakte, om ook anderen daartoe te doen overhellen, — nogtans is 't buiten twijfel, dat op niet veel meer dan een uur afstand van de parochie, die hij na 1530 bedienen zou (Heenvliet), reeds in 1525 of 1526 onderscheidene ingezetenen de Kerk verlaten hadden en, ten hoogste ingenomen met de nieuwe gevoelens, ze niet alleen bij zichzelven trachtten te bevestigen door 't houden van conventikelen, maar ook in brandenden ijver daarvoor anderen zochten te winnen. 't Was te Zuidland, destijds meestal Westenrijk of Blinkvliet genoemd. De samenkomsten hadden bijna dagelijks plaats »in jeghenwoordicheyt van veel volcxs," nu eens bij den kleermaker TIEL, dan weer ten huize van CATALIJNE BOUWENS, dan weer elders. Daar werd het evangelie voorgelezen en uitgelegd; daar geleerd dat in »twaerdige sacrament Godt nyet en es onder die gedaente van broot;" daar gesmaald op »die ceremonien van de heylige Kercke ende die ordinantien van dien, seggende, datmen nyet schuldich

---

[1]) *Crim. sententiën sHofs van Hollandt* op dien datum; *Instructie* voor mr. ABEL VAN COULSTER (op 't Rijksarchief) uitg. door CORNELIUS t. a. pl. II s. 386 folg.

[2]) MOLL, *Angelus Merula* (eerste druk) bl. 25, 26.

en es te vasten, noch te vieren, maer doen heur werck, sowel heyligendaechs als werckendaechs."

Een der voornaamste voorstanders was de schipper WILLEM GIELISZOON. Gedurig op reis naar Brabant, Vlaanderen en Zeeland, noodigde hij, waar zich maar de gelegenheid aanbood, zoodra »hy met syn scip leyt an tancker," de burgers bij zich in zijn vaartuig en vereenigde hij hen tot een conventikel, waarbij hij »die luyden van LUYTERS dwalinge onderwees ende leerde." Eens was 't hem op zulk een tocht gelukt ADRIAAN JANSZOON CRAM voor zijn gevoelen te winnen, die eerlang zelf zijn leermeester overtrof en ook elders den grootsten ijver aan den dag legde, als voorganger in de samenkomsten der Evangelischen. Stonden misschien met hun arbeid de »diversche dwalingen int lant van Putte" in verband, waarover 't Hof van Holland destijds klaagde en den baljuw bij zich ontbood, onder belofte van »bystandt, soe verre hy eenige weerstandicheyt, swaricheyt ofte empeschement bevindt?" [1]

Ook de vrouwen, die te Zuidland zich bij de nieuwe gemeente hadden aangesloten, verheelden hare overtuiging niet: ter gelegenheid van het ronddragen van 't hoogwaardige op 18 April 1529 had LEYBE LEUPES (of LEYFS), staande voor de deur van CATALIJNE BOUWENS, openlijk uitgeroepen op schamperen toon: »Ziet, dat is die papen-Godt!" en noch zij noch CATALIJNE had zich verwaardigd voor 't sacrament neer te knielen, neen, zelfs toen de pastoor, hare oneerbiedigheid opmerkende, den monstrans naar haar beiden toekeerde, waren zij »sonder reverentie te doen in huys getreden, stoetende die deure zeer wanordelycken toe!" Nog meer: toen 't Hof van Holland, waarschijnlijk door aangifte van den pastoor met het voorgevallene bekend geworden, nevens den kleermaker TIEL, WILLEM GIELISZOON en zes andere Sacramentisten ook haar dagvaardde, »bevant den deurwaerder, doende die dachvaerdinge, de gedaechde spinnende in alle schyn oftet warckendach hadde geweest," terwijl het toch de heilige Kruisdag (in dat jaar 3 Mei) was. — Evenwel, na langdurige onderhandelingen, werd de dag-

[1]) Brief van genoemd Hof aan den stadhouder, 4 April 1527 (Brusselsch archief).

vaarding den 25en September voorloopig ingetrokken [1]. Maar welhaast zouden de beschuldigden ondervinden, dat deze maatregel niet meer dan een uitstel van straf was.

ADRIAAN JANSZOON CRAM en denkelijk ook CATALIJNE BOUWENS waren reeds op de Voorpoort te 's Gravenhage in hechtenis. De eerste onderging zijn vonnis twee dagen daarna, den 27en September. Daar de inquisitie-raad naar 't schijnt in zijn geding niet gemoeid werd, kwam hij vrij met de straf van tongpriem en geeseling en met een verbanning van tien jaren [2]. CATALIJNE BOUWENS ging het anders. Uit haar vonnis volgt dat zij, vroeger van ketterij overtuigd, haar gevoelens herroepen had en begenadigd was, misschien op den dag der terechtstelling van PISTORIUS; zij heet nu althans »een relapse ende vervallen kettersse" en onderging 't verhoor van den inquisitie-raad. Deze kende geen genade en leverde haar over aan den wereldlijken rechter, opdat ze verbrand wierd. Zóó stierf zij, ter plaatse waar de brandstapel van PISTORIUS gestaan had, den marteldood op 26 October 1529, tegelijk met ANTONIE FREDERIKS uit Naarden, terwijl denzelfden dag ook de Dordtenaar CORNELIS WOUTERS onthoofd werd [3].

Doch zelfs hiermede nam de vervolging der Zuidlanders geen einde. Nieuwe aanklachten, denkelijk 't zwaarst tegen twee der vroeger ingedaagden, EWOUD JORISZOON en LENAERT MATTHIJSEN, leidden tot een nieuwe dagvaarding van de beschuldigden, die den 7en December 1529 den procureur-generaal werd bewilligd en hunne gevangenneming ten gevolge had. 't Hof deed eerst den 12en October 1530 uitspraak [4] en veroordeelde de beide meest-

---

[1]) Uit dit besluit van 't Hof op dien datum voorkomende in 't *Register van den procureur-generael, beginnende den VIIen dach van Septembri 1528 ende eyndende den 14en December 1529* (Rijksarchief) heb ik de tot dusver medegedeelde bijzonderheden wegens de beschuldigden van Zuidholland ontleend.

[2]) *Crim. Sententiën sHofs van Hollandt* op dien datum.

[3]) Aldaar op 26 October 1529.

[4]) Aldaar op dien datum. Wel werden de kleermaker TIEL, WILLEM GIELISZOON en LYBE LEUPES met boete gestraft eens zoo groot als de vier anderen, maar opmerkelijk is het, dat zij, die (gelijk uit het voorgaande blijkt) zich zóó zeer tegen de plakkaten vergrepen hadden, geen strenger vonnis ondergingen.

belasten tot de straf van den tongpriem en levenslange ballingschap, nevens verbeurdverklaring van hunne goederen, terwijl de zeven overigen met geldboeten vrijkwamen. Maar onderdrukt mocht door deze gewelddadige maatregelen de ketterij te Zuidland zijn, uitgeroeid was ze niet; of waaraan eerder dan aan haar verborgen voortgang, die misschien ANGELUS MERULA, in de onmiddellijke nabijheid te Heenvliet, tot ernstig onderzoek van 't evangelie aanspoorde en hem reeds in 1540 onder verdenking van onrechtzinnigheid bracht [1], — waaraan eerder is het toe te schrijven, dat hier twintig jaar later (1553) de pastoor MARINUS EVERSWAERT, die openlijk de leer der Hervorming verkondigde [2], een genegen gehoor voor zijne prediking vond?

CORNELIS WOUTERS, aanstonds als medemartelaar met CATALIJNE BOUWENS genoemd, wijst naar Dordrecht henen. Hij, die in 1525 aldaar de *Duitsche theologie* en LUTHER'S *Zeven boetspalmen* bezorgde en uitgaf [3], had zeker in zijn vaderstad bekenden en vrienden, die in dezelfde overtuiging stonden als hij. Maar alras ondervond hij, hoe fel de overheid, misschien onder den veelvermogenden invloed van haren pensionaris mr. FLORIS OEM, elke overtreding der plakkaten vervolgde; zij leverde den schuldige over in handen van den inquisitie-raad, die terstond zijn vertaling openlijk verbranden liet en door belofte en dreiging zoo veel wist te bewerken, dat hij, al was het tegen beter weten aan en in strijd met zijne overtuiging, zijn gevoelens herriep. Maar nauwelijks was hij in vrijheid gesteld of, zonder zich te bekommeren om 't volbrengen der hem verder opgelegde boetedoening, vluchtte hij over

---

[1]) MOLL, *Angelus Merula* bl. 26 en 210. Uit een lijfrente op bl. 235 vermeld blijkt, dat MERULA met een ingezetene van Zuidland in betrekking stond.

[2]) Zijne herroeping, die den 30en Juni 1553 te Dordrecht plaats had, werd medegedeeld door DODT, a. w. V bl. 322. Vgl. P. J. JONKERS, *Beschr. van Voorne en Putten* bl. 287. Uit het officieële stuk bij DODT volgt, dat hij niet MATTHIJS of MARCUS maar MARINUS heette. 't Geschiedde terzelfder tijd als de inquisiteur MERULA naar den kerker te Utrecht wilde overbrengen. MOLL, a. w. bl. 112.

[3]) Van dit werk werd door ons melding gemaakt in het overzicht van de stichtelijke volksboeken gedurende dit tijdperk.

Leiden [1], Haarlem en Amsterdam naar Kampen, van waar hij ijlings met scheepsgelegenheid naar Bremen vertrok, om er zich met zijn handwerk neder te zetten in 't midden eener gemeente, die de Nederlanders JACOBUS PRAEPOSITUS, JOANNES TIMANS en JOANNES PELT als leeraars bezat.

't Is zoo: daarheen geweken verloor CORNELIS allen invloed op den voortgang der Hervorming in Dordrecht, ja in 't geheele vaderland, of bepaalde zich die invloed alleen tot eenige brieven, door hem aan zijn achtergelaten vrienden geschreven; maar toch mag in dit overzicht de mededeeling zijner latere lotgevallen niet gemist worden, omdat hij zich daarin vertoont als één uit velen, wien een afgedwongen herroeping een leven bereidde van namelooze ellende en onrust, zwaarder misschien dan de marteldood zelf. Wat hem wedervoer is, in meerdere of mindere mate, de ondervinding van die allen, althans van de meesten hunner geweest.

Na een half jaar, werd hem de geest der onrust, die hem nooit sedert zijn voorgewende bekeering verlaten had, te machtig; 't heimwee greep hem aan; misschien zou het toch in het vaderland beter zijn! Evenwel waagde hij niet terstond naar Dordrecht te reizen; te Delft, waarheen hij zich eerst begaf, wilde hij vooraf kondschap wachten, hoe men hem in zijn vaderstad zou ontvangen. Zijn huisvrouw LYSBET, een streng Katholieke, die scherper dan iemand zijn ketterij veroordeelde, maar nu althans hem zooveel genegenheid betoonde, dat zij op zijn verzoek naar Delft overkwam, ontried hem ten stelligste de reis naar Dordrecht; doch wegens hare bekende gevoelens mistrouwde hij dien raad en zocht hij langs een anderen weg de noodige inlichting te verkrijgen. 't Verwijl duurde echter te lang voor zijn altijd sterker heimwee. Ondanks elke waarschuwing, is hij binnen weinige dagen in zijn vaderstad teruggekeerd. Maar toen nu de vriend, op kondschap

[1]) Denkelijk behoorde CORNELIS WOUTERS, zoo als ik reeds in het vorige hoofdstuk opmerkte, tot de beschuldigden, die voor den inquisitieraad, te 's Gravenhage van Juli tot October 1525 vergaderd, terechtstonden. Bij den brief van 9 April 1527 door 't Hof aan den stadhouder ter zake van CORNELIS WOUTERS geschreven, voegde de griffier dan ook »die originale sentencie tanderen tyden byden inquisiteur generael tegens den voorscreven CORNELIS gegeven."

vooruitgezonden, hem mededeelt, hoe ongunstig de regeering tegen den vluchteling gestemd is, toen hij duidelijk bemerkt, hoe van alle kanten het verraad op hem loert, — toen komt hij tot de volle overtuiging, dat nu althans de tijd tot eene openlijke herroeping van 't geen de inquisitie hem afgeperst heeft, geheel ongeschikt is: en zonder deze wil hij noch kan hij in zijn vaderstad blijven. Op nieuw vangt alzoo zijn zwervend leven aan.

Over Gorinchem reist hij naar Antwerpen en van daar naar Goslar in Brunswijk, waar hij zich vestigt en eerlang aan de ontginning der bekende zilvermijnen aldaar met zóó gunstig gevolg deelneemt, dat hij zich in zekere mate van welvaart verheugen mag en er nu ook met ernst op bedacht is, zijne vrouw bij zich te ontbieden, in wier onderhoud hij thans naar eisch kan voorzien. Zoo zou dan nog een rustiger, een gelukkiger tijd voor hem aanbreken; zoo zou er een einde komen aan zijn troostelooze eenzaamheid en hij misschien, — dit vooral hoopte hij, — zijne huisvrouw, onttrokken aan den invloed van hare katholieke bekenden te Dordrecht, kunnen winnen voor de waarheid! Ach, bittere teleurstelling wachtte den trouwhartigen echtgenoot. Van Antwerpen uit, waarheen hij in Januari 1527 zijne vrouw is tegemoet gereisd, zendt hij een vertrouwd vriend tot haar af, die haar zijne dringende bede zal overbrengen. Maar — zij weigert; scherp en stellig luidt hare weigering, om zich ooit weder met hem te vereenigen, tenzij hij afstand doe van zijne heiligste geloofsovertuiging, die zij als de schandelijkste dwaling beschimpt.

Toen werd CORNELIS, gelijk hij het naderhand voor zijn rechters uitdrukte »verwect by den geest." Misschien zag hij in die grievende weigering een oordeel Gods, eene straf voor zijne vroeger betoonde flauwhartigheid. Of gaf deze niet aan zijne vrouw het recht, om met zoo diepe minachting van zijne overtuiging te spreken, en een herhaalden afval, nu ter liefde van haar, licht mogelijk te achten? Had hij bovendien, hij die aan de waarheid verraad had gepleegd, niet elk uitzicht op een rustig en gelukkig leven voor altijd verbeurd? Zulk eene gemoedsstemming, zulke gedachten zijn zeker meer dan waarschijnlijk bij den armen teleurgestelde. 't Verklare en verontschuldige wat er in zijn gedrag

gedurende de beide volgende maanden overspannens en dweepachtigs zijn mocht, ja, hoe uittartend voor de regeering van Dordrecht zijne handelwijze ware, toch worde 't erkend, dat zij juist daardoor eene te schitterender boete was voor vroegere onoprechtheid en ontrouw.

Terstond zette zich CORNELIS aan 't werk. Met gloeiende geestdrift ontwierp hij twee brieven, den een aan de regeering, den ander aan de burgerij te Dordrecht gericht, en de stelligste verklaring bevattende, dat zijne herroeping geheel en al in strijd met de waarheid was; hij bestelde ze ter drukkerij den 31en Maart en bevond zich reeds den 4en April met honderden exemplaren te Dordrecht, waar hij ze openlijk verspreidde. Het oogenblik scheen niet ongelukkig gekozen, want juist omstreeks dezen tijd liep het gerucht, dat »binnen de stede van Dordrecht de secte ende dwalinge mede begonst op té staen," — een gerucht te eerder geloofd, daar de schout, »zeer naerstich om die gediffameerde te corrigeren," onderscheiden burgers gestraft had [1]. Ook nu toonde hij zijn ijver: terstond geraakte CORNELIS in hechtenis, zoodat hij reeds den 6en April een eerst verhoor onderging voor den daags te voren uit den Haag ontboden griffier van 't Hof AREND SANDELIN. In dat verhoor straalden niet alleen brandende geloofsijver en zuivere oprechtheid door, doch tevens, naast moed om te spreken waar het hemzelven en zijn eigen levensgevaar gold, een niet min onverschrokken moed om te zwijgen, waar zijne bekentenissen in eenig opzicht bedenkelijk konden zijn voor zijn vrienden. Te dieper moest het hem grieven, indien 't ooit hem ter oore kwam, dat zijne huisvrouw, met al de koele berekening der zelfzucht, juist dat alles, wat hij zóó zorgvuldig verzwegen had, aan het licht zocht te brengen en niet een enkel woord te zijner gunste sprak.

De uitkomst liet zich voorzien. De beschuldigde werd terstond naar den Haag vervoerd om er te recht te staan voor den gesubdelegeerden inquisiteur PIETER VAN DER GOUDE, deken van Naaldwijk, en de met hem gecommitteerde raadsheeren [2]. De brieven,

---

[1]) Brief van 't Hof van Holland aan den stadhouder, 4 April 1527, voorhanden op 't Brusselsch archief.

[2]) In een brief van 't Hof, 9 April 1527 (voorhanden op 't Brusselsch ar-

die hij uitgedeeld had onder 't volk, moesten op strenge straf ten spoedigste in handen der overheid worden geleverd. Liep het onderzoek bij den deken vrij gunstig af, daar deze genoegen nam met zijn verklaring »dat hy gelofde inden XII articulen des kerstengeloofs, sulcx als die bij den apostelen ingeset ende bescreven waeren," en met de betuiging dat hij te Bremen in 't vorige jaar »theilige sacrament" had ontvangen, waaromtrent hij geen twijfelingen opperde, daar »die materie hem te hoech ende te swaar was of te disputeeren" — hij geraakte in groote moeielijkheid door het inleveren van een eigenhandig geschrift, dat vooral vier dwalingen bevatte: »eerst, angaende de insettinge vande menschen, daer hy niet off en houdt; de tweede van de biecht sulcx als die byder heylige kerck ingeset is; tderde van de gelofte van reynicheit, ende tvierde van de vagevier" [1]. Toch trof zijn wakkere geloofsmoed de rechters te 's Gravenhage; zij zagen met zekeren eerbied op dien eenvoudigen man uit het volk, aan wien zij 't konden hooren, dat het hem ten volle ernst was, wanneer hij verklaarde bereid te zijn, »nyet alleen een cortten doot te sterven, maer veel pynen ende een lange doot te lyden, opdat een yegelick daer by soude moeghen weten, dat hem leet is, dat hy revocacie gedaen ende die penitencie geaccepteert hadde, ende om zyn starck geloeff daerduer den volcke bekent te maken." Hun medelijden, hunne ingenomenheid met den wakkeren belijder spreekt zoowel uit de herhaalde pogingen (12 Mei 1527 en 27 Februari 1528) bij stadhouder en landvoogdes aangewend om het doodvonnis in kerkerstraf te verzachten, als uit de trage voortzetting van 't geding en de volharding, waarmee zij bleven hopen op zijn bekeering. Maar evenmin als hun verzoek een gunstig onthaal by Margareta vond, die in elk geval, 'tzij hij resipisceerde of niet, de voltrekking van zijn vonnis eischte (25 Mei 1527) — evenmin slaagden zij in hun opzet, om hem voor de Kerk

chief) vragen zij den stadhouder: »wye dat onse Gen. Vrouwe ende Uwe E. belieft dat in desen voirder sal procederen, den inquisiteur-generael selff of den deken van Naeltwyck, zijn gecommitteerde in desen landen." Uit den verderen gang van 't geding valt op te maken, dat de stadhouder aan 't verhoor door den gesubdelegeerde de voorkeur gaf.

[1]) Bf. van 't Hof aan den stadhouder, 12 Mei 1527 (Bruss. arch.).

te winnen. Schoon hij bijkans twee en een half jaar in den kerker bleef, bezweek hij niet tegenover de sluwe twistredenen der priesters, tegenover de kwellingen van 't geweld. De pijnlijke boeien hadden zijn geest niet aan banden gelegd; tot den einde toe volhardde hij. Op denzelfden dag, den 26 October 1529, dat het Hof ANTONIS FREDERIKS en CATALIJNE BOUWENS naar den brandstapel verwees, sprak het ook over CORNELIS WOUTERS het doodvonnis uit. Gelukkig voor den armen martelaar, dat de inquisitieraad niet op nieuw in zijn rechtsgeding tusschen beiden kwam, en 't Hof alzoo bij machte was hem den pijnlijken en langzamen vuurdood te sparen, door hem »te doen rechten mitten zwaerde." [1]

Wat werkte de mare van zijn sterven te Dordrecht uit? Denkelijk nog meer vrees, dan deelneming. De Evangelischen hielden zich schuil: men wist »van deser dwalinge binnen derselver stede seer luttel te spreken." [2] Zij mochten een weinig het oor leenen aan den ketterschen priester, die in 1531 der overheid in handen viel, [3] of in 1550 aan MARINUS EVERSWAERT, — de onverschrokkensten waren sinds lang tot het Anabaptisme overgegaan en dertig jaren zouden er na den dood van CORNELIS WOUTERS verloopen, eer zijn geestverwanten in GERRIT VAN WORMER den man vonden, die hen tot een gemeente vereenigde. [4]

Te Rotterdam kwam zulk een gemeente eerst nog later, omstreeks 1572, tot stand. Vóór dien tijd vond SCHOOCKIUS [5] evenmin sporen van haar bestaan, als hij de namen van haar stichters en voorgangers ontdekken kon. Toch was ook Rotterdam reeds in het tijdperk, waarop dit overzicht betrekking heeft, niet vreemd gebleven

[1]) Zie omtrent CORNELIS WOUTERS en de bescheiden waaraan zijn geschiedenis ontleend is *Kerkhist. Arch.* IV bl. 1—22 en 409.

[2]) Brief van 't Hof van Holland aan den stadhouder van 4 April 1527 (Br. archief).

[3]) Brief van DUVENVOORDE en SANDELIN aan den stadhouder van 5 Dec. 1531 (Rijksarchief), door mij medegedeeld in 't *Kerkhist. arch.* IV bl. 197.

[4]) Zie ons eerste hoofdstuk bl. 81.

[5]) L. l. p. 487: per quos primitus itemque quo tempore lux Evangelii urbem hanc illuminare inceperit, hactenus investigare non potui.

aan de algemeene beweging op godsdienstig gebied. Had de ruime aanbieding van pauselijke en bisschoppelijke aflaten, ter gelegenheid van den opbouw der Sint-Laurens-kerk in 1520 en 1524 [1] daartoe medegewerkt en misschien sommigen met wantrouwen vervuld tegen de Kerk en haar priesterschap? 't Blijkt niet. Maar hoe vier jaar later in 1528 enkelen althans der Hervorming gunstig waren en, in spijt der strenge plakkaten, gastvrijheid verleenden aan hen, die den dwang der Kerk ontvlucht de nieuwe leer krachtig voorstonden, getuigt een paar rechtsgedingen voor 't hof van Holland gevoerd. [2]

Hillegont Heyn Hooft namelijk had van Paschen (12 April) 1528 »tot inden octave van theylige sacrament" (omstreeks 15 Juni), derhalve ruim twee maanden lang heimelijk bij zich geherbergd een non van 't sint-Agnieten-klooster te Delft. Eindelijk was het der overheid ter oore gekomen; de baljuw klaagde haar aan; zij bekende, en — welhaast zouden schepenen het vonnis uitspreken. Maar in tijds wist zij den baljuw heer Cornelis van Spangnen te bewegen, dat hij bij de terechtzitting wegbleef, zoodat schepenen ten gevolge daarvan de aanklacht als vervallen aanmerkten en tot vrijspraak besloten. Evenzoo vonden zij in den overgang van het baljuwschap op van Dorp een soortgelijk voorwendsel (zeker, een bewijs hoe afkeerig ook de Rotterdamsche overheid was van alle kettervervolging), om nagenoeg te zelfder tijd een hunner burgers, Pieter Willems Bisscop, te ontslaan van alle rechtsvordering ter zake dat hij een ontvluchten karmeliter-monnik, broeder Hendrik »ende *noch andere* tot synen huyse gelogeert had." Ook zijn schuld was anders zóó overtuigend bewezen, dat de procureur-generaal in Februari 1529 zoowel tegen zijn vrijspraak als tegen die van Hillegont Heyn Hooft zich verzette en herziening van 't vonnis eischte.

Waren er misschien, gedurende 't verblijf van broeder Hendrik of een zijner geestverwanten, in de gastvrije woning van Bisscop of bij Hillegont conventikelen gehouden? hadden zich van daar

---

[1]) Vgl. in ons eerste hoofdstuk bl. 20.

[2]) *Register van den proc. gen. 's Hofs van Hollant* 7 Sept. 1528—14 Dec. 1529 op de dagteekening 24 Februari 1529.

uit de nieuwe gevoelens verspreid onder 't volk? Hoe dit zij, een jaar later (1529) gaf een godsdienstige samenkomst van Hervormingsgezinden aanleiding tot de eerste ketterveroordeeling, die de Rotterdamsche schepenbank zich verplicht achtte uit te spreken.[1] Het konventikel werd gehouden bij zekeren CORNELIS PIETERS *alias* CRYGER, nu eens te negen uur in den avond, dan te middernacht. Als voorganger trad er op JAN ROMERTS, die met zijn vader ROMERT SYVAERTS uit Delft tijdelijk [2] was overgekomen, om met metselen den kost te verdienen: beiden waren »scamele gesellen" [3], zelfs niet in staat een handteekening te stellen, en toch, wanneer 't er op aan kwam hunne overtuiging te verdedigen, schrander genoeg, om terstond daarvan rekenschap te kunnen geven en een antwoord gereed te hebben. JAN de zoon, die trouwens ook als prediker voorging, was zoo wèlbespraakt, dat de hoorders zich verbaasden over »zyne geleertheyt," en ROMERT met vaderlijken trots er hoogen roem op droeg, hoe »hy lange tyt daromme gearbeyt hadde, eer hy zyn zoon tot dat verstant gebracht hadde."

Een lange reeks van beschuldigingen werd tegen hen ingebracht. Enkele waren ontleend aan bijzondere gesprekken, nu en dan door hen gehouden. Zoo hadden beiden zekere GRIETJE JEROENS ontraden ter communie te gaan, omdat een priester die de mis bedient »gheen recht evangelys man en was," en de hostie niet anders is dan gewoon brood, terwijl zij, toen ze ter verdediging van 't wonder der transsubstantiatie zich beriep op Jo. XX: 29, zulk een geloof

---

[1]) Zie 't *Keur- en justitieboek* dier stad, op 't gemeente-archief bewaard; daaraan heb ik de volgende bijzonderheden ontleend. De vrijspraak van BISSCOP en HILLEGONT komt er niet in voor: trouwens, 't is blijkbaar zeer onvolledig.

[2]) Dat zij nog altijd te Delft *woonden* maak ik op uit twee certificaten omtrent hun gedrag en rechtzinnigheid in het vonnis voorkomende, — een van 18 Augustus, ingeleverd door de ouders van ROMERT, ZYVERT ROMERTS en BELYE JANSD., en door zijn huisvrouw JANNETJE CORNELISD., allen woonachtig te Delft, — en een van 25 Augustus door drie ingezetenen dier stad, als »overbuyren ende naeste gebuyeren" van ROMERT.

[3]) De pensionaris van Delft mr. HUGO VAN DEN EYNDE, die 't eerste der genoemde certificaten bezorgde, verklaart dan ook dat hem de verschuldigde rechten daarvoor niet konden voldaan worden »overmits darmoede van denselven ROMERT."

van geenerlei waarde genoemd, ja zich niet ontzien hadden 's avonds voor Maria visitatie (2 Juli) de vasten te verbreken, onder 't spottend beweren: »wat weet Onse Vrouwe ofmen vast off nyet? zy is al dooff ende hoort nyet: nyemande en weettet dan God!" Een andermaal waren zij over de mis in gesprek geweest met een paar vrouwen, ALIJT FYNEN van Utrecht en KATRIJN MATHIJSdochter, in bijzijn van anderen. »In de misse en is nyet veel te verdienen," beweerde toen JAN ROMERTS, en op de bedenking van ALIJT, »dat zy weleer hadde hooren predicken, dat men zoo veel ende meer verdiende, die wyle datmen misse hoorde, als ofmen zoo veel lants om Goeds wille den armen gave, als men in derselver misse omgaen mochte," — voerde hij smadelijk haar te gemoet: »wye hebt ghy dat hooren prediken? een cassebooff?" [1] — ja nog scherper sprak ROMERT, die anders zijn zoon ontried zich verder uit te laten, omdat het maar »stroyen van roosen voor varcken" was, toen KATRIJN het vasten aanprees met het voorbeeld van Jezus in de woestijn en ALIJT hernam: »ick blive by tgelooff van mynen ouderen," — »uw ouders zyn voor den duvel ende aldair gevaren: zoe wilt ghy mede varen, indien dat ghy by dat geloof blyft."

Doch meer dan door deze losse gesprekken, werd JAN ROMERTS bezwaard door zijn prediking. Aangaande de mis had hij in het conventikel verklaard, dat deze overeenkomstig den naam niet »anders geacht was dan de beestenmisse [2] ende een mishoop gelyct"; aangaande het kruisbeeld: »dair hanget teen houdt andt andere", waarom geen vereering noch aanbidding daarvan te pas komt; aangaande het lezen der boetpsalmen, dat daarin niets meer verdienste gelegen is, »als een lydeken vander Keyserlicke Majesteyt te singen"; aangaande de vasten: »tes anders nyet dan hoofdbrekinge, tes al voor nyet, want God heeft genouch voor ons allen gedaen!" De zielmissen had hij afgekeurd; van 't besprengen der graven met wijwater gezegd, »dattetselve den zielen te stade comt,

[1]) Een kasboef d. i. een prediker, een geestelijke die met een reliekenkas rondreisde, om liefdegaven in te zamelen. Vgl. *Kerkhist. arch.* IV bl. 202.

[2]) Mest, mesthoop. Bij die woordspeling vergete men niet dat de Delvenaren gewoon zijn dit woord, met weglating van de sluit-*t*, als *mis* uit te spreken.

gelyck alsmen een vaetdoeck op een roester braet"; de vereering van Maria ten stelligste gewraakt en met verachting van de oorbiecht zijne hoorders vermaand »die consciencie inde slaepcamer te ondersoecken."

Op zóó zware beschuldigingen, door verschillende getuigen den 9en Juli 1529 tegen hen ingebracht, werden vader en zoon den 13en Augustus voor schepenen verhoord. De verdediging van JAN ROMERTS, hoe weinig ze tegen de stellige aanklachten baten kon, was nu en dan vernuftig. Hij ontkende wel niet de woordspeling omtrent de mis gebruikt te hebben, maar gaf als reden daarvan op: »alsoe ons door der beesten misse, gespreyt over tlant, vruchten ende coorn comt ende waschet,[1] zoe doet oick die inder misse." Hij zou alleen zulk vasten hebben afgekeurd als »die scriben ende pharizeen deden, die hair aensichten wthoolen, omme vanden menschen gesien te wesen, ende allegeerde Matheum int VIe." Hij zou met zijn preeken tegen de biecht bedoeld hebben, dat men volgens Jezaja XVII niet op menschen, ook niet op priesters, maar alleen op God zijn vertrouwen moet stellen en Hem de zonden belijden moet; dat men zich vooraf behoorde te verzoenen met zijn naaste; »datmen die sonden zoe ontamelicken ende leelicken, als die gesciet waren, voir den priester nyet en soude ondecken." Niet het geloof waarvan Jo. XX: 29 sprake is, had hij gewraakt, maar wel het gezegde zijner aanklaagster, »dat sy bet geloofde dat zy sach, dan datse hoorde seggen."

Toch hield hij, met verwijzing naar Hand. XVII: 24, zijn verwerping van de transsubstantiatie-leer vol en herhaalde dit in een plechtig eindverhoor den 10en September daaraanvolgende, waarbij ook de prior en de lector van 't predikheeren klooster, PHILIPS VAN NAARDEN en DANIËL PIETERS met den provisor heer ALEWIJN tegenwoordig waren. Evenzoo volhardde hij in zijne meening omtrent de zielmissen en verklaarde voortdurend: »datter nyet dan twee wegen en zijn, als de hemel ende de helle, ende datter gheen vagevuur en es"; alleen zijn gevoelen omtrent de vasten verzachtte hij eenigszins, door er nu van te zeggen: »vastmen die geboden

[1] Wast, groeit.

van de heyliger Kercke tes guet, ende vastmense nyet tes oick guet."

De herroeping, die weinige oogenblikken later nog in deze zelfde terechtzitting volgde, was dan zeker ook alleen een vorm en niets meer. Trouwens ze baatte hem weinig. Wel onderging ROMERT, ook omdat hij betuigde zijn zoon meer dan eens gewaarschuwd te hebben, »dat hy swigen soude, want hy mocht behaeld worden," een minder zwaar vonnis, maar toch ook hij werd »gegeeselt soelange alst den officier [1] ende scepenen docht genouch te wesen" en drie jaar gebannen op verbeurte van 't leven, met bepaling dat hij na verloop van dien tijd, eer hij mocht terugkeeren, tien gulden boete zou moeten voldoen. Zijn zoon JAN ROMERTS, werd bovendien »mit een yser doir zyn tonge gesteken" en daarmede aan de kaak gesteld, zoo lang als de overheid 't noodig achtte: voor hem bedroeg de tijd van ballingschap zes jaar en de later verschuldigde boete twintig gulden. Hunne verdere lotgevallen schuilen in het duister; evenmin is iets meer bekend van het conventikel, dat onder hunne leiding was te zamen gekomen. Ook hier losten zich denkelijk de Evangelischen eerlang op in de Anabaptisten, die ruim vier en een half jaar later (10 April 1534) hun leeraar JAN JANSZOON SCHOT als martelaar zagen sterven.

Ging derhalve de eerste ketterij te Rotterdam, althans de eerste die eenig gerucht maakte, voornamelijk uit van twee Delvenaren, ook naar Delft wijst de beweging heen, die op kerkelijk gebied te Vlaardingen plaats greep in datzelfde jaar 1529. Vier ingezetenen waren deswegens gevankelijk weggevoerd naar den Haag om er te recht te staan voor 't Hof: CORNELIS MEEUSZOON, DIRCK JAN SPRONCXS, PIETER GOVERTS en JAN JACOBS. Uit de vonnissen, den 19en April 1529 tegen hen geveld [2], blijkt dat zij geregeld conventikelen hadden gehouden en bijgewoond, nu eens bij zich, dan in andere huizen. Daar spraken zij en disputeerden zij van de heilige Schrift, daar deelden zy elkander mede »schandeleuse liedekens ende zekere geprente ende gescreven boucxkens ende cartebellekens, inhoudende dwalinge smakende genouch met die secte Lutherane." Er had zich derhalve ook hier een huisgemeente van

[1]) Den schout.

[2]) Zie de *Crim. Sent. 's Hofs van Holl.* op dien datum.

Evangelischen (misschien meer dan eene) gevormd. Doch van waar ze vooral voedsel ontving kwam bij 't verhoor voor het Hof aan den dag. Immers toen de procureur-generaal bij de twee eerstgenoemde burgers, de schuldigsten, die dan ook levenslang uit Vlaardingen gebannen werden en een derde hunner goederen door verbeurdverklaring verloren, huiszoeking deed en hen ondervraagde, hoe zij toch gekomen waren aan de bij hen gevonden boeken, onder anderen aan een geschrift van MARTIN LUTHER? — luidde 't antwoord, dat het »gecoft was omtrent een jaer geleden binnen der stede van Delft."

Die ervaring doet zeker met te meer belangstelling vragen, wat sedert 1525 het lot geworden was van de gemeente der Sacramentisten te 's Gravenhage en te Delft? Een van hare oudste leden KORNELIS HENDRIKS HOEN, was reeds vóór April van dat jaar als gevangene overleden; haar voorganger FREDERIK HONDEBEKE had denkelijk kort daarna de stad voor altijd verlaten; de drie maanden boetedoening, die GNAFEUS in een klooster opgesloten moest doorbrengen, volgens 't vonnis in Sept. tegen hem geslagen, waren nog niet ten einde [1]. Maar, hoe veel ze door 't gemis van deze mannen mocht derven, ze bezat nog altijd haren WOUTER, den gewezen dominikaner [2]. In zijne prediking vond ze steun tegen 't gevaar van verachtering en afval, waarmede de schriktooneelen van den 15[en] Sept. en de volgende dagen (de dood van PISTORIUS, de wegvoering zijner medegevangenen, de herroeping van sommige Evangelischen) haar bedreigden.

Doch ook andere voorgangers won ze aan. In Maart of April 1526 woonde op de Watersloot te Delft zeker priester WILLEM, die de Hervorming begunstigde, die een man als den Dordtenaar

---

[1]) Hoe een Delvenaer, de glazenmaker LAMBRECHT CORNELISZOON, wegens zijn „quade opinien smakende heresie ende de secte Lutherane", een correctie omstreeks dezen tijd onderging, deelde ik vroeger onder Middelburg mede.

[2]) Zie over hem en de andere mannen hier genoemd het vorige hoofdstuk.

CORNELIS WOUTERS, een half jaar nadat deze wegens ketterij te 's Gravenhage had terecht gestaan, gastvrij in zijn woning ontving, en dat nog wel terwijl hij uit het om Lutherij zoo beruchte Bremen tot hem kwam, — ja, die zich om zijnentwil den last getroostte, om naar Dordrecht te reizen en dáár in persoon 's mans voorspraak te zijn bij de streng-katholieke overheid, op 't gevaar af misschien van zelf onder verdenking te komen, dat hij evenmin zuiver in de leer was als zijn beschermeling [1]. Was deze heer WILLEM de augustijner monnik, die als terminaris zooveel opspraak te Delft verwekte juist omstreeks dezen tijd? 't Is niet zeker, maar de gissing ligt toch voor de hand, omdat de Dordtsche augustijners tot termijnen te Delft bevoegd waren [2] en 't allen schijn heeft, dat heer WILLEM, die een Dordtenaar herbergde en toonde bijzonder bekend te zijn met de leden der regeering te Dordrecht, in die stad ook t'huis behoorde. Hoe dit zij, de leerredenen van dezen augustijner in de Nieuwe Kerk te Delft trokken een talrijke menigte en werden zeer verschillend beoordeeld, door sommigen hoog geroemd, door anderen uitgekreten voor de grofste ketterij.

Weer stond hij op den kansel, 9 Mei 's avonds vóór Hemelvaartsdag, — weer sprak hij met kracht en met vuur tot de luisterende schare, — toen plotseling zijn oog viel, daar vóór hem, op een man die hem scherp aanzag en een papier in de hand hield, om al wat hij hoorde op te teekenen. Daardoor in verwarring gebracht is 't hem onmogelijk voort te gaan: hij bemerkt het terstond, 't is geen heilbegeerige belangstelling waardoor die onbekende gedreven wordt, maar dweepzucht, geloofshaat. De rustverstoorder, die het toelegt op zijn verderf, moet verwijderd worden! Hij kan het niet zwijgen, hij doet een beroep op zijn toehoorders; hij wijst den verspieder aan. Terstond zijn op dien wenk honderden gereed, een kreet van verontwaardiging gaat op, »twas gescapen daeruuyt quaet gecomen te hebben, en hadde

[1]) Vergelijk het door mij medegedeelde procesverbaal, op 't Rijksarchief voorhanden, in *Kerkh. arch.* IV, bl. 15 vgl. met bl. 12.

[2]) *Eerste memoriael van* JOHAN DE JONGE f°. 104, waar een stuk van 13 Jan. 1532 voorkomt, dat afgedrukt werd door BOITET, a. w. bl. 801.

tselfde nyet mit wysheyt beleyt geweest." Zeker, 't kwaad van een volksoploop werd in tijds gekeerd; maar nog niet het kwaad, dat de augustijner, zoo 't althans in den aanvang scheen, te vreezen had als 't gevolg zijner vrijmoedige prediking.

De man, tegen wien de verontwaardiging der kerkgangers zich zoo luide had doen hooren, zon op wraak. Reeds lang had hij den augustijner om zijn »quade leering" gehaat. Geen wonder, hij was een afhangeling van de Leuvensche universiteit, die de priesterwijding ontvangen had, maar zijn rang, misschien om te beter de ketters te kunnen verspieden, zorgvuldig geheim hield en bij de burgerij bekend stond alleen onder den naam van meester BEUCKEL. Zulk een man, voor wien de clerus alles en de staat zoo goed als niets was, beklaagde zich over 't hem aangedaan geweld natuurlijk niet bij de stadsregeering, maar bij een geestelijke en wel bij den prior van 't predikheeren-klooster te 's Gravenhage, wien hij een geschrift ter hand stelde met de verklaring, dat »de augustyn een ketter was ende dat hy veel quade leeringen zeyde onder dat volck, twelck hy bereet was hem aen te seggen, ende tegens hem gaen in vangenisse, ende over hem waer maecken voor competente rechters." De prior nogtans gaf onmiddellijk van deze beschuldiging kennis aan 't Hof, dat den procureur-generaal tot nader onderzoek naar Delft zond. 't Baatte niet veel. Met stugge halsstarrigheid hield mr. BEUCKEL vol, zelfs nadat men hem op zijn eerste weigering om getuigenis af te leggen had »doen logeren in die vangenisse van desen Hove," dat het Hof niet bevoegd was hem te ondervragen, die uitsluitend voor een geestelijke rechtbank of voor den senaat der Leuvensche universiteit zich had te verantwoorden, — en in weerwil der aanmaningen van den procureur-generaal daagde de augustijner niet op, dien zeker de Delfsche overheden (altijd naijverig op het *privilegium de non evocando*) met vrede lieten en tot de reis naar 's Gravenhage niet dwongen. Nog den 30en Mei was het dus met de rechtszaak gesteld [1], — aanwijzing

[1]) Dit zoowel als al wat met den augustijner en mr. BEUCKEL was voorgevallen, blijkt uit een brief door 't Hof van Holland aan den stadhouder geschreven 30 Mei 1526 en nog voorhanden op 't archief te Brussel.

genoeg voor elk, die de gewoonte dier dagen eenigszins kent, dat ze welhaast van de rol zou verdwijnen en mr. BEUCKEL eerlang, met of zonder heusche vermaning, ontslagen zou worden.

Toch hadden de stadhouder en die van zijnen Rade waren, 't gebeurde met den augustijner niet spoedig vergeten. 't Bleek den 11en Maart 1527 op de namiddag-vergadering der Staten van Holland. De voorzitter verklaarde toen, »hoe dat tlant van Hollant ende besondert Aemstelredamme, *Delff* ende Hoerne by myn Genadighe Vrouwe (waerby hy geweest hadde) zeer swaerlick beswaert zyn, dat zy vol Lutherye zyn ende zoe langer zoe meer luthereu, ende meer quaets in tlant maeckt dan voortyts gedaen heeft de partialiteyt van Hoeck ende Cabbeliauw, ende datmen gesien heeft, wat een groote bloetstortinge geschiet is een jaer verleden in Duytsschlant om deser saecke wille, wantter meer dan hondert duysent man daeromme verslagen zyn, — versouckende met schreyenden ooghen, datmen in dese saecke mitten eersten soude willen remedieren, ten eynde tlant van alle inconvenienten (daerinne tlant gescepen was seer corts te comen) verhoet soude moge blyven, — repeterende tselffde dickwyl ende hertelyck [1]." Doch welk middel tot wering van het kwaad stelde hij voor? Zonder zich veel te storen aan de hevige tegenwerpingen van de gedeputeerden der steden, dat zij weten wilden wie hen bij de Landvoogdes beschuldigd hadden van ketterschgezindheid, en hen naar MARGARETA zelve verwijzende om zich bij haar te verdedigen [2], toonde hij aan 't gebeurde met den augustijner te Delft nog altijd gedachtig te zijn door de mededeeling, dat het »den Raedt goet ende expedient docht, datmen nergens *publice* en soude preken dan in prochiekercken ende in de cloesteren van de biddende oerden, ende nyet in capellen, noch in gasthuysen, dan met besloeten deuren voorde geestelycke persoenen alleen." Of sprak uit dit voorstel niet vrees

---

[1]) ANDRIES JACOBS a. w. op die dagteekening. A. VAN DER GOES in zijn *Register* stelt deze vergadering op 9 Maart.

[2]) De Delvenaren deden dit inderdaad door eene deputatie bij de landvoogdes, zooals blijkt uit de aanteekeningen van ANDRIES JACOBS, die als afgevaardigde van Amsterdam hen had willen vergezellen, maar, in antwoord op zijn voorstel daartoe, 't bericht ontving (begin van April): »dat zij al boven geweest hadden."

voor een gevaar, waarop juist de aanklacht van mr. BEUCKEL opmerkzaam gemaakt had, vrees voor een prediking in strijd met de kerkleer? Dat hij hierbij voornamelijk ook aan Delft dacht, blijkt uit het onderzoek kort te voren op last van 't Hof daar ingesteld door den raadsheer JAN VAN DUIVENVOORDE, »om mitten regierders te spreken, hoe men daerinne soude best mogen remedieren." [1]

't Voorstel was te minder vreemd, daar reeds bijna twee jaar vroeger (1 Mei 1525) de misbruiken, waaraan de predikers zich schuldig maakten, tot ernstige vertoogen in de Staten-vergadering geleid [2] en later (27 Sept. 1525) de landvoogdes gebracht hadden tot het besluit, om den tijd der vastgestelde termijnen zoo veel mogelijk te bekorten. [3] Nu echter werd het nog krachtiger en vooral met het oog op den voortgang der ketterij gehandhaafd, zoodat — toen kort daarna de Delvenaren er zich op wilden beroepen, om in hunne stad de Haagsche predikheeren te berooven van de termijnen, waarmee de burgerij wegens de rechtzinnige prediking dier geestelijken naar 't schijnt weinig ingenomen was, — zij van hooger hand gedwongen werden die toe te laten (24 Mei 1527), echter onder de uitdrukkelijke bepaling dat ze golden alleen voor de beide parochie-kerken. [4] Van daar dan ook, dat de Amsterdamsche regeering aan diezelfde geestelijken 't houden hunner termijnen in de hoofdkerk toestond (omstreeks 20 April 1527), [5]

---

1) Brief van 't Hof aan den stadhouder, 11 Maart 1527 (Bruss. archief). Er volgt daar nog, hoe zij besloten hebben »te verbieden, dat men voortan niet en zoude preken dan in de parochiekercken ende die cloosters van den mendicanten, ende nyet gedoogen dat men meer preken soude in gasthuysen, capellen of oock andere cloesters, ende dat om dieswille dat wy bevonden hebben, dat tmeeste rumoer onder tvolck gecomen is uuyt die sermonen die in den gasthuysen ende capellen geschien, mits dat diegeene die daer preken eensdeels suspect zyn."

2) 't Betrof echter destijds (volgens ANDRIES JACOBS, a.w., op dien datum) hoofdzakelijk den dwazen ijver van sommigen, om tegen LUTHER te polemiseeren.

3) *Derde memoriael van* A. SANDELIN f°. 97, afgedrukt bij BRANDT, *Hist. der reform.* I bl. 97 en WAGENAAR, *Amsterd.* f°. uitg. I bl. 264.

4) Zie 't zelfde *Memoriael* f°. 175 v°. afgedrukt bij DE RIEMER, a. w. I bl. 375.

5) ANDR. JACOBS op dien datum. Ook de Leidsche regeering ijverde er in 1527 voor, dat er weder in 't sint-Catharina gasthuis zou mogen gepreekt worden „mit open doeren voor eenen yegelicken," en zond wegens deze zaak, als uit de stadsrekeningboeken blijkt, deputaties naar den Haag den 27 Maart,

maar 't gebruik der sint-Jakobs en der sint-Olofs kapel weigerde.

In 't voorjaar van 1528 stak een nieuwe storm op voor de Evangelische gemeente te Delft en te 's Gravenhage. WOUTER, die zoo lang haar voorganger geweest was, durfde dien niet het hoofd bieden. 't Gelukte hem, schoon het Hof een prijs voor zijn gevangenneming had uitgeloofd, te ontvluchten: hij begaf zich eerlang naar Straatsburg, waar hij als een ouden bekende GELDENHAUER aantrof en tot zijn overlijden gevestigd bleef [1]. Ook GNAFEUS had 's Gravenhage verlaten, 't zij wegens den aanval der Geldersche benden, die den 8[en] Maart den Haag hadden uitgeplunderd, 't zij — wat waarschijnlijker is, daar zijn moeder en zuster waren achter gebleven, — omdat hij moeielijkheden voorzag van een voorval dat te zijnen huize had plaats gehad. Juist toch omstreeks dezen tijd, zoo verhaalt hij zelf [2], »was daer een stuck van een worste by onsen haert gevonden, welcke stuc worste een arme swanger vrouwe wt eenen natuerlicken vrouwenlust (die men *manlatiam*

den 17 en 20 Mei 1527. Nog later gaf dit preeken der terminarissen in kapellen en gasthuizen aanleiding tot velerlei moeielijkheden. Zoo vind ik op 23 en 24 Aug. 1534 in 't *Register van* A. VAN DER GOES: „In de stede van Delft, Amsterdam ende der Goude, zyn enige, d'eene meer d'ander min, die adhereeren mitten vicecureyten tegens dengeenen die predicken in geprevilegeerde gasthuysen ofte capellen, omdat sy meer toeloops van den gemeynen volcke hebben dan de parochiekercke, twelck benydt worden, ende daeromme geschouwen" (gescholden) »worden suspect van Lutherie, sonder dat zy dat konnen geprobeeren, 'twelck partilicheyt maect. Daeromme van noode sal zyn, dat myn Heere" (n. l. de stadhouder) »trecken sal in de steden ende maken accort tusschen den officier ende de wet, dat zy alleenlick regard nemen, dat nyet dan 't woord Gods gepredict en worde openbaerlicken in de parochiekercken, daer men den cappelpreeckers oick toelaten sal te predicken. Indien sy oproer of anders predicken dan oprechtelicken, soe sal men die bannen uuyter stadt ende den accusateurs, indien sy t' onrechte anbrengen, sal men oick corrigeren ende een effen handt dragen" (d. i. dezelfde straf opleggen, als waartoe de aangeklaagden, indien zij schuldig waren bevonden, zouden veroordeeld geworden zijn). „Intsgelicx van den religieusen, die in den cloosteren predicken; ende in gasthuysen sal men preken mit besloten doeren voir de siecken. Mit deeser gelicke manieren es te hoepen by de gracie Gods, dat veel inconvenienten van opinien ende secten gescuwet sullen worden."

[1]) SCHOOCKIUS l. l. p. 752, die zich voor deze bijzonderheden beroept op de Acta van 't Hof, thans niet meer voorhanden.

[2]) *Tobias en Lazarus* in de Voorrede.

noemt) in eenen erwetepot gheworpen hadde te sieden, want sy was haer te sout, om te eeten. Dese sake is bi den Heeren, Stadhouder ende den gantschen Raet, so hooch gheweghen, datmen twee dagen lanck de ghemeyne saken des gantschen lants liet aenstaen, om alleen consultatie over die worst te houden [1]. Daer werden de Doctoren der medecijnen verhoort ende afgevraecht: of het ooc natuerlijc waer, dat de swangere vrouwen lust souden mogen hebben, om vleesch te eten in den vasten? Daer is een sententie in mijn afwesen over my gegaen, dat men my vanghen oft dootslaen soude, waer men my vinden oft overcomen mochte, niet aenghesien dat ic binnen vier oft vijf dagen op seven mijlen weechs na bi den Hage niet was geweest. Daer slogen si mijn olde moeder int ijser ende wierpen mijn eenige suster inder gevanckenisse, ende daerenboven so setteden sy de cluyvers [2] in mijn goet, welck goet ooc niemant verbergen en moeste, ter tijt toe, dat wy altesamen ontsculdich der saken bevonden werden. Zijn dat niet fyn exempelen der justicien?"

Zeker, op zich zelf genomen gaf dit geheele rechtsgeding alleszins aanleiding tot den spot, waarmee GNAFEUS het hekelt, maar men vergete niet, dat hij reeds in Juli 1523 op vermoeden van ketterij in hechtenis raakte, tot half April 1525 binnen den Haag gebannen was en, na andermaal om gelijke reden van Mei tot Sept. 1525 op de Voorpoort gevangen te zijn geweest, drie maanden lang in een klooster had moeten boete doen voor zijne onrechtzinnigheid. Eene overtreding van 't kerkelijke voorschrift, te zijnen huize geschied, had vrij wat meer beteekenis en wekte met reden vrij wat meer argwaan, dan wanneer ze elders ontdekt was. Toch bleek zelfs een dergelijk vergrijp, begaan door den chirurgijn

---

[1]) Er is hier groote overdrijving: toch niet zoo groot, als menigeen geneigd zal zijn te denken. 't Hof zelf betuigde in een brief van 4 April 1527 aan den stadhouder (Br. archief): »wy hebben allen den vasten lang nyet sonderlincxs anders en gedaen, dan altyt onledich geweest om middelen te vinden, om die suspecte persoonen te corrigeren en doen corrigeren, ende om voirts te extirperen de voirscreven quade secte ende dwalinge, *zoedat wy geenen tyt gehadt en hebben, om processen te visiteren ende justicie te administreren.*"

[2]) Schimpnaam van de ambtenaren, die met het executeeren van in beslag genomen of verbeurd verklaarde goederen belast waren. Zie KILIAEN *in voce*.

ADAM AERTSEN (denkelijk mede een Hagenaar), die in de Kerstweek van 1527 »socyskens" en op Pinksteravond (30 Mei) 1528 spek gegeten had, reden genoeg te zijn om hem in hechtenis te houden tot 26 Februari 1529, toen hij eindelijk ontslagen werd met een boete van veertien carolus-guldens, »reguarde nemende op syn lange gevangenisse [1]." GNAFEUS waagde dan ook niet terug te keeren. Denkelijk hield hij zich gedurende 1528 en 't volgende jaar nog hier en daar in Nederland schuil [2]; 't jaar daaraan vertrok hij voor goed buiten 's lands [3].

Nauwelijks hadden de Evangelischen te 's Gravenhage en te Delft hunne beide voorgangers GNAFEUS en WOUTER verloren, of te Delft stelde zich een man op den voorgrond, die tot nog toe waarschijnlijk als lid aan de samenkomsten deelgenomen, maar toch reeds een buitengewonen ijver betoond had en nu terstond gereed was, zich aan 't hoofd der herderlooze kudde te plaatsen. 't Was de reeds vermelde DAVID JORISZOON [4]. Had hij zich vroeger onderscheiden door bij allerlei gelegenheden tegen de Kerk en de kerkleer, vooral tegen 't vereeren der heiligen-beelden te waarschuwen en zijn gevangen geloofsgenooten te bezoeken, te troosten, tot volharding op te wekken, — nu vervaardigde hij schriftelijke opstellen »tot groite scandalisatie ende verleedinge van den gemeen volck," gelijk hem later zijne rechters verweten [5], »inhoudende

[1]) Schoon in de nog voorhanden zijnde stukken van 't Hof dit vonnis niet voorkomt, bleef het echter bewaard in een afschrift uit de zeventiende ceuw, n. l. in het *eerste* deel der MSS. aanteekeningen (1516—1534), die in de *Bibl. Duncaniana* te 's Gravenhage berusten.

[2]) De *Praefatio* vóór 't *Martyrium Pistorii*, die de dagteekening van 1 December 1529 draagt, is geschreven: »ex exilio nostro." Hij bevond zich destijds derhalve buiten den Haag.

[3]) In de *Voorrede* van *Tobias en Lazarus* staat het jaartal 1530 op den rand aangeteekend, als de tijd waarop hij zich »in vreemde landen" begaf.

[4]) Zie 't vorige hoofdstuk en vgl. de daar aangehaalde *Sonderb. lebensbeschreib.* afgedrukt bij ARNOLD, voorts de monografie van NIPPOLD in NIEDNER's *Zeitschrift* enz.

[5]) *Crimin. Sententiën sHofs van Hollant* 1505—1529 f°. 179, waar 't vonnis tegen DAVID JORISZ. op 30 Juli 1528 voorkomt, dat afgedrukt werd door NIPPOLD in 't *Zeits. fur hist. Theol.* 1864 s. 598 folg.

diversche dwalingen, blasphemien, quade opinien van den wairdige heylige sacrament des outaers," en hechtte ze vast aan de biechtstoelen, »de kerckdeuren ende andere plecken bynnen de stadt, dair de meeste confluencie van den volke plach te wesen." Bovendien strooide hij »fameuse libellen" [1] onder 't volk, die niet alleen de kerkleer bestreden en tot »groote scandale ende denigracie van den priesterliken staet" strekten, maar ook tot verkleining der Keizerlijke Majesteit, alsof deze bij plakkaat »die simpelen verboden soude hebben te lesen of te spreken van de heylige Scryft op [2] lijf ende goet," terwijl 't edict alleen ging over »vergaderingen ende disputacies vanden heyligen Scryfte, omme derreuren dairuuyt commende te scuwen" [3]. Door een en ander werd DAVID'S aanhang van dag tot dag grooter, vooral onder de lagere volksklasse. Maar ook zijn ijver, zijn vrijmoedigheid wies.

Toen op den 21en Mei (Hemelvaartsdag) 1528 als naar gewoonte de groote processie met een wonderdoend Maria-beeld in de Nieuwe Kerk omging en hij de eerbiedig neergeknielde schare aanzag,

---

[1]) Vroeger bij de opgaaf der volkslectuur in die dagen maakte ik er reeds melding van en haalde ik er eenige voorbeelden uit aan.

[2]) Op verbeurte van leven en goederen.

[3]) 't Plakkaat, waarop hier gedoeld wordt, eerst afgekondigd 24 Sept. 1525 (*Derde memoriael van* A. SANDELIN f°. 93) en herhaald o. a. 24 Mei 1527 (*ald.* f°. 154), in ons algemeen overzicht van den toestand in 's keizers erflanden reeds aangeduid, zegt er van: »oick verstaen wy, dat die voers. dwalinge eensdeels toecompt ende gevoet wordt uuyt dien, dat die leecken ende ongeleerde persoenen die duitsche evangelien ende andere geestelicke scriften dagelicx lesen nae hoeren verstande ende naer die woerden liggen, ende daervan mit malcanderen diversche disputatien hebben, nemende tgundt dat hemluyden behaichlick is ende nyet attenderende totten rechten verstande." Daarom stelde de keizer vast: »dat van nu voertaen geen personen vergadering sullen mogen maicken int heymelick oft int openbaer om te lesen oft spreken van die evangelie, depistole van sinte Pauwels oft andere geestelicke scriften in latijne, duytsche ofte walsch, noch dieselve scriften te interpreteren ofte up dinterpretacie ende verstant van dien te disputeren, in wat manieren dattet zy; — mitsgaders dat van nu voertaen geen persoenen, int heymelick oft openbaer, binnen hueren huysen ofte daer buyten, over tafele oft in geselschape sullen mogen disputeren van den articulen van den heyligen gelove, sacramente van der Kercken, de macht van der constitutie, van den paeus, de consilie, bisscoppen ende anderen oversten, noch oick van der cerimonie van der Kercke ende andere gelycke saicken, up peynen van" enz.

kon hij zich niet langer bedwingen. Hij moest spreken; hij moest getuigen tegen 't geen in zijne oogen een godslasterlijke afgoderij was; hij moest openlijk en met luider stem verkondigen, dat die verblinden op een dwaalweg waren en de priesters schuldig stonden aan hun verderf [1]. Onbeschrijfelijk was de ontsteltenis, die zulk een verklaring in zulk eene ure teweegbracht! Terwijl het enkelen der omstanders, die nog altijd wankelden in hunne geloofskeuze, als met een tooverslag omschiep tot ijverige Sacramentisten, vlogen anderen in wilde woede op, om den heiligschenner op de plaats zelve te dooden. Toch gelukte het aan de overheid hem, schoon geslagen en gewond, uit de handen der verontwaardigde Katholieken te rukken en in verzekerde bewaring te brengen.

Nu echter bleek het, met hoe weinig ernst de Delfsche regeering de vervolging der Sacramentisten ter harte nam. De schout JAN DE HEUTER eischte de doodstraf en verbeurdverklaring van goederen, maar schepenen achtten 't voldoende hem op te leggen, dat hij zes weken in zijn huis en een jaar binnen Delft zou blijven »upte verbeurnisse van een stick van sijn tonge afgesneden te worden," nadat hij vooraf deel had genomen aan de processie »in zijn linde clederen mit een bernende kairsse in zyn handen ende die libellen fameuse om syn lyff ofte halse gebonden." Wèl kwam de schout daartegen in verzet en diende de zaak op nieuw bij 't Hof van Holland, dat bij vonnis van 30 Juli 1528 gebood hem strengelijk te doen geeselen en met een ijzer door de tong

[1]) In 1538 verklaarde een tegenstander van DAVID JORISZ., zeker Delfsche brouwer DIRK VINCENTS, hoe de glasschrijver LAURENS RIJKERTS ('t moet omstreeks dezen tijd geweest zijn) DAVID JORISZ. had hooren zeggen: »LAURENS, wij sien dat de geestelijkheit in goeden doen is, en met luttel arbeits rijkelijk de kost wint. Wij hebben de Schriftuure alsoo wel gelesen als sij. Laet ons in 't stuk van de religie mede wat by de hand nemen. En als wij soo verre zijn, dat de menschen willen geloven 't geen wij desaengaende voorstellen, dan sijn wij verre en rijk genoeg." BRANDT, a. w. I bl. 135. Derhalve zou DAVID JORISZ., toen hij openlijk als bestrijder der kerkleer opstond, gehandeld hebben met sluwe berekening en niet uit innige overtuiging. Wie de ontwikkeling van 's mans karakter zonder vooroordeel gadeslaat zal niet licht deze beschuldiging van een verbitterd vijand voor waarheid houden. Twintig jaar later, — ja, ware 't *mogelijk*, hoewel niet waarschijnlijk, dat DAVID JORISZ. zich aldus had uitgelaten; nu, bij 't begin zijner loopbaan, zeker niet. Hij was nu nog in alle oprechtheid een dweper.

aan de kaak te stellen, waarna hij ter stad uitgebannen eerst drie jaar later na kwijting eener boete van 40 gulden zou mogen terugkeeren [1], maar.... werd het vonnis ten uitvoer gelegd? zwichtte de Delfsche schepenbank, ofschoon het een van de burgers der stad gold en derhalve het hooggewaardeerde privilegie der autonomie met deze cassatie gemoeid was, voor 't gezag van het Hof? [2] Er bestaat zeker reden van twijfel genoeg, wanneer men in aanmerking neemt, dat de gevangene niet in de macht van 't Hof was [3], en vooral dat zijn levensbeschrijver, die anders zijn lijden ter zake van 't evangelie gaarne breed uitmeet en er een welkome stof in vindt om hem te verheerlijken, alleen van ballingschap spreekt en niets weet te verhalen omtrent de straf van de geeseling en van den tongpriem. Toch wordt in een dagvaarding, een half jaar later van den procureur-generaal uitgaande, ondersteld dat »DAVID JORISZOON zijne correctie ontfangen had."

Hoe dit zij — indien het vonnis voltrokken werd, 't geschiedde dan op de zachtstmogelijke wijze; 't geschiedde eerst eenige dagen later, in 't begin van Augustus [4]; 't geschiedde in den vroegen morgen uit vrees voor oproer [5]; 't geschiedde zóó, dat in weerwil

---

[1]) Enkele bijzonderheden omtrent het Delfsche vonnis en de cassatie daarvan deelde ik reeds mede in 't vorige hoofdstuk, ten bewijze hoe de onwil der mindere staatsmachten vaak de strenge maatregelen van den keizer verijdelde.

[2]) Nog eerst twaalf dagen vroeger, had zich ter Staten-vergadering Delft met Amsterdam en Haarlem beklaagd over schennis van dit privilegie »int stuck der gedaechde van de Luteraensche secte", en hadden de Staten die klacht overnemende, bij den stadhouder en 't Hof op eerbiediging van dit privilegie aangedrongen. Zie de *Resolutiën der Staten* bij A. VAN DER GOES op 18 Juli 1528.

[3]) Immers zijn verdediging en herroeping werden *schriftelijk* ingezonden en wèl, zoo als zijn biograaf beweert, door zijn vrienden, zoodat hij zelf er niet eens kennis van droeg. Volgens het vonnis bood hij daarbij aan »te buyten te gaen alle erreuren, dair hy anders gevoelt hadde dan een goet kerstenmensch schuldich was te gevoelen."

[4]) Dit volgt uit het bericht van den biograaf, dat hij meer dan elf weken in hechtenis was geweest. Zijn gevangenneming (zie boven) had plaats gehad op den 20en Mei.

[5]) De biograaf spreekt hierbij van de hooge achting waarin DAVID bij de burgerij stond.. Denkelijk had er echter 't meeste deel aan de bekende ijver der burgers, die niet konden dulden dat een hunner stadgenooten een vonnis onderging, door een *vreemden* rechter (al was het ook 't Hof van Holland) gewezen.

der pijnlijke straf de veroordeelde nog dienzelfden dag tot Pijnakker gaan kon en den volgenden dag na 't houden van een godsdienstige samenkomst den weg te voet naar Rotterdam aflegde. Immers, zoodra het bannissement voor DAVID JORISZ. begonnen was, begaf hij zich naar DIRK WILLEMS, koster en herbergier te Pijnakker, een man, die, hoe hoog hij ook opgaf van zijn rechtzinnigheid, »bevoelende mit den heyligen kercke als een goed kerstenmensche schuldich is van doen, sonder dat hy van dien tot eenigen tyden qualycken bevoelt heeft oft dienaengaende achterhaelt es geweest",— toch vaak zijn huis openstelde voor de conventikelen der Evangelischen, »die hem int openbaer tot Delft nyet en dorven onthouden," en in wiens woning bij een huiszoeking, weinig dagen na 't bezoek van DAVID JORISZ. ingesteld, een exemplaar van de vertaling der *Duitsche theologie* en der *Gulden onderwysinge* van de Neurenbergers [1] gevonden werd, — zij het dan in de gelagkamer, zoo als hij beweerde, of in zijn slaapvertrek, zoo als de procureur-generaal volhield. DAVID JORISZ. overnachtte er en ontving er den volgenden dag een bezoek van zijn moeder MARITJE JANS DE GORTER, zijn huisvrouw DIRKJE WILLEMS en eenige vrienden, die de procureur-generaal spottende »zijn broergens ende susters van derselver secte" noemt en wien hij te laste legt, dat zij »in heur conventyckelen ende vergaderinge daer disputacie hielden van den Scriften in contempte van der K. M. ordonnancien ende placcaten" [2].

Des anderendaags begaf zich de balling verder. Toch deed de straf, die hij leed, hem niet vertragen in ijver: althans juist naar dezen tijd (1529) wijst het woord van JAN VOLKERTS TRIJPMAKER heen, die, toen hij met acht zijner geloofsgenooten, voorstanders van den doop op belijdenis gelijk hij, den 5en December 1531 naar de gerichtsplaats te 's Gravenhage geleid werd om onthoofd te worden [3] en DAVID onder de omstanders zag, hem toeriep: »Zijt

[1]) Vertaling niet, gelijk ik vroeger mededeelde, van *Ain gut underricht*, maar van *Eyn Ratschlag, den etliche christenliche Pfarherrn – gemacht haben.* Zie WELLER's *Repert. bibliogr.* n°. 3617.

[2]) *Register van den proc.-gen.* 7 Sept. 1528 — 14 Dec. 1529, op 't Rijksarchief.

[3]) Deze strafoefening wordt vermeld in een brief van JAN VAN DUIVENVOORDE en A. SANDELIN aan den stadhouder, 5 Dec. 1531 (voorhanden op 't Rijks-

gij daar, broeder? zie, hier gaan wij heen, om ons geloof in den naam des Heeren Jezus Christus te betuigen! Heugt het u nog, hoe wij eens, nu *twee jaar geleden*, over de godheid van Christus hebben geredetwist? Nu ben ik geheel vrij van die dwaling, en ik geloof aan Christus mijn Zaligmaker!" [1]

't Bericht omtrent den Pynakkerschen koster DIRK WILLEMS wijst als vanzelf op den invloed, dien de Delfsche en Haagsche gemeente der Evangelischen in den naasten omtrek oefende. Deze invloed, reeds te Rotterdam en te Vlaardingen opgemerkt, was buiten twijfel ook groot door de menigte tractaten, geschriften en bijbels, welke de Delfsche boekhandel bezorgde. Van waar anders had DIRK WILLEMS zijn *Duitsche theologie* en zijn *Onderwysinge?* van waar later CLAES WILLEMS de werkjes door CORNELIS WOUTERS vertaald en 't nieuwe testament door CHRISTOFFEL VAN ROMUNDE in 1528 uitgegeven? [2] van waar werden terzelfder tijd bij »noch andere gevangen verboden boecken gevonden, die tselfde excuseren, sommige zeggende dat zy nyet geweten hebben van die placcaten off dat sulcke boecken, als by hem bevonden zijn, verboden waeren, andere zeggende, dat zy nyet en weten, hoe de boecken in hueren huysen of cameren gecomen zyn, ende dat mogelick huere quaetwillende die daer geleyt mogen hebben?" [3] In ditzelfde jaar 1528, — zóó bekende de Vlaardinger CORNELIS MEEUSZOON ('t werd reeds medegedeeld) — had hij »binnen der stede

archief) met deze woorden: »voorts adverteren wy uwer E., dat wy up huyden hebben doen executeren mitten zwaerde negen persoenen, die hem hadden doen haerdoepen, ende haer hoofden doen brengen tot Amstelredam, aldaer die gestelt zullen worden op een plaetse, daer die scepen van Oesten ende elders tot Amsterdam comende verbij moeten vaeren" (de galgehoek) »up staken in een ronde cirkel, ende sal die predickaer oft principaelste van hemluyden gestelt worden int middel, hoech verheven boven dandere, ten exempele ende terreur van anderen menschen."

[1]) 't Voorval staat vermeld in de *Sonderbare lebensb.* t. a. pl. s. 1316 b. DAVID had met zijn vrienden het dogma der godheid van Christus voorgestaan, dat door JAN VOLKERTS, misschien onder invloed van LUDWIG HETZER's geschrift *Von den evangelischen Zechen* (1524), ontkend was.

[2]) Brief van DUIVENVOORDE en SANDELIN, 2 Aug. 1531, aan den stadhouder (Br. archief).

[3]) Zie aldaar. Waarschijnlijk waren de hier bedoelde gevangenen ingezetenen van Delft of uit den omtrek dier stad afkomstig.

van Delft gecoft een bouck van MARTINUS LUTHER ende daerinne gelesen" [1].

Maar een ander, een meer afdoend bewijs voor den invloed der Evangelischen te Delft op de geheele nabuurschap geeft DIEUWER REYERS te ter Heide. 't Vonnis waarbij zij binnen Delft tot den tongpriem, tot een kwartier tepronkstelling en tot ballingschap werd veroordeeld, tenzelfden dage als het vonnis tegen DAVID JORISZ. uitgesproken, (30 Juli 1528) legt haar te laste: »dat se haer vervoirdert heeft gehadt, in presencie van veel luyden, dair gesproken was van den heyligen sacrament des outaers, te seggen: meent ghy dat onder die ostie in de misse of in de siborie in der kercke tlichaem Godts is? neen, ten is dair niet! ende dat zy zoe wel mochte mis doen als die priesters; sprekende qualick ende blaesfemerende van theylige waerdige sacrament ende andere sacramenten der heyliger Kercke, ende oic van Maria de moeder Godts ende van de Heyligen, in groite verachtinge van dien, twelk zy tot diversche stonden gepleecht hadde, niet houdende vanden heyligendagen of geboden vastendagen, spottende mit die luyden die ter kercke gingen, mittet gewyde water ende anders; onthoudende ende tot haren huyse ontfangende verlopen [2] moniken ende dissolute personen, die haer religie laeten [3], al tot groote scandelisacie van veel menschen." Had zij den monnik geherbergd, die in 1523 't klooster te 's Gravenzande ontvlucht was? [4] 't Kan zijn, maar zij vond in dezen tijd zeker meer dan eens gelegenheid tot zulk een dienstbetoon Reeds bleek het uit de vroeger vermelde plakkaten. Zij mocht al drie jaar gebannen en de ketterij door het schrikwekkend voorbeeld aan haar gesteld een weinig bedwongen worden, —

[1]) *Crim. Sent. sHofs van Holl.* 1505—1529 f°. 188 v°. 't Was evenzoo nog jaren lang. De verboden boeken in Sept. 1539 ten huize van den priester CLAES CLAESZOON, kapellaan te Monster, gevonden (*Kerkhist. arch.* IV bl. 207), zullen wel uit Delft afkomstig geweest zijn. In 1545 werd een zekere arbeider die in 't Woud t'huis hoorde, wegens het bezit van een nieuw testament »in duytscher spraicken, hebbende quade heretycke appostillen" gestraft, hoewel wegens de voorspraak van zijn pastoor op zeer zachte wijze, en een Delvenaar FLORIS KERSTENS wegens gelijke overtreding tot een uur te pronkstelling veroordeeld. Zie de aangeh. *Sententiën* op 19 Oct. en 5 Nov. 1545.

[2]) Weggeloopen. [3]) Die het kloosterleven verlaten.

[4]) Zie 't vorige hoofdstuk daar, waar sprake is van de Hervorming te Delft.

toch zou 't eerlang blijken, hoe weinig al deze strengheid baatte, toen vooral ter Heide zoo menigen dweper leverde, die ijverig deelnam aan de uitspattingen van het Anabaptisme te Poeldijk, onder anderen JAN BUYS, den 6en Maart 1536 deswegens bij verstek gebannen, die (er wordt kennelijk gedoeld op de dagen van DIEUWER REYERS) »over langen tyt angehangen hadde die dwalinge van LUTHER ende zyn complicen, ende alsulcks tot synen huyse gehouden vergaderinge ende conventiculen, zonder te leven als een goede kerstenmensche." [1]

Niet anders was het in den Haag en te Delft. Diezelfde Hagenaar, die den 19en April 1529 door 't Hof »den tyt van drie maenden binnen zynen huyse gebannen" werd, omdat hij »gesproken ende gedisputeert hadde van den heyligen schriften" [2] — n. l. HENRICK WILLEMS de zadelmaker behoorde later tot den aanhang van den »Koning van Sion" te Poeldijk en werd op last van 't Hof den 14en Maart 1536 onthoofd; [3] en evenzoo volgden ongetwijfeld vele Sacramentisten te Delft het voorbeeld hun door DAVID JORISZ. eerlang gegeven, om toe te treden tot het verbond der Anabaptisten, ja sloten zij zich bij hem als bij 't hoofd eener nieuwe secte aan [4]. De Sacramentisterij scheen uit Delft en Delfland verdwenen: zoo zorgvuldig verschool zij zich bij enkele leden of enkele priesters.

Haar laatste spoor te Delft misschien komt den 15en Februari 1529 voor in een dagvaarding der weduwe van hem, die onder hare oudste voorstanders de hoogste eereplaats had ingenomen: van KORNELIS HENDRIKS HOEN. Zij moest volgens den procureur-generaal »gecorrigeert worden, naevolgende die placcaten van der K. M., daer zy tegens gedaen heeft, ende gecondempneert in de somme van tweehondert karolusguldens....." [5] 't bedrag dezer boete doet reeds hare misdaad vermoeden: [6] zij zal zich over eene

[1]) *Crim. Sent. sHofs van Hollant* op 6 Maart 1536.
[2]) *Crim. Sent. sHofs van Hollant* 1505—1529 fº. 188 vº.
[3]) Aldaar, 1529—1538 fº. 231.
[4]) Over den aanhang van DAVID JORISZ. te Delft in 1537 en 1538 handelt NIPPOLD t. a. pl. 1er *Abschn.* 10tes *Capitel.*
[5]) *Register van den proc.-gen.* op den datum.
[6]) Vgl. het vroeger medegedeelde plakkaat van 12 April 1526.

of andere vluchtelinge erbarmd en haar gastvrijheid bewezen hebben.

Dat hier nog altijd »priesteren genoech waren dat ewangelysche mannen waren ende nochtans gheen misse en deden," [1] vermeldt een verhoor van dezen tijd, en dat anderen, hoewel niet zóó ver gaande, toch in 't geheim de Hervorming begunstigden, blijkt — indien al niet aan 't verzet van den vice-cureit der Oude Kerk te Delft DIRCK HOEFGEN (13 Januari 1532) tegen 't preeken van den Dordtschen terminaris CORNELIS [2] — dan toch aan den priester CLAES CLAESZOON te Monster, in September 1539 wegens 't lezen en houden van verboden boeken in zijn bediening geschorst, [3] maar vooral aan den priester GERRIT ADRIAANS, die omstreeks 't voorjaar van 1532 te 's Gravenhage »tevangelie uuytleyde ende exponeerde in conventiculen," denkelijk ten huize van CHRISTOFFEL HEYNES en JAN MEINERTS. [4]

Wat BUTZER den 9en Juli 1525 aan ZWINGLI schreef: »tota Hollandia et Frisia per RODIUM et alios quosdam pure jam sapit" [5] — gold het ook van Zuid-Holland, ten oosten van 's Gravenhage en Delft? Uitvoerige bescheiden ten aanzien van den voortgang der

1) Zoo getuigde JAN ROMERTS, toen hij te Rotterdam 13 Aug. 1529 verhoord werd. Zie 't *Keur- en justitieboek* dier stad op 't gemeente-archief aldaar.

2) *Derde memoriael van* A. SANDELIN f°. 104, afgedrukt bij BOITET, a. w. bl. 801.

3) *Kerkhist. archief* IV bl. 207.

4) *Eerste memoriael van* J. DE JONGE f°. 129 v°., waar hun een geldboete wordt opgelegd. Omtrent heer »GERYT ADRIAENSZ" komt geen nader bericht voor: of was hij dezelfde als „heer GERYT vicecureyt op Delfshaven," tegen wien, omdat hij kettersche boeken ontvangen had, een bevel tot inhechtenisneming gegeven werd, dat echter, uit vrees voor oproer onder 't volk, onuitgevoerd bleef volgens schrijven van 't Hof aan den stadhouder, 31 Jan. 1535 (Br. archief)? Van dezen weten wij dat hij vervolgens pastoor te Portugaal werd, waar hij »veel heretycke ende schandeleuze blaspheme propositien geleert heeft," en nog later, als vice-cureit naar Alfen verplaatst, ook daar voortging met zijn ketterij, maar op last van 't Hof gevat in 1545 ter beschikking gesteld werd van den bisschop, die lang draalde eer hij hem ter verantwoording riep. De brief van 't Hof daarover aan de landvoogdes, van 14 Maart 1545, berust op 't archief te Brussel; haar antwoord is ingelascht in 't *Eerste memor. van* J. VAN DAM f°. 180 v°.

5) *Opera Zwinglii ed.* SCHULER *u.* SCHULTHESS VII p. 521.

Hervorming in die streken zijn niet voorhanden; slechts zeer enkele aanwijzingen rechtvaardigen 't vermoeden, dat ook daar de nieuwe gevoelens ingang hadden gevonden.

Volgens SCHOOCKIUS [1] zou een brief van SARTORIUS, aan zekeren PIETER BLANCX geschreven, bewijzen dat Gouda reeds zeer vroeg de »orthodoxa religio" kende: een getuigenis, waaraan te meer gewicht mag gehecht worden, omdat de schoonzoon van SARTORIUS, HENDRIK DE JONGE of JUNIUS, te Gouda gewoond had, eer hij om zijn gevoelens vrijer te kunnen belijden naar Delft vertrok, en derhalve zijn schoonvader omtrent de opkomst der Evangelischen te Gouda zeer nauwkeurig heeft kunnen inlichten. Uit de *Criminecle Sententiën* van 't Hof van Holland blijkt trouwens, dat reeds in 1525 de Henegouwer MARTIN VAN BERGEN zijn »fameuse liedekyns ende bouckskens vol dwalinge ende erreur" hier rondventte en wegens deze overtreding van de plakkaten gevangen werd genomen door den schout. [2] Bovendien zullen de gevoelens van den advokaat KORNELIS HENDRIKS HOEN wel zijn doorgedrongen tot zijn (vermoedelijke) vaderstad, [3] althans in den kring der geleerden, hier gevestigd. [4]

Maar krachtigen tegenstand vonden ze ongetwijfeld bij de geestelijkheid, zoowel bij den hoofdpastoor CHRISTIANUS DE BEKA en zijn opvolger mr. JACOP DE BAVISSIUS als bij hun vice-cureit ROELOF JANS. Immers DE BEKA, vroeger 's keizers zangmeester, uit Ditmarschen geboortig, was zulk een streng voorstander der kerkleer, dat hij eerlang tot hoogleeraar aan de Leuvensche universiteit werd benoemd, [5] en BAVISSIUS zóó hiërarchisch gezind, dat de keizer den 13en September 1526 gelastte, beslag te leggen op alle goederen der Gousche parochiekerk, omdat hij zich »gevoirdert hadt zeeckere rescripten off anderen apostoliquen briefven te doen executeren, sonder skeysers oirloff ende briefven van placet daerup te hebben; ende sommighen onser ondersaeten ende ingeseetene

---

[1]) a. w. p. 485. De brief maakte deel uit van de rijke verzameling, die SCHOOCKIUS bezat, maar waarvan nu niets meer bekend is.

[2]) *Crim. Sent. sHofs van Holl.* 1505—1529 f°. 163. 't Vonnis is van 8 Oct. 1525.

[3]) Vgl. ons eerste hoofdstuk bl. 86. [4]) Aldaar bl. 31 en 32.

[5]) WALVIS, *Beschr. van Gouda*, bl. 102.

in den yerste instantie te Rome doen citeren." [1] ROELOF JANS eindelijk, te Monnikendam in 1478 geboren, licentiaat in theologie en hier sedert 1513 onderpastoor, [2] werd nog in 1527 door 't Hof van Holland ontboden, om een kettersche vrouw te bekeeren: [3] zóó vast vertrouwde men op 's mans rechtzinnigheid. Zouden zulke trouwe wachters der Kerk niet met scherpen blik hebben toegezien? en konden dan wel de Sacramentisten te Gouda hopen op oogluiking?

In 't oostelijkst deel van Zuid-Holland, palende aan 't Sticht, lag de heerlijkheid IJselstein, destijds het eigendom van FLORIS VAN EGMOND, den graaf van Buren, en door zijn drost bestuurd. Geen enkel staatsstuk uit het tijdperk, waarover dit onderzoek gaat, is tot nog toe aan 't licht gekomen, dat het bestaan van Evangelische gemeenten vóór 1530 in de stad IJselstein en de daarbij behoorende landen van Benschop en Polsbroek rechtstreeks en voldingend bewijst; maar dat zij er waren, dat zij wegens de hoogheerlijke rechten van graaf FLORIS aan de rechtsbevoegdheid van 't Hof onttrokken, waarschijnlijk ook door den drost GIJSBRECHT VAN BAACK en de drostin [4] begunstigd, zich hier in stilte en schier door de inquisitie vergeten gedurig meer uitbreidden, lijdt wel geen twijfel. Juist toch omstreeks dezen tijd moet huiskapellaan bij den Drost geweest zijn HENDRIK ROL, een Gooier van afkomst, die te Grave naar 't schijnt zijn opleiding ontvangen en een tijd lang in 't karmelieten-klooster te Haarlem gewoond had, maar dit klooster ontweken op IJselstein den dienst waarnam, totdat hij in 1530 of 1531 prediker werd te Wasserberg, van waar hij in 1532 naar Munster toog, om er welhaast eene eerste plaats onder de Anabaptisten in te nemen. [5]

---

[1]) *Derde memoriael van* A. SANDELIN f°. 127.

[2]) *Informacie upden staet van Hollant* bl. 384.

[3]) Brief aan den stadhouder 12 Mei 1527 (Bruss. archief). Hieruit blijkt dat de opgaaf van sommigen (vermeld bij WALVIS t. a. pl.), alsof ROELOF JANS den 11en Juni 1516 overleden zou zijn, niet juist is.

[4]) De drostin ELSA VAN LOSTAD was een openlijke voorstandster van de Hervorming en ging later tot de Anabaptisten over. Zij werd echter door invloed van vermogende vrienden, na een zeer langdurig proces, den 3en Oct. 1548 geheel vrijgesproken. *Crim. Sent. sHofs van Holl.* 1538-1572 f°. 226.

[5]) De hier medegedeelde bijzonderheden blijken uit verschillende bewijsstukken door CORNELIUS, a. w. s. 337, met groote nauwkeurigheid verzameld.

Uit 's mans werkzaamheid te IJselstein laat zich gereedelijk verklaren, dat den 29en Mei 1532 wegens »groten twisten ende twedrachten duer dat menigfuldich argueren ende disputeren van den Scriften gecomen," de landsheer daarin opzettelijk voorzien en verbieden moest »in eniger manieren die Scriften te preken, wt te leggen ofte dairvan te argueren, te disputeren of te spreken, dan alleen die dat bevolen is opten stoel, ende dat oick nyemant den anderen schelden sal ketter of Luthers, noch Lutherie ketterie noemen, alsoe wel opten stoel als anders, noch die een den anderen niet verwiten yet den gelove aengaende." [1] Geen wonder, dat er vrees bestond voor 't houden van conventikelen, het maken van oploop, ja voor gevechten »om dier saken wille." Inderdaad, zóó alleen, indien de akker reeds lang en aanhoudend was voorbereid en wel door een man als HENDRIK ROL, kan men zich reden geven, hoe juist IJselstein en Benschop zulk een weligen oogst voor het Anabaptisme konden opleveren.

Deze laatste opmerking geldt niet minder voor het deel van Rijnland, bewesten de Gouwe, waar — om één voorbeeld te noemen — uit het dorp Hazerswoude alleen vierentwintig ingezetenen door 't Hof van Holland gevonnisd werden, waarvan er zes den marteldood stierven: alles binnen den tijd van iets meer dan een maand (26 Maart—28 April 1534). Toch ontbreken ook ten aanzien dezer landstreek bescheiden van vóór 1531 betreffende de Sacramentisten.

Anders is het te Leiden. In het vorige hoofdstuk werd reeds medegedeeld, hoe veel grage koopers de verboden boeken daar vonden (1522—1524) en hoe ook deze stad sommigen van hare burgers in 1525 naar den inquisitieraad voeren zag, 'tgeen niet belette dat de Evangelischen zich in Januari 1526 over den dwang hun aangedaan zochten te wreken door spotdichten tegen de geestelijkheid en in October daaraanvolgende nog talrijk genoeg waren, om der overheid ernstige bekommering te veroorzaken.

Immers, schoon burgemeesters en schepenen te Leiden niet minder dan elders eerst en boven alles voor de burgers en hunne

[1]) 't Stuk behoorende tot het archief te IJselstein, werd medegedeeld en afgedrukt door jr. J. J. DE GEER in *Kronijk van 't hist. genootsch. te Utrecht*

privilegiën partij trokken, [1] vreesden zij ter zake van de ketterij in botsing te komen met het Hof of den inquisitieraad: 't was reeds in 1525 gebleken. Zij hadden de uitlevering der ketters wel niet durven weigeren, maar zich toch gehaast, door het deputeeren van een burgemeester en een secretaris, den inquisiteur NIKOLAAS COPPIN ten gunste der beschuldigden te stemmen, en aan deze gedeputeerden »in danckberheyt" voor hun bemoeiingen »ende op hoepe, dat zy in alle tbeste souden doen ter eeren van der stede, geschoncken den wyn ende vier pondt sukers" (14 Juli 1525); [2] — zij hadden zelfs nog eens den 9[en] September een afgevaardigde naar den Haag gezonden, om »die gevangen inder Lutersche saken te helpen tot een eynde ende verhoet te worden van strange gevangenesse aldair, alzoe zy alle poerteren van Leyden waren." [3] Nergens worden de namen dezer gevangenen genoemd; alleen is bekend dat een hunner, en wel een der ijverigste en krachtigste voorstanders der Hervorming, blind was: hij wordt later aangeduid door den procureur-generaal van 't Hof van Holland als »die blinde van Leyden, die by desen Hove ende die inquisiteurs van de voers. secte gecorrigeert is geweest," d. i. »uuyt den lande gebannen, naedat hy opt schavot alhier" (te 's Gravenhage) »gestaen hadde. [4]

Toonden de schimpdichten bij 't begin van 1526 in de sint-

1849 bl. 369 en andermaal, hoewel minder nauwkeurig, door H. R. DE BRUK in 't *Kerkhist. archief* II bl. 109. Vgl. ook DE GEER, *Gesch. en oudh. der prov. van Utrecht* bl. 172.

1) Het privilegie *de non evocando* en de autonomie der stadsregeering. Evenzeer als in de zaken van ketterij, komt dit uit bij andere rechtsgedingen b. v. in de zaak der gevangenen, die tot het leger van koning CHRISTIAAN behoord en in 't sint-Aagten klooster te Leiden geweld gepleegd hadden, in de laatste maanden van 1531.

2) 't Was derhalve juist daags nadat PISTORIUS in zijn laatsten kerker was overgebracht.

3) Deze bijzonderheden komen voor in de stadsrekeningen op de genoemde datums 14 Juli en 9 September 1525. Even als al wat ik hier vervolgens uit het gemeente-archief te Leiden mededeel, werden ze mij bekend door de nasporingen, waartoe de heer F. H. G. VAN ITERSON zich verledigde met overgroote zorg en met nog grooter welwillendheid.

4) *Register van den proc. gen. sHofs van Hollant* in de zaak van CORNELIS PIETERS 17 Febr. 1529. Later, als ik over de Hervorming in de Zaanstreek handel, zullen wij den blinde van Leiden weer aantreffen.

Pieterskerk gevonden, dat er nog altijd ketterij binnen Leiden school, welhaast kwam den schout een voorval ter ooren van vrij wat bedenkelijker aard. Een burger, zekere JAN CORNELISZOON, knecht bij CORNELIS EVERTS, was met dezen en diens meesterknecht ADRIAAN den 3[en] April aan 't leidekken geweest op het bernarditenklooster Marieënhave te Warmond. Daar had de »gastmeester" een gesprek met hen aangeknoopt over den boerenoorlog in Duitschland en diep verontwaardigd gezegd: »die boeven makent zoe qualicken! zij neemen die kelcken ende de ciboryen, ende werpen theylige sacrament daeruuyt opt outaer off onder de voet ende en passen daer niet op!" En wat was 't antwoord van JAN CORNELISZOON geweest? Verwonderd had hij gevraagd: »wat leyt daeran bedreven? ist meer dan broot?" en op den uitroep van den *cellarius:* »wat, zoudt ghy dat segghen? tis God en mensche!" volgehouden: »ten is niet meer dan broot;" ja, een stuk brood uit zijn zak nemende, er bij gevoegd: »off ick dit eet, ofte dat — tys alleens!" en zijn meening in dezer voege toegelicht: »sinte Mattheus zeyt in 't 24[e]: wacht u voir de valsche profeten, want zy zullen tegens u seggen; Christus is daer! zoe en gaet dair nyet. Ziet, dit hebbe ick u te voeren geseyt. Of zy u zeyden: hy is in de woestine, of in die plaetse, of in een verborgen plaetse, en geloeftse nyet. Alzoe den blicxem comt uyt den oesten ende wederschynt in den westen, zoe zel wesen de toecoemste des menschen zoen! Ende zeyde voirt: sinte Pouwels scryft int 17[e] int Werck der Apostelen tot die mannen van Athenen: ick vinde u al tovergelovich (te verstaen datse meer geloefden, dan zy behoirden, verbygaende Gods dienst); nu heb ick gevonden een outaer, daerop stont gescreven: den onbekenden God. Denzelven God, die ghy godsdienst doet, weet dat hy is een heer der hemelen ende der aerden: alzoe en woent hy nyet in tempelen, die met handen gemaect zyn, noch en wordt van geenen menschenhanden geeert als diegeene, die nyemant en behoeft." [1]

---

[1]) Wijst niet de groote overeenkomst tusschen deze redeneering van JAN CORNELISZOON en 't vroeger medegedeelde over de Sacramentisten te Veere en over JAN ROMERTS van Delft te Rotterdam, zoo al niet op een geregeld onderhouden betrekking der Evangelischen met elkander, hoewel zij in verschil-

Zulk een stout beweren tegenover een geestelijke moest wel ruchtbaar worden. De schout had het nauwelijks vernomen, of hij trachtte den schuldige te grijpen, — maar deze was 't reeds ontvlucht. Eerst eenige weken later verzocht hij door zijn vrienden en bloedverwanten om vrijgeleide, ten einde zich voor 't gerecht te verantwoorden. 't Werd hem toegestaan, hoewel niet dan na rijp beraad, daar toch »de zaecke zoe zwaer ende zoe uytgenomen groot" was. Voor de vierschaar verschenen dacht hij een oogenblik baat te vinden bij 't voorwendsel, dat hij dronken zou geweest zijn, maar zich bezinnende viel hij op de knieën, beleed alles en bad om genade met de levendigste betuigingen van berouw. 't Gerecht, in overleg met den Deken van Rijnland getreden, was meer »geneycht tot ontfarmharticheyt dan tot strengheyt van justicie," en veroordeelde hem bij vonnis van 23 Juni 1526 tot tepronkstelling op 't schavot »hebbende aen een rocxken ofte crage, dair voir ende after een kelck op gefigureert staet," waarna hij blootshoofds en barrevoets een brandende waskaars van de gerichtsplaats naar de sint-Pieterskerk zou moeten dragen en dáár op 't hoogaltaar stellen, onder verplichting bovendien om den volgenden dag (sint-Jan) met hetzelfde schandkleed uitgedost vóór de processie te loopen en dan nogmaals een waskaars te offeren in genoemde kerk, gelijk den 1en Juli in sint-Pancras en een week later »in onser Liever Vrouwenkercke." Een jaar lang moest zijn »opperste cleet" geteekend zijn met zulk een kelk, »ten exempele van alle anderen, opdat een ygelyken hem wachten mach zyn Heer zyn Godt te blasfamieren." [1]

Al werd misschien door dit »exempel" de stoutmoedigheid der Evangelischen een luttel bedwongen, drie weken later (13 Juli) was de overheid niet weinig ontsteld, toen zich 't gebeurde van Januari, waarvan ze de daders nog niet had kunnen opsporen, herhaalde, namelijk het aanplakken of »stroyen van sekere briefgens ofte cedullen anden stoelen van den terminarysen ende oick aen de doere van sinte Pieters kercke ende ontrent theylige eer-

lende plaatsen woonden, — dan toch zeker op een gelijksoortig onderwijs, dat ze van hun voorgangers of uit dagelijksche lectuur ontvingen?

[1]) *Correctieboek* van Leiden op 23 Juni 1526.

waerdige sacramentshuys." Ditmaal stond er op een dier briefjes te lezen: »God ist vroet, [1] dat ghy Hem in der kercke gheen goet en doet, want Hy en is dair nyet;" en op een ander:

Ghy en wilt den evangelie niet zwijgen [2],
Daerom sullen u die monicken bedriegen.

De uitgeloofde prijs voor den aanbrenger werd nu vervijfvoudigd en op vijftig gouden carolusguldens gesteld, [3] maar — 't baatte evenmin als vroeger, zoodat de reeds vermelde [4] klacht van den burgemeester Hendrik Floriszoon in October van dit jaar over 't voortduren der ketterij niet vreemd was, al leidde die klacht en het daarop ingestelde onderzoek tot geene afdoende maatregelen. 't Eenige toch, dat als een gevolg daarvan zou kunnen worden aangemerkt, was de correctie eener vrouw, »die qualicken gevoelde van dat heylige sacrament," en daarom door den schout in hechtenis genomen, maar aan 't Hof van Holland uitgeleverd werd omstreeks den 4en April 1527. [5]

Eerst bijna twee jaar later kwam een man in hechtenis, die zich aan een soortgelijk vergrijp had schuldig gemaakt, als gepleegd was in Januari en Juli 1526. Toen den 11en Juni 1528 de geloovige Katholieken naar de sint-Pieterskerk stroomden om den heiligen Sacramentsdag te vieren, vonden zij aan de deur een geschrift aangeslagen »inhoudende groote ende zwaere ketterye ende blasphemye van theylige eerwaerdige sacrament;" en wie er te twaalf uur 't sermoen gingen bijwonen, zagen een »brief" in den preekstoel werpen, die bleek van gelijke strekking te wezen. Een kleeremaker Gijsbrecht Albrechts, uit Delft afkomstig, was de schuldige, die op deze wijze zocht na te volgen, wat, in zijn vaderstad Delft onlangs door David Jorisz. verricht, zoo veel onrust verwekt had. Gelukkiger dan deze werd hij den 31en Juli 1528

[1]) Gode is het bekend.
[2]) Gij wilt niet zwijgende aannemen wat het evangelie u voorschrijft te gelooven.
[3]) *Aflezingsboek* op 13 Juli 1526.
[4]) Zie ons vorige hoofdstuk.
[5]) Zoo bericht een brief op dien datum door 't Hof aan den stadhouder gezonden. (Bruss. archief.)

door 't gerecht begenadigd, en kwam hij even als de kaardenmaker QUIRIJN GERRITS, die den 28en Juli in een herberg smadelijk gesproken had van 't sacrament, met dezelfde penitentie vrij, als indertijd den leidekker JAN CORNELISZOON was opgelegd. [1] De straf bleek hem niet afgeschrikt te hebben; twee jaar later stond hij terecht wegens herhaling van zijn vergrijp en onderging er den 30en Augustus 1530 een geeseling voor. [2]

't Schijnt dat de Leidsche regeering, behalve door zulke straffen en 't krachtig handhaven der plakkaten, vooral ook den insluipenden kanker der ketterij zocht te keer te gaan door bijzondere begunstiging van de minderbroeders. Deze toch muntten uit door getrouwheid aan de Kerk en verdedigden in hunne prediking hare leer tegen de toenemende dwalingen. Niet genoeg dan ook dat de overheid hun »tot hulpe van een maeltyt" den 4en October 1526 een geschenk in geld gaf »op hoepe dat si hertelick bidden sullen voir de welvairt der stede," — niet genoeg dat zij, ter gelegenheid der samenkomst van 't kapittel-generaal dezer orde, twee honderd van elders gekomen minderbroeders op een kostbaar maal van »vleysch, broot, wyn, pastyen ende anders" den 12en Mei 1527 onthaalde, — ze erkende ook den 26en December 1528 door een gift van zes kannen wijn den bijzonderen ijver van »die ministre van de minnebroederen, alzoe hy diversche goede sermone binnen Leyden gedaen heeft," en beloonde 't jaar daaraan (4 October 1529) de diensten dezer kloosterlingen, »in dese tegenwoerdige zieckelicke tyt" d. i. gedurende het heerschen van de pest, met preeken en biechten bewezen. [3] Beijverde zich alzoo de regeering een volgens haar oordeel gezond geestelijk voedsel aan de burgerij te verschaffen, ze zorgde niet minder vaderlijk voor 't weren van mogelijke besmetting. Zekere mr. PIETER VAN OTTEN ondervond het, die indertijd door mr. FRANÇOIS VAN DER HULST wegens ketterij te Brussel veroordeeld, na 't ondergaan van zijn straf en na 't eindigen zijner langdurige gevangenschap te Antwerpen,

---

[1]) *Correctieboek* op 31 Juli 1528.
[2]) *Stadsrekenboek* op dien datum.
[3]) Zie dezelfde boeken op de aangewezene dagen.

zich omstreeks Juli 1529 wilde vestigen binnen Leiden.... terstond werd de stad hem ontzegd. [1]

Was er veel door deze maatregelen gewonnen? Alleen dit naar het schijnt, dat de voorstanders der »nieuwe religie" 't geraden achtten hunne samenkomsten te verleggen uit de stad naar den omtrek, en wel »op diversche tyden ende plaetsen." Zoodra althans het lenteweêr daartoe gelegenheid aanbood (van 17 April 1530 af), hielden zij, nu hier dan daar, buiten Leiden »*groote* vergaderingen van *veel* ende verscheyden personen, zoowel mannen als vrouwen — aldaer een van hemluyden een groot boeck op syn schoot had ende daaruyt preecte ende die heylige Schrift uytleyde naer haerluyden appetyte." Met een allerstrengst verbod ging de bedreiging gepaard, dat de overheid allen, die aan deze conventikelen hadden deelgenomen, zou trachten op te sporen. [2] Welhaast werd ze vervuld. Onderscheidenen raakten in hechtenis: met name worden genoemd GERRIT VAN NOORDE, GIJSBRECHT ALBRECHTS (reeds vroeger vermeld) en FLORIS JANS. [3] Maar ook ten aanzien van hen kwam de oude twist tusschen 't Hof en het stadsbestuur over de rechtsbevoegdheid weer boven. Had de Leidsche regeering zich al gehaast reeds den 4^{en} Mei de »depositie ende confessie" der ketters door twee afgevaardigden ter kennis te brengen van 't Hof, en vijf dagen later daarover »mit myn heeren van den Raide te consuleren ende te spreecken," ze protesteerde tegen den eisch van den procureur, als »tegens die privilegien van der stede," om de beschuldigden uit te leveren (30 Mei en 4 Juni). Waarschijnlijk verkreeg ze wat ze wenschte, ten gevolge van een gesprek met den gedelegeerde van 't Hof ter zake der ketterij gehouden (6 Juni), en werden FLORIS JANS, GIJSBRECHT ALBRECHTS »mits noch een van syn medegesellen" aan haar rechtsspraak overgelaten. Eerstgenoemde deed ze geeselen, vervolgens bannen en, toen hij

---

1) Zie aldaar op 15, 19 en 26 Juli 1529.

2) *Aflezingsboek* B op dien datum.

3) Wel is het niet zeker dat FLORIS JANS ter zake van ketterij 't hierna te melden vonnis onderging, maar toch meer dan waarschijnlijk, omdat hij met GIJSBRECHT ALBRECHTS op denzelfden rekeningspost werd gebracht en dezelfde straf onderging.

zijn ban verbrak, hem de rechterhand afhouwen. [1] Hoe ook de tweede den 30^en Augustus een geeseling onderging werd reeds vermeld. De nog voorhanden bescheiden spreken niet van GERRIT VAN NOORDE: of was hij 't, die als een der »medegesellen" van GIJSBRECHT ALBRECHTS wordt aangeduid?

Hielden de geregelde conventikelen de zwaar verdrukte gemeente nog altijd bijeen, zoodat ze, in weerwil der vervolging en in weerwil der menigvuldige overgangen tot het Anabaptisme, toch nog in 1536 bestond, [2] — juist dat die samenkomsten niet langer binnen Leiden, maar in den omtrek gehouden werden, gaf zeker aanleiding tot verbreiding der nieuwe leer, ook buiten de stadsmuren. Wil men een voorbeeld? Zie, op een afgelegen stuk land onder Rijnsburg is uit ruwe planken, biezen en stroo een hut opgeslagen. Waartoe? is 't om een schamele beschutting op 't open veld te vinden, misschien voor melksters of arbeiders? Inderdaad: zoo geeft WILLEM JANS VAN DER KODDE, de eigenaar, voor, — maar wie hem volgt als hij tweemaal per week die hut binnensluipt, hij zal zien, wat hij daar uit een kunstig verborgen schuilhoek te voorschijn haalt en biddende ter hand neemt, — wat hij, die zich in zijn eigen woning daartoe niet zou verstouten, hier uren aaneen leest met diepe aandacht: 't is een bijbel. [3] Doch ook wie dat gadeslaat, hij zal 't geheim doorgronden van 's mans volharding tegenover

---

¹) Al deze bijzonderheden komen op de aangewezen dagteekeningen in de *Stadsrekenboeken* voor.

²) Vgl. ons vorig hoofdstuk. Ook hier begunstigden de Rederijkers, 't zij ze Anabaptisten of Sacramentisten waren (dit blijkt niet) de zaak der Hervorming, althans in later tijd. De bekende JAN BEUKELS, later koning van Munster, was lid hunner kamer geweest. Een hunner spelen bevatte in bedekte termen zoo veel polemiek tegen de Kerk en den paus, dat NICOLAAS DE CUSA er aanleiding uit nam om den 29en April 1546 RIEUWERD TAPPER te waarschuwen tegen de samenkomst van eenige Rederijkerkamers (landjuweel), door de Leidsche bij zich genoodigd. Op TAPPER's advies werd ze dan ook bij besluit van 26 Mei door de landvoogdes verboden.

³) Zie dit bericht over WILLEM JANS, wiens zoon JAKOB (omstr. 1534 geboren) de vader was van den Leidschen hoogleeraar CODDAEUS en van drie voorgangers onder de oudste Collegianten bij (PASCHIER DE FIJNE) *Kort, waerachtig en getrouw verhael* en daaruit bij S. F. RUES (vertaald door M. SCHAGEN) *Tegenw. staat der Doopsgezinden*, G. VAN NIMWEGEN, *Hist. der Rijnsburgers* en elders. 't Voorval wordt op 1530 gesteld.

den haat der geestelijkheid, ja ook van de trouw, waarmede zijn zoon aan de overtuiging des vaders onwankelbaar vasthield, — van den geloofsmoed, die later zijn dochter in het oord der ballingschap bleef bezielen. Het zaad des woords, in de goede aarde gevallen, droeg veelvoudige vrucht.

Te Haarlem was eerst later dan in de naburige steden het »nieuwe licht" doorgedrongen. Hoe zeer ook 't schandelijk levensgedrag van verschillende geestelijken [1] de burgerij van de Kerk moest vervreemden, ze bleef volstandig aan de leer der vaderen; en — zoo ook al een enkele uit haar midden naar de zitting van den inquisitieraad te 's Gravenhage gedurende den zomer van 1525 gevoerd werd, [2] — de »besmetting" heerschte er vrij wat minder dan elders. Eerst met 1526 kwam daarin verandering.

Tweeërlei oorzaak werkte, naar 't schijnt, daartoe mede: aan den eenen kant de onbeschaamdheid, waarmee in 1525 de aflaathandel hier ter stede gedreven werd, — aan de andere zijde de ijver van een Hervormingsgezinde, die zich juist omstreeks dezen tijd te Haarlem metterwoon vestigde. Uit kracht toch eener pauselijke bul, ter gelegenheid van 't jubeljaar 1525 verkregen, loofden de Haarlemsche dominikanen een gelijksoortigen volledigen aflaat uit, als door het bezoeken der zeven kerken te Rome te verdienen was, en zochten den aftrek daarvan te bevorderen door de uitgaaf van een boekje, rijk voorzien met afbeeldingen, en de formulieren voor de vereischte gebeden bevattende. [3] Trok 't misschien velen aan; 't zal toch ook sommigen hebben doen nadenken over den aflaat, in een tijd dat deze instelling tot zoo hevig verzet velerwege had aanleiding gegeven, in Duitschland, in Zwitserland, in Denemarken, ook onlangs in 't vaderland zelf door PISTORIUS te Woerden.

---

[1]) Bijzonderheden daarover zijn te vinden in ons eerste hoofdstuk bl. 14.

[2]) Volgens den vroeger reeds aangehaalden kronijkschrijver, wiens bericht A. MATTHAEUS in zijn *Fundationes* liet afdrukken: zie ald. op p. 522. Reeds vroeger deelde ik de redenen mede, waarom 't mij waarschijnlijk voorkomt, dat dit plaats had in 1525, niet in 1523.

[3]) Een uitvoerig verslag van dit boekje geeft LELONG, *Hist. der Ref. van Amst.* bl. 464 verv.

Toen — zonderlinge samenloop! — juist toen [1] vestigde zich te Haarlem zekere GEORGIUS »die basconter van Amsterdam" d. i. de meester aan wien in 't zangkoor der parochiekerk de bas-contre of lage bas-partij was opgedragen; [2] en — reeds zeer kort na zijne overkomst, den 13^{en} Maart 1526, achtte 't Gerecht noodig te laten afkondigen: »alzoe fame es dat dwalinge van de Lutheraensche opinie by eenige alhier in Haerlem gesustineert wordt, soe sullen de Schout, Burgemeesters ende Schepenen naerstelyck toesien, dat daerinne voorsien ende correctie gedaen wordt als tbehoirt, naevolgende die placcaten ende mandementen van den Keyser daeroff gepubliceert, sonder eenige simulatie." [3]

Inderdaad groot was de invloed van GEORGIUS geweest. Schoon hij de eerste was, »daer men of weet, die de quade opinie eerst tot Haerlem [4] gesayt heeft," toch had hij binnen een jaar tijds »sommige van de familie ende vrunden van den scout ende oick van sommige van de wet" zoo ver tot zijn gevoelens overgehaald, dat het Hof hen »nyet al suver van dese secte" bevond, en werden er in de eerste maanden van 1527 reeds geregeld »diversche conventiculen, heymelicke sermoenen ende disputacien gehouden by avont ende ontyde by *veel* personen." Uit de later in het huis van GEORGIUS gevonden bescheiden bleek dan ook, dat hij in levendige briefwisseling stond met een menigte aanhangers en dat hij buiten twijfel »die principale aucteur ende thoeft van deser secte" was.

Hoe weinig de overheid er aan dacht de placcaten tegen die samenkomsten in alle gestrengheid te handhaven, is reeds hieruit

---

[1]) In een brief van 4 April 1527 wordt gezegd, dat hij zich te Haarlem »wel een jaer onthouden hadde."

[2]) 't Zelfde ambt vervulde omstr. 1534 te Amsterdam in de Oude Kerk mr. MICHIEL, volgens de *Memorie* (Bruss. archief) afgedrukt bij CORNELIUS, *Munst. Aufr.* II s. 395, waar echter de benaming *bascontre* (gelijk het handschrift, op mijn verzoek nader gecollationeerd, duidelijk heeft) door mislezing tot *buscontre* geworden is.

[3]) *Besluiten der Vroedtschap* van Haarlem (berustende op 't gemeente-archief aldaar) op 13 Mt. 1526.

[4]) De brief van 't Hof aan den stadhouder 7 April 1527 (Bruss. archief) waaraan de bijzonderheden omtrent GEORGIUS ontleend zijn, heeft hier: *Amsterdam* — kennelijk een vergissing, zoo als uit het verband te zien is.

te zien, »dat zy dengeenen, die in de voorscreven conventiculen geweest waren, nyet volcomelick corrigeerde, zoe zy behoerde gedaen te hebben," maar bovendien ook uit hare houding tegenover de gecommitteerden van 't Hof, die op 't gerucht af, dat »de secte begost te pulluleren binnen de stede" een scherp onderzoek kwamen instellen. 't Mocht nog te verontschuldigen zijn, dat zij voor het *jus non evocandi* van haar burgers ijverde en aan hare autonomie krachtig vasthield, even als zij 't gedaan had in de Statenvergaderingen van 1523, toen het geschil aanhangig was over de rechtsbevoegdheid van mr. FRANÇOIS VAN DER HULST, [1] en wederom met niet minder nadruk doen zou den 18en Juli 1528, — maar dat GEORGIUS die »een geheel jaer binnen de voirs. stede gewoent had ende daer noch was ten tyde als de voirs. commissaryssen daer quamen," dat hij door burgemeesters en schepenen, in weerwil van zijn ketterij, volstrekt niet bemoeielijkt, eindelijk nog ontsnappen kon, eer de onderschout huiszoeking deed in zijn woning, — daaruit maakte 't Hof zeker terecht op, dat de katholieke rechtzinnigheid evenmin als het geloofsplakkaat van den keizer bij machte was, de Haarlemsche regeering in eenigen ijver te ontsteken.

De doortastende wijze nogtans, waarop 't Hof door zijn gedelegeerden den voortgang der Sacramentisterij stuitte, was geheel en al afdoende. Door 't overhaaste vertrek van GEORGIUS misten de Evangelischen van nu af hun leidsman: vonden ze misschien steun bij den priester, die zijn geestelijken staat had verlaten en gehuwd was met hunne stadgenoote JOESKEN FILIPSdochter? of bij dien minderbroeder FLORIS, wiens leven en omgang zich kenmerkte door zóó groote eenvoudigheid, dat ze tot een spreekwoord werd onder 't volk? [2] 't Blijft onzeker: niets toch is aangaande dien gehuwden priester bekend, dan het vonnis dat den 18en Mei 1532 zijn huisvrouw trof; [3] en nog altijd schuilt de brief van SARTORIUS

[1]) *Besluiten der Vroedschap* op 1 Augustus, 9 en 18 September 1523.

[2]) Dezelfde vraag (maar met even weinig vrucht) zou kunnen gedaan worden aangaande den Haarlemschen karmeliet HENDRIK ROL, dien wij op Yselstein aantreffen.

[3]) *Crimin. Sententiën 's Hofs van Hollant* op dien datum.

waarop zich SCHOOCKIUS [1] bij 't vermelden van dien minderbroeder beroept, in het duister; nog altijd blijft het derhalve onbeslist, of FLORIS reeds vóór 1530 der Hervorming was toegedaan, al schijnt het te volgen uit de opmerking door SCHOOCKIUS daarbij gevoegd, dat Haarlem 't aan hem had te danken reeds vroeg, lang vóór 't bezoek van SARTORIUS in 1545, het evangelie te hebben leeren kennen.

Toen in September 1525 voor denzelfden inquisitie-raad, die PISTORIUS tot den brandstapel verwees, eenige van ketterij verdachten uit onderscheiden Hollandsche steden terechtstonden, bevond zich ook onder hen een Leidsch burger. Hij was blind, maar in weerwil daarvan achtten de rechters den invloed, dien hij onder de zijnen zou kunnen oefenen, zóó bedenkelijk, dat zij over hem na 't ondergaan eener schavotstraf het banvonnis uitspraken. In zijn hulpbehoevenden staat week hij uit naar dat deel van Kennemerland, dat, onder den naam van 't baljuwschap van Blois bekend, hem de meeste veiligheid tegen verdere vervolging scheen aan te bieden door de menigte kreken en plassen en meren, waartoe slechts zelden de gerechtsdienaars konden doordringen en waarlangs in tijd van nood 't ontvluchten niet moeielijk viel. [2] Bovendien, nog eene andere overlegging trok hem er heen. [3] 't Was bekend dat de priester, die de kapel te Krommeniedijk sedert 1520 bediende, CORNELIS PIETERS, dagelijks placht te preeken »di-

[1]) L. l., p. 477.

[2]) Om zich eenig denkbeeld te maken van de gesteldheid dier landstreek legge men de kaart van Noord-Holland (1575), die J. HONIG Jz. achter 't eerste deel van zijn *Geschied. der Zaanl.* voegde, voor zich. Gedurig vinden wij in den tijd van de vervolging der Anabaptisten de bitterste klachten, dat het den magistraatspersonen schier onmogelijk was in deze streek de ketters gevangen te nemen, die, zoodra de gerechtsdienaars zich vertoonden, »affugeerden met hoer scuyten door hoer wateringen, die sy menichfoldelick streckende hebben achter hoer huysen." (Bf. van 't Hof aan den stadhouder, 4 Maart 1535, op 't Rijks-archief).

[3]) Al 't hier medegedeelde omtrent CORNELIS PIETERS is ontleend aan een zeer breedvoerig stuk in 't *Register van den proc.-generaal* (Rijks-archief), gedagteekend 17 Februari 1529.

versche erreuren, bysonder beroerende dordonnancie vander Heyliger Kercke ende anroupinge van den heyligen, gelyck dat LUYTER met zyn discipulen dat gescreven ende geleert" hadden; ja hij werd »gereputeert onder denghenen, die hem kennen verlicht te wesen van LUITERS duysternisse, welcke fame ende reputacie oerspronck heeft uuyt die conversacie met suspecte persoenen." Dáár was derhalve een geestverwant; dáár was zelfs een kring van gelijkgezinden, waar de arme blinde een toevlucht hoopte te erlangen. En hij hoopte niet te vergeefs. De pastoor ontving hem met hartelijke liefde en gaf hem eenigen tijd »omme Goets wille die cost, alsoe hy immers een arm mensche was, die zyn broot nyet winnen en mochte."

Maar 't leed niet lang of 't gerucht, dat CORNELIS PIETERS onrechtzinnig was in de leer en een ketterschen balling herbergde, kwam den deken van Kennemerland mr. JACOB VAN ILPENDAM ter oore. Had deze, — die niet ver van Krommeniedijk, namelijk te Jisp, pastoor was geweest, [1] — die zich later als kapellaan of vicaris te Haarlem aan overspel had schuldig gemaakt, maar toch tot deken verheven was, [2] — misschien een persoonlijke veete tegen CORNELIS? 't Zou zich bijkans laten vermoeden uit de scherpe bedreiging van »grieven ofte slaen ofte in vangenisse doen steecken," waarmede hij den ingedaagde, zoodra deze verscheen, en »sonder eenige voergaende rechtelycke proceduеren tegens hem gehouden te hebben," ontving; maar 't kan ook aan eene andere reden worden toegeschreven, — immers de deken was in dat oogenblik »wel by drancke." Doch 't bleef dan ook bij bedreiging. De pastoor wist zijne »innocentie" zoo wèl te bepleiten, dat »provisoer ende deecken hem onghemolesteert gelaeten oft ontslaegen hebben, mits...." (het vonnis paste goed voor zulke rechters!)

---

[1]) Hij was het in 1514 volgens de *Informacie op de staet van Hollant* bl. 64.

[2]) Vgl. ons eerste hoofdstuk bl. 14 en de daar aangehaalde *Querelae* (1524) uit DODT, *Archief* III bl. 22, 't geen bevestigd wordt door 't stuk over CORNELIS PIETERS in 't aangehaald *Register van den proc.-generaal.* Daar toch lezen wij: »mr. JACOP VAN YLPENDAM, die plach te wesen deken van Kermerlant ende die genouch bevonden soude wesen ofte noteert *de adulterio* van eens gehude mans vrouwe, daeromme dat hy oeck van zijn officie gestelt ende uuyt deze landen geweecken es."

»mits dat hy een gelach wyns betaelen soude, twelck hy gedaen heeft."

Die gunstige afloop gaf CORNELIS PIETERS nieuwen moed. Trouwens krachtig stond hem zijn beschermeling bij. Al waagde deze 't niet meer zijn intrek te nemen bij den pastoor, toch was hij een welkome gast bij velen te »Crommeniërdyck, Oestsaenen ende Westsaenen ende andere dorpen daeromtrent gelegen, langer dan een half jaar." Daar verspreidde hij, volgens 't geen hem de Katholieken te last legden »zyn venyn ende quade leringe;" daar richtte hij conventikelen op, vaak onder voorgang van CORNELIS PIETERS zelven. Maar ook deze liet zich stoutmoediger uit van den kansel.

Men gaf hem eerlang na, dat hij openlijk »in zyn sermoenen mispreesdie heyligen te eeren ende die Moeder Goedts an te roupen dat zy voer ons soude willen bidden," waarom hij dan ook »nyet wilde admitteren datmen eenige kaersen voer den waerdighen sacrament ende die heyligen ter eere Goedts ontstack," en »nymmermeer in syn sermoenen seyde die salutacie van den engel, die Moeder Goedts gedaen." Hij mocht deze beschuldiging ontkennen of althans beweren, dat de zaak »qualycken voirtgestelt" was, — toch bleek genoeg welk een geesteskind hij was aan zijn bekentenis, dat hij bij 't opzeggen van 't *Ave Maria* »moegelyck soe veel menichvoudige woerden nyet gebesicht en heeft als eenige predicanten wel doen, die bijnae een *Miserere* lanck woerden daerop maecken van tgunt dat zy in twee ofte drie woerden souden moegen besluyten, also sy soeveel van theylige evangelie, twelck zy somtyts nyet zeer gestudeert en hebben, nyet en bybrenghen, dair zy een ure mede souden mogen overbrengen."

Reden genoeg intusschen voor deken en provisor om den Sacramentist te ontslaan van «tofficie van tpastoerscap, als daertoe inhabel wesende." Maar CORNELIS PIETERS bekommerde er zich niet over. Hij wist, en zag het aan de gedurig talrijker opkomst onder zijn prediking, »dat verre tmeeste eerbaerste volck ende bequaemste deel van den ingeseten aldair mit hem seer wel tevreden waren ofte hem wel begeerden te behouden." Hij bleef derhalve in zijn

betrekking, [1] zelfs toen later, denkelijk op aandrang der geestelijke overheid (»deur instigacie van eenige quaetwillende ende uuyt eenige wangonste ofte andere rancoenen," beweerde CORNELIS), de baljuw JAN VAN NES zijn gemeenteleden onder scherpe bedreiging beval hem terstond af te zetten. [2] Trouwens velerwegen vond hij steun. »Nae de gracie, die hem Godt die Heere geeft," betuigde hij, was hij gewoon »die openbaer sonden van eenige verloeren luyden ende van quaden regimente te straffen," en te preeken »tot onderwys ende leringe van der salicheyt van den menschen, sonder dat hy weet of geloeft anders gepreect te hebben dan die waerheyt ende heylighe geapprobeerde leeringe." Zijn prediking werd gedurig meer op prijs gesteld.

Misschien vloeiden hem hoorders toe uit Wormer, waar denkelijk de Sacramentisterij reeds aanhangers telde, indien althans naar die plaats wegens vroeger verblijf heette FRANS VAN WORMER, de ijverige hervormer van Denemarken, of GERRIT VAN WORMER, de priester die omstreeks 1522 in Utrecht de nieuwe gevoelens verkondigde. [3] Zeker had hij, volgens de stellige verklaring zijner beschuldigers, hoorders uit Krommenie, — ja, van waar niet? Hij zelf wist »nyet te seggen, wat volck dat in syn sermoen soude commen, alsoe die wech ter kercke te commen een gemeen [4] wech es, ende die deuren van de kercke openstaen ten tyde van de sermoenen, twelck men oeck nyemant en behoort te beletten." Maar — zooveel bleek wel uit het onderzoek van den procureur-generaal, dat in 't geheele »quartier, daer hy hem onthout, *groote*

[1]) Dat hij 't, wegens dit tegen hem uitgesproken vonnis, zou hebben toegelegd op het leven van den deken en den provisor, is denkelijk een verzinsel van zijn vijanden. 't Werd door hem stellig ontkend.

[2]) Juist dit bevel gaf CORNELIS PIETERS aanleiding tot de actie tegen den baljuw, die door den proc.-generaal in 't *Register* bestreden wordt.

[3]) Zie omtrent beiden ons vorig hoofdstuk, waar bericht werd, hoe GERRIT VAN WORMER, in 1525 tegelijk met PISTORIUS gevangen, voor den inquisitieraad terecht stond. Van Wormer was ook geboortig PIETER OEBLES (PETRUS UBELIUS), in 1517 lector bij de *bursa Corneliana* aan de universiteit te Keulen, een betrekking, waartoe hij niet geroepen zou zijn, indien hij niet behoord had tot de ijverigste humanisten d. i. tot de liberale, voor kettersch gehouden, partij aan die Hoogeschool. C. KRAFFT, *Bullinger* s. 17 u. 25.

[4]) Openbare.

infectie es van LUYTERS secte," en er maar al te veel grond was voor de vrees, dat »CORNELIS PIETERS aldus leerende, zyn scaepen daer haest wolven of soude maecken."

Als een voorbeeld voerde men aan, hoe hij op de vraag van een zijner parochianen: »wat hy gevoelde van twaerdige sacrament ende of hy oick van advise was, dat ment soude communiceren, of [1] daer yemant cranck ofte siecke worde ende dat ontfangen als Godt den Heere?" zou hebben geantwoord: »ghy vraecht my te veel, daerinne weet ick u nyet te geraeden, die doctoeren hebben daer genouch mede te doen!" Ellendige uitvlucht, meende de procureur-generaal, daar dit toch »al claer ende notoer es ende ingheset by Godt den Heere, soodat daerop by geen doctoeren disputacie en valt, dan by deghene die by de heylighe Kercke ofgesneden zyn als ketters!"

Maar wat meer dan iets anders hem als misdrijf werd aangerekend, was een twistgesprek op Maria-ontvangenis (8 December) 1528 door hem gehouden, — volgens hemzelven, in 't bijzijn alleen van een altarist, — volgens zijn beschuldigers echter ten aanhooren van de geheele gemeente, — met zekeren predikheer, uit Schoonhoven, JAN JANSZOON. Deze, na vier of vijf dagen vooruit zijn komst te hebben aangekondigd, was er 's middags den 8en December opgetreden. CORNELIS PIETERS had hem vriendelijk onder vier oogen verzocht: »dat hy doch soude theylige evangelie willen preken ende edificeren ende nyet distrueren ende nyet zeer fulmineren ofte veel onbehoirlycke kyvage maecken, als huyden sdaechs sommige predicanten gewoon syn te doen, twelck broeder JAN beloofde te doen, diewelcke broeder JAN in zyn sermoen nochtans nyet veel van den heyligen evangelie by en brachtede." Er wordt later bijgevoegd, dat hij »van die texste van theylige evangelie nyet veel en roerde, maer van doflaten ende van exempelen predicte, daermede den tyt overbrengende." CORNELIS PIETERS kon zijne ergernis niet bedwingen. Nauwelijks was 't sermoen ten einde, waarin onder anderen de predikheer de woorden: *invenisti gratiam apud Dominum* vertaald had: »Maria, ghy hebt die gracie ver-

---

[1]) Indien.

dient," of de vraag moest hem van 't hart: is dan *invenire* 't zelfde als *verdienen?* »waerop die voers. JAN zeyde, dat hy tselve soe wel mochtede exponeren, want tgunt dat devangelisten nyet gescreven hadden tselve was haer discretie gelaeten." 't Mag zijn dat CORNELIS PIETERS niet verder ging, dat hij niet (zoo als de klacht tegen hem luidde) het toezingen van 't *Omni laude dignissima* aan Maria afkeurde en evenmin den predikheer tot zwijgen gebracht had door de verklaring »dat die heylige Kercke dicmael gedwaelt hadde ende noch dwaelende was ende noch meer dwalen soude," — reeds zijn verzet tegen de uitlegging van den predikheer werd breed genoeg uitgemeten, om hem te brandmerken als een halsstarrig ketter en Sacramentist.

De latere lotgevallen van CORNELIS PIETERS zijn geheel onbekend. 't Kan wezen dat hij, volgens den wensch zijner vijanden, naar elders verplaatst werd onder scherp toezicht; 't kan wezen dat het nieuwe licht, juist in dezen tijd plotseling hier opgegaan, onweerstaanbaar ook hem aantrok. Zoo ging 't althans met al zijn geestverwanten, die hem tot nog toe gevolgd waren, te Krommeniedijk en in den omtrek. Zij wendden zich af van de leer der Sacramentisten en vereenigden zich door 't ondergaan van den doop op belijdenis tot een nieuwe gezindte. Eene oude overlevering beweert zelfs, dat drie hunner — een zou JAN WALEN geheeten hebben, — reeds in 1527 gevankelijk werden weggevoerd naar Haarlem en van daar, om te recht te staan voor 't Hof, naar 's Gravenhage, waar zij met onbezweken geloofsmoed den marteldood op den brandstapel stierven, niet gelijk PISTORIUS geworgd, eer de houtmijt ontstoken werd, maar tot zwaarder straf »langsaem ende van onder op gebrant ende ghebraden."

Evenwel, eerst in 1615 werd deze overlevering geboekt [1], en

[1]) In de *Historie der Martelaren* (door HANS DE RIES en anderen), Haarlem 1615 I bl. 447. Daar luidt het nog zeer in 't algemeen: »Van Kromenierdyck zynder oock gheweest neghen broederen ende twee susteren, als namelyck: JAN EGTWARKEN, KLAES MELIS, AEGTE MELIS met WILLEM haren man, HEYNE WALIGSZ., TRIJN AEMKERS, KORNELIS LUYTSZ., JAN WALEN, KLAES DIRKSZ., KLAES KLAESZ. JONCKER, DIRCK GERRITS van den Bus, waervan ons niet bekent en is de plaetse eyghentlijck daer sy hunne offerhande gedaen hebben, noch ook niet het jaer, in 't welcke sy voor de waerheyt hun

niet dan nog twee jaar later komt ze voor met al de vermelde bijzonderheden [1], zoodat er alle grond bestaat voor den twijfel, of ze wel geloofwaardig en nauwkeurig is? 't Register der Crimineele Sententiën van 't Hof vermeldt geen vonnis van dien aard op 1527: toch kan het daarin gestaan hebben, want ongeveer waar 't zou moeten staan is nu een blad uitgescheurd [2]; toch kan het met de veroordeeling van JAN WALEN en zijn vrienden gegaan zijn, als met het doodvonnis over JOACHIM DITMERS uit Middelburg in 1531 geveld, dat hoewel uitgegaan van 't Hof evenmin in 't Register voorkomt [3]; toch kan tot bevestiging, dat de overlevering juist is, worden aangevoerd 't bericht [4] omtrent een vervolging der Anabaptisten hier te lande omstreeks dezen tijd, die aanleiding gaf tot hun vlucht naar Emden [5]. Maar, in weerwil dezer opmerkingen, die 't ongeraden maken de waarheid der overlevering op stelligen toon te ontkennen, is het toch hoogstwaarschijnlijk, dat hier verwarring heerscht en verkeerdelijk tot 1527 gebracht wordt, wat eerst voorviel den 15en April 1534, toen volgens de uitspraak van 't Hof te 's Gravenhage verbrand werden de »wederdoopers" JAN DIRKS, CORNELIS LUYTGENS van Krommeniedijk en DIRK GERRITS van de Bus bij Krommenie, — zoodat JAN DIRKS dezelfde zou zijn als JAN WALEN [6].

---

leven ghelaten hebben, ende volgens dien hun gedachtenisse geen rechte plaetse verleenen konnen."

1) *Historie der Martelaren*, Hoorn 1617 voor 't grootste deel nadruk der vorige uitgaaf (door PIETER JANS TWISCK en SYVAERT PIETERS). Hier komt het verhaal omtrent JAN WALEN en zijne twee vrienden 't *eerst* afzonderlijk voor op bl. 810. De verzamelaars meenden, dat er nu nog van de elf in de *Historie* van 1615 genoemde martelaren *tien* overschoten, die ze bij gissing op 't jaar 1542 stelden en bl. 829 vermeldden. Hunne opgaaf werd in al de latere Martelaarsspiegels (1631, 1660 en 1685) overgenomen.

2) Namelijk tusschen het blad dat met een vonnis van 25 April 1528 eindigt en het blad, dat met een vonnis van 12 Mei 1528 begint.

3) Zie boven onder Middelburg. Indien het daarin ontbreekt, omdat het door gedelegeerden gewezen werd, kan 't zelfde het geval zijn geweest met de veroordeeling van JAN WALEN.

4) SCHOTANUS, *Gesch. van Friesl.* bl. 642.

5) Vgl. over de vraag naar 't ontstaan der Anabaptisten hier te lande 't laatste gedeelte van dit hoofdstuk.

6) Misschien heette hij JAN DIRK WALIGS d. i. de zoon van DIRK WALIGS.

Hoe dit zij, 't mocht dan nog niet in 1527 zijn, dat zich onder de parochianen van CORNELIS PIETERS het Anabaptisme vertoonde, toch naderde de tijd, waarop het allen hier in den omtrek zou winnen. Kort na den marteldood van JAN VOLKERTS TRIJPMAKER, den stichter der Doopsgezinde gemeente te Amsterdam (5 December 1531), vond JAN JOOSTEN, vroeger priester te Goeree, nu met hart en ziel aan TRIJPMAKER's gemeente verbonden, te Wormer en te Westzaan een welbereiden akker [1]. De laatste voorstanders der Sacramentisterij traden toe tot de nieuwe gezindte, die hare aanhangers bij honderden, zoo niet bij duizenden telde en overal haar leeraars had: JAN PIETER EGGES en DIRK FREDERIKS te Krommeniedijk, CORNELIS GERRITS te Westzanen, PIETER PIETERS te Wormer [2].

Al ligt, bij het gadeslaan van den snellen voortgang dierzelfde gezindte omstreeks 1534 en 1535 in 't oostelijk deel van Noord-Holland, benoorden de Zaanstreek, ongetwijfeld de gissing voor de hand, dat ook daar de Sacramentisten vroeger vasten voet hadden gevonden, — toch blijkt de waarheid dier gissing niet uit officiëele bescheiden. 't Is alsof in de Kennemerlander dorpen langs

Dat toch de naam WALEN niets anders is dan verbastering van WALIGS is wel buiten twijfel, vooral als men 't veelvuldig voorkomen van den voornaam WALIG in Noord-Holland juist omstreeks dezen tijd in aanmerking neemt. Dit tot bedenking tegen de gissing van S. BLAUPOT TEN CATE, *Rede bij het 300jarig bestaan* bl. 46.

[1]) CORNELIUS. a. w. s. 387. Volgens de minute van een brief van 't Hof aan den stadhouder (Rijksarchief) verklaarde hij: »dat hij haerdoopt wesende hem gevonden heeft in verscheyden vergaderingen, zoe tot Amsterdam, Westzanen, Wormer ende andere plaetsen, ende aldaer den luyden doer zijn sermoenen ende uuytlegginge van die Heylige Scryft nae zijn verstand geïnduceert heeft gehadt, dat zij hem oock souden laten haerdoopen, waertoe eenige verstaen hebben, dewelcke hij mitter daet selver haerdoopt heeft." Hij werd den 10den Februari 1534 onthoofd.

[2]) In Maart tot Mei 1534 reeds ter dood gebracht. Hoe groot het getal was te Krommeniedijk (volgens opgaaf in de *Informacie* van 1514, een plaats van 400 communicanten) kan o. a. daaruit opgemaakt worden, dat 69 personen van daar, alleen gedurende 1534, wegens Herdooperij voor 't Hof terecht stonden en de procureur-generaal toch nog klaagde, dat de meeste schuldigen hem daar ontsnapt waren. Alleen in den winter van 1533 of 1534 werden er 200 te Westzanen op belijdenis gedoopt. In 't voorjaar van 1535 waren er uit Knollendam, Wormer en Jisp 80 herdoopten aan 't Hof bij name bekend.

het duin, te Alkmaar [1], te Schagen, te Niedorp, alsof daar geen enkel priester, ja geen enkel ingezetene was, die zich aangetrokken gevoelde tot de Hervorming, — alsof op godsdienstig gebied slechts éénе macht hen uit den slaap der onverschilligheid wekken kon, maar dan ook plotseling hen geheel overmeesteren zou: de macht van het Anabaptisme.

Een weinig anders was het op Texel. Zeker monnik WILLEM BRUINESSES, het Paulus-klooster te Amsterdam ontvlucht, had zich daar in 1526 bij den bierbrouwer STANS CLAESZOON op Waelenburch als knecht verhuurd en diens tweede meid »openbaerlycken voir die kerke ende mit gewoenlycke solempniteyten" tot vrouw genomen. Eerst twee jaar later kwam 't aan den dag, wie hij was: echter niet dan nadat »die ingesetene van Tessel eensdeels geïnficeert ende qualycken geleert waren van die dwalinge van LUYTER [2]."

De priester GERRIT VAN WORMER, die zich reeds omstreeks 1522 als voorstander der Reformatie te Utrecht had doen kennen en in 1525 door den inquisitie-raad werd veroordeeld tot gevangenisstraf, predikte volgens SCHOOCKIUS [3] de nieuwe gevoelens te Enkhuizen vóór 1540: of hij 't reeds deed in 1531 en vroeger blijkt evenwel niet. Zeker, de altijd levendig onderhouden betrekking der Enkhuizer aanzienlijken met hun medeburger den inquisiteur RIEUWERD NANNINGS TAPPER [4], en de meer dan gewone godsdienstijver van SIMON BLAEUHULCK, pastoor der sint-Pancraskerk [5], scheen elke

---

[1]) Ook te Alkmaar niet. Wat SCHOOCKIUS l.l. p. 491 mededeelt omtrent PIETER NANNINGS en LAURENS SAS behoort tot veel later tijd en wordt bovendien meer beweerd dan bewezen; vgl. V(AN) H(EUSSEN) en V(AN) R(IJN), a. w. IV bl. 156, PAUW, a. w. bl. 252. Het vonnis door G. BOOMKAMP, *Alkmaar en deszelfs gesch.* 1747 bl. 72, op 31 Januari 1529 gesteld, werd, volgens *'t Correctieboek* 1517—1557 (aldaar op 't gemeente-archief berustende), den 31sten Jan. 1538 gewezen.

[2]) *Register van den procureur sHofs v. Holl.* op 9 Sept. 1528.

[3]) A. w. p. 492. Hij predikte in 1559 te Dordrecht, zoo als vroeger werd medegedeeld. Vreemd is de vergissing van MONTIJN a. w. I bl. 275, die 't voorstelt alsof GERRIT VAN WORMER *na* KOOLTUYN als leeraar te Enkhuizen optrad.

[4]) G. BRANDT, *Hist. van Enkhuisen* (2e dr. door S. CENTEN) bl. 68, 112.

[5]) Aldaar bl. 69.

poging tot verbreiding der ketterij ongeraden te maken. Toch bleek aan den anderen kant niet alleen, hoe weinig geneigd de stadsregeering was voor den clerus te buigen, uit haar veeljarigen twist met de opvolgende dekens van Westfriesland JAN MICHIELS VAN WOUDRICHEM en PIETER RUYCH [1], — maar ook welk een afkeer zij had van kettervervolging, daar juist uit de havens van hare stad de meeste Sacramentisten ongedeerd naar Oost-Friesland ontvluchtten [2]. Misschien was die ervaring voor JAN BEUKELS een aanleiding, om een der eerste predikreizen, die hij deed ter gunste van het nieuwe Jeruzalem in Munster gesticht, naar Enkhuizen te richten (December 1533) [3].

Dit weinige moge omtrent de Sacramentisten in 't noordelijk deel van Noordholland bekend wezen, vrij wat uitvoeriger zijn de berichten over hun aanwas te Hoorn en te Monnikendam.

Te Hoorn vertoonden zich de eerste sporen van ketterij in 1524. GERRIT PEELT, een priester, kwam deswegens in hechtenis [4]; maar de nadere bescheiden omtrent zijn rechtszaak ontbreken. Kort daarop sloot een ander priester, JAN HETERSEN, het huwelijk tusschen »een professide nonne ende een knecht," om welke handeling hij (en waarschijnlijk niet te onrechte) algemeen »suspect werdt gehouden voir een Luteraen" en de stadsregeering hem 't aanvaarden van het kapellaanschap belette, dat mr. PIETER RUYCH hem voor zes ponden Vlaamsch had overgedragen [5].

---

1) Over die twisten zie ald. bl. 72 en verv. Nog den 17den December 1527 moest het Hof den schout aanschrijven, dat hij den deken de schuldige hulp in zijn functiën bewijzen zou. *Derde memoriael* van A. SANDELIN f°. 199 v°.

2) B. v. in October 1522 HENDRIK VAN ZUTFEN (GERDES, *Hist. ref.* III *Monum.* p. 13), gelijk ook in 1523 de monnik uit 's Gravenzande en de drie begijnen 't beproefden.

3) Zie diens eigen bekentenis, afgedrukt bij CORNELIUS, *Augenzeugen* s. 369. Reeds den 4en Febr. 1535 (*Memoriaal van 't Hof* f°. 254) werd aan den schout van Enkhuizen het houden van zes buitengewone dienaren toegestaan »omme in desen periculoesen tyt die wederdoopte ende andere malefacteurs binnen der stede wesende ofte die aldaer souden mogen commen te apprehenderen."

4) DODT, a. w. III bl. 29 en 30.

5) VAN ASCH VAN WIJCK, *Archief* III bl. 149.

Eerlang echter, tegen den winter van 1524 of 1525, vonden de Evangelischen een vrij wat krachtiger voorganger in WILLEM OTTENS van Utrecht, die in Augustus 1524 wegens zijn gevoelens te Utrecht in hechtenis geraakt maar uit den kerker ontsnapt, en later te Amsterdam een tijd lang gevangen gehouden [1], zich na zijn ontslag hierheen had begeven en pastoor was geworden bij de begijnen [2]. Had deze tot nog toe, met hoe veel ijver hij de Hervorming mocht voorstaan, zijn betrekking tot de Kerk niet verbroken, nu legde hij openlijk zijn priesterschap neder en verklaarde dat de tonsuur niets anders was dan 't *signum bestiae*. Tot dit uiterste drong hem misschien 't verzet van den deken JAN MICHIELS VAN WOUDRICHEM of de tegenwerking van een der pastoors [3], WILLEM BARTHOLOMEÜSZOON. Laatstgenoemde viel hij aan in een geschrift. Hij vereenigde zijn geloofsverwanten, wier getal dagelijks toenam, in conventikelen waar hij »plura et diversa contra religionem Christianam," zoo klaagde de geestelijke overheid, »proferebat et docebat facere."

De deken, die in den aanvang tot geen doortastende maatregelen overging, waarschijnlijk omdat hij te weinig rekenen kon op den steun van 't hem zeer weinig genegen stadsbestuur, werd eindelijk, toen er 's nachts aan zijn woning brieven vol smaadredenen tegen hem waren aangeplakt, zóó bevreesd voor de gevolgen, dat hij den 27en April 1525 WILLEM OTTENS gevangen nam. Zijn voornemen echter om hem naar de vierschaar te Utrecht op te zenden stuitte af op het krachtig verzet van den stadhouder en 't Hof van Holland (9 Mei), die 't hem met scherpe bedreiging verboden en den schout ALBERT SONCK daarvan verwittigden [4]. WILLEM OTTENS stond derhalve niet terecht voor den bisschop, maar eerst in September 1525 voor den inquisitieraad te 's Gravenhage.

Al was de voorganger weggevoerd, toch waren de conventikelen niet ontbonden. 't Kwam in 't vroege voorjaar van 1526 aan 't

---

1) Zie ons vorig hoofdstuk.
2) VELIUS, *Chron. van Hoorn* (uitg. van S. CENTEN) bl. 224.
3) Bij de Lieve-Vrouwen- of bij de Sint-Anthonis-kerk.
4) VAN ASCH VAN WIJCK, a. w. bl. 157 en 158.

licht [1]. »Deur quade ingevinge van den boosen gheest," zóó oordeelden schout en schepenen, hadden zich VOKUL ELLERTS, die met GERYT HANS getrouwd was, de glazenmaker REMMET GERBRANTS en zekere JAN MOURISSOON verstout »tot diversche stonden te blasphameren ende ontamelycken te spreecken tegens Godt Almachtich ende theilige sacrament des altaers." Men vreesde dat daarover »die mogentheit ende goetheit Goids groitelycken vertoornt was ende veel simpele [2] harten verleyt mochten wesen": 't vonnis luidde dan ook, dat de drie schuldigen, »een figuer van een kelcke mitten hostien voir ende achter up haer overste kleet" dragende, moesten deelnemen blootshoofds en barrevoets aan de processie van 't hoogwaardige met een brandende waskaars of toorts in handen, die zij vervolgens zouden offeren op 't hoogaltaar. Maar met hun misdrijf stonden ze niet alleen. 't Werd al spoedig ruchtbaar, dat REYLOF JACOBS te zijnen huize, 's avonds te tien uur en derhalve nachtelijke, zeer geheime conventikelen hield »van te preken ende anders," en er onder meerderen ontving CLAES van Midwoude, JANNYTGEN de schoenmaakster met haar zoon, NEEL JANS huisvrouw van MELIS, CORNELIS ALLERTS van Zwaag (die een lamme hand had) en NEELTJE »die cemster [3]." Deze allen ondergingen den 20en April 1526 een soortgelijke straf als VOKUL ELLERTS en hare medeplichtigen, maar mochten een maand lang hun huis niet verlaten, op verbeurte van drie pond.

Vreesde de overheid dat er behalve dezen, die zij door haar vonnis trof, nog vrij wat meerderen waren aan 't zelfde kwaad schuldig? drong zij er daarom op aan bij hare uitspraak, »omme sulx nyet meer te doen ende dat een yeghelyck hem van sulcke heymelycke vergaderinge wachte?" Indien zij 't vermoedde, dan zag ze weinig maanden later haar meening inderdaad bewaarheid:

---

1) Zie het *Eerste, outste register van resolutiën* 1381—1527 op 't gemeente archief te Hoorn. De juiste datum van dit vonnis, waarbij alleen 't jaartal 1526 staat, ontbreekt, maar het gaat onmiddellijk vooraf aan een vonnis van 20 April 1526. 't Werd afgedrukt door SNELLEBRAND, *Geschied. der kerkhervorming te Hoorn* bl. 203. De daar voorkomende mislezingen heb ik uit het oorspronkelijke verbeterd.

2) Eenvoudige, argelooze.

3) Wolkamster. SNELLEBRAND, a. w. bl. 204 las: temster.

want zij moest den 12en Augustus 1526 een van haar burgers CLAES HENRICXZ, die in de herberg *Bourgogne* woonde, wegens Sacramentisterij voor zes jaar bannen en kort daarna [1] NEEL VAN MULLEM beboeten wegens 't bijwonen van een conventikel. De strenge maatregel tegen CLAES HENRICXZ was noodig, omdat hij niet alleen »tot vele ende diverse stonden openbaerlicken gedisputeert ende gesproken had van den evangelie ende van die epistolen van sinte Pouwels ende op die interpretacie ende verstande van dien gelet," maar ook meer dan eens langs straat of voor zijn gasten een kettersch lied had aangeheven, waardoor hij 't »diversche simpel menschen, soe wel landtluyden als anderen verbreet ende voortgeleert" had [2].

Geen wonder dat ter Statenvergadering van 11 Maart 1527 Hoorn in één adem met Amsterdam en Delft werd genoemd [3] als »zeer swaerlick beswaert, dattet vol Lutherye was." Bij de inhechtenisneming eener vrouw, die »zeer qualicken gevoelde van de biechte ende dat heylige sacrament," verstoutten zich haar man en haar zoon tot gewelddadigen tegenstand, die blijk gaf hoe zij op de hulp hunner medeburgers rekenden, maar ten gevolge had, dat het Hof van Holland ook hunne gevangenneming en overbrenging naar de Voorpoort gelastte [4].

Misschien had er toen reeds de Sacramentisterij steun gevonden in een nieuwen prediker, die zich eerlang kennen deed als een bekwaam en ijverig voorstander van de Hervorming. De *verus pastor* der parochiekerk mr. MARCUS LAURINUS HIERONYMUSZOON, tegelijkertijd deken der hoofdkerk te Brugge [5], liet (zoo als de gewoonte dier dagen medebracht) de waarneming zijner bediening grootendeels over aan den vicecureit. Deze waardigheid bekleedde

---

1) De datum van 't vonnis ontbreekt. Zie SNELLEBRAND, a. w. bl. 19.

2) Even als de andere vonnissen afgedrukt door SNELLEBRAND, a. w. bl. 204. 't Lied wordt genoemd »een scandaloes boecxken beginnende: Wij willen etc."

3) ANDRIES JACOBS op de *Daghvaert* van dien datum. In 't *Register van* A. VAN DER GOES, dat verslag van dezelfde vergadering geeft, worden alleen Amsterdam en Delft met name aangeduid.

4) Brief van 't Hof aan den stadhouder, 4 April 1527, voorhanden op 't archief te Brussel.

5) JANSSEN, *Jac. Praepositus* bl. 235.

na JACOB GIJSBERTS (1506—1511) en DIRK VAN DELFT [1] JAN CORNELISZOON WINTER [2]. Hoe lang hij dien post reeds vervuld had, toen 't aan den dag kwam, wat kettersche leer hij verkondigde ('t was in 1531), blijkt niet. Maar de Evangelischen, de oude leerlingen van PEELT, JAN HETERSEN en WILLEM OTTENS sloten zich zeker gaarne aan bij den man, die van den kansel beweerde, »dat men optie opinyen van menschen, als zijn die constituciën vander heylige Kercken nyet en behoort te staen, ende dat die legenden van den heilighen meestendeel al loghenen souden zijn." In zijn prediking gedurende de lijdensweken van 1532 ging hij nog vrij wat verder. Wie hem hoorde, moest wel twijfelen aan zijn rechtzinnigheid betreffende »die penitentie, satisfactie, vagevier, constituciën vander heyliger Kercken ende religie."

Ten laatste drong 't gerucht daarvan door tot het Hof van Holland, 't welk hem ter verantwoording riep en van hem verlangde, dat hij »twee articlen van dwalinghen int sermoen wederroupen" zou. Maar hoe weinig hij zich om dien last bekreunde getuigde reeds zijn antwoord, kort na zijne thuiskomst gegeven op de vraag: hoe 't hem in den Haag was gegaan? »dat him belast waer enighe revocatie ende verclaringe van seker articlen te doene, maer dat hyt qualicker maken soude, dan hy gedaen hadde." Trouwens, hij droeg toen reeds, volgens zijne latere bekentenis, »een sermoen of missive" in zijn zak, »inhoudende veel scandelicke ende injurieuse saken jegens den inquisiteurs, prelaten, officiers ende commissarissen, zoowel int geestelick als int waerlick," waarin bovendien de geboden der heilige Kerk als menschengeboden werden voorgesteld en allerlei smaadredenen tegen den waren godsdienst, d. i. de Katholieke leer, stonden. Van de hem opgelegde herroeping kwam dan ook niets. Veeleer bestreed hij nog heftiger 't gezag der kerkelijke verordeningen en deelde met kwistige hand

---

[1]) *Inform. opde staet van Holl.* bl. 84.

[2]) Te onrechte heet hij bij VELIUS, a. w. bl. 246 en BRANDT, *Hist. der Ref.* I bl. 300, pastoor der groote kerk. In zijn vonnis, medegedeeld in *Berigten van 't hist. genoots. te Utrecht* IV 2 bl. 117, wordt hij steeds *vicepastoer* genoemd (want de lezing *vriepastoer* aldaar is een drukfout); daaruit ontleende ik de meeste bijzonderheden, in den tekst voorkomende.

zijn tractaatjes met bijbelspreuken, het in de volkstaal overgezette *Onze Vader* en de evenzoo vertaalde Apostolische geloofsbelijdenis, vooral in de parochieschool, uit [1].

Eindelijk was de maat ten boorde toe vol. 't Hof van Holland dagvaardde hem in Augustus 1532, verhoorde hem en hield hem in hechtenis, bij welke gelegenheid zijne rechters een »copie van een libel diffamatoer [2] op den deken van Hoern" in zijn tasch vonden. Zijn geding werd den 2en September door 't Hof verwezen naar den Domdeken [3] en het Domkapittel te Utrecht. Deze vierschaar verklaarde hem te zijn »ketter zonder leetwesen ende incorrigibel," waarna de suffragaanbisschop LAURENS DIE HARTOGE en de beide abten van sint-Paulus en Oostbroek hem degradeerden, ontwijdden en van alle geestelijke privilegiën vervallen verklaarden. Aan den wereldlijken rechter ('t Hof van Utrecht) overgeleverd, werd hij, na confiscatie van al zijne goederen, op de Neude te Utrecht onthalsd den 12en Juli 1533, na een gevangenschap van bijna elf maanden [4]. »Er word in zyn executie dit voor gedenkwaerdig verhaelt, dat hy op 't schavot wesende, song het heerlijke lied van Augustinus en Ambrosius *te Deum laudemus*, en dat recht gekomen zijnde tot het veersken *laudant te omnes martyres* het swaerd deur synen hals ging [5]."

---

1) VELIUS, a. w. bl. 246.

2) Schotschrift.

3) Bf. van den voorzitter G. VAN ASSENDELFT aan den stadhouder, 2 Sept. 1532 (Bruss. archief): »alsoe mr. AERNT SANDELIN op gisteren thuys gecomen is, soe heb ick op huyden uuyt zynen handen gerecouvereert die confessie hier voortyts gedaen bij mr. JAN WINTER, vice-cureyt tot Hoorn, ende die informatie jegens hem gedaen, ende zeynde dit jegenwoordich bij den brenger van desen in handen van den Domdeken, omme justicie over hem gedaen te worden alst behoert."

4) *Crimin. Sent. sHofs van Utrecht* I n°. 79 bl. 172. Daardoor blijkt onnauwkeurig te zijn de opgaaf van VELIUS, a. w. bl. 246, die zijn dood omtrent 1535 stelt (evenzoo V(AN H(EUSSEN en V(AN) R(IJN) a. w. IV bl. 239), en nog onnauwkeuriger 't bericht in (GIJSIUS) *Hist. der martel.* 1671 bl. 419 overgenomen door BRANDT, a. w. I. bl. 301 en door CENTEN in zijn aanteekening op VELIUS t. a. pl. alsof hij eerst in 1566 stierf. Vgl. wat ik mededeelde in 't *Kerkhist. arch.* IV bl. 190, 401 en wat SNELLEBRAND, a. w. bl. 20 daaraan ontleende.

5) VELIUS, t. a. pl.

Vice-cureit in zijn plaats werd mr. MARTEN PIETERS, een geboren Hoornschman, die door zijn studie te Leuven warsch van alle ketterij zóó groote bekwaamheid en welsprekendheid bezat, dat hij de godsdiensttwisten in de gemeente te stillen en vele afvalligen voor de Kerk te herwinnen wist [1]. Velen — toch niet allen. Ook ging denkelijk menig Sacramentist tot de Anabaptisten over, zoo als dit bekend is van REMMET GERBRANTS den glazenmaker, een der eersten bovenvermeld die om 't geloof was veroordeeld geworden (1526), en die wegens zijn omgang met den leeraar der Anabaptisten JAN VAN SCHELLINGWOU den 14en Mei 1535 voor tien jaren door de regeering van Amsterdam gebannen werd [2]. Reeds hadden er toen twaalf zijner vroegere stadgenooten te recht gestaan voor 't Hof van Holland, wegens 't ondergaan van den doop op belijdenis, en was een hunner FREDERIK MAARTENS den marteldood op den brandstapel gestorven (11 Mei 1534) en nog zouden er geen vier weken verloopen zijn, of te Hoorn zelf zouden om gelijke reden drie mannen onthoofd en twee vrouwen verdronken worden (7 Juni 1535) [3].

Denzelfden gang als te Hoorn, en op zoo menige plaats meer, nam de Reformatie ook te Monnikendam. Daar echter komt het

---

[1]) Zoo getuigen de Hoornsche magistraat in een brief van 5 April 1541 aan de landvoogdes, en de inquisiteur RIEUWERD TAPPER in een schrijven aan LODEWIJK VAN SCHORE, voorzitter van den Geheimen Raad, 12 Mei 1541, beiden op 't archief te Brussel voorhanden, waarin zij er op aandringen, dat MARTEN PIETERS benoemd zal worden tot *verus pastor* in plaats van den overleden MARCUS LAURINUS. — TAPPER schrijft: »novi praecessorem ejus immediatum in administratione ecclesiae, insigniter Lutheranum et ob ejus crimen heresis Trajecti decollatum, qui per suas praedicationes concitaverat multas simultates et dissidia in populo, quae sunt ommia satis bene (ut ferebant) composita per prudentiam, modestiam et conciones hujus viri."

[2]) *Justitieboek van Amsterdam,* (op 't archief aldaar) f°. 53.

[3]) 't Vonnis is te vinden bij VELIUS, a. w. bl. 235. Te onrechte heeft SCHOOCKIUS l.l. p. 491 het jaartal 1538 en doet hij 't voorkomen, alsof het Hervormden waren. Reeds eer de boven medegedeelde vergunning aan den schout van Enkhuizen gegeven was (4 Febr. 1535), had de schout te Hoorn zes nieuwe dienaren mogen aannemen om »die wederdoopte te vangen."

verschijnsel, dat ze eerst Sacramentisterij was en vervolgens, in de gestalte van het Anabaptisme opgetreden, de snelste vorderingen maakte, nog veel scherper aan den dag. Wanneer Monnikendam den bijnaam van »Luiterschen-dam" ontving [1] is onzeker, maar wèlverdiend was die naam van den oudsten tijd der Hervorming af. Immers al vertoont er zich geen spoor van ketterij vóór 1526, toch is uit hetgeen toen voorviel gemakkelijk af te leiden, dat ze reeds lang hier bestaan had.

Of ware 't anders, zou dan WILLEM OTTENS van Utrecht juist deze stad tot zijn toevluchtsoord gekozen, — zou hij er zóó krachtige medewerking gevonden hebben? Hij toch, zoodra de kerker te Medemblik en eerlang ook de Voorpoort te 's Gravenhage zich ten gevolge zijner herroeping voor hem ontsloten had, begaf zich naar Monnikendam en nam er »een jonghe maecht voir zyn geëchte huysvrouwe," waarbij hij een »huwelicxe voirwaerde" aanging, »geteyckent by de handt van den schout ende meer andere inwoenders" dier stad. Zóó diep was toen reeds de leer der Hervorming bij de burgers doorgedrongen, dat zij niet schroomden openlijk de hand te leenen tot het verbreken van 't priesterlijk celibaat. Geen wonder, dat WILLEM OTTENS, op deze wijze het leven zijner zoogenoemde »resipiscentie" begonnen zijnde, »oick aldaer leerde eenige punten van ketterye ende dwalinge aengaende den heyligen sacramente ende der misse." Evenwel andere leden van den magistraat werden beducht voor de gevolgen en gaven kennis van 't gebeurde aan 't Hof den 11en Februari 1526, dat in allerijl een onderzoek instelde. Heer WILLEM intusschen, bij tijds gewaarschuwd, had zich met zijn vrouw te Edam ingescheept en was naar Oost-Friesland ontvlucht. Er bleef derhalve voor 't Hof niets anders over, dan de strengste maatregelen voor 't vervolg te gebieden, de uitlevering te gelasten van allen, die later aan ketterij zouden blijken schuldig te zijn, en den schout ter verantwoording te dagen [2].

---

[1]) P. OPMEER, *Hist. mart. Batavic.* p. 164.

[2]) Brief van 't Hof aan den stadhouder, 19 Februari 1526, voorhanden op 't archief te Brussel.

Niet lang daarna echter klonk het kwade gerucht, waarin de stad stond, zóó luide, dat andermaal 't Hof zijn gedelegeerden er heen zond, die om de burgers in hun recht van autonomie niet te zeer te grieven en den tegenstand, dien zij vonden, niet te prikkelen, er genoegen meê namen, dat de plaatselijke overheid zelve vonnis zou geven over twee vrouwen, van ketterij overtuigd. Beiden werden veroordeeld voor de processie te gaan en de eene bovendien aan de kaak gesteld. Maar 't baatte niet. Van dag tot dag won het »nieuwe gevoelen" veld onder de burgers, temeer omdat zij bijkans eenparig zich kantten tegen de heerschzucht van den pastoor, den kapellaan en den koster der parochie, »die gaerne" (zoo als de magistraat te kennen gaf) »alleen souden regieren de stede, soewel int waerlick als int geestelick." Hen verdachten zij dan ook van 't verbreiden der »diffamatie," die volgens hen zeer overdreven was. 't Hof geloofde dit ten deele, maar hield toch scherp toezicht.

Er was alle reden voor. 't Vernam dat zich niet minder dan drie priesters van »quaet gevoelen" te Monnikendam ophielden, en ontbood hen, na een voorloopig verhoor voor den procureur-generaal, voor zich te 's Gravenhage (October 1526), tegelijker tijd (om te voorkomen dat zij argwaan kregen en even als WILLEM OTTENS ontvluchtten) met den schout, een burgemeester en den oudburgemeester JAN VAN SAENEN. 't Bleek nu, hoe een dier priesters door een zware wond aan 't hoofd nu en dan »mitten zinnen nyet wel bewaert scheen te wesen," en mede ten gevolge daarvan leed aan een »quade disposicie ende crancheyt van zyn gesichte." 't Hof nam dan ook dit als verklaring aan, waarom hij in den laatsten tijd de mis niet bediend en »voir den procureur-generael sulcx geseyt hadde als zyn deposicie inhielde, ende nu verclaerde, dat hy van dat heylige sacrament gevoelde al dat een goet kerstenmensche schuldich was te geloeven ende daeran nyet en twyffelde." 't Liet hem vrij onder belofte, dat hij de mis zou lezen of althans na afgelegde biecht het sacrament zou gebruiken op Allerheiligen en met Kersttijd eerstkomende. Doch anders was 't met de beide overige priesters, GERBRANT PAUW en JAN JACOBS. Zij bleven op de

Voorpoort gevangen [1] en waren 't nog half November [2]. Alleen een gebrek in den vorm [3] had het opmaken van hun proces ('t geen de landvoogdes verlangd had) verhinderd: later werden zij denkelijk om dezelfde reden van alle rechtsvervolging ontslagen [4].

't Hof had de gelegenheid van 't verhoor der drie priesters waargenomen, om de magistraatspersonen van Monnikendam, die er bij tegenwoordig waren, nog eens opmerkzaam te maken op »die menichfoudige clachten, die het dagelycs verhoorde, als dat binnen Monnickendamme veel persoonen gediffameert waeren ende geweest hadden vander secte Lutheriane, ende dat zy als regierders daervan geen pugnitie en deden noch gedaen en hadden, henluyden wel scerpelick bevelende ende lastende huere diligencie ende naersticheyt te doen, om te corrigeren diegeene, die hiervan suspect ofte culpabel souden mogen wesen, of anders de K. M. soude geoirsaect wesen mitte overhandt [5] daerinne te voersien tot verderffenisse der stede ende allen den inwoenders van dien [6]."

Maar hoe ijverig en rechtzinnig Jan van Saenen en zijn mederegenten zich voordeden, zij gaven weinig acht op de bedreiging. Nog geen half jaar later lieten ze niet alleen oogluikend toe, dat een kettersch leeraar (volgens geruchten een weggeloopen monnik) in 't openbaar een preek hield van een of twee uur lang, maar de stadssecretaris leende hem zelfs voor die gelegenheid zijn tabberd, en 't bestuur gehengde, dat hij een bezoek bracht aan een vrouw,

---

[1]) Al deze bijzonderheden blijken uit een brief van 't Hof aan den stadhouder, 30 October 1526 ('t zelfde archief).

[2]) Brief van denzelfde aan denzelfde, 15 November 1526.

[3]) De onderinquisiteur Pieter van der Goude, deken van Naaldwijk, wiens oordeel 't Hof in deze zaak volstrekt noodig had, kon niet handelend optreden, omdat hem de vereischte machtiging daartoe door den inquisiteur-generaal niet verleend was.

[4]) Hunne namen zijn mij later niet voorgekomen. Althans de Jan Jacobs van Monnikendam, die wegens lastering tegen de »waerdicheit vant h. sacrament vant lichaem van Christus" den 31en December 1540 te Amsterdam (keurboek D f°. 216 v°) werd veroordeeld, zal wel een ander geweest zijn dan de priester, want ware hij dezelfde dan zou de aanduiding *heer* of *priester* wel niet ontbreken.

[5]) Overmacht, geweld.

[6]) Zie den straks aangehaalden brief van 30 October 1526.

die wegens hare zeer onrechtzinnige gevoelens in strenge hechtenis lag. Moest het Hof daarvan verwittigd wel niet het geheele stadsbestuur ter verantwoording roepen en indagen [1]? is 't niet waarschijnlijk dat, daar de preeker reeds lang zich onttrokken had aan verdere nasporingen, 't Hof de gevangene naar 's Gravenhage deed voeren, om daar over haar de verdiende straf uit te spreken, die van zóó ketterschgezinde rechters als de Monnikendammer overheid zeker niet te wachten was?

Indien de laatste gissing waarheid is, dan was de gevangene een weduwe en heette zij WENDELMOET [2] KLAASDOCHTER. Althans den 12en Mei 1527 schreef de griffier SANDELIN uit naam van 't Hof aan den stadhouder [3], dat zij uit Monnikendam naar de Voorpoort overgebracht en door gedelegeerde raadsheeren, in tegenwoordigheid van den onderinquisiteur Mr. PIETER VAN DER GOUDE, verhoord was. Zij werd toen »bevonden qualicken te voelen van den waerden heyligen sacrament, van alle instellingen van menschen ende generalicken van als, dat in de heylige Kercke uuytwendelicken gedaen ende ghepleecht wordt, twelck zy al tsamen veracht, allegerende veel auctoriteiten uuyten heyligen Scrifte, ende persisteert ende is bereyt voor heur dwalinge te sterven, sulcx dat wij," schrijft SANDELIN, »zeer luttel hoeps hebben, deselve vrouwe te mogen reduceren."

»Van als, dat inde heylige Kercke uuytwendelicken gedaen ende ghepleecht wordt." Behoorde daartoe ook de kinderdoop? verachtte zij ook dien en »allegeerde zy auctoriteiten uuyten heyligen Scrifte," om den doop op belijdenis te verdedigen als den eenig waren doop? Uit het verslag van de verdere verhooren, die zij onderging, blijkt het niet, — maar 't bewijst niets voor het tegendeel, omdat destijds geen inquisiteur hier te lande er nog aan dacht een van ketterij beschuldigde te vragen naar zijn ge-

---

[1]) Brief aan den stadhouder van 4 April 1527 (Bruss. arch).

[2]) Soms wordt zij ook WEYNKEN en ééns WILHELME genoemd. Haar verblijf op 't slot te Woerden bracht R. WOLF, den vertaler van SCULTETI *Annales* in de meening (II s. 97) dat zij te Woerden geboren was. In *'t Antwerpsch kron.* (1732) bl. 30 is van Monnikendam geworden *Mauct.*

[3]) De brief is op 't archief te Brussel.

voelen omtrent den doop. 't Hof van Holland en Mr. PIETER VAN DER GOUDE noemden allen, die wegens »quaet gevoelen" voor hen terecht stonden, met één' en denzelfden naam, hoe onjuist ook: Lutherianen [1]. Wordt al WENDELMOET in een staatsstuk van 1529 [2] aangeduid als een »Lutheriaensche vrouw," — 't beteekent niets meer, dan dat ze een kettersche was en geeft evenmin te kennen, welk gevoelen zij ten aanzien van 't avondmaal voorstond (dat van LUTHER of dat van ZWINGLI), als welke meening zij koesterde omtrent den doop. 't Is zoo: reeds in 1559 plaatste een Hervormd leeraar ADRIAAN CORNELISZ. VAN HAEMSTEDE [3] haar onder de martelaressen zijner gezindte, maar, niettegenstaande zijn boek ook door een tweede uitgave in veler handen was en de openbare meening hier te lande derhalve WENDELMOET voor een Hervormde hield, schroomde de verzamelaar van het Doopsgezinde martelaarsboek in 1570 [4] niet, zich stellig tegen dit nu bijkans algemeen aangenomen gevoelen te verklaren en de rij der *Doopsgezinde* bloedgetuigen in Nederland te openen met WENDELMOET. Mag 't niet met recht ondersteld worden, dat hij in de overlevering of waarin dan ook eenigen grond voor zijn beweren had? hij, die er niet aan dacht, den roem op andere martelaren, op PISTORIUS of ANTHONIS FREDERIKS of JAN CORNELISSEN WINTER aan de Hervormden te ontnemen? Dit althans is zeker: zijn beweren vindt steun in het vroeger medegedeelde bericht van SCHOTANUS, dat er hier te lande vóór 1528 een vervolging der Anabaptisten plaats had, die velen hunner drong naar Emden de wijk te nemen [5].

Hoe 't zij, WENDELMOET mocht Sacramentist of Doopsgezind wezen, — kettersch was ze buiten twijfel. 't Hof bevond het, maar had toch diep medelijden met de vrouw, die veler innige deelne-

---

1) Zie over 't ongepaste van dezen naam 't eerste hoofdstuk bl. 109.

2) *Rekening van* Mr. HENDRIK DE HANE, *secr. van den Keyser* 1 Oct. 1528—30 Sept. 1529, op 't Brusselsche archief.

3) *De geschiedenisse ende de doodt der vromer Martelaren.*

4) *Het offer des Heeren.* In de beide eerste drukken van 1562 en 1567 komt de geschiedenis van WENDELMOET nog niet voor.

5) Vgl. mijne opmerkingen over Sacramentisten en Anabaptisten tegen 't eind van dit hoofdstuk.

ming opwekte. Hoe stellig ook de plakkaten haar dood eischten, toch trachtte men eerst door een van haar bloedverwanten, den onderpastoor van Gouda, ROELOF JANS [1] haar tot andere inzichten te brengen; en toen dit niet baatte, werd voor haar als een gunst verzocht, dat zij op 't kasteel te Woerden een tijd lang mocht gevangen blijven. Misschien zou zij daar tot bekeering komen! De landvoogdes gaf den 25en Mei 1527 hare toestemming, schrijvende: »au regard de la femme de Monickedam, le Doyen de Naeldwyck joinct avecq luy aucuns du conseil luy feront son proces jusques a la diffinitive exclusivement, et en cas quelle persiste, lon la pourra mettre quelque part en prison a pain et eaue le terme de deux mois, pour veoir selle [2] se vouldra reduire et revocquier, et sy non, le dict temps passe, vous nous en pourrez avertir de vostre advis, pour en escripre audict Doyen de Naeldwyck ou autres, ce que trouvrons en conseil [3].

't Hof liet de twee maanden tot bijkans zes aangroeien [4]. Evenwel, tegen de komst van den stadhouder in den Haag (17 November), werd ze uit haren kerker te Woerden naar de Voorpoort teruggebracht (15 November). Haar proeftijd was ten einde, maar

---

1) Zie boven onder Gouda. 't Hof verklaarde zijn voornemen daartoe in een brief van 12 Mei aan den stadhouder, die op 't archief te Brussel berust.

2) Si elle.

3) *Derde memoriael van* A. SANDELIN f°. 173 v°.

4) Wat hier volgt is ontleend aan 't bericht in de Martelaarsboeken. Uit de straks aangehaalde rekening van Mr. HENDRIK DE HANE 1528/9 blijkt, dat in den loop van dat rekeningjaar de deurwaarders ADAM BOUDEWIJNS en MARSELIS VAN YMMERZELE informatie gingen nemen te Antwerpen »op zeker geprent quayer" (cahier) »van eender Lutheriaensche vrouwe in Hollant verbrant." Ongetwijfeld wordt hier een vlugschrift (een dergelijk als dat van PISTORIUS: zie ons vorig hoofdstuk) bedoeld, dat de laatste verhooren en 't uiteinde van WENDELMOET vermeldde. 't Ging in 't oorspronkelijk verloren. Maar een vertaling daarvan leverde L. RABUS in zijn *Historiën der Heyligen Auszerwölten Gottes Zeugen*, 1552, waar 't in het IIIe Deel (1555) van f°. 120 v°. tot f°. 124 werd afgedrukt. Hieruit nam HAEMSTEDE 't in zijn Martelaarsboek, vrij wat verkort, over: de spelling WENDELMUT verraadt nog de Hoogduitsche afkomst. Maar diezelfde oorsprong is evenzeer te onderkennen aan de woorden *heller* (penning), *geruste* (schavot) en *hupsch*, in 't bericht dat denkelijk nader aan 't oorspronkelijke komt en in het *Offer des Heeren*, 1570, werd afgedrukt: dit laatste volgde ik in den tekst.

hoe weinig die haar gevoelen had doen veranderen, bleek terstond in 't verhoor, Maandag den 18^en voor den stadhouder en 't Hof gehouden. Zij verklaarde te blijven bij 't geen zij vroeger beleden had en den dood, waarmeê ze gedreigd werd, niet te vreezen, omdat zij naar het vleesch reeds gestorven was en de heilige geest in haar leefde. Naar de transsubstantiatie gevraagd, betuigde zij: »ick houde u sacrament voor broot ende meel, ende waer ghylieden dat voor eenen Godt hout, soo segge ick dattet uwen duyvel is." Zij noemde Christus haren eenigen middelaar en behoefde de tusschenkomst der heiligen niet. Ze verlangde geen biechtvader, omdat zij »Christum had dien sy biechtede, maar dies niettemin, waer sy yemant vertoornt hadde, soo wilde sy deselfde gheerne bidden, dat sy haer dat vergaven." Maar even bereid als zij was, zelfs met den dood voor oogen, rekenschap af te leggen van haar geloof, even zorgvuldig ontdook zij de vraag: wie haar geleerd en tot deze meeningen gebracht had? door 't onbepaalde antwoord: »die Heere, die alle menschen tot hem roept: ooc ben ick een van zyn schapen, daeromme hoor ick zyne stemme."

Nog twee bange dagen had zij door te staan. Zij ontving velerlei bezoek in den kerker. Nu eens »quam een vrouwe tot haer, wt simpelheyt, ende beclaechde se op dese wyse: lieve moeder! cont ghy niet dencken dat ghy wilt, ende swyghen stil? soo en sult ghy niet sterven." Maar deze verleiding der vriendschap, de zwaarste van allen misschien, had niets aan 't hart van haar, die betuigen kon: »lieve suster! het is my bevolen te spreecken ende ick ben daertoe beroepen, alsoo dat icket niet swyghen en mach. Oft sy my morghen verbranden oft in een sack steecken, dat ghelt my al evenveel: soo het de Heere voorsien heeft, also moetet geschien ende niet anders; ick wil by den Heer blyven." — Dan weder traden de dominikanen bij haar binnen, met een kruisbeeld in de hand, dat zij hun Heer en God noemden, ruw en scherp en meedoogenloos: 't blijkt genoeg aan het snijdende van haar antwoord: »dat en is myn Godt niet! het is een ander cruys, daerdoor ick verlost ben. Dat is een houten Godt.... werpt hem int vyer ende warmt u daerby." Op den morgen nog der terechtstelling, Woensdag den 20^en November, kwelden zij haar met de

hostie en 't laatste oliesel, maar even smadelijk wees zij ze af [1]. Hoe veel zachter was haar toon tegen den monnik, die, toen zij voor 't laatst op denzelfden morgen voor hare rechters stond, haar bezwoer op de knieën te vallen en om genade te smeeken: »heb ick u niet geseyt," voerde zij hem te gemoet, »dat ghy my van myn Heer niet trecken en sult?"

't Einde was te voorzien. De deken van Naaldwijk met zijn beide geestelijke medestanders verklaarde haar voor »kettere hartnackich ende heretycke," en gaf haar over aan de wereldlijke macht van 't Hof, dat terstond daarop haar verwees »opt scavolt staende optie plaetse gebrant te worden tot polveren toe, sulcs dat van haer geen memorie meer en zy," onder verbeurdverklaring van al hare goederen [2]. Zwaar was de laatste gang van de Hofzaal naar de gerichtsplaats. Tot driemaal toe stiet haar de monnik 't kruisbeeld onder 't gelaat, dat zij »haren Godt" mocht kussen; tot driemaal toe wees zij het terug — ten laatste met den uitroep: »hoe tenteerdy my! myn Heer, myn Godt is hier boven!" Maria wilde zij niet aanroepen, want zij had Christus (zeide zij), »die sidt ter rechterhandt zijns Vaders, die bidt voor ons." Even deemoedig, als zij 't voor hare rechters gedaan had, herhaalde zij voor de menigte rondom 't schavot samengeschoold: »ick bidde u allen, oft ick yemant misdaen ofte vertoornt hadde, dat ghy my dat vergheven wilt."

Maar nog rustte de geestelijkheid niet: kon het zijn, de Kerk moest hier in de uiterste oogenblikken nog een triomf vieren, al was 't alleen voor de leus, door 't lichtgeloovig volk in den waan te brengen, dat WENDELMOET herroepen had. De aanblik der houtmijt zou haar misschien doen wankelen.... »neen!" hernam zij, »des Heeren wille moet geschien." »Dat is Gods wil niet, maar God wil uw bekeering...." Zóó veel kwelling was zelfs den beul

---

1) Van de hostie, die de priester (Jezus en God vereenzelvigende) God noemde, zei ze: »wat Godt wout ghy my gheven, die verganckelyck is, diemen om een heller oft duyt vercoopt?" van 't oliesel: »oly is goet op een slaet, oft u schoenen daermede te smeyren." De laatste uitdrukking bezigden ook de Sacramentisten te Veere in 1529 (zie boven).

2) *Crimin. Sent. sHofs v. Holl.* 1505—1529 f°. 169.

te machtig. »Moeder!" sprak hij, »blyf by Godt ende laet u van Godt niet trecken." [1] Neen, zij liet het zich niet. Zelve trad ze aan den worgpaal, ontknoopte ze haar halsdoek, wierp zij zich den strop om. Nog eens treedt de monnik op haar toe: hij zal nu door dubbelzinnige vragen zijn oogmerk bereiken, want wat zij daarop antwoorden moet kan later indiervoege voorgesteld worden, dat er niets schijnt te ontbreken aan 't bewijs, of zij is inderdaad gestorven als een berouwhebbende dochter der Kerk. »WENDELMOET!" zegt hij op meewarigen toon, »wilt ghy ook gheerne sterven als een christenmensche?" »Jae ick," luidt het antwoord. »Verloochent ghy alle ketterie?" Wederom: »jae ick." »Dat is ghoet," roept hij uit: reeds heeft hij bijkans haar verstrikt in hare antwoorden... nog één vraag: »ist u oock leedt, dat ghy ghedwaelt hebt?" Doch voor 't laatst ziet WENDELMOET hem aan, en — bittere teleurstelling voor den sluwaard, die zijn doel schier bereikt achtte, op vasten toon spreekt zij: »ick heb voormaels wel gedwaelt, dat is my leedt, maer *dit* en is gheen dwalen, maer den rechten wech ende ick blyve by Godt." Wierp zij, verlangende naar 't eind dezer marteling, misschien bij dit laatste woord een smeekenden blik op den man, wiens opwekking: »blijf by Godt!" zij alzoo toonde te willen behartigen? Hij trad toe en sloeg de hand aan den doodelijken strik. Zóó ontsliep WENDELMOET [2].

Zeker, zoo ergens, dan werd in haar geboortestad de volstandige trouw der martelares met bewondering herdacht. Haar aandenken

---

[1]) Het brengt het treffend voorval in gedachten, dat kort daarna plaats had bij den marteldood van ADOLF VAN CLARENBACH te Keulen. Terwijl de monniken 't hem met allerlei vermaningen tot bekeering, zelfs op 't schavot, onverdragelijk lastig maakten, voerde plotseling een uit hun midden ('t was een augustijner) hem te gemoet; »de Heer zegt: ik ben de opstanding en het leven!" en liet een priester daarop volgen: »wees welgemoed in den Heer, ADOLF! en laat u daarvan niet afbrengen!" De stervende antwoordde hem: »hebt dank, dat gij mij het evangelie verkondigd hebt, en groet voor mij alle broeders in den Heer."

[2]) Bij haren dood bevond zich ANDRIES JACOBS ter dagvaart in den Haag. Hij teekende er van aan: »den XXe Novemb. a°. 27 fuit WENDELMONDA filia JACOBI de Monikendam combusta in cineres quod dicebat Christum non descendere in hostiam; ende was Woensdach."

bleef er voortleven en won er velen voor de overtuiging, waaraan zij tot den einde toe had vastgehouden. Moge 't onzeker zijn of de nawerking van haren invloed te onderkennen is aan die vrouw, eens hare stadgenoote, die op haar sterfbed de Roomsche kerkgebruiken verzaakte [1], en aan dien priester, mede uit Monnikendam geboortig, wegens 't verspreiden van kettersche boeken te Dordrecht aangehouden en den 5en December 1531 op de Voorpoort te 's Gravenhage in hechtenis [2], — dit althans leert de geschiedenis der oudste voorstanders van den doop op belijdenis, dat zij nergens beter toevluchtsoord vonden dan te Monnikendam [3]. De leden van 't Hof erkennen in een vertrouwelijk schrijven aan de landvoogdes gericht (12 April 1534) [4] niet alleen, dat twee derden der stad door de Anabaptisten »geïnfecteert" was, maar voegen er bijkans wanhopig bij: »wy vinden de sake seer perplex, want te procederen naer bescreven rechten, soo hebben alle dese personen verbeurt heur lyff, maer die menichte is soo groott ende veel!" Zouden zij, terwijl de nood hun deze bekentenis afperste, ook gedacht hebben aan hun doodvonnis over WENDELMOET en aan de woorden der stervende: »dit is gheen dwalen maar de rechte wech"?

Draagt Monnikendam roem op de eerste martelares van Noord-Nederland, ook Gooiland, dat anders arm is aan bijdragen tot de geschiedenis der Hervorming in dit tijdperk, heeft zijn bloedgetuige aan te wijzen: 't is ANTHONIS FREDERIKS van Naarden [5].

1) 't Was te Amsterdam in 1530 of 1531. CORNELIUS a. w. s. 405 art. 10.

2) Brief van twee gedelegeerde raadsheeren aan den stadhouder, op 't Bruss. archief, door mij medegedeeld in *'t Kerkhist. arch.* IV bl. 197.

3) Reeds den 20en Maart 1534 schreef de procureur-generaal aan den stadhouder (Rijksarchief): »God gheve dat zij" (n. l de Anabaptisten) »Monikendam oft Eedam, dair zij groot faveur hebben, nyet in en nemen."

4) Bruss. archief.

5) Zoo staat zijn naam in de registers van 't Hof. HENRICUS ANTONII NERDENUS noemt hem in de opdracht van zijn *Systema theologicum* ANTONIUS FREDERICI, maar in de *Hist. der Martelaren* door J. G. O. 1658 f°. 70 heet hij THEUNIS TEECKSEN. Dit laatste is een drukfout voor FEECKSEN, verbastering van FREERKSEN. Hierdoor misleid dacht BRANDT aan twee verschillende personen en, niet vermoedende dat hij denzelfden man tweemaal vermeldde, ontleende hij aan NERDENUS zijn ANTONIUS FREDERIKS (*Hist. der Ref.* I bl. 93) en aan de *Hist. der Martelaren* zijn TEUNIS TEEKSSOON (*ald.* bl. 103).

Aangaande zijn hervormingsgezinde gevoelens, zijn prediking, zijn uiteinde, zou niets naders bekend zijn dan 't weinige dat opgeteekend staat bij zijn doodvonnis in de Crimineele sententiën van 't Hof van Holland op den 26en October 1529, indien niet ten jare 1566 de overlevering, die omtrent hem en zijn marteldood te Naarden bij velen nog leefde, zorgvuldig was op schrift gesteld, misschien wel uit den mond van enkelen, die hem nog gekend hadden. Hij die dit deed was toen nauwelijks twintig jaar oud, maar een jongeling, in weerwil zijner opleiding in 't regulierenklooster Oud-Naarden en aan de akademie te Leuven, blakende van ijver voor 't Calvinisme, die binnen het jaar de vervolging zou moeten ontwijken, doch later in 't vaderland teruggekeerd, als predikant en vervolgens als hoogleeraar te Franeker grooten naam verwierf: HENRICUS ANTONII NERDENUS, zoo als hij zich noemde, en na zijn dood meestal aangeduid als HENRICUS ANTONIDES VAN DER LINDEN. Beter dan menig ander was hij bij machte de bedoelde overlevering na te gaan in al hare bijzonderheden, want zelf was hij te Naarden in 1546 geboren, waar zijn vader vroeger conrector en later stadssecretaris was. Van dezen vernam hij ongetwijfeld, dat een van diens voorgangers aan 't gymnasium NIKOLAAS QUICK, gelijk ook de pastoor HERMAN COK, Naarden in den reuk van onrechtzinnigheid bracht [1]; van dezen, gelijk van anderen [2], ontving hij de bouwstof voor zijn opstel: *Martyrium* ANTONII FREDERICI

---

[1]) Wegens de afgebroken wijze van schrijven in de meergemelde *Opdracht*, blijkt het niet duidelijk, of deze beide mannen later dan ANTONIS FREDERIKS leefden, dan wel of ze zijne tijdgenooten waren. SCHOOCKIUS l.l. p. 490 nam 't bericht van NERDENUS over. Ook MONTIJN a. w. I bl. 171, die evenwel te onrechte daaruit afleidt, dat QUICK en COK leerlingen van ANTHONIS waren. Er staat: »evangelii odore etiam afficitur in mea patria ANTONIUS FREDERICI, cui ex locupletioribus civibus multi etiam discipuli, HERMANNUS COQUUS pastor, NICOLAUS QUICQUIUS." Deze laatste woorden zijn nog altijd subjecten van *afficitur* en staan niet in appositie met *discipuli*. Misschien was COK er pastoor tot op 1541 en slaat het op zijn onrechtzinnigheid, wat de landvoogdes MARIA schreef, 25 Jan. 1541, aan PIETER ZEGHERS, kanunnik der hofkapel, toen zij hem met het personaatschap van Naarden begunstigde, dat hij als collator zou kiezen een bekwamen en deugdelijken priester »niet suspect wesende van dwaelinge oft secte." *Derde memoriael van mr.* JOHAN DE JONGE, f°. 44 v°.

[2]) Later huwde NERDENUS met een bloedverwante van ANTHONIS FREDERIKS.

anno 1529 Hagae propter veram de eucharistia sententiam post biennalem carcerem cremati [1]. 't Werd nogtans niet uitgegeven en 't handschrift schijnt nu verloren te zijn. Toch ligt het denkelijk ten grond aan 't verhaal van HUBERTUS BERCH in zijn *Historie van Goylant* [2], overgenomen door J. G. O. in de *Historie der Martelaren* (1658), waaruit BRANDT weder zijne mededeelingen putte, al is 't moeielijk te verklaren hoe bij hen de vergissing in het jaartal ontstond [3], nadat NERDENUS hun goed voorgegaan was.

Volgens dit verhaal had ANTHONIS FREDERIKS, na lang aan de Leuvensche universiteit gestudeerd te hebben, zich in zijn geboortestad Naarden gevestigd, zonder evenwel eenig beroep of bedrijf te beginnen. Maar eens in den omtrek wandelende was hij plotseling door een ongesteldheid aangegrepen en voor dood t' huis gedragen. Daarvan hersteld nam hij een ander, een werkzamer leven voor [4]. Hij legde zich niet alleen toe op een vroeger aangeleerd ambacht, het kistenmaken, om 't geen hij daarmee verdienen mocht uit te deelen aan de armen, maar begon ook, waar zich de gelegenheid voordeed, zijne medeburgers uit de heilige Schrift te onderwijzen en te waarschuwen tegen de kerkelijke instellingen van de mis, 't vagevuur, de heiligen-vereering.

---

1) 't Wordt opgenoemd onder zijn *Scripta latina* in den *Catalogus laborum literariorum* H. ANTONII NERDENI *Theol. Doct. et Prof. in Acad. Franeq. annis jam 26 variis temporibus et locis elucubratorum, addito alibi aetatis anno.* Franeq. 1611 4°.; een stuk van 12 bladz., bij het meergenoemd *Systema* ingebonden.

2) Dit boek volgens BOXHORN (die in 1653 stierf) „naerstig beschreven," werd nooit uitgegeven en schijnt nu verloren te zijn. Den 2en April 1708 zag zekere L. R. LUSTIGH het en maakte een afschrift van 't gedeelte onzen martelaar betreffende voor zijne aanteekeningen, thans berustende onder den heer A. PERK te Hilversum. De titel luidt: ANTHONIS FEECKSEN *wort van den Heere bekeert en daerover gedoot.* Juist dit FEECKSEN gaf aanleiding tot de mislezing TEECKSEN in 't Martelaarsboek en is er, evenzeer als 't verschil van stijl tusschen 't verhaal van BERCH en dat van 't Martelaarsboek, een bewijs voor, dat BERCH vóór J. G. O. schreef en niet omgekeerd. In de hoofdzaken komen zij echter, meer dan eens, woordelijk overeen.

3) BERCH en BRANDT stellen 't begin der prediking van ANTHONIS FREDERIKS op 1530, terwijl NERDENUS terecht 1529 als het jaar van zijn marteldood noemt, waaraan een gevangenis van *twee jaar* voorafging.

4) In 1526 of 1527, toen hij 21 à 22 jaar oud was.

Bij velen vond hij gehoor; maar 't leed niet lang of, op een beschuldiging daarover tegen hem ingebracht, werd hij door den procureur-generaal ontboden in den Haag, waarheen zijn vriend MEINDERT VAN HEUSDEN [1] hem vergezelde. Hij wist zich zóó goed te verdedigen, dat het Hof hem ongemoeid weer vertrekken liet. Maar door dezen gunstigen afloop misschien al te stoutmoedig geworden, richtte hij zijne prediking scherper dan ooit tegen 't misoffer, de aflaten, de bedevaarten, de vereering der heiligen, en won ja onder de meer gegoeden dagelijks grooter aanhang, maar verbitterde enkelen uit de volksklasse zóó zeer, dat zij hem steenigen wilden. Eerlang verscheen een deurwaarder van 't Hof, die een dagvaarding overbracht en hem met zich naar den Haag voerde. De ongelukkige zou niet terugkeeren. Hij vermoedde 't wel: verblijd in 't vooruitzicht van den marteldood trok hij heen en met mannelijken moed verdedigde hij zich. Zijne rechters 't bemerkende huiverden er voor terug, het doodvonnis aan hem te voltrekken: uit medelijden misschien, maar vooral uit de overtuiging, dat hij zelfs op den brandstapel standvastig zijn geloof belijden, en zijn sterven, in plaats van afschrik te geven, tot navolging wekken zou. Dan alleen, wanneer hij tot afval en herroepen gebracht kon worden, dan ware er iets, misschien veel gewonnen!

Zij beproefden het twee jaren lang, — nu eens door geen enkel bezoek bij hem toe te laten en hem zelfs alle schrijfgereedschap te ontzeggen, — dan weêr door hem te overstelpen met tal van bezoekers, die op zijne bekeering aandrongen, onder wie mr. HUGO VAN ASSENDELFT [2] de ijverigste was. Maar de kwelling der eenzaamheid en der verveling verdroeg hij; de kunstigste drogredenen, noch de vleiendste aanbiedingen konden hem bewegen zijne overtuiging te verzaken. Ten einde raad zocht het Hof zich van hem te ontdoen, door hem de gelegenheid te laten tot ontvluchten. Maar hij versmaadde het.

---

[1]) Zie boven onder Arnemuiden.

[1]) Deze was raadsheer en tevens priester: ook van elders is zijn ijver om ketters te bekeeren bekend. Daarom denk ik eer aan hem, dan aan den voorzitter van 't Hof mr. GERRIT VAN ASSENDELFT, wanneer 't verhaal van een »heer van Assendelft" te dezer plaatse melding maakt.

't Was dan ook wel met volle overtuiging, dat de inquisiteur hem een »hartneckich ketter" noemde en hem ten zelfden dage als CATALIJNE BOUWENS overleverde aan 't Hof, dat beiden tot den vuurdood veroordeelde, den 26en October 1529. In zijn laatste oogenblikken gedacht hij nog de noodlijdenden met de hem eigene milddadigheid; nadat hij, eer hij de houtmijt beklom, zijn schoeisel had uitgetrokken, gaf hij 't weg aan de armen. Maar ook evenzeer volhardde hij in zijn blijmoedig geloof; daarvan getuigde 't lied dat hij stervende aanhief: »ik arm schaep aen de groen heyde!" [1]. Van zijn leerlingen is niets naders bekend [2]. Afgeschrikt door 't ontzettend voorbeeld aan hun meester gesteld, hielden zij zich denkelijk schuil: enkelen wellicht zochten heul en troost bij de nieuwe gezindte, die eerlang DOMINICUS ABELS van Utrecht [3] door geheel Gooiland verbreidde.

't Laatst wendt zich dit overzicht, na achtereenvolgens gegaan te zijn over den kerkelijken toestand in de staten van den hertog van Gelder, 't gebied van den bisschop en de gewesten aan keizer KAREL onderworpen, tot Amsterdam. Dáár toch komt de gang der gebeurtenissen, elders niet dan uit enkele bijzonderheden en met minder zekerheid op te maken, het duidelijkst aan 't licht: de oplossing namelijk van 't meerendeel der Sacramentisten in een nieuwe, der Kerk niet minder vijandige gezindte, nu eens aangeduid onder

---

[1]) Vroeger onder de liederen van dien tijd door mij medegedeeld.

[2]) Om den wille der volledigheid teeken ik hierbij alleen aan, dat volgens de *Crim. Sententiën sHofs v. Holl.* 1538–1572 f°. 47 v°. te 's Gravenhage den 7en Juni 1540 onthoofd werd JAN LAMPES *alias* PEEREBOOM van Naarden, omdat hij, die naar men zeide tot de Lutheraansche secte behoorde, het sacrament des outaars en den biecht in tegenwoordigheid van PIETER POTTER, priester te Naarden, gelasterd had en voorts met eenige gezellen in 't klooster Oud-Naarden gewelddadig was ingedrongen, den supprior, die hem daarover bij 't gerecht had aangeklaagd, met den dood dreigende.

[3]) Bij de voorstanders van den doop op belijdenis heette hij oudste of bisschop. De gedelegeerde raadsheeren van 't Hof van Holland spraken vonnis over hem te Amsterdam, waar hij in hechtenis was geraakt, en deden hem den 30en Maart 1534 onthoofden. Een en ander deelde ik reeds vroeger onder Utrecht mede.

den naam van Anabaptisten, dan weer onder dien van Bondgenooten of Doopsgezinden, of (met andere woorden) *de onderdrukking der* oorspronkelijke *Hervorming*, — eene onderdrukking zeker van geheel anderen aard, dan de staatsmacht of de Kerk met hare heftige vervolging bedoeld had.

De voorstelling daarvan sluit de geschiedenis der Hervorming gedurende dit tijdperk. Van 1532 af draagt zij een geheel ander karakter, om het niet dan na ruim dertig jaren, hoewel ook dan nog zeer gewijzigd, weer aan te nemen. Doch waaraan dat verdwijnen der Sacramentisterij, althans onder de volksklasse, is toe te schrijven, wat er van de talrijke burgers werd, die te veel van den geest der Hervorming in zich hadden opgenomen, om ooit weêr gehoorzame kinderen der Kerk te zijn, — dat geeft beter dan eenige plaats van Noord-Nederland, Amsterdam te aanschouwen. Daarom ook werd het verslag omtrent deze stad uitgesteld tot aan 't einde van dit overzicht.

Had hare regeering in 't najaar van 1525 door menigvuldige correcties der ketters, ja zelfs door ten aanzien van enkele burgers [1] hare autonomie ten offer te brengen aan de eischen van den inquisitieraad, een buitengewonen ijver betoond tegen de »Luyterianen," — ze meende nu ook met recht te mogen verwachten, dat hare klachten over 't losbandig gedrag der geestelijken ingang zouden vinden bij den bisschop. Maar ze vleide zich met ijdele hoop. Van het onderzoek, door den domproost beloofd, naar de uitspattingen, beiden aan den deken van Amstelland en den pastoor GERRIT PIETERS te laste gelegd, kwam niets [2]; de toegang tot de kloosters werd haar geweigerd [3], hoe groote misbruiken en buitensporigheden daar ook hare tusschenkomst dringend noodig maak-

---

[1]) Met name zijn ons bekend (zie 't vorige hoofdstuk) LIJSBET SPIEGEL, ADRIAAN de huikmaker en — hoewel deze als priester voor een geestelijke vierschaar had behooren terecht te staan — JOANNES SARTORIUS.

[2]) De regeering verklaarde in October 1525 aan de landvoogdes (volgens opgaaf van ANDRIES JACOBS, a. w.): »quilz ont sollicite et faict leur debvoir et mieulx devers Monseigneur dUtrecht et le Domprevoest dessus dict, pour avoir des aultres bons, et ilz nont riens a ceste heure obtenu."

[3]) 't Geschiedde kort daarna nogmaals bij uitdrukkelijk schrijven van den bisschop, 12 Dec. 1525. Zie LELONG, *Ref. van Amst.* bl. 473.

ten; de schandelijke handel door den clerus gedreven met licentiën tot het schenden van trouwbeloften en het sluiten van geheime huwelijken nam gestadig nog toe [1]. »Mits gevende Provisoir ende Deecken sekere somme van penningen, nae die rijcdom ende qualiteyt van dengheenen, die in hulicken wilden gaen," kon elk — konden zelfs »professide religieusen, die uuyt den clooster geloepen waeren" zich in den echt begeven, heimelijk, bij nacht en ontijd, zonder voorafgaande geboden.

Eindelijk was 't geduld der overheid uitgeput. Zij besloot zich eigenmachtig te verschaffen, wat de geestelijkheid onwillig was haar toe te staan, en vaardigde den 3en November 1525 een keur uit, waarbij een half uur tepronkstelling of achttien karolusguldens boete werd opgelegd aan ieder ingezetene, die een huwelijk aanging zonder dat vooraf drie »gerechte proclamatiën ofte kerckgeboden" van den kansel of van eenige andere behoorlijke plaats waren afgekondigd [2]. Deze maatregel vond, gelijk te verwachten was, hevigen tegenstand bij de geestelijkheid. Zij wist welhaast te bewerken, dat de bisschop van Utrecht den 21en December 1525 [3] de stadsregeering, op een boete van duizend mark zilvers en onder bedreiging van ban en interdict, gelastte de keur binnen negen dagen in de registers te schrappen en geheel te herroepen, terwijl bovendien schout en schepenen gedaagd werden voor de vierschaar te Utrecht, om zich te verantwoorden over zóó verregaande machtsoverschrijding, als waaraan zij door deze bepaling, die uitsluitend tot de bevoegdheid der Kerk behoorde, schuldig stonden. Geen wonder dat de overheid onwillig was te gehoorzamen: zich beroepende op de noodzakelijkheid en de uitnemende strekking van den vastgestelden maatregel, maar vooral ook op 't *jus non evocandi* in geestelijke zaken, alsof dit eischte dat de bisschop zelf naar

---

[1]) Vgl. in ons eerste hoofdstuk bl. 15.

[2]) *Keurboek* D f°. 106 (voorhanden op 't Gemeente-archief te Amsterdam).

[3]) Lelong, a. w. bl. 472 heeft bij vergissing 1524, waarschijnlijk omdat het antwoord op dit besluit den bisschop door Karel V toegezonden den datum van 18 Januari 1525 draagt en Lelong niet bedacht, dat dit jaartal 1525 volgens den nieuwen stijl moet veranderd worden in 1526. 't Zelfde geldt van 't bericht bij v(an) H(eussen) en v(an) R(ijn) a. w. I bl. 326.

Amsterdam overkwam en daar de vierschaar spannen moest [1], deed zij door tusschenkomst van den procureur-generaal van 't Hof haar beklag bij den keizer. Deze gaf er terstond gehoor aan en schreef op 't scherpe mandament van den bisschop een niet minder scherpen brief den 18en Januari 1526, dien hij hem den 3en Februari bij deurwaarders-exploit deed beteekenen, gebiedende dat hij terstond zijn eisch tegen Amsterdam zou hebben in te trekken, of dat anders de keizer beslag zou doen leggen op al de goederen en inkomsten der geestelijkheid in Holland.

Hoe zeer het der wereldlijke overheid ernst was met dit verzet tegen de aanmatiging van den clerus, bleek zoowel uit 's keizers regeling van de zaken *mixti fori* (23 Januari 1526) [2] als uit de stoutmoedigheid, waarmede de Amsterdamsche regeering in 't begin dierzelfde Januari-maand, ondanks het asyl-recht, een moordenaar op 't sint-Nikolaas-kerkhof gevlucht, gevangen nam en den 14en Januari, niettegenstaande 't protest van den bisschop, veroordeelde.

't Lag in den aard der zaak, dat onder zulke omstandigheden het keizerlijk rescript geen eind maakte aan den twist. Eerst later [3] werd een verzoening beproefd. Van weêrskanten kwamen afgevaardigden bijeen: »commissaryssen der Keyserlycke Majesteyt" en »gescickte van mynen Heer van Utrecht." De stad had aan eerstgenoemden hare »articulen van beswaernisse" ter hand gestelt: ze betroffen de keur over de huwelijksproclamaties, *in lesionem ecclesiasticae libertatis* volgens den bisschop vastgesteld, — den moordenaar Pieter Claeszoon, — de *reportata* door de Amsterdamsche parochiekerken verschuldigd aan sint-Maarten, — den tol door den drost van Vollenhove aan de turfschepen opgelegd en dien te Utrecht vooral voor uitlanders, — de visscherij op de Zuiderzee, — en eindelijk de openlijke afkondiging van het besluit des bisschops

[1]) Zie ons vorig hoofdstuk, waar ik aantoonde hoe deze verkeerde opvatting van de bul van Leo X algemeen hier te lande was.

[2]) *Tweede memoriael van* A Sandelin, f°. 104 v°. in 't vorige hoofdstuk uitvoerig vermeld.

[3]) Andries Jacobs, aan wiens vaak geciteerde *Dachvaerten* ik deze bijzonderheden ontleen, plaatst de »Articulen van beswaernissen" tusschen 11 Maart en 8 April 1527: waarschijnlijk had hij ze iets vroeger behooren in te lasschen en laat hij daarom bij de *Articulen* zelven den datum achterwege.

omtrent het afschaffen van eenige heiligen-dagen: die afkondiging was door de geestelijkheid tot nog toe verzuimd en kwam toch der Amsterdamsche regeering dringend noodig voor, omdat »uyt de twijfelachticheyt van dien commotie onder 't volck [1]" kon ontstaan. Eindelijk dwong ze bij vernieuwing aan op voorziening »in diverse faulten ende gebreecken, die dagelycx by provisoer ende deken zoe langer soe meer gecommitteert werdden, ten eynde 's Keysers ondersaten van onbehoirlicken exactien ongetraveilleert ende ontlast sullen mogen blyven."

Hoewel de samenkomst der wederzijdsche gedelegeerden denkelijk een eind maakte aan de gerezen moeielijkheden, en vooral ook de overgang der temporaliteit van 't Sticht een jaar later de verhouding tusschen Amsterdam en den bisschop verbeterde, bleek echter in 1530 op nieuw hoe weinig er noodig was, om den ouden twist weer te doen ontbranden [2]. De schout had den priester CLAES GIJSBERTS »omme diverse excessen ende ondaden by hem geperpetreert" d. i. om verschillende vergrijpen tegen de *burgerlijke* wet, in hechtenis genomen; terstond echter, alsof zijn wangedrag betrekking had alleen op zijne kerkelijke bediening, eischten de Utrechtsche officialen zijne uitlevering en benoemden den onverlaat, ten einde aan de Amsterdamsche regeering 't voorwendsel te ontnemen, dat hij voor haar moest terecht staan, tot kapellaan van den Domproost. De schout, gesteund door 't advies van den raadsheer mr. HUGO VAN ASSENDELFT, weigerde die uitlevering, ten zij de clerus een voldoenden borgtocht in geld wilde stellen. Verre van daarin toe te stemmen, beantwoordde de bisschop den 12en December 1530 dien eisch, met den schout, den provisor en deken [3] te bannen en 't interdict te leggen op alle kerken der stad. Na 't medegedeelde omtrent het soortgelijk vonnis, dat in 1518 's Her-

¹) Over deze verordening vgl. men ons vorig hoofdstuk.

²) Wat ik hier laat volgen is door ANDRIES JACOBS opgeteekend in de *Dachvaert* 13—16 Dec. 1530.

³) Zij hadden derhalve de gevangenneming van den priester goedgekeurd en stonden den schout in zijn verzet ter zijde. Kort daarna echter, bij 't aanstonds te vermelden rechtsgeding van CORNELIS SCHOL, waren zij zóó huiverig zich in te laten met dergelijke zaken, dat zij 't aanbod van den schout om hun den gevangene over te geven (mits zij dan ook recht over hem deden en hem niet opzonden naar Utrecht) van de hand wezen.

togenbosch trof, is 't zeker overbodig hier te herinneren, welk een verderfelijken invloed het interdict oefende op alle betrekkingen van 't maatschappelijk leven, wat nasleep van ellende en jammeren het had. Gelukkig duurde het ditmaal voor Amsterdam niet langer dan vijf dagen, tot den 17^{en} December. Reeds den 15^{en} had de procureur-generaal van 't Hof van Holland den bisschop de belofte der opheffing weten af te persen en de zaak in dier voege bijgelegd, dat de priester CLAES GIJSBERTS uit den Amsterdamschen kerker naar de Voorpoort te 's Gravenhage werd overgebracht, om voor 't Hof terecht te staan.

Maar nog geen half jaar zou verloopen zijn, of alweêr dreigde de officiaal om een soortgelijke reden met den ban. 't Was nu (Juli 1531) wegens de gevangenneming van den priester CORNELIS SCHOL, die, toen drie dweepzieke vrouwen een oploop verwekt hadden, om den bouw van een huis in de nabijheid der Heilige Stede (N.Zijds-Kapel) te belemmeren, openlijk haar partij gekozen en »quade woerden ende manieren gehouden ende gesproken had tenderende tot seditie." [1] Alweder was de tusschenkomst van 't Hof, den stadhouder en de landvoogdes noodig, »tot conservatie van de hoecheyt van der K. Mayesteyt."

't Kon wel niet anders, of deze vijandige verhouding tot de kerkelijke machten deed den toch al niet grooten ijver der overheid in het bedwingen van de ketterij nog verslappen, — en dit te eerder, naarmate zij door de treurigste ervaringen meer overtuigd werd, dat inderdaad de minachting, waarmede de Sacramentisten vele priesters bejegenden, wèlverdiend was. Had zij niet zelve geklaagd over 't wanbestuur in de kloosters, de afpersingen door den liederlijken deken van Amstelland gepleegd, de zedeloosheid van den pastoor GERRIT PIETERS? Had zij een priester als CLAES GIJSBERTS niet in hechtenis moeten nemen wegens verregaande buitensporigheid en CORNELIS SCHOL, mede een priester, niet op heeter daad betrapt, terwijl hij de menigte tot oproer aanhitste? Juist monniken waren 't, gelijk de minderbroeder KOR-

[1]) ANDRIES JACOBS, *Dachvaert* 11 *Juni*—12 *Oct.* 1531, te vergelijken met den brief, 13 Juli 1531, door 't Hof aan den stadhouder geschreven en berustende op 't archief te Brussel.

NELIS VAN NAARDEN [1] en een paar andere ongenoemden, die 't verwijt van slapheid in het ketterstraffen gedienstig overbrachten aan de landvoogdes, tot voortdurenden last van burgemeesters en schepenen: »alle welcke delacien by eenighe quaetwilligen gepracticeert wordden, omme de goede stede te brengen in indignacie van de K. Maj., onse alregen. Vrouwe als regente ende gouvernante ende mynen Heere VAN HOOCHSTRATEN als stadthouder vant lant van Hollandt." Juist een monnik, namelijk HERMAN HAECK, verwekte de meeste ergernis, 'tgeen alweêr te Brussel allerlei verontschuldiging noodig maakte, omdat — waarlijk niet uit eenig reformatorisch beginsel, maar alleen ten einde er geld mee te verdienen, — omdat hij »supplicatien" opstelde, »omme geprofessyde susteren uuyt de cloesteren te helpen." [2]

Bovendien: tot in de regeeringskringen zelven was 't venijn der ketterij gaandeweg doorgedrongen. De schout JAN HUBRECHTS, die met ingenomenheid de werken van MELANCHTHON gelezen en hervormingsgezinde mannen als VAN DER ELST, PELT en WILLEM OTTENS zooveel mogelijk beschermd en begunstigd had, [3] stond met zijne overtuiging onder de »Heeren van den gerechte" niet langer alleen. De meest invloedrijke leden van 't bestuur neigden niet minder tot de leer der Sacramentisten dan hij: CORNELIS BENNINCX, sedert 1518 meer dan eens schepen, in 1534 burgemeester; PIETER COLIJN, raad in 1523 en burgemeester van 1531 af tot driemaal toe, — beiden in 1528 wegens onrechtzinnigheid, waarvan zij «gefameert ende besmet waren", in staat van beschuldiging gesteld; [4] ALLARD ANDRIES BOELENS, tusschen 1527 en 1531 viermaal burgemeester, die met hen samenwerkte om in 1532 kettersche priesters [5] aan te stellen tot kapellanen der Nieuwe Kerk en later den beruchten

1) Zie 't vorige hoofdstuk.

2) Deze bijzonderheden omtrent de »delaciën" en omtrent HERMAN HAECK blijken uit het gesprek door ANDRIES JACOBS en den burgemeester LUYT JACOBS 10 April 1527 te Brussel gehouden met den stadhouder, den audientier, den kardinaal CARONDELET en JOOST LAURENSZ., van welke samenkomst ANDRIES J. uitvoerig verslag geeft in zijn *Dachvaert*.

3) Vgl. ons vorig hoofdstuk.

4) Zie de *Memorie* afgedrukt door CORNELIUS, *Munst. aufr.* II s. 403.

5) ADRIAAN CORDATUS van Middelburg en PIETER QUADRATUS; *ald.* s. 405.

JAN BEUKELS (den koning van Munster) als gast aan zijn tafel ontving. Bovendien, de eenige Amsterdammer, die raadsheer was in 't Hof van Holland, [1] JAN BENNINCX, bloedverwant (misschien broeder) van den aanstonds genoemden CORNELIS, — onder wat zware verdenking stond hij! 't Was bekend, dat hij in de rechtszittingen altijd weigerde zijn stem uit te brengen, wanneer »men ter cause van blasphemie oft quaet geloofve ymant soude zyn lyf benemen," onder voorwendsel dat de keizer al de plakkaten daaromtrent herroepen had; hij huisvestte ketters en weggeloopen monniken, ja behandelde de ijverige handlangers der inquisitie met smadelijke minachting. Was 't wel vreemd, dat zijn mederaadsheeren uit de handelwijs van hun Amsterdamschen ambtgenoot gevolgtrekkingen maakten ten aanzien van den geest, die in Amsterdam heerschte? was 't wel vreemd, terwijl hun ter oore kwam, hoe de burgemeester RUYSCH JAN BETHS en HEYMAN JACOBS VAN OUDERAMSTEL, na de terechtstelling der negen martelaren op den 5en December 1531 zich verstoutten te zeggen: »wy sullense nyet meer upte vleysbanck leveren," en op 't vernemen dat zij zouden »geresipisceert" hebben, durfden vragen: »zynse dan God ofgegaen?" [2] Waarlijk, een kerkelijk rechtzinnig man als de rector CORNELIUS CROCUS [3] had wel reden, om in 't begin van ditzelfde jaar (Februari of Maart) bij den Utrechtschen officiaal op één maand ontheffing van 't lezen der dagelijksche gebeden aan te dringen, ten einde tijd te winnen voor 't opstellen van een weerlegging der Luthersche en Oecolampadische ketterij, daar deze onder zijn bloedverwanten, zijn vrienden, zijn vroegere leerlingen, d. i. met één woord onder de aanzienlijkste, de meestontwikkelde en beschaafde ingezetenen op onrustbarende wijze veld won [4].

---

[1]) Reeds bij de instelling van 't Hof, 17 Juli 1510, was hij tot een van de zes buitengewone raadsheeren benoemd.

[2]) CORNELIUS, a. w. s. 409 en 405.

[3]) Zie ons eerste hoofdstuk bl. 32.

[4]) FOPPENS, *Bibl. belg.* 1 p. 197 deelt dezen brief mede, die in Februari of Maart moet geschreven zijn, daar CROCUS er bijvoegt, dat hij spoed met dit werk maakt, omdat in de volgende maand velen ouder gewoonte op reis naar Oostland zullen gaan, die hij vóór hun vertrek in de gelegenheid stellen wil zijn geschrift te lezen.

Koesterden de aanzienlijksten, de eigenlijke machthebbenden zulke gevoelens, 't kon dan wel niet anders, of de Sacramentisten bleven, indien zij niet al te onvoorzichtig hun ketterij aan den dag legden, nagenoeg ongemoeid. Er kwam bij dat het hun, na 't vertrek van CLAES VAN DER ELST en van JOANNES PELT, aan voorgangers ontbrak, daar WILLEM OTTENS na zijn straftijd zich elders heen begaf en YSBRAND DIRKS SCHOL of JOANNES SARTORIUS, in den eersten tijd nog onder den indruk van het doorgestane vonnis (1525) en onder scherp toezicht, het zeker niet waagde terstond weêr als prediker op te treden, in tegenspraak met de plechtige herroeping onlangs afgelegd. De gemeente der Evangelischen was herderloos geworden, maar juist daardoor bleef het geheim van hare conventikelen te beter bewaard.

Immers, dat ze met dit al was blijven voortbestaan, daarvan leverde een overtuigend bewijs op een brief door WILLEM OTTENS aan zijn vader geschreven, maar door den Utrechtschen vicaris onderschept en ter kennis van 't Hof gebracht vóór 19 Februari 1526, waarin »mentie gemaict werd, dat tot Amsterdam souden wesen eenige broeders ende susters favoriserende den voirscreven heere WILLEM ofte zyn secte; [1]" — daarvan sprak de aanhef eener keur, den 14[en] November 1526 afgekondigd: [2] »alsoe men daghelycx bevyndt sommige predikanten dwalingen te preken inde Goedshuysen opde stoele der waerheyt, makende mitsdien groote murmuratie onder tvolck ende twyfelachticheyden inde herten der menschen, daeruuyt veele periculen van sielen gescapen te comen;" — daarvan getuigde weinige maanden later [3] de veroordeeling van BRECHT, huisvrouw van BAREND DE GULDENBERCH, wegens 't houden van conventiculen, — daarvan ook tezelfder tijd de aanklacht door den voorzitter der Statenvergadering van 11 Maart 1527 »met schreyenden oogen" uitgesproken, hoe »besondert Aemstelredamme zeer swaerlick beswaert was vol Lutherye te zyn", terwijl hij bij de optelling der kettersche steden »Amsterdam altyt praenomineerde

[1]) Brief van 't Hof aan den stadhouder, 19 Febr. 1526 (Bruss. archief).
[2]) *Keurboek* D f°. 114 v°.
[3]) 18 Maart 1527. *Keurb.* D f°. 119.

als meeste besmet vande secte Lutherane; [1]" en zelfs in 1528 herhaalde de stadhouder 't zelfde verwijt op niet min heftigen toon [2].

Trouwens wat de gardiaan der minderbroeders te Brussel gehoord had, wat een paar monniken naar hem henengereisd vertelden omtrent Amsterdam, was niet minder dan dat er »veele vechtelicke gescheyden ende doetslaghen ter sake Lutheriane" plaats hadden, »mit meer andere woordden, in allen schyne oft binnen der stede gheen justicie ofte correctie en schyede over de delinquanten." Al mocht er overdrijving in die geruchten zijn, toch was de beschuldiging wel niet geheel uit de lucht gegrepen, toch bleek 't wel daaraan, dat de ketterij nog niet uitgeroeid was en de regeering weinig opgewektheid aan den dag legde, om den voortgang der Sacramentisten tegen te gaan.

't Eenige besluit trouwens door haar in deze aangelegenheid genomen (er werd straks reeds op gedoeld) was zoo zacht en gematigd, dat het nog geen vier maanden later van zelf verviel door de veel strenger maatregelen van 's Lands bestuur. Den 14en November 1526 verbood ze aan elken priester, geestelijk of wereldlijk, in kapellen of gasthuizen te preeken, tenzij dan met verlof van den pastoor der Oude of der Nieuwe Kerk, en bedreigde een burger, die zulk een niet geadmitteerden preêker huisvestte, met een boete van twintig gulden, welke vervijfvoudigd zou worden voor 't herbergen van »verlopen monicken ofte baghynen ofte anderen, die priesteren gewyt zijn [3]," — doch in Maart 1527 had de stadhouder reeds *alle* openbare preeken in de bijkerken, 'tzij de parochiepriesters daarin toestemden of niet, ten strengste verboden [4] en nog eens 't plakkaat van 12 April 1526 doen afkondigen, dat een boete van tweehonderd gulden bepaalde op »tlogeeren van verloopen religieusen." Evenzoo was 't met andere besluiten: de

---

[1]) ANDRIES JACOBS, *Dachv.* van 11 Maart, 8—14 April 1527.

[2]) Dezelfde, *Dachv.* van 20—27 Maart en van 31 Maart—9 April 1528.

[3]) *Keurboek* t. a. pl. Dat het bedrag dezer laatste boete niet hooger dan *f* 100 beliep was in overeenstemming met een oud privilegie der burgers.

[4]) Zie 't vroeger medegedeelde onder Delft. Volgens ANDRIES JACOBS, *Dachv.* 10—17 Maart 1530, beproefden de kapelmeesters nog in 1530 te vergeefs de intrekking van dit verbod te verkrijgen, dat eerst in December van dat jaar ten behoeve van 't O. L. Vrouwengasthuis werd opgeheven.

algemeene plakkaten luidden vrij wat strenger en krachtiger, dan de keuren van 7 Augustus 1528 om niets te mogen drukken, dan na visitatie en approbatie der stadsregeering, of van 10 Januari 1531, waarbij verboden werd »enige liedekens smakende enige Luterie oft suspecte materie des avonts oft op anderen tyden by de doeren van de gemeente oft op de straten te singen." [1]

De vonnissen door schout en schepenen tegen de ketters gewezen waren dan ook noch veelvuldig, noch gestreng. Hoe de al te zachte veroordeeling van Jan Syvaerts *den kreupele,* bij wien verboden boeken gevonden waren, en van Brecht vrouw van Barend de Guldenberch, die haar huis beschikbaar had gesteld voor conventiculen, tot velerlei moeielijkheden met het Hof van Holland aanleiding gaf, werd reeds vroeger gemeld. Maar behalve deze vonnissen staan er gedurende vijf volle jaren (Nov. 1525—Nov. 1530) geene dergelijke vermeld, dan één wegens 't huisvesten van »luyden suspect vander secte Lutherane [2]", — één wegens het drukken van »schandelycke ende oneerlycke briefgens [3]", — twee wegens 't beschimpen van priesters [4] en vijf wegens eigenlijk gezegde ketterij [5].

---

[1]) Aangeh. *Keurb.* f°. 134 en f°. 166.

[2]) 't Gold Peter Goverts (*Keurb.* f°. 196) die den 14en November 1526 tot een bedevaart naar Rijssel werd veroordeeld. Hij volbracht ze met zijn broeder Herman. Toen zij terugkwamen, hadden zij echter »twee schandaleuze brieven haer onderwegen gegeven by sommige aucteurs van de voirs. secte" bij zich, die zij door middel van Jan Syvaerts verspreidden. 't Hof van Holland moeide zich met de zaak en deed door den raadsheer Jasper Lievens een scherp onderzoek instellen. Zie den brief van 't Hof aan den stadhouder, 4 April 1527, voorhanden op 't archief te Brussel.

[3]) Peter Jans Thibaut, 7 Augustus 1528, twee uur aan de kaak gesteld en tot bedevaart naar Rijssel veroordeeld. Indien hij dezelfde is als Peter Jans, aanstonds te vermelden, verklaart zich daaruit dat zijn straf zwaarder was, dan de Amsterdamsche regeering anders placht uit te spreken.

[4]) Peter Jans, 18 Maart 1527 (*Keurb.* f°. 118 v°.), tot een bedevaart naar Amersfoort, omdat hij naast het altaar zittende gedurende de mis den priester door praten in zijn dienst gestoord en, daarover bestraft, hem bekeven en beschimpt had. Hans Schreuder van Bremen, 4 April 1527 (ald. f°. 197), aan de kaak gesteld omdat hij twee observanten had uitgescholden voor »graeuwe wolven."

[5]) Den 18en Maart 1527 (ald. f°. 119) werden nog veroordeeld Trijn, weduwe van Henrick Lamberts, en hare medeplichtige Clap-op Grietje wegens »quade manieren op Sint Lebuynsdach (12 Nov. 1526)" waardoor een groote oploop

Omtrent deze vijf laatsten worden de volgende bijzonderheden bericht. De schoenlapper JAN YSBRANDS *alias* JANNEGEN COMPT INNE had overluid geroepen, toen de kapellaan der Oude Kerk in de sint-Olofs-kapel kwam preeken: »ick wil thuys gaen: ick heb lange genouch verleyders van God gehoort!" Den 14en November 1526 werd hij daarvoor zes jaar ter stad uitgebannen [1]. De Gelderschman ALBERT DIRKS, de eerste die ooit in Amsterdam om ketterij was gestraft (19 Dec. 1522) had in den vastentijd van 1527 vleesch gegeten en werd den 2en April tot geeseling en een bedevaart naar Napels veroordeeld [2]. Maar erger nog was 't misdrijf van den kuiper JAN PAULUSZOON. Men wist te verhalen, hoe hij openlijk in de herberg *de Pot* zeer »vileynelicken gesproken had opt sacrament." Volgens vonnis van 17 Mei 1527 [3] onderging hij zijn straf op den Sacramentsdag. Hij moest een harnas, dat met papieren aflaten behangen was, over 't bloote lijf aantrekken, en zóó uitgedost in de Oude Kerk komen, met een waskaars in de hand eerst deelnemen aan de processie en vervolgens, nog altijd op dezelfde wijs gekleed, vergiffenis gaan vragen aan den waard en de waardin in *den Pot*. 't Zwaarst werd gestraft (28 November 1528) HILLEBRAND VAN ZWOL, die ten aanhooren van anderen 't sacrament uitgemaakt had voor »gemeen broot"; hij moest zijn lastering herroepen, met een tongpriem aan de kaak staan en de stad op verbeurte van 't leven voor altijd ruimen [4]. Vrij wat zachter was het vonnis van 16 November 1530 over den bakker JACOB CLAESZ., die dertien opvolgende Donderdagen een zingende mis in de Oude Kerk geknield moest bijwonen en daarbij een waskaars offeren. Toch had hij, toen de vice-cureit van de Oude Kerk met het hoogwaardige over de Oude-Kerks-brug kwam, geweigerd het hoofd te ontblooten, ja zelfs, hoe dringend ook daartoe verzocht, een enkelen stap uit den weg te gaan [5].

---

ontstaan was. 't Blijkt echter niet of dit met ketterij (met de zaak van JAN YSBRANDS?) in verband stond.

1) *Keurb.* f°. 196. Hoe hij op cassatie van dit vonnis bij 't Hof aandrong vermeldt ANDRIES JACOBS, *Dachv.* 10—16 Dec. 1526.

2) *Keurb.* f°. 197 en vgl. ons vorig hoofdstuk.

3) *Keurb.* f°. 199. 4) Ald. f°. 207 v°.

5) Ald. f°. 214 v°.

Geen wonder dat het Hof van Holland niet alleen gedurig op strenger correctie aandrong, maar zelfs nu en dan eigenmachtig tusschenbeiden trad. Zoo veroordeelde het, zonder den Amsterdamschen magistraat in dit geding te kennen, den 1en Juli 1528 [1] JAN DIRKS tot geeseling, tongpriem en tepronkstelling, die »zeer qualicken gesproken hadt van den waerdigen heyligen sacramente ende oick zeker liedeken famoes over hem gedragen had," — en den 28en Juli daaraanvolgende [2] LIJSBET SPIEGEL [3] tot een boete van honderd gulden, omdat zij de straf in 1525 haar opgelegd, n.l. het dragen van een »roet cruys op haer opperste cleet alle haer leefdaghen" had zoeken te ontduiken, door 't »meest altyts bedect te dragen, dat men 'tselve nyet sien en mocht," waarvoor zij van nu af zich zorgvuldig zou hebben te wachten. — De afgevaardigden der stad ter Staten-vergadering mochten tegen deze rechtsspraak opkomen en de overige Staten »eendrachtelycken" tot protest bewegen, waarbij de Delvenaren voegden »datmen in alle privilegien malcanderen behoorde te assisteren, al soudt men daeromme in Spangen sacken [4]," — 't Hof stoorde er zich zóó weinig aan, dat het nog den 25en September daaraanvolgende weder een Amsterdamschen burger WOLFERT *den slotemaker* vonnisde en te Delft zijn straf ondergaan deed [5]. Hij had spottend tegen een priester gezegd, die beweerde dat de misouwel wezenlijk en waarlijk God was: »het mocht wel een sot God wesen, die tusschen uwen priesters-handen soude commen," en toen deze hernam: »dat God Almachtich dat alsoo ingezet hadde," geantwoord dit niet te kunnen gelooven. Tot straf werd hem een geldboete opgelegd van twintig gulden, de tong met een gloeiend

---

[1]) *Crimin. Sent. sHofs v. Holl.* 1506—1529 f°. 176.

[2]) Ald. f°. 176 v°.

[3]) In 't vorige hoofdstuk deelde ik mede, hoe zij in den zomer van 1523 door den bisschop, in Mei 1524 door 't Hof en in Sept. 1525 door den inquisitie-raad ingedaagd werd. Uit het *Register van den proc. gener.* op 14 Mei 1524 (Rijksarchief) zag ik later dat haar man JAN CLAESZOON heette.

[4]) Wegens de ligging van Spanje ten zuiden van ons vaderland heette een reis derwaarts: *zakken, afzakken.* Dit besluit der Delvenaren vermeldt ANDRIES JACOBS *Dachv.* 18—21 Juli 1525.

[5]) *Crim. Sent.* t. a. pl. f°. 181 v°. vgl. *Register van den proc. gen.* op 9 September 1528.

ijzer doorboord en, terwijl hij een half uur aan de kaak stond, een papier op de borst gehecht met deze woorden: »hier stae ick, omdat ick qualick gesproken hebbe van dat heylige sacrament."

Trouwens door deze maatregelen, door deze inbreuk op de autonomie van Amsterdam handelde 't Hof volgens den wensch van den stadhouder en van de landvoogdes zelve, die maar al te zeer reden hadden, om de rechtzinnigheid van den schout JAN HUBRECHTS »ende andere Burgemeesters ende Regierders" [1] te wantrouwen. MARGARETA had toch den 25en Mei 1527 aan 't Hof geschreven [2]: »meismes comme nous entendons le scoutette dAmsterdam, pour nen avoir cydevant fait bon devoir, ains aucunement soustenu ceste erreur de LUTERE, estre adjourne pardevant vous a linstance du procureur-general, et persiste encoires en ladicte erreur, le demonstrant par divers ses oeuvres et parolles; nous vous ordonnons vous en informer et, se vous y trouvez matiere de nouveau, puis ladjournement, que le faictes appeller pardevant vous par nouvelle provision, et par le procureurgeneral proceder a lencontre de luy en telle rigueur selon la disposition de la matiere, quil soit exemple aux autres; et se vous trouvez que par les placatz que dessus ne soit souffissament pourveu, vous nous en pourez avertir, ensemble de vostre advis, pour en estre fait comil appartiendra."

Zóó stond het met de Evangelischen te Amsterdam van 1525 tot 1530. Bij oogluiking toegelaten ondervonden zij slechts enkele malen, wanneer het stadsbestuur tegen hen wel moest optreden uit vrees voor 't Hof of den stadhouder, de strengheid der plakkaten. Maar aan den anderen kant misten zij de prediking, de leiding, den steun der mannen, die eertijds aan hun hoofd stonden. Dezen werden niet spoedig vervangen. Wèl liet zich de minderbroeder JOHAN VAN HAARLEM, die vroeger gardiaan te Leeuwarden geweest was, gedurende de dagen van 't interdict (12—17 December 1530) op den kansel [3] zeer scherp uit tegen den clerus en

---

[1]) 't Blijkt vooral uit het vonnis van 19 Maart 1540 tegen JAN HUBRECHTS in de *Crimin. Sent. sHofs v. Holl.*

[2]) *Derde memoriael van* A. SANDELIN f°. 173 v°.

[3]) Waarschijnlijk preekte hij in de parochiekerken, even als zijn voorganger PELT daartoe indertijd de vergunning ontvangen had. 't Zal wel een ander

eenigermate ter gunste van de ketterij, waarom 't Hof hem den 23en December den preekstoel verbood [1], — maar hoe weinig het dezen ernst was met zijn verzet tegen de kerkleer, is reeds daaruit op te maken, dat hij twee of drie jaar later door de streng-kerkelijke Katholieken tot »die goede predicanten" gerekend en zijn vertrek uit Amsterdam »den regierders der voirs. stede" als een bewijs van ketterschgezindheid verweten werd. [2] Ook de werkzaamheid van den oud-procurator der Doesburgsche *fratres* JOANNES VAN HEUSSEN, die in April 1529 zich te Amsterdam had gevestigd, zal aanvankelijk niet van veel beteekenis geweest zijn. Hij hield zich denkelijk zeer voorzichtig schuil. Althans eerst tien jaar later wordt van hem gewag gemaakt als van »ung blasphemateur, porteur de livres, prescheur et docteur contre le sainct sacrament [3]." Zou hij niet reeds vroeger de aandacht der inquisitie getrokken hebben, zoo hij zich had doen kennen als Sacramentist, van den beginne zijner inwoning te Amsterdam af?

Toch naderde de tijd, dat de Evangelischen weer hun geestverwanten zouden zien op den kansel of den leerstoel. De kettersche regeeringsleden zorgden er voor. Zij verschaften jonker HENDRIK VAN ANTWERPEN, die tot den hofstoet van koning CHRISTIAAN II behoorde, een onderkomen in 't sint-Margareta-klooster, waar hij als ijverig Lutheraan geregeld conventikelen hield en de meeste zusters-tertiarissen voor zijn gevoelens wist te winnen, zoodat hij bij zijn vertrek in 1531 »het cloester meest geïnficeert" achterliet [4].

---

geweest zijn dan die »JOANNES HARLEMIUS theologus," dien GERARDUS NOVIOMAGUS in zijn *Hist. Batav.* p. 67 (1530) noemt »inter multos clarissimos viros Hollandiae."

1) ANDRIES JACOBS, *Dachv.* van 13—16 en van 21—23 Dec. 1530.

2) Zie de *Memorie* door CORNELIUS, a. w. afgedrukt onder art. 24.

3) *Kerkhist. archief* IV bl. 194. Reeds vermeldde ik hem onder Doesburg.

4) Zie de *Memorie* door CORNELIUS, a. w. afgedrukt onder art. 19. Eenige jaren later was pater in dit klooster de priester FLORYS DE JONGE, die den 4en April 1541 op arbitrale correctie uit Holland gebannen werd (*Crim. Sent. sHofs v. Holl.* 1538—1572 f⁰. 69 v⁰.) totdat hij »van de suspectie van Lutherye ende andere heresie hem opgeleyt gepurgeert soude syn by den officialen van Uuytrecht, zyn ordinarys rechters." Hij herriep den 13en Januari 1542 en vervloekte daarbij »omnem heresim, precipue Lutheranam et eam, de qua hactenus diffamatus sum circa venerationem sanctorum, liberum arbiterium

'tKan zijn dat ook de ontvluchte monnik ADRIAEN GERRITS, die tenzelfden jare een tijd lang door den raadsheer JAN BENNINCX in zijn huis te Amsterdam onderhouden werd, nu en dan optrad als prediker, — maar zijn later gedrag, de kerkroof namelijk te Westbroek, waaraan hij zich schuldig maakte en waarvoor hij te Utrecht geradbraakt werd [1], toont genoeg hoe weinig de Sacramentisten gebaat konden zijn met zijn voorgang. Evenmin laat zich dit verwachten van een anderen ongenoemden geestelijke, die 't celibaat verbrekende geruimen tijd met zijn huisvrouw te Amsterdam gewoond had en, weduwnaar geworden, na een korte afwezigheid (hij hield zich onderwijl op te Emden en te Hamburg) derwaarts teruggekeerd, maar op last der gecommitteerde raadsheeren in December 1531 gevangen genomen was [2].

Eerst in 1532 of iets later vonden de hervormingsgezinde regeeringsleden gelegenheid, om te voorzien in de behoefte hunner geestverwanten aan geschikte voorgangers. Hun pogen, dat bij den rechtzinnigen clerus der sint-Nikolaas-Kerk (Oude Kerk) niet gelukt zou zijn [3], slaagde bij de geestelijkheid der sint-Catharina (Nieuwe). Het duurde niet lang of »die goede" (d. i. naar het oordeel der kettermeesters: goede) »predicanten waeren uuyter stede verdreefven ende nyemant van de religieusen en wilde dair coemen [4]," en tot kapellanen bij de Nieuwe Kerk werden aangesteld ADRIANUS CORDATUS van Middelburg, die reeds in 1527 wegens ketterij had

---

et oleum sacrum," welke herroeping met het tegen hem uitgesproken vonnis geregistreerd werd in het *Derde memoriael van* J. DE JONGHE f°. 107 v°. op 1 Februari 1542.

1) *Memorie* van CORNELIUS, art. 15.

2) Hun brief van 5 Dec. 1531 aan den stadhouder, daarover handelende, en voorhanden op het Rijksarchief, werd door mij medegedeeld in 't *Kerkhist. archief* IV bl. 197.

3) Opmerkelijk althans is het dat *al* de door mij vermelde kettergedingen heenwijzen naar de Oude Kerk en hare geestelijkheid; geen enkel naar de Nieuwe. In 't vorige hoofdstuk giste ik, dat de in 1524 van Sacramentisterij verdachte priester SIMON niemand anders dan de pastoor der Nieuwe Kerk, SIMON PIETERS, was. Het tegenschrift van ECKIUS tegen LUTHER was dan ook verkrijgbaar gesteld bij mr. LUYT, koster van de *Oude* Kerk.

4) Zie de *Memorie* art. 24.

terecht gestaan, en PIETER QUADRATUS [1]. Zij voldeden zoo goed aan 't geen de Sacramentisten onder de regeeringsleden van hen verwachtten, dat hun beiden eerlang een voordeelige vicarij werd toegelegd, de eerste niettegenstaande zijn schorsing door den inquisiteur [2] voortdurend de krachtige voorspraak van 't bestuur ondervond en de laatstgenoemde altijd de gast bleef van den raadsheer JAN BENNINCX.

Niet lang daarna werd aan mr. JAN DE HAAS, een priester niet minder kettersch dan deze twee, het preeken in 't Leprozenhuis opgedragen, waar hij »doir syn quaede sermoenen" (zoo beweerden de Katholieken) velen verleidde, »mits dat hy veel kettery leerde, dair die schout mr. JAN HUBRECHTS ende de burgermeesters selver dagelicxs te preecke quamen [3]." Een dergelijken preeker AREND, stelden zij ook aan in het O. L. Vrouwengasthuis, die »in syn sermoen uuytleggende tevangelie: *Ego sum pastor bonus*" (Jo. X: 14) »geseyt heeft, dat dieghene, die deur tvinster comen, zyn dieghene die in de kerck sitten ende benemen Gods eere, hem toescryvende dat sy die sonden moegen vergeven," en op een anderen keer: »dat hy meer hielt van denghenen, die gebrant waren [4], dan hy dede van een priester, die ontfangen hebbende theylich sacrament mit goed beken [5] gestorven was, ende dat al was ydolatrie, dat in de kercke gedaen worde ende dat hy die goede wercken niet en achte." [6]

Niet genoeg: zelfs JOANNES SARTORIUS, de beruchte Sacramentist, die in 1525 door den inquisitie-raad veroordeeld was, werd benoemd

---

[1]) Ald. art. 11 en eene andere *Memorie* van 10 October 1534, mede door CORNELIUS afgedrukt, a. w. II s. 394.

[2]) Zie de eerstaangeh. *Memorie* art. 13 (CORNELIUS, a. w. s. 405).

[3]) Vgl. *Kerkhist. archief* IV bl. 192, waar ik uitvoerig over dezen priester handelde.

[4]) Martelaars op den brandstapel gestorven.

[5]) Met een rechtzinnige belijdenis.

[6]) CORNELIUS, a. w. s. 395. Zulk een man stelde het bestuur tot preeker aan, niettegenstaande 't Hof 't verbod om in dit gasthuis te preeken den 1en Dec. 1530 opgeheven had, alleen onder voorwaarde dat men »nyemant liet preeken, die gediffameert was van der secte Lutherane te wesen of die eenighe scandaloese of quade leringe sayde." WAGENAAR, *Amsterdam* (f°. uitg.) I bl. 26.

(denkelijk aan de stichting der EGGERTS [1]) tot docent in 't Latijn en zijn geestverwant mr. WOUTER tot docent in 't Grieksch, terwijl tevens aan hen beiden, vooral aan laatstgenoemde, de collegies in 't Hebreeuwsch waren opgedragen [2]. Zij hielden hunne lessen in de sint-Paulus-abdij of op de Rederijkerskamer boven de Waag, — in welken geest het geschiedde was te bemerken aan hun leerlingen, die »veel blasphemie dagelicxs zeyden ende suspecte boecken leerden," ronduit verklarende »dat alle die werlt verleyt wort by papen ende by monicken," en den spot drijvende met de heiligenbeelden. [3]

Doch veel van dit alles behoort reeds tot een later tijdperk, dan waarop dit overzicht betrekking heeft: tot de jaren 1532, 1533 en 1534. Trouwens, weinig werkten deze maatregelen uit, door een deel der overheid uit overhelling tot de Sacramentisterij genomen: ze hielden te spoedig op, wegens de tusschenkomst van 't Hof, dat het handhaven der plakkaten gelastte en de kettersche predikers schorste, — maar bovenal, ze kwamen te laat. Vier, vijf jaar vroeger hadden ze misschien het meerendeel der bevolking voor de leer van LUTHER of ZWINGLI gewonnen, althans de Evangelischen nader tot elkander gebracht en denkelijk een krachtigen aanwas van gemeenten doen ontstaan; — nu echter waren de meeste Sacramentisten, vooral de ijverigsten onder hen, niet meer tevreden met de prediking van enkele priesters, hoe onrechtzinnig ook. Wat toch was er geschied? Als antwoord op die vraag is 't zeker niet overbodig de hoofdtrekken van het geschetste tafereel nog eens scherp in 't oog te vatten, en enkele bijzonderheden hier en daar verspreid, zóó met elkander in verband te brengen, dat hare voorstelling dienstbaar wordt aan de juiste beoordeeling van 't geheel.

Ziehier, wat de geschiedenis dezer twaalf of dertien gedenk-

---

1) WAGENAAR, a. w. II bl. 369 en 370. Immers zij waren niet docenten aan het gymnasium, waarvan CROCUS (zie ons eerste hoofdstuk bl. 32) rector was.

2) *Memorie* bij CORNELIUS art. 38 en 54.

3) Ald. bl. 408, 395 en 392.

waardige jaren te aanschouwen gaf. Nauwelijks was het licht uit Wittenberg opgegaan, of hier te lande, waar menig teeken reeds de naderende komst van dien dag had voorspeld, straalde het in 't augustijner-klooster te Dordrecht (vóór Maart 1518). Eene evangelische gemeente ontstond te Delft en te 's Gravenhage (1520); tal van geestelijken te Utrecht predikten de nieuwe leer (1521); in Groningen week de hoofdpastoor openlijk af van 't rechtzinnig geloof; twijfel aan de waarheid der transsubstantiatie sloop de Friesche kloosters en pastoorswoningen binnen; Gelderland ontving de boeken van LUTHER en nam ze gretig aan, in weerwil van alle tegenschriften door den hertog verordend (1523). Nog één jaar — en van de Schelde tot aan den Dollart was hèt Nieuwe Testament, in de volkstaal overgezet, het eigendom van allen die 't begeerden. Het eene geschrift na het andere, doortrokken met de nieuwe leer, vond zijn weg onder 't volk. Niet langer blindelings gehoorzaam aan de machtspreuken der geestelijkheid, kwamen handelaar en ambachtsman bijeen tot onderzoek, tot bespreking, tot uiteenzetting der waarheid. De vrouwen namen ijverig deel aan die samenkomsten. Welhaast stonden de voornaamste geleerden, rectors en juristen, de meest geachte pastoors en kloosterbroeders aan 't hoofd der beweging, door vele regeeringspersonen, door enkelen der hoogstaanzienlijken, een HENDRIK VAN NASSAU, een VAN RAVESTEYN, een ADOLF VAN BOURGONDIË begunstigd. 't Geleek een heirmacht, gedurig aangemoedigd door de levendigste sympathieën uit Antwerpen, Cleve, Oost-Friesland, Bremen, Saksen, die eerlang 't geheele land zou veroveren.

Maar geen der landsheeren duldde het: noch de keizer, noch de hertog, noch de vorst van 't Sticht. Zij gordden zich aan tot den strijd. Daar klonken hunne edicten, telkens luider, telkens scherper, ballingschap dreigende en dood; daar grepen zij niet alleen de ketterij, maar ook de vrijheid van onderzoek, de vrijheid van drukpers, de eeuwenoude privilegies der burgers aan; daar traden hunne handlangers op, sluw in het opsporen, uitgeleerd in 't beangstigen, onverbiddelijk in 't straffen. Den gruwel der Kerk, de geloofsinquisitie, eigende de Staat zich toe als iets boven alles begeerlijks De ingezetenen van KAREL'S erflanden, zelfs zij die aan 't voor-

ouderlijk geloof vasthielden, mochten er van gruwen; de inlandsche machten, Staten en stadsbesturen, zich als een éénig man daartegen kanten, — wat baatte het tegenover den heerscher, die alleen van geboorte, maar niet in zijn hart meer, een Nederlander was? wat baatte het, toen aan een vreemden indringer de opperrechtsmacht werd toevertrouwd en, al wist men hem die te ontweldigen, toch aan den landzaat niet terug werd gegeven, dan onder voorwaarde, dat hij ze zou gebruiken uitsluitend zooals de keizer het wilde? De vlammen stegen van den brandstapel op, 't eerst te Utrecht, eerlang te 's Gravenhage (1525), om tot een lijkwade te strekken aan de getrouwen, die hunne overtuiging niet wilden noch konden verloochenen, of (wreeder nog!) om een zedelijken moord te plegen aan de wankelmoedigen, voor den aanblik van 't martelvuur terugdeinzende en van die ure af gedoemd tot duldeloos zelfverwijt. De dood der landvoogdes MARGARETA (1 December 1530) zou in den verdelgingskrijg tegen de ketters geen verandering brengen; hare opvolgster, 's keizers zuster MARIA, hoe gunstig ook vroeger voor de Hervorming gestemd, waagde geen tegenstand te bieden aan haar broeder die, nog op het punt van vertrekken (7 October 1531), ook tot haar het waarschuwend woord richtte: »je vous declaire, si javoye pere, mere, frere, seur, femme ou enfans, qui fussent infectez de la secte Lutherane, je les tiendroye pour les plus grantz ennemiz." [1]

Zóó woedde de staatsmacht. Hoe nauwkeuriger ze bij haar onderzoek 't getal en 't gehalte leerde kennen der duizenden, wier uitroeiing ze besloten had, des te heftiger luidden hare plakkaten, te grooter waakzaamheid legde ze aan den dag, te minder huiverde zij terug voor de uiterste maatregelen. Kon het anders, of menigeen moest de schrik om 't hart slaan? Voor de hoofden althans der Evangelischen, de predikers, onder wier gehoor de burgerij zoo gaarne opkwam, was er hier te lande nergens meer veiligheid te vinden. 't Is zoo, enkelen hadden door een huichelachtige herroeping dood en kerkerstraf weten te ontgaan, zooals een SARTORIUS, een GNAFEUS, een GERRIT VAN WORMER, een YSBRAND SCHOL, een

[1] Volgens bericht van ANDRIES JACOBS, die bij dit afscheid tegenwoordig was.

DIRK VAN ABCOUDE, een GERBRAND PAUW, een JAN JACOBS, — maar 't gerecht hield hen te scherp in 't oog, dan dat zij 't waagden openlijk den mom af te werpen en voor 't volk te toonen, hoe zij dezelfden waren als voorheen. Ja, zou 't hun wel gebaat hebben? hadden zij 't vertrouwen hunner geloofsgenooten niet verbeurd?

Anderen, verreweg de meesten, waren ontvlucht naar veiliger oorden, waar 't zwaard der vervolging niet dagelijks dreigde. Gelijk in den eersten tijd HENDRIK VAN ZUTFEN, JACOBUS PRAEPOSITUS, NICOLAUS BUSCODUCENSIS, gelijk FRANS VAN WORMER en JOANNES TIMANS (1522) waren uitgeweken, zoo volgden nu hun voorbeeld JOANNES PELT, CANIRIVUS (1525), GELDENHAUER, WILLEM OTTENS VAN UTRECHT (1526), VAN DER ELST (1527), WOUTER VAN DELFT (1528), HINNE RODE (1529), GNAFEUS, FRANS VAN IPEREN (1530), en later ook IMAN ORTZEN (1531) en SARTORIUS (1534). Wat waren zij, na 't vertrek van zoo velen, wat waren ze schaarsch onder de Evangelische predikers, die rond en openlijk de leer der Hervorming verkondigden, gelijk een JAN CORNELISZOON WINTER te Hoorn, een ANTHONIE FREDERIKS te Naarden, een CORNELIS PIETERS te Krommeniedijk, een HENDRIK VAN ANTWERPEN te Amsterdam! hoe weinige predikers waren er overgebleven, bereid en in staat om te voldoen aan de behoeften der duizenden heilbegeerigen en bij de godsdienstoefeningen voor te gaan! Daar zaten zij, ja, in 't bezit hunner bijbels, daar namen zij de geschriften, in den geest der Hervorming opgesteld, ijverig ter hand, daar zochten zij elkander te onderwijzen, voor te lichten, te sterken tegen 't altijd klimmend gevaar, maar — voorgangers, mannen van kunde en gezag, op wie de minderontwikkelde zich verlaten, bij wie hij steun vinden kon tegen twijfelingen en bedenkingen, zij hadden ze niet gelijk vroeger. Te dieper gevoelden zij dit gemis, nu ook velen der aanzienlijksten of geleerdsten, bevreesd voor de ontzettende wraak, waarmee de plakkaten dreigden, zich aan hunne samenkomsten langzamerhand onttrokken en met bedachtzaam overleg de gevoelens ontveinsden, die zij voorheen openlijk hadden beleden. Wat moesten zij, de herderloos overgeblevenen? Tot de moederkerk terugkeeren? Dit konden noch wilden zij. Wat moest er van hen worden?

't Eenige middel, om de ware van de valsche leer te onderscheiden

was naar hun oordeel (onuitroeibaar had de Hervorming deze overtuiging hun ingeplant) 't onderzoek van de heilige Schrift, de kenbron der waarheid, 't richtsnoer des geloofs, den weg ter behoudenis. »Evenwel, aan kinderen gelijk, lazen zij in die Schrift niet geloofsstellingen, maar geschiedenissen. Wat zij er in vinden zijn wel geen hun onbekende voorvallen of personen, doch onder den indruk hunner eigene overspanning komen ze hun toch als geheel nieuw voor en overweldigt hen 't onuitsprekelijk verhevene daaraan eigen. De harten der eenvoudigen worden aangegrepen en onweerstaanbaar ontrukt aan den kring van het alledaagsche. De wereld, waarin de Schrift hen verplaatst, ademt in de onmiddellijke tegenwoordigheid Gods, is vervuld met het roepen en zuchten tot God. Zij gevoelen en zijn zich bewust zelven tot deze wereld te behooren en tot datzelfde zoeken van den Oneindige medegeroepen te zijn. In hunne verlatenheid denken zij na over 't verheven eenvoudige leven der aartsvaders en maken zich even als deze gereed, om te midden der Heidenen den Heer te dienen, zonder leeraar en zonder kerkgebouw, alleen onder leiding van Gods woord. Waar zich eene kleine kudde verzamelt, vergelijken zij zich bij 't volk, dat de Heer heeft uitverkoren en door de ellende der woestijn henenvoerde naar het land der belofte, — of bij de gemeente, die door de jongeren van Jezus uit allerlei volkeren, uit Heidenen en Joden, vergaderd, den Heer wordt voorgesteld tot een reine bruid en opgeschreven is ten eeuwigen leven. Ook zij zijn geroepen. Als zij de wereld en hare afgoden verloochenen, den Heer aanhangen en op Zijn wegen wandelen, zal Hij ook aan hen Zijn beloften glansrijk vervullen.

»Er zijn er echter ook anderen, wier fantasie schitterende lichtbeelden zich voorspiegelt. In den val der oude Kerk hebben zij 't ontzettendste wonder beleefd. De Heer heeft zich opgemaakt, om het rijk van den Antichrist te verwoesten en zich op nieuw een heilig volk te verwekken. Zal Hij niet met Zijn volk doen zooals vóór eeuwen, Zijn vrienden niet roepen en met wondermacht uitrusten, om de uitverkorenen op Zijn wegen te voeren? Door de geheele wereld heen heerscht de overtuiging, (en velerwegen wordt ze uitgesproken), dat deze tijden, die zij beleven, »de laatste dagen"

zijn en de wederherstelling van alle dingen nabij is. Zij geven acht op de teekenen des tijds en vergelijken daarmee de profetieën der gewijde boeken. De Heer zal Zijn boden en getuigen uitzenden, om Zijn toekomst voor te bereiden. Hij heeft hen reeds uitgezonden. Welhaast komt Hij zelf; hemel en aarde worden vernieuwd; het zalige leven der rechtvaardigen en volmaakten breekt aan." [1]

Niet geloofsstellingen, maar zulke en dergelijke beelden en gedachten en verwachtingen ontstonden uit de lezing der Schrift in de harten van duizenden: ze vervulden de hutten der armoede en de daggelderswoningen met wonderbaar licht Zóó was 't gegaan velerwegen buiten 's lands, maar 't zelfde herhaalde zich ook in Nederland, en juist daardoor werd ook hier voorbereid wat elders als 't gevolg dier algemeene stemming onder de nieuwgeloovigen had plaats gehad. Immers, in die streken van Zwitserland, Duitschland en aangrenzende rijken, waar 's lands overheid met kracht de Hervorming begunstigde, mocht zij spoedig zich verbreiden en tal van aanhangers vinden, — 't was geheel anders daar, waar de regeering, trouw aan den eerdienst der vaderen, de ketterij tegenging, het zwaard der vervolging opnam, de brandstapels rooken deed. Op enkelen na, die de trouw aan hunne overtuiging met den dood bekochten, durfden de leeraars der Lutherschen en der Zwinglianen de woede der inquisitie niet trotseeren: zij vluchtten, zij zochten in de reeds door het Protestantisme veroverde gewesten een schuilplaats en verlieten de door hen ontgonnen akkers, ook al waren deze reeds wit om te oogsten.

Maar andere arbeiders stonden gereed: mannen, die voor marteling noch dood terugdeinsen, die met de eene hand nog maaiden, als de ander reeds gegrepen werd door den onverbiddelijken scherprechter. Anabaptisten, Wederdoopers noemden hunne vijanden hen; zichzelven gaven zij 't liefst den naam van Bondgenooten, leden van het groote en heilige verbond, dat de Kerk zou vervangen en de verwezenlijking van 't Godsrijk op aarde ten doel had. Hunne predikers trokken voort van stad tot stad, van dorp tot dorp met

---

[1]) Mij dacht, de toestand der Sacramentisten ook hier te lande was niet juister te teekenen, dan met deze woorden, ontleend aan CORNELIUS, *Munst. aufr.* II s. 11, 12.

het oude maar altijd vernieuwende woord: het koninkrijk Gods is nabij gekomen! doet boete en bekeert u! Zelven burgerlijk, indien al niet armoedig gekleed, zochten zij bij voorkeur de armen en geringen naar de wereld op, — de kinderkens (zooals zij plachten te zeggen) aan wie de Vader Zijn verborgenheden geopenbaard had. Zij traden ootmoedig en bescheiden de woningen binnen, ze spraken van 't verderf dezer wereld en van de werken der liefde, ze lazen en verklaarden de Schrift. Maar in weerwil van hun eenvoudig voorkomen was 't hun aan te zien, dat zij die zóó predikten gereed waren goed en leven en alles ten offer te brengen voor 't geen zij verkondigden, en bleek hun geestdrift onweerstaanbaar te zijn, ja zoo krachtig van uitwerking, dat zij hen, die heden bekeerd waren, morgen reeds gewijd had tot verbreiders der waarheid, tot apostelen.

Zoo was 't gegaan in Tirol en in Oostenrijk, in Beieren, Zwaben en geheel Opper-Duitschland, om te zwijgen van Zwitserland en Straatsburg. Maar ook in de noordelijker Rijnstreken, ook in Nederland, stonden eerlang deze predikers op. *Wanneer* zij 't eerst hier te lande verschenen, *wanneer* hun invloed hier de Sacramentisten overweldigde of anderen, die tot nog toe aan de kerkleer hadden vastgehouden, plotseling van inzicht veranderen deed, — valt bij gebrek aan bescheiden niet te beslissen. De schat van getuigenissen, die in zoo weligen overvloed de feiten en lotgevallen der vroegste Hervorming in Noord-Nederland mededeelt, laat bij 't zoeken naar een antwoord op deze vraag arm en geheel onbevredigd. Geen wonder. Werden die getuigenissen opgezameld uit de schriften der oudste Sacramentisten, uit staatsstukken, verhooren, vonnissen, — de oudste Bondgenooten hier te lande lieten geen geschriften na en de overheid was niet vóór 1530 in staat hen te onderkennen van hun medeketters: zij wist alleen van »Luterianen", zij dacht zoodra ze den inquisitieraad spande, bijkans uitsluitend aan 't misoffer, aan vereering van Maria en de heiligen, aan 't waarnemen van enkele kerkplichten, maar hoe ook omtrent den doop verschil van gevoelen bestaan kon, dat zou eerst latere ervaring haar leeren. Derhalve: zekerheid, stellige zekerheid omtrent den tijd van de

opkomst der Bondgenooten is er, tenzij nieuwe bescheiden uit die dagen aan 't licht komen, niet te geven. Die zekerheid ontbreekt tot op de vestiging van JAN VOLKERTS TRIJPMAKER te Amsterdam in 1530 [1].

Toch pleit er veel voor, toch maken verschillende bijzonderheden, op de rechte wijze met elkander in verband gebracht, het hoogst waarschijnlijk, dat ook hier te lande de invloed der Bondgenooten een aanvang nam juist op het oogenblik, dat de vervolging tegen de Sacramentisten het hevigst woedde, namelijk in 1525. OTTIUS, een der meestverbitterde maar ook een der scherpzinnigste en bestingelichte schrijvers die 't Anabaptisme bestreden, zou alzoo goed gegist hebben, toen hij op dit jaar de vestiging der Anabaptisten *vooral* in Westfalen, Holland en Friesland stelde [2]. Inderdaad juist omstreeks dezen tijd en in de onmiddellijke nabijheid der Noord-Nederlandsche gewesten of althans daar, waar handel en verkeer met Noord-Nederland het levendigst was, vertoonen zich sporen van de »nieuwe beweging," die de Sacramentisten overvleugelen zou.

Te Antwerpen (reeds werd het medegedeeld in 't vorige hoofd-

---

[1]) Tot weerlegging dier bewering zou men zich kunnen beroepen, met eenigen schijn van recht, 1°. op een ordonnantie der Groninger overheid tegen de Wederdoopers, volgens YPEY en DERMOUT, a. w. I aanteek. bl. 49, den 24en Jan. 1517 uitgevaardigd; 2°. op een brief door 't Hof van Holland aan den stadhouder geschreven en op 't Brusselsch archief bewaard, met den datum 24 Januari 1525, waarin van Anabaptisten sprake is; 3°. op een vonnis te Alkmaar gewezen tegen LAMBERT DIRKS, omdat hij wederdoopers geherbergd had, volgens KOK, *Vaderl. woordenb.* op 't woord *Alkmaar* bl. 641 in 1529 en volgens BOOMKAMP, *Alkmaar* bl. 72, den 31en Januari 1529 *oude stijl* d. i. derhalve 1530. Al die dagteekeningen zijn echter foutief. De *eerste* moet zijn 25 Januari 1548, zooals blijkt uit HOFSTEDE DE GROOT, *Gesch. der Broederenkerk* bl. 102; de *tweede* heeft 1525 voor 1535, gelijk de inhoud van den geheelen brief en de daarin voorkomende vermelding van de koningin MARIA als landvoogdes aantoont; de *derde* verifiëerde ik op 't correctieboek in het Alkmaarder archief en bevond ik te zijn 31 Januari 1538.

[2]) OTTIUS, *Annales anabapt.* p. 35: »hoc anno (i. e. 1525) per Helvetiam et alios Germaniae partes pervagati, et tum a doctis, tum a magistratibus convicti ac ejecti, in inferiorem Germaniam se recepere, praecipue in Westfaliam, Frisiam, Hollandiam etc." M. GOEBEL, *Christ. leben in der rheinisch.-westph. ev. Kirche* I s. 164 beweert zelfs: »Schon sehr frühe kommen am Niederrhein und in der Nederlanden Wiedertäufer vor, wenigstens seit 1524." Op welke gronden dit jaartal steunt, deelt hij echter niet mede.

stuk) stond de leidekker ELOY RUYSTINCK aan 't hoofd, sedert LUTHER hem als een onwaardige van zich gestooten had (Maart 1525); en te Maastricht, al was daar de aanvoerder der Bondgenooten ALBERT VAN MUNSTER in Augustus 1524 onthalsd, hielden zich ongetwijfeld nog velen zijner aanhangers op. Keulen, de moederstad der middeleeuwsche ketterijen en ook in den Hervormingstijd de schuilplaats van allerlei secten, telde er reeds vrij wat meer: sommigen onrustig, dweepachtig, tot opstand geneigd. GERARD WESTERBURG, hier geboren en gevestigd, had zich schier van den aanvang af bij de volgelingen van NIKOLAAS STORCH gevoegd (1522)[1]; na een vluchtig bezoek te Wittenberg zocht hij Keulen weer op en verbreidde zijne overtuiging met zóó onverschrokken moed, dat welhaast de geestelijkheid hem vervolgde met den bittersten haat[2].

't Is dan ook ongetwijfeld aan hem en aan zijn geestverwanten toe te schrijven dat in de Rijnstreken benoorden Keulen, dat in de hertogdommen Gulik en Cleve eerlang velen tot de Bondgenooten behoorden. Onzeker moge 't zijn, wanneer zich JOHAN KLOPRIS van Burik bij hen aansloot[3], zooveel staat vast dat het eerste verhoor ter zake van ketterij te Wezel, nadat het hoofd der Sacramentisten ADOLF CLARENBACH uit die stad was gebannen (11 September 1525),

---

[1]) Hij werd evenwel eerst later door HENDRIK ROL te Munster gedoopt. *Geschichtsquellen des Bisthums Munster* II s. 405.

[2]) GOEBEL, a. w. I s. 164. Hij noemt daar ook den beruchten antitrinitarius JOANNES CAMPANUS, die in menig opzicht aan de Anabaptisten verwant was. Deze echter zwierf denkelijk eerst na 1530 in de Rijnstreken benoorden Keulen, in Gulik en Kleefsland om; want dat hij, zoo als GOEBEL meent, dezelfde zou zijn als JOANNES CAMPANUS, die in 1520 wegens ketterij uit Keulen verdreven werd, is onjuist. Laatstgenoemde balling toch, boven in 't eerste hoofdstuk bl. 140 genoemd, werd student te Wittenberg in 1503 en promoveerde er in 1508 (zie FÖRSTEMAN's *Album*), maar de latere JOANNES CAMPANUS, van wien hier sprake is, liet zich eerst den 19en December 1528 bij die akademie inschrijven. Schoon er over dezen een monografie bestaat in SCHELHORN, *Amoenit. liter.* XI p. 1—92 blijft er veel onzekers en duisters in zijn lotgevallen over, ten deele ook door verwarring met een derden JOANNES CAMPANUS, zekeren JOANNES VAN CAMPEN een vriend van MELCHIOR HOFMANN. Zie CORNELIUS, a. w. II s. 300 folg. Ook TRECHSEL, *Protest. antitrinitarier* I 426 maakt zich maar al te veel aan die verwarring schuldig.

[3]) Naar 't schijnt eerst in 1529 te Wasserberg, toen hij reeds geruimen tijd uit Burik vertrokken was.

hun bestaan aan het licht bracht. 't Was in 1527. Niet het sacrament des altaars, niet de vereering van Maria of de heiligen, niet het vasten betrof het, maar de bewering door een burger uitgesproken en door een priester beaamd, dat de kinderdoop niets dan onzin en dwaasheid was, dat het water in de doopfont geen meerder kracht of beteekenis had dan 't water in een wagenspoor [1]. Met het oog op zulke ervaringen klaagde de streng katholieke FURSTENBERG, die meende na CLARENBACH'S uitzetting reeds alles gewonnen te hebben: »'t ongeloof verheft zich op nieuw!" en achtte de hertog 't in 1529 noodig 's keizers mandaat ter kennis van de afgevaardigden der steden te brengen, waarbij gelast werd de »Lutryanen," die zich verstoutten op nieuw te doopen, [2] zonder verwijl te straffen, te verbranden, te onthoofden of te verdrinken. Niet anders dan in deze gewesten, aan de zuidelijke grenzen van Noord-Nederland palende, was 't gesteld in Oost-Friesland. Dáár (volgens BENINGA [3]) »heft sick de secte der Wederdoopers eerstmael in het jaer 1528 getoget und voorgedaen." 't Waren vluchtelingen en wel, zooals SCHOTANUS beweert [4], uit Noord-Nederland, waar voor 't oogenblik hun de vervolging te bang, te hevig werd.

---

[1]) A. WOLTERS, *Reformationsg. der Stadt Wesel* s. 38 folg.

[2]) Dezelfde s. 45. Te onrechte denkt hij aan een opzettelijke misleiding van 's keizers zijde, alsof deze de Lutheranen maar Wederdoopers noemde, om 't volk tegen hen in te nemen. Veeleer is dit plakkaat op nieuw een bewijs, hoe de overheid het juiste verschil tusschen beide gezindten destijds nog niet kende en de Bondgenooten voor een bijzonder soort van Lutherschen hield.

[3]) Zie diens *Hist. van Oostfriesl.* in het 5e deel der *Analecta* van MATTHAEUS; ald. op p. 629

[4]) UBBO EMMIUS (*Rerum Fris. Hist. L.* LV p. 860 en 861) zegt alleen dat ze uit naburige gewesten kwamen, zonder die gewesten zelven te noemen. SCHOTANUS, die op bl. 638 vermeld had, dat in 1529 »de Wederdopersche secte in Oostfrieslandt begon in te kruypen," voegt er bl. 642 bij: »de sware vervolginghen in Nederlandt deden de Gereformeerde nae Oostfrieslant vluchten, »twelck nu al eenige jaren geduyrt hadde. Onder de vluchtige waren oock Doopsgesinde die haer schurftheyt andere lichtsinnige menschen aenwreven." Hij noemt derhalve de vluchtelingen uitdrukkelijk Nederlanders: op welken grond is mij niet bekend, maar zeker maakt de ligging van Oost-Friesland in de onmiddellijke nabijheid van ons vaderland zijn bewering zeer waarschijnlijk. Waar toch zijn anders de »naburige gewesten," die destijds het tooneel van geloofsvervolging waren, te zoeken?

De invloed van Antwerpen, van 't Guliksche en Kleefsche uit, door de bondgenooten geoefend, hun geheime prediking onder de herderlooze gemeenten der Sacramentisten twee, drie jaren lang, was derhalve niet ijdel geweest: 't bleek nu ten volle. Want »Lutherianen" mochten ze zijn in de oogen der katholieke overheid hier te lande, die voor alle afvalligen van de kerkleer nog maar één sectenaam had: ze kwamen niet in een land waar de Evangelische geloofsbelijdenis godsdienst van staat was, of terstond herkende men in die gewaande Lutheranen Wederdoopers, Anabaptisten, Bondgenooten. Dat vermoedde 't Hof van Holland niet. 't Sententieboek moge omstreeks dezen tijd vonnissen bevatten ter zake des geloofs gewezen tegen WENDELMOET CLAASDOCHTER, JAN DIRKS, LYSBET SPIEGEL, DIEUWER REYERS, DAVID JORISZ., WOLFERT den slotenmaker, en alzoo het feit dat hier geloofsvervolging plaats had bevestigen, — 't maakt geen onderscheid tusschen een van dezen: 't zijn allen »Luterianen". Wie zal, waar de rechterlijke overheid op zulk een wijs voorgaat, het wagen een stellige uitspraak te doen? wie beslissen (om een voorbeeld te noemen) of de overlevering inderdaad geloof verdient, dat WENDELMOET CLAASDOCHTER een voorstandster was van den doop op belijdenis? wie uitmaken of deze en gene, die tusschen 1525 en 1530 Sacramentist heette, maar later van Anabaptisme overtuigd wordt, reeds vóór 1530 tot de Bondgenooten behoorde en alleen bij vergissing den naam van »Luteriaen" ontving, dan wel of hij, aanvankelijk een zuiver rechtzinnig Sacramentist, eerst later door overgang zich aansloot bij de nieuwe secte?

Reeds meermalen bleek het in den loop van dit overzicht, hoe vaak er aanleiding is tot die vragen en hoe men 't antwoord daarop schuldig moet blijven. Getuige het wat er werd opgemerkt omtrent de vervolging in 't Limburgsche of 't gebeurde op het Zandt in Groningerland. Evenzoo was er dikwijls reeds spraak van overgangen der Sacramentisten tot de Bondgenooten. Wie in aanmerking neemt, hoe luttel namen van de duizenden Evangelischen bewaard zijn gebleven, en toch hoe velen van die weinigen later onder de Anabaptisten worden aangetroffen, moet wel tot de gevolgtrekking komen, dat de overgang *regel* en het vasthouden aan

de »Lutherie" of de terugkeer tot de Katholieke kerk *uitzondering* was. Dien regel volgden (gelijk uit het voorgaande bleek) de WEYMANS te Utrecht, de VAN WYNSSENS te Deventer, de gebroeders PHILIPS en hun vrienden te Leeuwarden, WOUTER HEYNEN op Walcheren, JAN JOOSTEN van Goeree, JAN BUYS van ter Heide, REM GERBRANDS te Hoorn, om te zwijgen van de Zaanstreek en van Monnikendam. En wat te zeggen van JAN VOLKERTS TRIJPMAKER, die op 't punt van den marteldood te ondergaan DAVID JORISZ. indachtig maakte aan een gesprek in 1529 met hem gehouden over de godheid van Christus? was ook deze eens Sacramentist geweest, of had hij van 't oogenblik af, dat hij de Roomsch-katholieke Kerk verliet, de overtuiging voorgestaan, waarvoor hij nu (5 December 1531) 't leven opofferde? Is het laatste 't waarschijnlijkst, juist omdat het loochenen der godheid van Christus een kenmerkend leerstuk der oudste Anabaptisten is, [1] dan kan men ook op hem wijzen ten betooge dat in Noord-Nederland reeds destijds Anabaptisten waren en gissen, dat hij in betrekking stond met de vluchtelingen naar Oost-Friesland, die BENINGA deden zeggen dat »sick de secte der Wederdoopers daer togede en voordeedt."

De overgang was alzoo *regel*. 't Verwondere niemand. Niet alleen laat zich dit verklaren uit het gebrek aan leeraars en voorgangers bij de Evangelischen, uit de overspanning waarin hen zoowel het dagelijksch gevaar der vervolging als 't gemis van voorlichting bij hunne bijbellezing bracht, maar ook uit de leer der Bondgenooten zelven. Deze kwam toch in haar verzet tegen clerus en kerkgeloof, tegen ceremoniën en heiligendienst met hetgeen de Sacramentisten voorstonden, geheel overeen; ook zij beweerde »im abentmal des Hern ist allein prot und wein" [2]; en onder hare aanhangers waren er reeds enkelen die zwarigheid maakten omtrent

---

[1]) De Nicolsburger artikelen (1527 en 1528) door CORNELIUS, a. w. II s. 279, medegedeeld noemen uitdrukkelijk als *artickel der widertaufer* »das Cristus kain Got sei, sunder allein ein prophet, welchem die heimlichkait Gottes vertraut sind." Reeds vroeger verwees ik naar het werk van den Anabaptist LUDWIG HETZER, dat eene gelijke strekking heeft.

[2]) Zoowel deze stelling als de volgende komt in de aangehaalde Nicolsburger artikelen voor.

den eed [1]. Andere stellingen mochten nieuw zijn b. v. »alle die gelert sein und das evangelium verkunden seind verkerrer der schrift", of »das evangelium sei nit zu predigen in der kirchen, sonder in den aigenen heussern", of »kein gewalt noch obrigkait sol sein unter den cristen", — moesten ze niet terstond ingang vinden, nu geen andere geleerde predikers zich lieten hooren dan strengkatholieken en de overigen gevlucht waren of zich schuil hielden, — nu nergens dan in de conventikelen alleen 't woord Gods werd gepredikt, — nu alle rechtsmacht en overheid vijandig tegenover het evangelie stond?

Zeker vreemd klonk de bewering der nieuwe predikers: »die nit horn und [2] bekennen konnen sollen nit getauft werden", maar was ze nog vreemd, als zoo menige bewijsplaats uit het N. Testament daarvoor werd bijgebracht? Vond het bijkans ongeloofelijke, juist omdat het zoo welkom was, niet ten langen leste geloof, als zij zich beriepen op gezichten en openbaringen, als zij aankondigden wat in de harten van alle door de inquisitie beangstigden diep weerklonk: »innerhalb zwaien jaren wurd der Her van himel komen und mit den weltlichen fursten handeln und kriegen, und die gotlosen worden vertilget, aber die gotseligen und auserwelden werden mit dem Hern herschen uf erden?" Heerlijke toekomst, die reeds nu alle vervolging en ellende blijmoedig deed dragen! Niet eigenwillig zochten zij die te verhaasten, niet door geweld of door oproer (gelijk later) de komst van den Heer voor te bereiden: ware 't anders geweest, de Bondgenooten hadden vele vromen met afkeer vervuld, maar nu wekten zij bij hen een dwepend verlangen en vonden ze de herderlooze Evangelischen gereed, om zich bij hen aan te sluiten.

't Eerste spoor van hunne aanwezigheid te Amsterdam schuilt denkelijk in een klaagschrift, den 20en November 1527 bij de over-

---

[1]) Zie wat ik omtrent WILLEM OTTENS aan 't eind van 't vorige hoofdstuk mededeelde. 't Zelfde gemoedsbezwaar treffen wij aan bij CLARENBACH, den hervormer van Wezel. GOEBEL, a. w., s. 124.

[2]) D. i. die de prediking van 't Evangelie niet kunnen hooren en het niet kunnen belijden De lezing: »die den Hern nit bekennen konnen," door CORNELIUS bij gissing voorgedragen, is niet noodig.

heid ingeleverd [1], tegen den minderbroeder JOZEF, die hen zeker bedoelde, toen hij van den kansel verklaarde »datmen luyden vondt soe snoede die seggen dat Messias noch nyet gecomen was", d. i. (een weinig juister gezegd) die de komst van den Messias aanstaande achtten. Misschien behoorde tot hen die priester uit Eindhoven, die zich omstreeks dezen tijd als wever te Amsterdam had nedergezet en in 't huwelijk getreden was: vier jaar later althans was hij wegens zijn herdoop in hechtenis [2]. Doch eerlang zou het duidelijker blijken, wie zij waren.

De vluchteling JAN VOLKERTS TRIJPMAKER keerde in of omstreeks November 1530 uit Emden naar 't vaderland terug en vestigde zich te Amsterdam. Te Emden had hij MELCHIOR HOFMANN ontmoet, een man van buitengewone gaven en niet minder groote geestkracht, die, na menige bittere ervaring onder Lutherschen en Zwinglianen, zich onlangs te Straatsburg geworpen had in de armen der Bondgenooten en nu, naar Oost-Friesland gevlucht, terstond zonder tegenspraak de eerste plaats bij hen innam. Gedurende den korten tijd van zijn verblijf te Emden [3] voegde hij niet minder dan driehonderd door den doop op belijdenis toe aan hunne gemeente. Hij droeg bij zijn overhaast vertrek de zorg daarover op aan TRIJPMAKER, die evenwel door de strenge maatregelen der overheid kort daarna genoodzaakt werd zijn leeraarambt wederom aan een ander over te dragen en naar Amsterdam uit te wijken. Hoe zijn opvolger in weerwil van alle tegenkanting toch volhardde in zijn arbeid, blijkt aan den doop van SICKE FRERICX omtrent den

---

[1]) Door ANDRIES JACOBS in zijn *Dachvaert* op dien datum vermeld.

[2]) *Brief van* JAN VAN DUIVENVOORDE *en* A. SANDELIN aan den stadhouder 5 Dec. 1531 (Rijksarchief), gedeeltelijk afgedrukt in *Kerkhist. arch.* IV bl. 196 verv. Misschien was hij dezelfde als mr. WILLEM VAN EINDHOVEN, die later te IJselstein preekte volgens een confessie van 8 Augustus 1540, berustende in 't Burensche archief.

[3]) »So balde de overicheit vernam" (schrijft BENINGA, t. a. pl. bl. 629) »dat MELCHIOR begonde tho dopen, wurt he, mit de den secten anhangich und sich andermal dopen hadden laten, uth Ostfrieslant voorbannet, und alle der secten waren musten rumen."

10[en] December 1530, die naar Leeuwarden vertrokken zijne overtuiging door leer en leven verbreidde en 't nog krachtiger deed door zijn marteldood den 20[en] Maart 1531: immers zijn terechtstelling bracht den pastoor van Witmarsum MENNO SIMONS het eerst tot nadenken over den kinderdoop.

JAN VOLKERTS TRIJPMAKER vond te Amsterdam een vruchtbaren akker. Er mochten al in 1527 enkele »soe snoede luyden" geweest zijn, die, de Roomsch-katholieke Kerk verlatende of zich onttrekkende aan de conventikelen der Sacramentisten, tot een broederschap zich hadden vereenigd, om de wederverschijning van den Heer te verbeiden, toch werden nu eerst zulke overgangen talrijk, toch kon er eerst nu spraak zijn van een gevestigde gemeente. 't Was nog voortdurend een tijd van spanning. »Liedekens smakende Luterie oft suspecte materie" klonken gedurig »des avents oft op anderen tijden byde doeren van de gemeente oft op de straten"; er gebeurden »diversche missusen, gewelden ende scandelycke feyten ande capelle van O. L. Vrouwe gestaen op de lange brugghe ende voorts andere Vrouwenhuyskens op enigen anderen bruggen gestelt sijnde, oick in de ghewytwatersvaten binnen doude kerck ende anders." [1] Een en ander toont overtuigend, hoe meer dan ooit de godsdienstvragen veler gemoederen in spanning hielden. TRIJPMAKER maakte zich deze opgewekte stemming ten nutte. Wat al aanwinst de door hem gestichte gemeente uit de rijen der Sacramentisten deed, moge hieruit blijken dat, terwijl vroegere vonnissen aan 't licht brachten, hoe onder de Evangelischen een voorname plaats toekwam aan AAGTJE CORNELISD., de vrouw van GERRIT LISTINCK [2], aan ADRIAAN den huikmaker [3], aan BRECHT,

[1]) *Keurboek* D (Amst. arch.) f[o]. 163 v[o]. en f[o]. 166. De keur tegen die straatzangen werd reeds vroeger door mij vermeld en is gedagteekend 10 Januari 1531: de uitloving van 6 kar. guldens voor 't aanbrengen van de daders dier »missusen" had plaats 26 November 1530.

[2]) Den 24[en] Juni 1533 nam zij deel aan een conventikel der Anabaptisten te Limmen; later week zij uit naar Munster, waar men haar voor een profetes hield, raakte bij de inneming der stad gevangen maar kwam vrij, en werd nogmaals gegrepen bij de vergadering te Hazerswoude (Dec 1535), waaraan zij deel nam. Twee jaar later was haar proces nog hangende.

[3]) Zie 't vonnis tegen hem 14 Dec. 1534 gewezen in de *Sentent. sHofs v. Holl.* 1529—1538 f[o]. 169.

huisvrouw van BAREND DE GULDENBERCH [1], dezen van nu af tot de Bondgenooten behoorden, en evenzoo dat er onder de gevangene Anabaptisten, in Februari 1535 te Amsterdam verhoord [2], ettelijken gevonden werden, die »in thien jaer" d. i. derhalve sedert 1525 »niet te biechte noch tsacramente geweest waren", alzoo oorspronkelijk Evangelischen. Die toevloed vermeerderde nog ongetwijfeld, toen in den loop van 1531 MELCHIOR HOFMANN zelf Amsterdam bezocht en aan velen den doop bediende [3].

Maar juist daardoor trok de gemeente der Bondgenooten de aandacht der overheid. Hoe gaarne de schout JAN HUBRECHTS haar ongemoeid wilde laten, hij moest wel, zoodra er last van hooger hand kwam, overgaan tot de vervolging. Hij deed het echter zoo verschoonend mogelijk en liet onder's hands door zijn dienstmaagd de beschuldigden waarschuwen, opdat zij, eer hij de gerechtsdienaars uitzond, zich met de vlucht zouden redden. Hij nam dan ook geen verdere maatregelen tegen JAN VOLKERTS, toen een eerste poging om hem gevangen te nemen mislukte, daar hij juist van huis was. Ja, kort daarna toen TRIJPMAKER uit eigen beweging zich bij hem aangaf liet hij hem vrij met de aanmaning, om dan zelf maar naar den kerker te gaan, zeker hopende dat hij vooraf nog wel tot bezinning zou komen en op die wijze gewaarschuwd zich op de vlucht zou begeven. Maar JAN VOLKERTS wilde 't niet. De schout was wel genoodzaakt hem op te zenden naar den Haag en met hem acht anderen, die even als hij zich in handen van 't gerecht stelden. De overigen echter liet hij ongemoeid, — zelfs zekeren JAN ARENDS, die toch zoo weinig zich schuil hield, dat de handlangers van den procureur-generaal hem onmiddellijk konden gevangen nemen [4].

1) Ook zij was tegenwoordig bij de samenkomst te Hazerswoude.

2) *Brief van* ASSENDELFT aan den stadhouder 25 Febr. 1535 op 't Brusselsch archief.

3) Zie de *Memorie* afgedrukt bij CORNELIUS, a. w. II s. 403. Ze stelt in haar derde paragraaf 't getal doopelingen op vijftig en daaronder ook JAN VOLKERTS zelven: 't laatste zeker te onrechte. Daar toch JAN VOLKERTS leeraar te Emden was geweest en in Amsterdam »veel ende diversche personen herdoopt had" (zie ald. § 6) moet hij reeds veel vroeger den doop ontvangen hebben.

4) Hij werd den 11en Mei 1532 onthoofd. Zie de *Instructie van* ABEL VAN COULSTER bij CORNELIUS, a. w. bl. 385.

Te 's Gravenhage vonden de ongelukkigen noch die toegeeflijkheid, noch dat medelijden. Zij mochten al »by inductie van geestelicke persoonen gereduceert worden van heure quade opinien", — een bekeering trouwens, waarvan de oprechtheid voor 't minst genomen zeer twijfelachtig is, — ze werden reeds na een gevangenis van veertien dagen onthoofd den 5[en] December 1531. De rompen begroef men te 's Gravenhage, maar kuipte de hoofden in een harington, gaf ze den substituut mede naar Amsterdam en deed ze door hem brengen aan de Volewijk, »daer die scepen van Oesten ende elders tot Amsterdam comende verby moeten varen, up staeken in een ronde cirkel ende die predickaer oft principaelste van hemluyden int middel hooch verheven boven dandere, ten exempele ende terreur van anderen menschen." JAN HUBRECHTS, hoewel bij aanschrijving van 't Hof gelast daarbij zijn hulp te verleenen, weigerde en kwam niet; de raadsheeren daarentegen vonden het »een groot exempel, daer Godt off moet gelovet wesen!" [1] Hoe de aanzienlijksten onder de burgerij b. v. de burgemeesters RUYSCH JAN BETHS en HEYMAN JACOBS VAN OUDERAMSTEL er over dachten, hoe zij gruwden van die terechtstelling, werd reeds vroeger medegedeeld.

Geen wonder: door onversaagdheid en toch ook door menig blijk van stille godsvrucht hadden de volgers van TRIJPMAKER veler liefde gewonnen. Of dwong niet de moed van een der met JAN VOLKERTS ter dood gebrachte martelaren eerbied af, die openlijk in de kerk den kapellaan had bestraft over de goddelijke hulde aan de hostie bewezen en die, toen de geestelijkheid eischte dat een vrouw, zonder de genademiddelen der Kerk gestorven, onder de galg zou begraven worden, haar lijk met zijn vrienden op de plaats der schande ter aarde bestelde en er een »Lutherschen sang" bij aanhief? [2] Moesten niet velen zich aangetrokken gevoelen tot die eenvoudige vromen, wien zelfs de inquisitie niets anders te laste kon

---

[1]) *Brief der raadsheeren* aan den stadhouder 5 Dec. 1531 (Rijksarchief) die ten volle bevestigt wat W. VAN GOUTHOEVEN in zijn *Kronijk* schrijft (uitg. 1620 bl 592), waaruit BRANDT, a. w. I. bl. 107 en WAGENAAR, *Amst.* I bl. 237 hunne berichten hebben overgenomen.

[2]) CORNELIUS, a. w. s. 405.

leggen, dan dat zij »trijck Goids sochten ende in haer vergaderinge plachten te lesen ende te disputeren van den evangelie, twelck gedaen zijnde een van henluyden brack een broot, daeraf hy eenen yegelycken distribueerde, wetende [1] nochtans dat dat geen sacrament en was, maer alleenlyck in de commemoratie van de passie ons Heeren?" [2]

Wel waren de aanzienlijksten en edelsten, in weerwil hunner ingenomenheid met deze nieuwe gezindte, nog altijd huiverig om zich bij haar aan te sluiten, wel beijverden zich in 't geheim de kettersche geestelijken hunne geestverwanten bij de oude Sacramentisterij te bewaren en de overgangen te voorkomen, [3] — maar... de groote menigte dacht er anders over. Haar was de brandende ijver der predikers, haar de geloofsmoed der martelaren de uitnemendste aanbeveling van 'tgeen de Bondgenooten leerden; daarin meende ze een allesafdoenden waarborg te vinden, dat deze leer de waarheid, de geheele en onvervalschte waarheid, bevatte. Zóó was het te Amsterdam; zóó was het overal in Noord-Nederland.

De oorspronkelijke Hervorming, die in WOUTER, in CANIRIVUS, in HOEN hare grondleggers erkende en op WILLEM DIRKS en PISTORIUS als haar martelaren roemde, was voor goed onderdrukt; slechts in 't geheim had ze nog hare aanhangers, angstig de vervolging ontschuilende en van dag tot dag meer bevreesd, dat hunne overtuiging aan 't licht zou komen. Nauwelijks vertrouwden de ouders hunne kinderen genoeg, om ze aan hen mede te deelen. En toch, hoe verborgen dan ook, ze bleef voortleven: dat zij niet geheel verstorven was, tuigde een menschenleeftijd later de snelle aanwas der Hervormde gemeenten. Maar naast die stille, diepverholen meeningen — armelijke overblijfsels van 't krachtig geestesleven, dat tien jaar vroeger de uitnemendsten onder 't volk had aangegrepen, — vertoonde zich eene andere geloofsovertuiging, die

---

1) Te kennen gevende.

2) CORNELIUS, a. w. s. 386.

3) 't Blijkt b. v. uit hetgeen JANNETJE THIJSDOCHTER in haar verhoor (23 Jan. 1535) bekende: »zedert die capellaen ten Leprosen" (zij bedoelt den Sacramentist mr. JAN DE HAAS, vroeger reeds door mij genoemd) »is heeten wechgaen, hebben veel luyden hem laeten herdoopen, ende dat hy veel luyden daer aff hielt." 't Proces-verbaal van dit verhoor berust op 't Rijksarchief.

geen wereldsche berekeningen in aanmerking nam, die van geen weifelen wist, die verteerd door brandenden ijver allen te winnen zocht, en er zoo verre van af was zich te verbergen of zwaard en houtmijt te ontzien, dat ze den marteldood soms begeerig deed zoeken en altijd verheerlijkte als den hoogsten triomf. Ze zag het getal harer aanhangers van dag tot dag toenemen; ze werd tot een macht, die door het aangrijpende van haar invloed op 't volk, het doortastende van hare beginselen, het overweldigende van hare profetische voorstellingen, aan Staat en aan priesterschap een geheel anderen, een veel heftiger tegenstand bood, dan ooit de Hervorming in haar *eerste tijdperk* gedaan had.

Een *nieuw tijdperk* opent ze; het oude is voor goed afgesloten. En mochten, daarop terugziende, priesterschap en overheid meenen, dat zij overwonnen hadden in den strijd, dat Noord-Nederland voor de katholieke Kerk was behouden, — dit nieuwe zou meer dan al wat voorafging bewijzen, hoe ijdel die waan was en hoe juist de diepdenkende MAXIMILIAAN had geoordeeld, toen hij (helaas! te vergeefs) zijn kleinzoon keizer KAREL de waarheid zocht in te scherpen: »alles kan de staatswet regelen en voorschrijven en dwingen, maar 't godsdienstig, maar 't geestelijk leven der volkeren, — dat nooit!"

DE VERWOESTING VAN ST. PATRIK'S VAGEVUUR,

DOOR

W. MOLL.

In het noord-westen van Ierland, in het graafschap Donegal, ligt te midden van kale heuvelen en onvruchtbare moerasgronden een meer, Lough-Derg genaamd. Uit het drabbige water van dit meer verheffen zich eenige kleine eilanden, op wier rotsgrond, voor de ploegschaar onbruikbaar en spaarzaam met plantengewas versierd, slechts weinige, meestal armelijke woningen verrijzen. Aan een van die eilanden, waarop in den grijzen voortijd het Iersche heidendom vermoedelijk zijne goden diende, heeft het bijgeloof der middeneeuwen eene zeldzame vermaardheid geschonken. St. Patrik's vagevuur — zoo heette het eiland, en zoo noemt men het nog heden, — was wijd en zijd bij de Europésche christenheid beroemd, en wie, met gevoel van zondenschuld bezwaard, door vrijwillig boetebedrijf een straffeloos leven aan gindsche zijde van het graf poogden te verwerven, spoedden zich zelfs uit verwijderde landstreken, ook uit ons vaderland derwaarts ter bedevaart, om straks na gelukkig volbragten togt de wereld der geloovigen met de ongerijmdste wonderverhalen te vervullen.

De oorsprong der legende van St. Patrik's vagevuur, hoe vaak ook door geleerde onderzoekers, roomsche en onroomsche, besproken, is tot heden niet genoegzaam verklaard. Sinds den aanvang der twaalfde eeuw, naar men zegt, maar waarschijnlijk reeds vroeger opgekomen, had zij in den beginne een onzekeren inhoud.

In vloeibare gestalte wandelde zij van mond tot mond en van geslacht tot geslacht, om eindelijk, in de laatste helft der genoemde eeuw, eene meer bestendige gedaante aan te nemen. Toen luidde zij aldus:

St. Patrik, de apostel van Ierland, arbeidde aan de bekeering der heidenen, maar het woord zijner prediking stuitte af op de hardheid hunner gemoederen. Hij verkondigde de rampzaligheid der hel en de eeuwige vreugde der hemellingen, maar het baatte niet: zij weigerden zijne leer aan te nemen, tenzij hij middel vond, om hen door eigen aanschouwing van het bestaan van hel en hemel te overtuigen. Toen bad de heilige, en Christus verhoorde zijne bede. De Heer verscheen, gaf hem een evangelieboek en staf in de handen en leidde hem weg naar eene woeste plaats, waar hij hem »een ronden put" aanwees, »die van binnen donker was." »Die in dezen put afdaalt, gewapend met waarachtig berouw en geloof" — zoo sprak de Heer — »en er een dag en nacht wakende in doorbrengt, zal gereinigd worden van al zijne zonden en de straffen der hel en de vreugde des hemels zien." St. Patrik verblijdde zich om dit woord. Hij bouwde eene kerk en een klooster voor reguliere kanoniken op het eiland; om den put, ten oosten van de kerk op de begraafplaats gelegen, trok hij een muur op, waarin deuren, die goed gesloten konden worden; de sleutels gaf hij aan den prior der monniken. Nog bij het leven van den heilige waagden zich vele heidenen in den put, en 's Heeren belofte werd vervuld: de ongeloovigen werden geloovig, en wat zij gezien en ervaren hadden, heeft men op St. Patrik's bevel naauwkeurig beschreven. Het eiland heette sinds dien tijd St. Patrik's vagevuur en de kerk of de plaats, waarop zij stond, Reglis. [1]

De schrijver, die de legende in den vorm, waarin ik haar meêdeelde, het eerst naar het schijnt boekte, was Hendrik van Saltrey, een cisterciënser-monnik uit Huntingdonshire in Engeland, die in de abdij, wier naam hij droeg (monasterium Saltariense), gedurende de laatste helft der twaalfde eeuw zijn leven aan ascetische en

[1]) De naam Reglis, Regles komt waarschijnlijk van het woord »regulares". De monniken, wien de kerk toebehoorde, waren volgens de legende »canonici regulares," die echter ten tijde van Patricius nog niet bestonden.

litterarische oefeningen wijdde. [1] Hij plaatste de legende aan het hoofd van een breedvoerig verhaal van de ervaringen, die een Iersche ridder (miles) eenige jaren vroeger in het hol van St. Patrik zou gehad hebben. Die ridder heette Oweyn (Oënus) en was omstreeks het midden der twaalfde eeuw een gunsteling van koning Stefaan. Wat hij van de pijnen des vagevuurs en de zaligheid des hemels in het hol meende gezien te hebben, werd door hem verhaald aan zekeren Gilbert, een monnik der abdij van Louth in Lincolnshire, en uit den mond van Gilbert ontving Hendrik van Saltrey zijne berigten.

Ik zal het verhaal van laatstgenoemde hier niet opnemen of ontleden. Görres, Wright [2] en anderen hebben den inhoud genoegzaam bekend gemaakt. Slechts merk ik op, dat er reeds in de dagen van Gilbert en Hendrik mannen gevonden werden, die de meening uitspraken, dat Oweyn en anderen, die St. Patrik's vagevuur bezochten, in den put slechts visioenen hadden gehad, ofschoon zij zelven aan de objectiviteit van hetgeen zij dachten gezien te hebben natuurlijk niet twijfelden. Dat die mannen de zaak bij het regte einde hadden, acht ik hoogstwaarschijnlijk: visionarische naturen waren onder de devoten in de twaalfde eeuw evenmin zeldzaam als in de drie volgende. De formaliteiten, vasten, biecht, communie enz., [3] waardoor de monniken van het

---

[1]) Zie Oudinus, *Comment. de script. eccl.*, II, p. 1440. Het *Tractatus de purgatorio s. Patricii* van Henricus Saltariensis werd uitgegeven door Colgan in zijne *Acta ss. Hiberniae*, II, een boek dat zelfs in Engeland zelden voorkomt en, naar het schijnt, in ons vaderland nergens aangetroffen wordt. Maar het werkje is voorhanden in een HS. van de tweede helft der vijftiende eeuw, dat in de universiteits-bibliotheek te Utrecht bewaard wordt (*Medii aevi script. eccl. No. 47*) en mij goedgunstig ten gebruike werd verleend.

[2]) Görres, *Die Christl. mystik*, III, s. 94 ff.; Wright, *St. Patrick's purgatory*, p. 66 ss., Lond. 1844. Een tegenhanger van het verhaal van Oweyn's ervaringen in St. Patrik's vagevuur vindt men in de Italiaansche roman *Guerino Meschino*, waarvan John Dunlop verslag geeft (zie *John Dunlop's Gesch. der prosadichtungen, aus dem engl. von* F. Liebrecht, Berl. 1851, s. 313 ff.), en in de *Aurea legenda* van Jac. a Voragine (ed. Graesse, Lips. 1850, p. 213 ss.), die door onze vaderen zoo veel gebruikt werd. Hier heet de beêvaartganger, wien soortgelijke gezigten als die van Oweyn te beurt vielen, Nicolaas.

[3]) Ten tijde van Hendrik van Saltrey waren de bezoekers van het vagevuur verpligt, eerst vijftien dagen vastende en biddende in de kerk van het eiland te vertoeven. Na biecht en communie, als zij gereed stonden naar den

eiland de bezoekers van het hol tot hunne nederdaling in het vagevuur voorbereidden, waren wel geschikt om mystieke lieden in eene ongewone spanning te brengen, en zoo het waar is, wat sommige schrijvers van onzen tijd verzekeren, dat de bodem der eilanden van Lough Derg hier en daar vreemde dampen (strange evaporations) [1] van zich laat uitgaan, mag men aannemen, dat die dampen ook op de reeds geprikkelde verbeelding der beêvaartgangers invloed zullen geoefend hebben.

Devotie-boeken, die kloosterlingen tot auteurs hadden, werden in de middeneeuwen doorgaans in korten tijd wijd en zijd verspreid. Hunne orde-broeders vermenigvuldigden de exemplaren en droegen ze van het eene convent naar het andere, en dàn vooral, als zij diepen indruk op de fantasie en het gemoed maakten, werden zij alom en voortdurend met graagte ontvangen. Zoo ging het ook met het »Tractatus de purgatorio S. Patricii" van HENDRIK VAN SALTREY. Reeds in den aanvang der dertiende eeuw kende men het avontuurlijk verhaal in Duitschland en Frankrijk. Te dien tijde was het in handen der monniken van Heisterbach in het Zevengebergte, [2] en werd het door MARIE DE FRANCE in een Fransch rijmwerk overgezet, naar wier voorbeeld het later door twee Fransche dichters nogmaals in rijmverzen werd gegoten. [3] In Engeland ontstonden twee metrische vertalingen, waarvan de oudste aan den aanvang der veertiende eeuw wordt toegeschreven. [4] In ons vaderland las men het stuk in eene Dietsche berijming naar de Fransche bewerking van MARIE DE FRANCE. Wie de vertaler was, is onbekend, maar uit het fragment van een HS., dat vóór eenige jaren door den heer CAMPBELL uitgegeven werd, weet men, dat deze vertolking omstreeks de helft der veertiende eeuw, zooal niet

---

put te gaan, werden zij met wijwater besprengd, en vervolgens door de monniken processioneel onder het zingen van litaniën uitgeleid. Bij den ingang van den put maande de prior hen ernstig aan, het waagstuk niet te ondernemen. Verklaarden zij bij hun voornemen te volharden, dan ontvingen zij van alle monniken, die de priesterlijke waardigheid bezaten, den zegen.

[1]) WRIGHT, l. l. p. 130.

[2]) Zie CAESARIUS HEISTERB., *Dial. miracul.* II, p. 347 ed. Strange, Colon. 1851.

[3]) Zie WRIGHT, l. l. p. 61.

[4]) WRIGHT, l. l.

vroeger, in omloop was. [1] Intusschen was de legende van St. Patrik's vagevuur, zooals ik haar boven mededeelde, door Jacob van Maerlant reeds in den »Spiegel historiael" opgenomen. [2] Later werd het gansche geschrift door een Nederlander in prosa bewerkt, blijkens een HS. van de vijftiende eeuw, dat gedeeltelijk door Dr. van Vloten in het licht werd gezonden [3]. In dezelfde eeuw werd de inhoud ook door onzen Dionysius den Karthuiser bij herhaling in behandeling genomen [4].

Ofschoon het bekend is, dat reeds in den aanvang der twaalfde eeuw, dus vóór den tijd waarop Hendrik van Saltrey zijn »Tractatus" opstelde, beêvaartgangers naar het eiland in Lough Derg togen, laat het zich begrijpen, dat het aantal dier lieden steeds grooter werd, naarmate de legende van St. Patrik's vagevuur en de geschiedenis van Oweyn meer algemeen gelezen werden. Menschen, wier gemoed door vrees voor hunne toekomst beangstigd werd en die in den geloove aannamen, wat de legende leerde, dat men door een enkel etmaal in dien wonderput te vertoeven, zich voor de pijnen des vagevuurs en der hel na zijn dood kon vrijwaren, moesten zulk eene gelegenheid om hunne ziel te behouden, wel gretig aangrijpen. Inderdaad weet men dan ook, dat van de dertiende eeuw tot heden, met uitzondering van enkele tusschenpoozen, waarin de toegang tot het eiland door kerk- of staatsmagten verboden was, jaar op jaar tal van devoten van dit vermeende middel des heils gebruik maakte. Uit Ierland en Engeland waren de pelgrims natuurlijk het menigvuldigst; maar ook uit andere landen, de Rijnstreken, Frankrijk, Hongarije enz. waren zij niet zeldzaam [5]. Van onze landgenooten, die er heentogen, zijn mij slechts een drietal bekend geworden, wat echter geen reden is om te vermoeden, dat zich niet meer Nederlanders aan den verren beêvaartgang gewaagd hebben.

Omstreeks den aanvang der twaalfde eeuw leefden te Utrecht of in omliggende plaatsen eenige edellieden, die vermoeid van

---

1) Zie *Verslagen en berigten der vereenig. ter bevordering der oude nederl. letterk.*, Jaarg. V, bl. 7 vv.

2) Zie de uitg. van de Vries en Verwijs, II, bl. 274.

3) *Verzam. van Nederl. prozastukken*, bl. 94 vv.

4) Zie Dr. Vos, *De leer der vier uitersten*, Amst. 1866, bl. 176 vv.

5) Caesarius Heisterb., l. l. p. 346; Wright, p. 135.

's levens vreugde of lasten, »door de kracht des heiligen geestes ontstoken," den krijgsmansgordel (cingulum militare) aflegden en tot den monastieken staat wenschten over te gaan. Onder begunstiging van bisschop GODEBALD stichtten zij de abdij van Oostbroek. Een van die edellieden — zijn naam wordt niet aangeduid — »was in het vagevuur van ST. PATRIK geweest [1]."

In het voorjaar van 1399 ondernam de beruchte JAN VAN BREDERODE, die later zijne wettige echtgenoot uit een klooster schaakte, de reis naar Lough Derg. Gedurende de paaschvasten bezocht hij den geheimzinnigen put. Op St. Odulfus-dag (18 Julij) van het zelfde jaar was hij in het vaderland weêrgekeerd, waarna hij te Zandpoort »in die eer Gods ende Sinte PATRICIUS" eene kapel bouwde [2].

Wat de Utrechtsche edelman en JAN VAN BREDERODE in den put zagen of hoorden, is onbekend, maar van de ervaringen, die een Hollandsche monnik eene eeuw later op het eiland had, is een tamelijk uitvoerig berigt tot ons gekomen, dat ik hier woordelijk laat volgen en wèl in meer zuiveren staat dan het voormaals door de Bollandisten opgenomen werd in hunne »Acta Sanctorum [3]," die ook na den herdruk niet in ieders handen zijn. Ik ontleende den tekst aan een HS., dat hoogstwaarschijnlijk nog vóór 1500 geschreven werd. Het behoorde voormaals aan het welbekende Heer-Florenshuis te Deventer, de woonstede van de Broeders des gemeenen levens aldaar, en berust nu onder N. 8849—8859 in de Boergondische bibliotheek te Brussel, van waar het mij welwillend ten gebruike werd verstrekt.

DE DESTRUCTIONE PURGATORII PATRICII [4].

Anno Domini m°cccc°xciiij°, Alexandro vj° presidente Romane ecclesie, Maximiliano vero regnante in regno Romano, Karolo Fran-

---

[1]) Zie VAN HEUSSEN en VAN RIJN, *Hist. van 't Utrechtsche bisdom* (oct.uitg.) I, bl. 584.

[2]) Zie JOH. A LEIDIS, *De orig. et reb. gestis dd. de Bred.* bij MATTH. *Anal.* I, p. 635, en *Chron. Belg.* ed. SWEERTS, p. 317.

[3]) *Martii tom.* II, p. 590 der eerste uitgave.

[4]) Deze titel komt niet boven het stuk voor, maar vooraan in het HS. op het register.

corum rege intrante regnum Neapolitanum sub archiduce Philippo, regis Maximiliani filio, et presidente ecclesie Traiectensi Davide de Burgundia, erat quidam monachus sive canonicus regularis in partibus Hollandie, monasterio Eymsteede, devotus Deo, regule sue et statutorum capituli sui de Windesem diligentissimus observator. Hic cum diu fuisset in ordine et pre ceteris sui conventus fratribus se mortificacioni, oracioni et similibus exerciciis propensius mancipasset, quo spiritu nescitur ductus. peciit oportune et importune licenciam sibi dari a superioribus artiorem ordinem intrandi, aut tanquam pauper mendicans per provincias peregrinandi.

Obtento tandem desiderio, diversas mendicando christianorum patrias et regiones ingressus est venitque tandem in regnum Hibernie, ut videret et eciam intraret purgatorium sancti Patricii, de quo multa narrantur. Perveniens autem ad locum et monasterium, ubi dicebatur illius introitus esse, locutus est cum presidente loci illius, reserans illi desiderium suum; qui misit illum ad dyocesanum [1], dicens sibi illicitum esse quemlibet introducere sine assensu pontificis sui.

Adiit episcopum, et quum pauper erat et sine pecunia, vix a ministris admissus est, provolutisque genibus episcopum peciit, sibi licenciam dari intrandi purgatorium sancti Patricii. Episcopus vero peciit summam quamdam pecunie, quam ab intrantibus iure sibi deberi dicebat; cui frater respondit, se pauperem esse nec habere pecunias, quas eciam si haberet, propter lepram symonie, ob id obtinendum tribuere non auderet. Post multas tandem preces devicit episcopum, et literas quasdam admissionis exhibuit, mittens eum ad principem territorii illius, ut et illius licenciam obtineret, qui eciam nummos expeciit, quos cum extorquere a non habente non posset, finaliter tamen, etsi difficulter, admisit eum.

Rediens igitur ad priorem loci purgatorii literas episcopi et principis illi obtulit, quibus lectis prior ait ad illum: »oportet, frater, ut et monasterio nostro solitam stipem impendas," certam illi summam denuncians; cui frater respondit, se pecunias non habere, quia mendicus esset, sed nec dare pro huiusmodi sibi licere, quia symoniacum esset, sed se petere propter Deum ad locum sanctissimum

---

[1]) Dyocesanus = de bisschop tot wiens dioccese het klooster behoorde.

pro salute anime sue introduci. Precepit igitur prior sacriste suo, ut illum ad locum introduceret.

Frater vero, confessione facta et sacrosancto dominico corpore sumpto, prout alios quosdam [1] fecisse ante introitum loci [2] illius legitur in codicibus, a sacrista per funem in locum [3] quemdam profundum demissus est. Deinde, cum ibidem iam esset, porrexit illi, per funem, modicum panis et vasculum aque, quo reficeretur [4] contra demones preliaturus.

Sedit ergo in loco [5] per totam noctem tremens et horrens, sed et ignitas preces Domino offerens, per singula pene momenta demones adventuros horrescens. Quando [6] a vespere sedisset usque ad mane, sole iam orto, venit sacrista ad orificium loci, [7] advocans illum et funem pro extractione illius submittens. At frater ille ammiratus est valde eo quod nichil vidisset, audisset vel pertulisset incommodi aut afflictionis, et varia revolvit in animo super his, que legerat et audiverat de hoc purgatorio; nesciebat enim quod antiquum miraculum, iam fide firmata, cessaverat. Verumtamen incole loci ob questum et nummos purgacionem peccatorum inibi adhuc fieri asserebant.

Perscrutatis igitur omnibus et illusionem hanc simplicium aboleri cupiens, frater supradictus, Hiberniam exiens, Romam peciit, et cum summo pontifici appropinquare non posset, penitentiario eius, viro satis honesto et ecclesiastico, cuncta que acciderant enarravit, petens ut hec domino pape significaret, ad quod ille se spontaneum obtulit, accepta firmissima fide sive iuramento a fratre quod hec se ita haberent. Accessit igitur penitentiarius ad summum pontificem et cuncta illi manifestavit, qui graviter tulit taliter simplices decipi, et precepit penitentiario, ut literas mitteret, sigillo apostolico munitas, ad episcopum, principem et priorem loci illius, precipiens illis, ut locum illum, in quo quondam introitus fuerat ad purgatorium, quod sancti Patricii dicitur, fundi-

[1]) De Bollandisten lazen: quondam.
[2]) Boll.: laci.
[3]) Boll.: lacum.
[4]) Boll.: reficeret.
[5]) Boll.: lacu.
[6]) Boll.: cumque.
[7]) Boll.: laci.

tus everterent et eversum esse suis literis et sigillis per eumdem suarum literarum portitorem certificarent. Reversus [1] est ergo supradictus frater a papa ad Hiberniam, apostolica deferens scripta, quibus visis princeps provincie una cum episcopo et priore locum illum fallacie destruxerunt, et destructum per sua scripta, nuncio predicto eadem referente ad curiam, summo pontifici notificarunt.

Heeft de lezer, naar ik vertrouw, met genoegen kennis genomen van dit naïve verhaal en verblijdt hij zich met mij, dat ook vóór vierhonderd jaren mannen in ons vaderland leefden, die den naam van »eerlijke Hollanders" verdienden, omdat zij alle bedrog haatten en moedig poogden te weren, — met mij zal hij het ook betreuren, dat ik noch van den schrijver, die dit relaas 't eerst in schrift stelde, noch van onzen beêvaartganger iets naders te berigten heb. Dat eerstvermelde een landgenoot is geweest, welligt een monnik der Windesheimsche vergadering, met wie de Broeders des gemeenen levens te Deventer steeds in de naauwste betrekking stonden, laat zich vermoeden, als men zich herinnert, dat de codex, waaruit ik het stuk afschreef, oudtijds tot de boekerij der vermelde Broeders behoorde. Verder blijkt uit den inhoud, dat de auteur, gelijk met de mannen der Windesheimer-congregatie gewoonlijk het geval was, [2] zich gansch niet ingenomen betoont met den zin van rusteloosheid, die onzen pelgrim naar St. Patrik's vagevuur bezielde. Hij eerde hem, ja, om zijne devotie, maar geeft met de woorden »quo spiritu nescitur ductus" genoegzaam te kennen, dat hij 's mans begeerte om van de orde van St. Augustinus tot eene

---

[1]) Boll.: remissus.

[2]) Men herinnere zich hier b. v. de uitspraken van drie beroemde monniken, die leden van de Windesheimer-vergadering waren: Thomas a Kempis, Hendrik Mande en Frederik van Heilo. Thomas' spreuk: »qui multum peregrinantur, raro sanctificantur," is algemeen bekend. Hendrik Mande roept zijnen lezers toe: »God en seyt niet: loept hier ende dair pilgrimadse of vaert over see, mer hi seyt dat wy totter herten keren sellen, ende dair sellen wi hem vynden;" ook laat hij zich aldus hooren, als hij tegen de »ongestadicheit" van sommige devoten ijvert: »als nu willen wi in een clooster gaen; als nu willen wi alleen wonen, of wi willen pilgrimaese gaen, of die een manier of die ander aennemen" enz. Frederik van Heilo schreef een tractaat *Contra peregrinantes*. Zie mijne *Kerkgesch. van Nederl. vóór de Herv.* II, Iv, bl. 47, 48.

strengere over te gaan, evenmin goedkeurde als zijne aandrift om bedelende van land tot land ter beêvaart te trekken. Voor het overige was de schrijver een goed geloovig katholiek, die aan de *oude* wonderen van St. Patrik's vagevuur volstrekt niet twijfelde, ofschoon zij te zijnen tijde door schandelijk bedrog vervangen waren. »Iam fide firmata" was het mirakel opgehouden: in de dagen des heidendoms was het nuttig en noodig; na de vestiging der kerk ware het overbodig geweest, — de gewone argumentatie der supranaturalisten tot heden!

Wat nu onzen goeden monnik betreft, — de berigtgever zegt, dat hij regulier-kanonik was in het klooster Eymsteede in Holland, en stipt gehoorzaam aan zijn regel en de statuten van het kapittel van Windesheim. De man was dus lid van de Windesheimer-congregatie. Maar waar ergens in Holland hebben wij zijn klooster te zoeken? Van Rijn wijst zonder aarzeling, gelijk anderen na hem, op Heemstede bij Haarlem [1]. Maar van Rijn liet zich hier door den schijn bedriegen. Te Heemstede bij Haarlem bestond oudtijds wel een klooster van de Cisterciënser-orde, maar geen klooster van kanoniken van het kapittel van Windesheim. De naam Eymsteede is, naar mijne meening, eenvoudig een variant voor den naam Eemstein [2], die door het bekende klooster der regulieren van Kijfhoek bij Dordrecht gedragen werd, een gesticht dat na 1421 van Eemskerk nabij Geertruidenberg naar den Zwijndrechtschen Waard werd verlegd, en waarvan de bewoners met de Broeders te Deventer sedert de dagen van Geert Groote steeds vriendschappelijk verkeer hielden [3]. In de vroeger en later opgemaakte lijsten der conventen van de Windesheimer-congregatie vindt men natuurlijk ook het klooster Eemstein genoemd, maar van een gesticht te Heemstede, dat tot het wijdverbreide kapittel zou behoord hebben, geen woord [4].

---

[1]) *Kerk. Oudhed. van Rhijnland*, bl. 700.

[2]) Ook de schrijfwijzen Eemsteyn, Eymesteyne, Emesteynt komen voor. Zie *Kerkhist. archief,* IV, bl. 262.

[3]) Zie Römer, *Kloost. en abdijen van Holl. en Zeel.* I, bl. 148; vgl. mijne *Kerkg. van Nederl. vóór de herv.*, II, ii, bl. 116.

[4]) De oudste lijsten vindt men in het *Chron. Windes.* van Joh. Busch, passim, en achter de *Constitutiones capituli Windes.*, die in 1553 te Utrecht en later elders gedrukt werden. Ook Zunggus, die al de kloosters van het

Onze monnik verliet, gelijk het verhaal meldt, met goedkeuring zijner oversten, ofschoon die goedkeuring schoorvoetend gegeven werd, zijn klooster Eemstein, om als een »pauper mendicans" van land tot land beêvaarten te maken, en bezocht eindelijk ook St. Patrik's vagevuur. Het Tractaat van Hendrik van Saltrey en Oweyn's geschiedenissen waren hem hoogstwaarschijnlijk wèl bekend, en vermoedelijk ook de »Dialogus miraculorum" van Caesarius van Heisterbach, te dien tijde een geliefd devotie-boek aller kloosterlingen [1]. Wat beide schrijvers en anderen van de ervaringen der pelgrims in het hol van den heilige verhaalden, werd ongetwijfeld met volkomen geloof door hem als waarheid omhelsd, en dat de gemoedelijke, dweepzieke mensch, die reeds vele jaren een leven van de strengste ascese had gevoerd, voor zich zelven nu ook het voorregt hoopte te verwerven van na een etmaal van bovennatuurlijken strijd met satan en zijne gezellen doorleefd te hebben, de zekerheid eens eeuwigen behouds te bezitten — inderdaad, men kan 't zich ligt voorstellen. Maar waarom werd hij, na het doel zijner reis bereikt te hebben, zóó bitter te leur gesteld? Hel noch hemel, duivelen noch engelen werden door hem gezien, en evenmin brandstapels, zwavelpoelen, moormannen met ijzeren krauwels, ziedende ketels, slangen, padden en al wat verder, volgens de verhalen van vroegere visionarissen, tot het straf- en reinigingstoestel der onderaardsche verblijven behoorde. Ook hij had zich, gelijk alle meer begenadigde pelgrims, aan de voorwaarden, den bezoekers van het hol gesteld, ootmoedig onderworpen: hij had de vereischte toestemming om in St. Patrik's vagevuur te mogen afdalen, van den bisschop der dioecese, den heer des eilands en den prior des kloosters gevraagd en, al was 't dan ook met moeite, verkregen, en daarenboven, — had hij niet als een goed christen gebeden, gebiecht en eerbiedig »het ligchaam des Heeren" genoten? Wat was dan de reden, dat hem onthouden werd, wat hij zoo vurig wenschte, wat zoo velen vóór hem vergund was?.... Ik meen, dat het antwoord ligt te geven is. De arme man was geloovig naar Lough

Windesheimsche kapittel behandelde (*Historiae gener. et special. de ordine canonicor. regul. S. Augustini prodromus,* Ratisb. 1742), kent geen convent te Heemstede.

[1]) Zie Wybrands in zijn belangrijk opstel, hier boven, bl. 101.

Derg gewandeld, maar toen hij aan den eindpaal zijner reis was gekomen, had hij zijn geloof wel niet geheel verloren, neen, maar het was toch hevig geschokt geworden, en — aan een wankelend geloof vallen geen visioenen te beurt! De knevelarijen, waarvan men hem gelijk zoo vele anderen ten slagtoffer poogde te maken, hadden hem tot bezinning gebragt. Regtmatige achterdocht en twijfel bevingen zijn gemoed, en ofschoon hij waarschijnlijk evenzeer als tallooze devoten zijner dagen voor de verrukkingen der ecstase toegankelijk was, — in zijne tegenwoordige stemming was hij het niet! Hij doorwaakte den nacht in het hol, maar — het laat zich begrijpen — terwijl zijne lippen gebeden prevelden, vervulde wrevel zijn hart wegens de ondervonden bejegeningen, en nog voordat hij den put verlaten had, stond het voornemen bij hem vast, om zoo mogelijk aan deze »illusio simplicium" voor goed een einde te maken.

Onze zwerfzieke monnik verliet Ierland en spoedde zich naar Rome. Dat hij niet ligt toegang kreeg tot den paus, den beruchten Alexander VI, is geenszins wonder. Maar gemakkelijker viel het hem, des pausen poenitentiarius of biechtvader te naderen. Deze was een ernstig geestelijke. Hij vatte de boodschap aangaande de dingen, die in Lough Derg geschiedden, hoog op, en ons verhaal zegt, dat de paus bevel gaf, St. Patrik's vagevuur te verwoesten. En heeft die verwoesting werkelijk plaats gehad?... Een tijdgenoot, wiens berigten alle vertrouwen verdienen, geeft een toestemmend antwoord op de vraag. De schrijver der »Annales Ultonienses" verzekert, dat het hol van St. Patrik op St. Patriksdag (17 Maart) 1497 op last van den paus verwoest werd, en wel »door den gardiaan der minderbroeders van Donegal en sommige personen van het dekanaat van Lough Derg, daartoe afgevaardigd door den bisschop der dioecese." Als oorzaak der verwoesting vermeldt hij de destijds verkregen wetenschap, dat het toenmalig vagevuur van St. Patrik, hoe velen er ook ter beêvaart heentogen, geenszins hetzelfde was als waarvan »de geschiedenis van den ridder [Oweyn] en andere oude boeken spraken" [1].

[1]) Zie Waraeus, *De Hibernia et antiquitatibus ejus disquisitiones*, ed. sec. Lond. 1658, p. 219, app. p. 63; vgl. Wright l.l. p. 160, die het boek van Waraeus niet gebruikt heeft.

Zoo had dan onze eerlijke Hollander het doel zijner reis naar Rome bereikt: de paus had aan de bedriegerijen op het eiland in Lough Derg een einde gemaakt. Maar helaas, de paus was niet alomtegenwoordig, al heette hij bij de devootste kinderen der kerk »onze aardsche God," en zijn gezag was niet toereikend, om de hebzucht van den heer des eilands en de gierigheid van bisschoppen en monniken te bedwingen! Nog in de dagen van koningin ELIZABETH stroomden als van ouds scharen van bedevaartgangers naar ST. PATRIK's vagevuur, en op den 13den Sept. 1632 waren de »lords justices" van Ierland genoodzaakt een bevelschrift uit te vaardigen, waarin voorgeschreven werd, dat het hol geheel vernield en vernietigd (broken down, defaced and demolished) moest worden; dat voortaan geen klooster op het eiland bestaan mogt, en dat niemand het met bijgeloovige oogmerken bezoeken zou [1].

In hoeverre aan het bevel der »lord justices" uitvoering gegeven werd, is naar het schijnt niet bekend, maar zeker is het, dat in 1654 en 1658, toen WARAEUS de beide uitgaven van zijn reeds aangehaald werk bezorgde, de arme Ieren, en welligt ook geloovigen van andere landen [2], het werk des bijgeloofs steeds voortzetten. Hoedanig de gesteldheid van het eiland en het hol van ST. PATRIK destijds was, wordt ons door de beschrijving van WARAEUS en eene daarbij gevoegde kopergravure aanschouwelijk gemaakt. De kleine plek droeg nu, behalve een zevental aan de oevers van het meer gelegen woningen, eene kerk, die nog steeds Reglis of Regles heette, maar geen klooster. Het vagevuur vond men niet ten oosten van de kerk, zooals in de dagen van HENDRIK VAN SALTREY, maar ten noorden van het heiligdom. Het hol was geen ronde put (fossa rotunda), gelijk vroeger, maar een »antrum, e saxo vivo constructum, saxisque latis obtectum cum terra superimposita,

[1]) WRIGHT, l.l. p. 162.

[2]) In het midden der zeventiende eeuw en later kwamen in Spanje, België en elders nog schriften over ST. PATRIK's vagevuur uit (zie POTTHAST, *Wechweiser*, s. 841), waardoor de liefde voor de beëvaart naar Lough Derg vermoedelijk onderhouden werd. Volgens WRIGHT (p. 159) preekte paus BENEDICTUS XIV, die van 1740—1758 den stoel van PETRUS innam, te Rome een sermoen ter eere van ST. PATRIK's vagevuur. LANIGAN (*An ecclesiastical history of Ireland*, I, p. 370) beweert, dat dit door BENEDICTUS XIII geschiedde, toen hij nog aartsbisschop van Benevento en derhalve nog geen onfeilbaar paus was!!

gramine vestita." Het was derhalve een uit steen opgetrokken gebouwtje met steenen dak, waarop men aarde gebragt had, die met gras bezet was. Het gebouwtje was binnen de muren zestien en een halve voet lang en doorgaans twee voet en eenige duimen breed, laag en schemerdonker, als de deur niet open stond, daar een klein venstertje slechts spaarzaam licht inliet. Noordwaarts van het vagevuur verrezen zes cirkelvormige, drie voet hooge muren met ingangen, maar zonder overdekking, die verschillende namen droegen: »het bed (lectus) van PATRICIUS," »het bed van COLUMBA," »het bed van ST. KATHARINA," »het bed van BRANDAAN" enz. Binnen die muren volbragten de beêvaartgangers hun devotiewerk, zoo zij het vagevuur zelf niet wenschten te bezoeken. Aan het uiterste noordeinde van het eiland lagen vijf steenhoopen, grafmonumenten uit de dagen des heidendoms, zooals ik hier en daar in Engeland en Schotland heb gezien, die bewijs leverden, dat het eiland reeds in voorchristelijke tijden door de landzaten, waarschijnlijk ook tot godsdienstige doeleinden, in gebruik was genomen [1].

In het jaar 1704, het tweede der regering van koningin ANNA, gaven de beêvaarten naar Lough Derg wederom ergernis aan de Engelschen, en het parlement noemde ST. PATRIK's vagevuur met nadruk als een der oorden van bijgeloof, waarheen »duizenden van papisten" heentogen, tegen wier bedrijf men voortaan de scherpste maatregelen zou handhaven. Destijds echter was het hol met zijn toebehooren op het eiland niet meer te vinden. Zekere LUDOVICUS PYRRHUS, een Franschman, had er omstreeks 1695, in vereeniging met andere vromen, de ijverigste nasporingen naar gedaan, maar

[1]) In de dagen van GIRALDUS CAMBRENSIS, die in den aanvang der dertiende eeuw zijne *Topographia Hiberniae* schreef, had het eiland een ander aanzien. Hij zegt, dat het in twee deelen verdeeld was, het eene schoon en liefelijk, waarop eene kerk verrees, die voor hoogheilig werd gehouden; het andere wild en woest en, naar men zeide, met duivelen (hobgoblins) bevolkt. In dit deel van het eiland waren negen putten, en als iemand moedig genoeg was, om in een dier putten een nacht door te brengen, werd hij door de daemonen zoozeer gekweld, dat hij kans liep, onder de tormenten te bezwijken. Bragt hij 't er levend van af, dan geloofde men, dat hij voor de pijnen van vagevuur en hel voor altijd beveiligd was. De plaats van GIRALDUS werd opgenomen in het Utrechtsch HS., boven (bl. 363 n. 1) vermeld. Men vindt haar ook bij de Bollandisten, l.l. p. 589.

zijne herhaalde opgravingen waren vruchteloos geweest. Intusschen bleven en blijven de beêvaarten naar St. Patrik steeds voortduren, ofschoon de Iersche geestelijkheid zich vermoedelijk niet meer zóó openlijk als vroeger met de zaak inlaat. De eigenaar van Lough Derg trekt de winsten, die voormaals de beurs van den bisschop en de monniken vulden. Hij verpacht het eiland aan de bewoners, die hoofdzakelijk leven van de pelgrims, die bij zomertijd, soms bij vele honderdtallen gelijktijdig, hier hunne gebeden komen doen. De pacht, zegt men, brengt jaarlijks van twee tot drie honderd ponden sterling op! [1]

ORATIONES RIGMATICE

AD

S. MARIAM.

De beide hier meêgedeelde gebeden zijn overgenomen uit een Utrechtschen codex van het jaar 1447, waarvan ik berigt gegeven heb in mijne »Kerkgesch. van Nederl. vóór de hervorming", II, iv, bl. 102. Evenzeer als het aldaar afgedrukte Marialied verdienen zij, naar 't mij voorkomt, zoowel om den vorm als om den inhoud, eenige aandacht.

W. M.

I.

Salve virgo graciosa,
Virgo flore speciosa,
Mater prole gloriosa,
Plena, plena gaudio!
Tu spes certa miserorum,
Vera mater orphanorum,
Tu levamen oppressorum,
Medicamen infirmorum,
Omnibus es omnia!
Te rogamus voto pari,

---

[1]) Wright, l.l. 164.

Laude digna singulari,
Ut errantes in hoc mari
Nos in portu salutari
Sistat tua gratia!
Amen.

II.

Ave mater Dei,
Salus mee spei,
Miserere mei!
Bona Maria,
Omni laude digna,
Cor meum consigna
Tua gratia!
Leni, mea bella,
Que vix suffero!
Christum interpella
Pro me misero.
Vera maris stella,
Optima puella,
Te desidero.
Ave decus morum,
Fons et flos honorum,
Omnium bonorum
Spes et gaudium!
Domina celorum,
Decus angelorum,
Spes desperatorum
Et refugium,
Audi me gementem,
Audi devium,
Et ora clementem
Tuum filium,
Ut det michi mentem
Vere penitentem,
Et solatium!
Amen.

DE OPRIGTING VAN EENE GODGELEERDE BIBLIOTHEEK BIJ ONZE AMBASSADE TE MADRID IN 1664;

EENE MEDEDEELING

DOOR

J. HARTOG.

Nadat in 1653 door Holland voorgesteld was eene Ambassade naar Spanje te zenden, [1] had die zaak drie jaren later haar beslag gekregen en was HENDRIK VAN REEDE, zoon van JOHAN VAN REEDE van Renswoude, in 1656 als gewoon Ambassadeur derwaarts vertrokken. Hij vond er werk genoeg, te midden van eene natie, die er zich nog maar niet aan kon gewennen tegenover de ketters de traktaten en overeenkomsten te eerbiedigen, die de koning en zijne raden met de zegevierende Nederlanders hadden moeten sluiten. Het gebeurde nog dat er koopvaardijschepen in beslag werden genomen, en dagelijks viel er te klagen over de moeijelijkheden, die men den Nederlanders in hunnen koophandel aandeed. De heer VAN REEDE bleef niet in gebreke de gestelde magten hierop in naam der Staten-Generaal opmerkzaam te maken, en het zal voor de Spaansche Hidalgo's een vreemd gevoel zijn geweest, als zij beleefd maar ernstig daarover werden onderhouden. »Omtrent welck een en ander" — schreef de gezant den 25en April 1657 aan hunne Ho. Mog. Heeren [2] — »ick U Ho. Mo.. bevelen met

[1]) AITZEMA, *Saken van St. en Oorl.* Boek XXXIII, bl. 1025.

[2]) Zie Brieven van HENDR. VAN REEDE van Renswoude uit Madrid, in de *Kronijk van het Hist. Genoots. te Utrecht*, 1870, bl. 670.

alle punctualiteyt sal naecomen, gel. ick in dese dagen in naeme U Ho. Mo. den Con. even voor desselffs vertreck mondelingh ende schriftel. hebbe gerepresenteert de continuele clachten, daer U Ho. Mo. dagel. mede worden overloopen door haere onderdanen over de molestien, die sy in haere commercie comen te lyden, en daertegens geproponeert soodane middelen, als ick vertrouwe dat U Ho. Mo. uyt de daerop hiernae volgende effecten, [1] sullen gelieven voor goet te keuren. Ontfangende ick van den Con. tot antwoort, dat wenschte U Ho. Mo. in allen satisfactie mochten becomen; en heb ick dese myne propositie aen den Con. soecken te seconderen met voor eerst deselve te communiceren aen den Hr. Don Luis de Haro, ende daernae alle de Heeren van den Raet van State, die daerover sullen geconsulteert worden, in 't particulier toe te spreecken, dewelcke geweest syn de Hertogen van Alba en van Medina, de las Torres, Graven van Ognati en van Pegnaranda, Marquisen van Velada en van Balbases, en den Ertsbisschop van Zaragoca, als die tegenwoordich de aenwesende leden van soodane Raet syn."

Maar hoe flink de houding ook was der Staten en die van hunnen gezant, de wijsheid gebood voorzigtig te zijn en de bijzondere toestanden niet te vergeten, waarin een kettersch Ambassadeur zich te Madrid bevond. Tot de regten van een Ambassadeur behoorde, dat hij een predikant te zijner beschikking had, die even als een secretaris van legatie, zestig gulden per maand genoot. [2] De eerste maal, dat de heer VAN REEDE naar Madrid vertrok, was, voor zoover ik weet, hiervan geen sprake geweest en had men de Spanjaarden niet willen verschrikken door een geuzenpreeker. Maar toen dezelfde gezant .in 1660 met eene nieuwe commissie derwaarts vertrekken zou, vond men het maar half goed, dat de belangen der Kerk wederom op den achtergrond zouden geschoven worden en werd de zaak ter tafel gebragt. Hiervan staat in de Resolutiën van de heeren Staten van Holland en West-Friesland op Woens-

---

[1]) Veel baatte 't echter niet, want in de instructie voor BEVERNINGK (3 Dec. 1670) is nog sprake van klagten, dat de ingezetenen dezer landen dikwijls werden gemolesteerd: »zoo door ondersoeckinghe van de Justitie in hare huijsen, boecken ende brieven tot groot nadeel van de commercie." Zie *Secret Resolutien van de Staten van Hollandt en West-Vrieslandt*, op dien datum.

[2]) Zie WILTENS, *Kerk. Placaatboek* I: 54.

dag den 8en September 1660 dit o. a. te lezen: »Zynde ter vergaderinge gerefereert, dat by de Heeren Gedeputeerden van Utrecht, haar Hoog Mog. in bedenken gesteld was, of niet by occasie van het vertrek van de Heeren extra-ordinaris Ambassadeurs van deesen Staat na den Koning en het Hof van Spagne tot Madrid, meede derwaards soude behooren te werden gesonden een Bedienaar des Goddelyken Woords, voor den Heer HENDRIK VAN REEDE VAN RENSWOUDE, Minister van weegen deesen Staat aan het gemelde Hof resideerende; is na voorgaande deliberatie goedgevonden, dat de Heeren Gecommitteerde Raaden sullen werden versogt en gelast, gelyk deselve versogt en gelast worden by deesen, haar Edele Groot Mog. dienthalven te dienen van haare consideratien en advis." Den 9en October werd dat advies gegeven en dien ten gevolge besloten: »dat het senden van een Bedienaar des Goddelyken Woords, voor den gemelden Heere HENDRIK VAN REEDE VAN RENSWOUDE, om reedenen in het voorschreeve advis gementioneert, van weege haar Edele Groot Mog. ter Generaliteit voor als nog gedifficulteert sal worden." Waarom de Staten van Holland het minder raadzaam achtten, dat VAN REEDE door een predikant vergezeld zou worden, weet ik niet te zeggen, maar het vermoeden ligt voor de hand, dat men den godsdiensthaat der Spanjaarden zooveel mogelijk wenschte te ontzien, om niet in ongelegenheden te geraken, gevaarlijk voor de nog zoo jeugdige en zoo weinig geacclimatiseerde Ambassade in een land, waartegen over men een eeuw lang met de wapenen in de vuist gestaan had. Aan de goede verstandhouding met het hof te Madrid was nu niet weinig gelegen, terwijl de vijanden van alle kanten opdaagden.

Op den duur kon dit echter zoo niet blijven, en toen de heer VAN REEDE, bij instructie van 19 Junij 1664, ten derden male naar Spanje werd afgevaardigd, zou er tegelijk voor de belangen der Christelijk Gereformeerde religie gezorgd worden. Ik weet niet, of de Staten van Holland nog altijd bleven difficulteren, maar uit de Resolutiën van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden d. d. 22 Julij 1664 blijkt, dat de persoon reeds was aangewezen, die VAN REEDE als predikant zou vergezellen. In genoemde Notulen[1]

[1]) Volgens het afschrift in het Prov. Archief te Utrecht. Iedere provincie had ter Generaliteit haar eigen klerk die notuleerde.

vond ik dienaangaande dit besluit: „Op de voorstellinge by den Heeren van Renswoude ter vergaderinge van haer Ho. Mo. gedaen, tenderende ten eynde dat PETRUS BALENUS, proponent, gequalificeert mochte werden om den heer Ambassadeur VAN REEDE VAN RENSWOUDE te dienen als predicant, Is nae deliberatie goetgevonden ende verstaen mits desen te versoecken den Heeren Gecommitteerde Raden van Hollant ende Westvrieslandt dat haer E. soodanigen orders willen stellen ende die voorsieninge doen, ten einde dat den voornoemden BALENUS by de classe van 's Gravenhage volgens d'ordre diesaengaende gebruickelyck tot den voorsz. kerckendienst behoorlyck gequalificeert mogen werden."

De zorg der heeren Staten-Generaal zou het hier echter niet bij laten. De predikantsplaats te Madrid had eigenaardige bezwaren. Niet alleen dat men in Spanje geen protestantsche boeken kon koopen, het was ook zeer moeijelijk om ze er in te krijgen, omdat de justitie, aangespoord door de geestelijkheid, zooals reeds opgemerkt is, huizen, boeken en brieven meermalen onderzocht, zoodat het uiterst bezwaarlijk zou vallen, den predikant in Spanje te houden op de hoogte van de literatuur. De Staten-Generaal begrepen, dat de man dan maar voor goed in zijne boeken moest gezet worden, en dat er binnen de veilige muren van de woning des Ambassadeurs op 's lands kosten een bibliotheek zou worden opgerigt, waaraan BALENUS en zijne opvolgers vooreerst genoeg zouden hebben. Ziehier het officieel besluit van Woensdag den 20en Augustus 1664: »In deliberatie geleyt synde, off niet noodich waere, dat tot geryff van 't predickampt voor d' ambassade wegens desen staet omtrendt het hoff van Spaigne tot Madridt de bedienaers des Godelycken Woorts die nu off naermaels tot het selve sullen werden gebruickt met een goede quantiteyt Theologische boecken werden versien, te kiesen uyt den cathologo ter vergaderinge geexhibeerd [1] in consideratie van de verre afgelegentheyt van plaetse

[1]) Ik vond hier in het Stedelijk Archief, onder de papieren van Dr. CORNELIS BOOTH een »Catalogus Librorum bij provisie noodich tot het predicantampt in Spangien" van de hand van P. à BALEN, en daarbij gevoegd: »exhibitum den 10den Augusti 1664." Dit is waarschijnlijk een afschrift van de lijst, die in de vergadering der Ho. Mo. diende. Op de lijst zelve kom ik aanstonds terug.

ende de groote costen van transport van dien, by 't veranderen van predicanten derwaerts telckens te doen, vermits mede niet aldaer, gelyck wel in Vranckryck ende elders orthodoxe boecken in die faculteyt te becomen syn. Is goetgevonden ende verstaen, dat tot incoop van dien sal geëmployeert werden eene somme van ses à achthondert guldens, uyt de penningen, die volgens haere Hoog Mog. resolutie van den [1] Julij lestleden by den lest aengestelden Hoogh Proest van 't Capittel van St. Servaes tot Maestricht albereyts ten comptore van den Ontfanger Generaal DOUBLETH syn gefurneert, oock aldaer nogh berusten. Ende wert den heer VAN DER HOOLCK versocht den voors. cathalogum te willen resumeren, ende daernaer de meeste noodige boecken ter concurrentie van de voors. ses à achthondert guldens ten meesten oirbaer in te doen coopen, oock daervan een register te laten maecken om ter griffie van haer Hoog Mog. bewaert, ende daervan een dubbelt aen den ambassadeur van desen Staet in Spaignen gesonden te werden, met last ende ordre om deselve boecken ten behoeve van 't gemelte predickampt in syn logiement aldaer te laten stellen, ende in eenen goeden standt te doen bewaren. Ende is dese conclusie geformeert door den heer KANN als hebbende de provincie van Vrieslandt de voorleedene weecke gepresideert."

Men ziet dat de voorzienige heeren om alles hebben gedacht, maar van het inschrijven van den Catalogus in het acteboek schijnt niet gekomen te zijn en bij de brieven aan den Ambassadeur, aan wien een exemplaar toegezonden was, is er evenmin iets van te vinden, gelijk de archivaris van het Rijk, de heer VAN DEN BERGH, mij schreef. Gelukkig ben ik langs een anderen weg dien Catalogus op 't spoor gekomen. Maar vooraf kan ik al vast meedeelen hoe de heer VAN DER HOOLCK volvoerde, wat hem in de vergadering der Staten-Generaal van 20 Aug. 1664 was opgedragen; het blijkt uit de Notulen der vergadering van 27 October. »De heer VAN DER HOOLCK heeft ter vergaderinge gerapporteert, dat hij in conformité van haer Ho. Mo. resolutie in dato den 20 Augusti lestleden, ten behoeve van 't predickampt voor haer Ho. Mo.

[1]) De datum is niet ingevuld.

Ambassade aen 't hoff van den Coninck van Spaignen tot Madrid hadde doen incopen de boecken vervat in twee distincte specificatiën d'eene van den boeckvercoper JACOB VAN DOEYENBURCH tot Utrecht, daerinne gereeckent d'oncosten tot het packen van dien in vier kisten, te samèn monterende ter somme van sevenhondert ses en tachtich guldens seventien stuyvers ende d'andere van MICHIEL DE BIJE Boeckvercoper op de groote zael alhier ter somme van 36 guldens thien stuivers, daervan bij de voors. twee leveranciers betalinge wert verzocht. Waer op gedelibereert synde hebben haer Ho. Mo. den gemelten Heer VAN DER HOOLCK voor de genomene moeyte bedanckt, ende voort geresolveert dat beyde de voors. specificatien gestelt sullen werden in handen van de Raet van State ende Generaliteyts Reeckencamer ôm te visiteren, examineren ende lequideren, volgens ende in conformité van de ordre van 't Lant, des sullen de penningen tot betalinge van dien noodich onder behoorlijck acquit aengestelt werden, aen den Heer VAN RENSWOUDE, dewelcke aengenomen heeft deselve penningen aen de voorschreve boeckvercopers uyt te sullen rijcken: sijnde wijders goedgevonden, dat de cataloge der voorsc. ingecochte boecken in het Acteboek van haer Ho. Mo. sal worden geregistreert ende daervan mede copie nevens de voorsc. haer Ho. Mo. resolutie van den 20 Augusti voornoemt gesonden aen den Heer Ambassadeur VAN REEDE VAN RENSWOUDE, om te strecken tot sijne naerichtinge."

Van dit registreren is, zoo als ik zeide, niets gekomen, maar gelukkig had de heer VAN HOOLCK voor het koopen van die theologische bibliotheek een man in den arm genomen, die alles opschreef en alles bewaarde, den oud-burgemeester van Utrecht, Dr. CORNELIS BOOTH. In al de officieele stukken aaangaande deze zaak is van hem geen spraak, maar dat hij de groote man is geweest, bleek me uit een briefje aan zijn adres, van PETRUS à BALEN of BALENUS, den predikant der Ambassade, door Dr. BROERS mij ter hand gesteld, en waardoor ik eigenlijk tot dit geheele onderzoek ben geleid. Ik laat het hier volgen:

Mijnheer!

Dese dient alleen om u achtb. van sestien te bedancken wegens de gewillig áengenomene moeyte in 't opstellen en besorgen van hare Ho. Mo. biblioteeq bij provisie noodig tot het predikampt van Spagnien. Met veele affaires ten dienste van stad en kercke is u achtb. omcingelt, nochtans siet men aenstonds veerdigheit om nieuwe sorgen op te neemen, als Christi coninckrijk in 't minste kan bevordert worden. Geluckig sijn se, die haar van den Allerhoogsten als werektuigen laten besigen tot opbou van het Sion Gods, daarom sal de Almachtige volgens zijn waarachtige beloften aen de soodanige gedaen, niet nalaten u Achtb. persoon en huisgesin met sijn bekroonende goedigheyt te segenen, waertoe wij 't zelve sooveel als het kan, onse gebeden zullen dirigeren. Wenschte wel occasie te hebben om mijn danckbaerheyt te toonen, doch hoope dat 't avancement mijner studiën en gaven en de trouwe dienst aen Gods gemeynte vergeselschapt met een groote genegentheyt om in aller gelegentheden u Achtb. te dienen, van u Achtb. discretie voor erkentenis sal werden opgenomen. En blijve

Mijn heer!

Raptim. U Achtb. ootmoedige Dienaar
Vlissingen, PETRUS à BALEN.
den 21 September
1664.

Van die moeite, door Dr. BOOTH met zooveel gewilligheid op zich genomen, en waarvoor Dr. BALENUS zoo gracieuselijk dank zegt, heb ik het bewijs gevonden in het stedelijk archief van Utrecht, onder de papieren van BOOTH, voor zooverre die daar bewaard worden [1]. Het is niet minder dan de lijst van bijna al de boeken, voor de ambassade gekocht en waarbij Dr. BOOTH, met zijne zeer kennelijke hand, de prijzen heeft gevoegd, die hij er

[1]) Eene groote verzameling is voor weinige jaren door de provincie Utrecht aangekocht, en berust in haar archief, gelijk Dr. Vermeulen mij meedeelde, toen hij mij met groote bereidvaardigheid inzage van eenige stukken verleende.

voor besteed had, te zamen een kleine zeshonderd gulden. De lijst, die ik hier laat afdrukken, heeft een veelzijdig belang. Zij bevat boeken die ik nooit meer had hooren noemen en die in den loop dier twee eeuwen hoogst zeldzaam zijn geworden; zij legt een belangrijk getuigenis af van den geest van dien tijd, vooral vond ik merkwaardig die boeken tegen de Mennonieten, de Remonstranten en de Lutherschen, die BALENUS in Madrid noodig meent te hebben, en zij geeft, naast de bekende Bibliotheca theologica achter de Methodus Concionandi van SALOMO VAN TIL, een bewijs dat de godgeleerden in vorige dagen het werk niet ligt opnamen.

Exhibitum den 10[den]
Augusti 1664.

CATALOGUS LIBRORUM, BY PROVISIE, NOODICH TOT HET PREDICANT AMPT IN SPANGIEN.

---

29. 0	Thesaurus RAVANELLI ult[ae] editionis.
28. 0	Biblia Hebr. gr. interlinearia ARIAE MONTANI, fol.
	Biblia Latina vulgatae versionis jussu CLEMENTIS VIII, edita Antverpiae ex offic. Plantin. fol.
18. 0	Biblia Belgica cum annotationibus correctae editionis Amstel. fol.
12. 0	(oud) Biblia Hispanica ex translatione CYPRIANI DI VALERA.
	Biblia Italica DEODATI, fol.
	Biblia Gallica cum notis in 4°.
	Biblia Anglica in 4° vel 8°.
	Notae Anglicae ad Biblia, 2 vol. in fol.
13. 0	SCOTANI Professoris Franequ: Historia Sacra ad Sulpicium Severum.
7. 0	Loci Communes PETRI MARTYRIS, fol.
10. 0	POLANI Syntagma Theologiae. fol.
29.	CHAMIERI Panstratia, aliquot vol. in fol.
4.10	PETRI MOLINAEI Noveauté du Papisme, 4°. Gall.
46. 0	Opera ANDREAE RIVETI, fol.
8.10	Institutiones CALVINI, in fol.

7. 0 (oud) Institutiones CALVINI, Hispanice ex translatione CYPRIANI DI VALERA.
2.10 Catechesis Palatina, cum Locis Scripturae et Patrum, autore REINERO BACKHOVIO, in 8⁰.
6.10 Schatboeck van FESTUS HOMMIUS, eerste Editie, door J. Spiljard.
5. 0 Acta Synodi Nationalis Dordracenae, in fol. ant. 4⁰.
10. 0 Het Martelaersboeck, de leste editie tot Dordrecht, fol.
8.16 HOTTINGERI Historia Ecclesiastica aliquot vol. in 8⁰.
1.16 JOHANNIS LAETI Epitome Hist. Eccl. 8⁰.
11. 0 JACOBI TRIGLANDII Kerckelycke Historien, fol.
6. 0 REYDI Historia Belli Belgici in Latinum Sermonem traducta a Dionys. Vossio.
1.14 VAN DE SANDE, Supplementum Historiae Reidii, 12⁰.
3. 0 Chronicon CARIONIS per MELANTHONEM et PEUCERUM, 8⁰.
3.10 Mysterium iniquitatis PLESSEI, in 4⁰. ult. edit. Gorcomii apud Paulum Vinck.
4.16 Historia Concilii Tridentini, 4⁰. Gorcomii apud Vinck.
JOAN HENRICI ALSTEDII Encyclopedia, 2 vol. fol.
BARTOL. KECKERMANNI Opera, 2 vol. fol.
3. 0 HOORNBEECK, contra Judaeos, 8⁰.
1.12 PLESSEUS de veritate Religionis Christianae.
20. 0 CALEPINUS XI Linguarum, fol.
16. 0 Lexicon Graecum SCAPULAE, Ult. Ed. in fol. Amstel.
2. 2 BUXTORFFII Thesaurus Grammaticus, 8⁰.
3. 0 Ejusdem Lexicon, Hebr. in 8⁰.
10. 0 Biblia Hebraica, ultae ed. Amst. 8⁰.
3. 6 Dictionarium Poeticum, Historicum Geographicum in magno 4⁰.
9.10 PHILIPPI FERRARII Lexicon Geographicum, fol. Londini.
Opera PERKINSII, in fol. 2 vol.
Opera WILHELMI TEELLINGII contracta per RIDDERUM, 4⁰.
15. 0 MAGINI Florilegium, fol.
8.16 Opera GUIL. AMESII ex postrema edit. Amstel. apud Janssonium, 12⁰.
3.10 Philosophia Naturalis Reformata PAULI VOET, 4⁰.
10.10 BALDUINI WALAEI Annotationes in Evangelistas, 4⁰.
BEZAE et CAMERARII notae in N. T. fol. Londini.
4.18 TRIGLANDII refutatio apologiae Remonstrantium, in 4⁰.
11.10 HOORNBEECK, 3 vol. contra Socinianos, 4⁰.
1.18 ALTINGII exegesis Confessionis Augustanae.
4. 5 DORESLAER ende AUSTROSYLVIUS tegen de Wederdoopers, 4⁰.
3.16 Harmonia Confessionum postr. ed. Genevensis, in 4⁰.
8. 0 CYPRIANUS ex editione et cum notis PAMELII et SIMONIS GOALARTII, fol.
TERTULLIANUS cum notis RIGALTII et aliorum, Paris 1635.
10. 0 CORNELII JANSENII Augustinus, fol.
7. 0 TWISSII Vindiciae Gratiae, in fol.
6. 0 Idem de Scientia Media, fol.
Theses Salmurienses, 4⁰.
11. 0 Theses Sedanenses, 4⁰.
2.18 Syntagma DANIELIS TILENI, in 8⁰.

4.15 HOORNBEECK, Systema Theol. Practicae, pars. I. 4°.
10 of 20 Bijbeltjens in 8°.
10 of 20 Catechisatiën van DE WIT en POUDEROIEN, 8°.

Hierbij vond ik in het archief van BOOTH een papiertje, ten vervolge:

16. 0 BUXTORFII Lexicon Talmudicum.
27. 0 Opera PERKINSII.
3.10 Literae provinciales LUDOVICI MONTALTII cum notis WINDROCHII.
17. 0 HALL, Contemplationes Zionis.
GOMARI Opera.
HEIDANUS, de Causa Dei.
11. 0 HOOFT, Nederlandsche Historiën.
3. 0 MARESIUS in Confessionem Belgicam.
5. 0 BALDUINI Casus Conscientiae.
FORBESII Institutiones historiae Theologiae.
EINSWORD in Pentat. Psalmos.
EDWARD LEYGH Critica Sacra.
In plaats van:
ALSTEDII Encyclopaedia. 2 vol. fol.
KECKERMANNI Opera, 2 vol. fol.
W. TEELLING, contr. per RIDDERUM, anders mensche Godts.

Deze boeken had hij waarschijnlijk niet kunnen krijgen. 't Pleit voor zijn smaak dat hij de Nederlandsche Historiën van HOOFT in deze theologische bibliotheek heeft weten in te smokkelen. Zou er van deze bibliotheek iets over zijn, en waar is zij anders gebleven? Ik heb naar Madrid geschreven aan onzen Ambassadeur om antwoord op deze vraag, maar het nog niet ontvangen. Misschien weet hij het evenmin als ik.

Utrecht.

BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN HET MIDDEN-EEUWSCH BIJGELOOF;

DOOR

W. MOLL.

In een perkamenten HS. van de eerste helft der vijftiende eeuw, dat oudtijds aan de »nonnen regularissen totten heilighen elfdusent meechden bynnen Utrecht" [1] toebehoorde en thans in mijn bezit is, komt een van die merkwaardige tractaten voor, die door onze voorvaderen gelezen werden, wanneer zij zich tot »het sacrament der biechten" voorbereidden. Ook in dezen »Spieghel der biechten" worden na eenige algemeene regelen, waardoor het biechtkind tot ernstige zelfbeproeving en opregte schuldbelijdenis aangemaand wordt, de voornaamste stukken ter sprake gebragt, die bij de veelbeteekenende plegtigheid, zoowel door den biechtende als door den »biechter" of biechtvader, in aanmerking moesten genomen worden: »die seven hoeftsunden, die tien gheboden, die vijf zinnen, die seven werken der ontfarmherticheit, die seven sacramenten" en »die sunden in den Vader, in den Sone ende in den heylighen Gheeste," stoffen die gezamenlijk den hoofdinhoud der middeneeuwsche catechese uitmaakten en derhalve aan eenigzins ontwikkelde leeken bekend waren. [2] In dat gedeelte van den »Spieghel",

1) Zie over dit klooster MATTHAEI *Fundat. eccles.* p. 290 ss.

2) Zie nadere mededeeling dienaang. in mijne *Kerkgesch. van Nederl.* II, iii, bl. 2 vv., iv, bl. 154 v.

waarin het eerste der »tien gheboden" behandeld wordt, heeft de ongenoemde auteur den lezer van zijn boekske eene reeks van vragen voorgesteld, die, naar ik meen, aandacht verdienen, omdat zij eenige vormen van middeneeuwsch bijgeloof vermelden, waarvan ik veronderstel, dat zij niet of slechts aan meer ingewijden in de geschiedenis der voorvaderlijke »superstitiën" bekend zijn. Ik neem het gantsche hoofdstukje hier op in de hoop, dat het anderen tot aanleiding zal strekken om verklaringen mede te deelen, die ik zelf niet geven kan. De cijfers, waardoor ik de vragen onderscheiden heb, worden in het HS. niet gevonden.

Dat ierste ghebot is: Mensche, ghi en zult gheen afgot aenbeden; ghi zult allene God aenbeden ende zult hem alleen liefhebben van al uwer herten, van al uwer zielen, van al uwer crachten, ende zult alleen aen hem gheloven. Hebdi ghelove aen enigherhande creaturen, so hebdi dat ghebot ghebroken.

1. Hebdi ghetovert of laten toveren, of hebdi raet of hulpe daertoe ghegheven of alzulc dinc yement gheleert of ghewijst?

2. Hebdi u laten meten mit enen roden vadem, of anders?

3. Hebdi enighe spaenre int vuer laten werpen of zelve gheworpen, om mede te wychelen?

4. Hebdi gheloef ghehadt in der voeghelen sanc, of aen uwen droem, of aen die goede houden of ander wychelinghe, of aen die maren of nachtmerien, of aen alven, of aen die witte wiven?

5. Hebdi gheloef ghehadt, dat die een mensche beter hantghift gheeft dan die ander, of dat die een mensche beter begheringhe [sic] heeft dan die ander, ende dat een pape of een monic quaet ghemoet hevet, of een hase quaet ghemoet ende een wolf goet ghemoet, of desghelijc?

6. Hebdi ghesproken, wanneer u yet toequam: dit is bescheert?

7. Hebdi gheloeft, dat een mensche gheboren wort tot dier tijt, dat hem nummermeer goet en gheschiet?

8. Hebdi ghelove aen slanghen, aen doenre, aen heylich hout, of aen bomen, of aen stenen, of aen draken, die des nachts waken, of aen den vellen?

9. Hebdi gheloef ghehadt aen u haer, wanneer het te samen ghevilt was?

10. Hebdi gheloef ghehadt, dat uwe kinder verwisselt waren ende die vrouwen verleyt waren?

11. Hebdi ghelove ghehadt aen die swarte vrine?

12. Hebdi dat sweert yet besproken of besworen?

13. Hebdi dat dinc yet besworen of besproken, dat ghi verloren hadt?

14. Hebdi enich cruut besproken?

15. Hebdi dat yser of dat water yet besproken?

16. Hebdi yemant daertoe ghedwonghen dat heet yser te draghen of int water te tasten?

17. Hebdi enighe onghelove ghehadt, dat die honde huylden of die aexteren scaterden?

18. Hebdi in des sceeps boert enighe onghelove gehadt?

19. Hebdi enich dinc ghecoft tot toverien?

20. Hebdi omgheganghen mitter swarter const? Hebdi daermede yet ghewrocht? Want ghi dient daer den duvel mede.

Ghi zult gheloven aen Gode ende zult hem liefhebben voer alle dinc. Hebdi enich dinc liever ghehadt dan God, dat is u afgod, uwe kinder of uwe huysvrouwe, uwes selves lijf, of werlike eer of enigherhande goet.

Vraag 1, 19 en 20 schijnen geenerlei verklaring te behoeven. Aller strekking is dezelfde: die ter biecht gaat, heeft zich op het stuk der tooverij of zwarte kunst te beproeven en zijne zonde te belijden, zoo hij erkennen moet, dat hij zich, op welke wijze dan ook, met de verboden zaak heeft ingelaten.

Vraag 2 vermeldt een vorm van bijgeloof, waarvan ik mij niet herinner ergens gelezen te hebben. Wat is »een roden vadem" en waartoe liet men zich daarmede »meten"?

Vraag 3 veroordeelt het »wychelen" met een in het vuur geworpen »spaenre". Wichelen is het werk van hen, die de toekomst uitvorschen uit verschijnselen, die zich onder bepaalde omstandigheden aan zekere tot het beoogde doel gekozen voorwerpen voor-

werpen voordoen.[1] Uit de vereering van het vuur bij de oude volken laat het zich verklaren, dat vuur ook bij de wichelarij werd gebruikt. Nog heden komt in Gelderland, en vermoedelijk elders, het geloof voor, dat het geknap en gesis van brandhout op den haard een voorteeken van twist is.

Vraag 4 spreekt van meerendeels zeer bekende zaken, der vogelen zang, droomen, de nachtmerrie, alven enz. »Die goede houden" zijn »de guede holden", die VAN DER SCHEUREN in den »Teutonista" vermeldt. Zij behoorden tot den stoet van de godin Holda, waarbij zich ook de waarzegsters aansloten.[2] Het geloof aan »die witte wiven" is vooral bij de Friesen lang zeer levendig geweest. Tot afwering van haren schadelijken invloed prevelden zij een gebed van bisschop FREDERIK van Utrecht »over de heilige drievuldigheid."[3]

Vraag 5 herinnert een en ander bijgeloof, dat nog heden hier en daar bij onze landgenooten voorkomt. Den marskramers is 't niet altijd onverschillig van welken kooper zij in den morgenstond het eerste handgeld ontvangen. Aan sommige teekenen kunnen zij onderscheiden, of de handgift, die hun door dezen of genen uitgereikt wordt, hun een voor- of nadeeligen dag voorspelt. Maar wat is de »beter begheringe," waarvan hier gewag gemaakt wordt? — Dat onze voorvaderen veel gewigt hechtten aan de eerste ontmoeting, die zij bij het verlaten hunner woningen hadden, is van algemeene bekendheid. In »Die evangelien van den spinrocken", een merkwaardig boekske dat in 1662 te Amsterdam verscheen en door VAN DEN BERGH[4] opgenomen werd, leest men van »witte monniken", wier »gemoet" ongunstig, en van »zwarte monniken," wier »gemoet" schoon weder voorspelt, en »als een op sijnen weg gemoet eenen hase, dat is een quaat teeken, en om dat peryckel te schouwen, so sal hij hem driemael omkeeren, van daer hij komt.

---

[1]) Zie VAN DEN BERGH, *Krit. Woordenb. der Nederl. mythol.*, bl. 270, 301, over het onderscheid van wichelarij en waarzeggerij.

[2]) Zie VAN DEN BERGH, a w. bl. 117, 280 vv.; FEHR, *Der Aberglaube und die Kathol. Kirche*, Stuttg. 1857, s. 125.

[3]) Zie VALER. ANDR. *Biblioth. Belg.* ed. 1643, p. 249; vgl. mijne *Kerkgesch.*, I, bl. 375.

[4]) A. w. bl. 320 vv.

Maer die een wolf oft eenen beer ghemoet, dat is een goet teeken." Het bijgeloof aangaande den haas is in Gelderland nog niet uitgestorven.

Vraag 6 versta ik niet. Ik herinner echter aan KILIAN'S verklaring van het ww. »bescheren: præfinire, præstituere, destinare." Die bij deze of gene gelegenheid mismoedig uitriep: »dit is bescheert," werd welligt verondersteld aan het noodlot of aan den invloed van eenige helsche magt en derhalve niet aan Gods voorzienigheid te gelooven.

Vraag 7 herinnert ons de oudtijds algemeen verbreide en nog heden geenszins vergeten onderscheiding van geluks- en ongeluksdagen. »Tagwählerei", zegt J. GRIMM [1] te regt, »herschte bei Juden, Griechen und wahrscheinlich allen Heiden." In Groningerland zullen sommige boeren niet ligt op een maandag hun akkerwerk of hun oogst beginnen. »Die evangelien van den spinrocken" ontraden het ieder, op vrijdag »hennen- of eenden-eijeren te broeden te zetten, want de kiekens, die er af comen, worden gaerne van den voghelen ofte dieren verbeeten." Dat onze matrozen ongaarne op vrijdag de zeehaven verlaten, is bekend. De landlieden in het Hessische weten vele ongeluksdagen aan te wijzen, maar den 1en Maart vreezen zij 't meest: die op dezen dag krank wordt, zal zelden zijne gezondheid herwinnen; die zich verlooft of ten trouw gaat, zal verarmen enz. Den zondag daarentegen achten zij een geluksdag bij uitnemendheid: »zondagskinderen" zijn »gelukskinderen", vooral wanneer zij in den voormiddag van een der adventszondagen geboren worden. [2] De zoogenaamde Egyptische dagen, waarvan in iedere maand twee aangewezen werden, achtte men algemeen ongeluksdagen, waarom men ze in oude kalenders niet zelden als zoodanig aanduidde. DURANDUS zegt, dat zij door de astrologen van Egypte aan de wereld bekend gemaakt werden. [3]

Vraag 8 vertegenwoordigt ons, gelijk vraag 4, een groot deel

---

[1]) *Deutsche mythologie*, 3e Ausg. s. 1091.

[2]) Zie MÜLHAUSE, *Die Urreligion des deutschen Volkes*, Cassel 1860, s. 16, 108; vgl. FEHR, a. a. o. s. 102, 117, en vooral FRISCHBIER, *Hexenspruch und Zauberbann*, Berl. 1870, s. 140 ff.

[3]) Zie zijn *Rationale divin. officior.* L. VIII, c. 4.

van den inhoud des bijgeloofs, zooals het reeds in het vóór-christelijke tijdperk bij de Germaansche volken bestond. Slangen en draken werden van ouds als de gezellen der heksen aangemerkt, en in menige voorvaderlijke sage worden zij als booze, duivelsche wezens voorgesteld [1]. Het geloof aan de heiligheid van sommige steenen en het uitoefenen van zekere wichelarij bij steenen werd reeds in de dagen van BONIFACIUS verboden [2]. Eiken, linden en misschien ook olmen, mispel- en perenboomen waren gewijde boomen. »Te Yde in Drenthe geneest de hoefsmid breuken, door drie spijkers in een dikken wilgenboom te slaan, waarbij hij prevelend eenige buigingen maakt en den hoed afneemt. Zoodra de koppen der spijkers door de bast van den wilg gegroeid zijn, is de breuk genezen [3]." Bij de woorden »heilich hout" hebben wij misschien aan de toover- of wichelroeden te denken, die op St. Jansnacht van hazelstokken werden gesneden. De hier vermelde »vellen" zijn heksen [4]. Maar wat is »ghelove aen doenre?" Is »doenre" ons »donder?..." Opmerking verdient het, dat de afschrijver van mijn HS. »aendoenre" heeft geschreven, en dat hij zelf of een ander later tusschen de letters n en d een schrapje heeft aangebragt tot aanduiding dat men het voorzetsel van het zelfstandig naamwoord te scheiden heeft. Is het te gewaagd te veronderstellen, dat men »ghelove — aen aendoenre" heeft te lezen? Van toovenaars zegt men, dat zij iemand iets »aandoen," en Grimm vertolkt het duitsche »anthun" met »einem etwas anmachen, anhexen [5]." Noemde men toovenaars en heksen welligt ook »aendoeners?"

Vraag 9 spreekt van geloof aan »samen ghevilt haer." Wat kan dit zijn?.. Dat het hoofdhaar in het rijk der superstitiën zijne plaats inneemt, weet de lezer. Wanneer de haren in den nacht zich meer dan anders met elkander verward hebben, spreekt deze en gene nog heden van de nachtmerrie als bewerker dier verwar-

---

1) Zie VAN DEN BERGH, a. w. bl. 207 v.

2) Zie *Indicul. superstition.* in BONIF. *Oper.* ed. GILES, I, p. 17; vgl. FEHR, a. a. o. s. 60.

3) VAN DEN BERGH, a. w. bl. 299 v.

4) Zie VAN DEN BERGH, a. w. bl. 272; vgl. GRIMM, a. a. o. s. 985.

5) A. a. o. s. 984.

ring. »Kroes haar, kroese zinnen," is een algemeen verbreid spreekwoord. In Gelderland en elders meenen sommigen, dat men wèl doet, het haar bij wassende maan te laten snijden, en dat men afgeknipt haar moet verbranden of in een stroomend water werpen; halen de vogels het weg, zoo zal de schedel van den voormaligen bezitter kaal worden.

Vraag 10 gewaagt van kinderen, die »verwisselt" zijn, de »wechselbälge" of »dickköpfe" onzer Duitsche naburen, die bij GEILER VON KAISERSBERG »wechzelkinder" heeten. Genoemde prediker leerde, dat de duivel in staat was, gezonde kinderen met armzalige, ellendige wichten te verwisselen, ja dat hij zelf somtijds zich in de gestalte van een wisselkind stak en zich als zoodanig in de wieg van een geroofd kind plaatste, om zoo doende de ouders in eene zee van leed te storten. GEILER raadde daarom zijne hoorders, hunne jonggeborenen niet ongezegend neder te leggen; maar die een wisselkind had en er zich van wilde ontdoen, zou daartoe niet overgaan, tenzij hij eerst den raad van geleerde, godvruchtige mannen had ingewonnen.[1] LUTHER meende, dat men een hem bekend wisselkind, dat reeds twaalf jaren oud was en al de kenteekenen van een idioot had, moest verdrinken.[2] — Vrouwen die »verleyt waren" zijn wel moeders geweest, die van den duivel of van heksen een of ander kwaad heetten te lijden. Men heeft hier misschien te denken aan huisvrouwen, die zich hadden laten verlokken om met den duivel gemeenschap te houden, en door hem bezwangerd, wanstaltige kinderen baarden. Kraamvrouwen in het Hessische plegen zich nog heden met groote voorzorg tegen hekserij en dæmonische invloeden in acht te nemen.[3]

Vraag 11, waarin van »die swarte vrine" gesproken wordt, weet ik niet te verklaren. Moet men welligt »urine" lezen? Maar de gewone schrijfwijze in mijn HS. begunstigt deze lezing niet.

Vraag 12, 14 en 15 doen ons de talrijke tooverspreuken geden-

---

[1]) Zie STÖBER, *Zur Gesch. des Volks-aberglaubens aus Dr. Joh. Geiler's Emeis*, Basel 1856, s. 34.

[2]) Zie de plaatsen uit de *Tischreden* bij MÜLHAUSE, a. a. o. s. 33 f. Vgl. GRIMM, a. a. o. s. 437.

[3]) Zie MÜLHAUSE, a. a. o. s. 25; vgl. HAVERKORN VAN RIJSEWIJK, *Bijgeloof en Kerkherv.* Utrecht 1866, bl. 14, 19.

ken, waardoor men oudtijds aan verschillende voorwerpen de krachten poogde mede te deelen, die men wenschte dat zij bezitten zouden, om zekere begeerde uitwerkingen voort te brengen. Vele tooverrijmen, waardoor men brandwonden, koortsen, spruw enz. trachtte te genezen, en andere die hagel en onweder konden verwekken, werden door VAN DEN BERGH verzameld.[1] Over duitsche tooverspreuken leze men het aangeh. werk van FRISCHBIER.

Vraag 13 gewaagt van bezweringen, waardoor men verloren goed hoopte terug te krijgen.[2] Zulke bezweringen werden in ons vaderland zelfs door geestelijken in deftig kerklatijn uitgesproken, ofschoon meer verlichte klerken en monniken dit bedrijf voor ongeoorloofd hielden. In een stevigen kwartijn, waarin de Regulieren van het klooster Eemstein bij Dordrecht in den aanvang der zestiende eeuw tal van excorcismen en benedictiën vergaderden[3], vindt men een stuk, waarin aanwijzing geschiedt, hoe men door bezwering gestolen goederen zal terugbekomen en den dief ontdekken (modus quo per excorcismum acquiruntur bona furto ablata nomenque furis detegitur); eene andere hand echter schreef op den rand de waarschuwing, dat de toepassing van het gegeven voorschrift geheel en al verboden was: »sed modus iste nullo modo practicandus, quia omnino prohibitus et illicitus est."

Vraag 16 levert bewijs, dat de auteur van onzen »Spieghel" tot de meer verlichte geestelijken onzer voorgeslachten behoorde, EMO VAN WITTEWIERUM en anderen, die sedert de dertiende eeuw de godsgerigten der vaderen, de heet-ijzer- en heet-waterproef en andere ordaliën, als werken des bijgeloofs en der ongeregtigheid veroordeelden.[4]

Vraag 17 vermeldt het gehuil van honden en het geschater van eksters, nog heden in steden en dorpen wèl bekend. »Die Evangelien van den spinrocken" zeggen: »als men die honden hoort huylen, so behoort men die oren te stoppen, want zij brengen quade tijdinge." »Hondengehuil voor eene woning," meent men

---

1) A. w. bl. 342 vv.

2) Zie HAVERKORN VAN RIJSEWIJK, a. w. bl. 17.

3) Het merkwaardig HS. berust in de universiteitsbibl. te Utrecht (*Aevi medii Script. eccl.* N. 81).

4) Zie mijne *Kerkgesch. van Nederl.* I, bl. 474 vv. II, iv, bl. 115 v.

in Gelderland, »verkondigt een lijk of ander ongeluk."[1] Van de eksters leeren »Die Evangelien," dat hun geschater in den voormiddag, »als men se van voren siet," goed nieuws beteekent; maar »siet men se van achter na der noenen, daer volget altijt quaedt na."

Vraag 18 spreekt van »onghelove in des sceeps boert," waarbij men wel aan eenig nu vergeten afweringsmiddel zal moeten denken, waardoor de schippers zich tegen mogelijke gevaren poogden te beveiligen.

De kennis van de vormen, waarin zich het oude en hedendaagsche bijgeloof uitdrukt, wordt eerst dán belangrijk, wanneer men den inhoud dier vormen weet te verklaren uit de wereldbeschouwing en de godsdienstige overtuigingen, die vroeger en later heerschende waren. Van den Bergh, Haverkorn van Rijsewijk en anderen in ons vaderland, Grimm, Mülhause en velen in Duitschland en elders hebben daartoe gewigtige bijdragen geleverd, die den lezer zullen kunnen onderrigten, wanneer hij nadere inlichting begeert aangaande de meeste superstitiën, hierboven ter sprake gebragt. Terwijl ik naar de schriften dezer geleerden verwijs, leg ik de pen neder in de hoop, dat de beoefenaars van het vak aan het medegedeelde fragment van den »Spieghel der biechten" eenige waarde zullen hechten.

NASCHRIFT.

Bovenstaand opstel werd door mij voorgedragen in de gewone vergadering der Kon. Akademie van Wetenschappen, afdeel. Letterkunde, die gehouden werd op 14 Maart 1870. Mijne hoop, dat de door mij besproken stoffen aan meer geoefenden aanleiding zouden geven tot meêdeelingen, die door belangrijkheid de mijne zouden overtreffen, werd niet teleurgesteld. Nog in de zelfde vergadering werden door de heeren M. de Vries en anderen merkwaardige inlichtingen gegeven, die thans in de *Verslagen en mededeel. der*

---

[1]) Zie van den Bergh, a. w. bl. 331.

Akad. afd. Letterk., tweede reeks, I, bl. 127, kunnen gelezen worden. In de zitting van 11 April werd door Dr. C. LEEMANS eene zaakrijke voordragt gehouden over het bijgeloof der Egyptenaren en de daartoe behoorende »Egyptische geluks- en ongeluksdagen," waarvan ik melding maakte. In de zitting van 9 Mei volgden meêdeelingen van Dr. E. VERWIJS over eenige van de door mij aangeroerde superstitiën, welke meêdeelingen, even als het door Dr. LEEMANS bijgebragte, in het aangeh. boekwerk, bl. 131 en 141, eene plaats vonden. Kort daarna verscheen in den *Taal- en Letterbode*, II, bl. 55, naar aanleiding van mijn stuk een opstel van Dr. VERWIJS over »Volksgeloof en Volkstaal," waarin de woorden »vilten", »bescheren" enz. verklaard worden op eene wijze, die even leerrijk als overtuigend moet heeten. Aan de hand van laatstgenoemden geleerde heeft de lezer nu nog de hier volgende bijdrage te danken, waarvan de inhoud ongetwijfeld door alle deskundigen en belangstellenden met vreugde zal ontvangen worden.

BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN HET OUDE VOLKSGELOOF,

DOOR

EELCO VERWIJS.

Onder de bronnen voor de kennis van het volksgeloof onzer Germaansche voorouders mogen wel bij de voornaamste en belangrijkste de geschriften der Kerk genoemd worden, die ons menige bijzonderheid hebben overgeleverd, welke anders voorzeker in den stroom der eeuwen zou zijn verzwolgen.

Toen het Christendom overal in Germanië was aangenomen en werd beleden, was daarom de maatschappij nog niet dadelijk eene Christelijke geworden. Het nieuwe geloof had nog niet als een zuurdeesem het geheele leven onzer voorvaderen doortrokken: er was een ander element bij hen aanwezig, dat in stilte voortwoekerde en vijandig tegen den nieuwen godsdienst overstond. Het oude volksgeloof was bij lange na niet met wortel en tak uitgeroeid; het leefde voort met eene verwonderlijke taaiheid. Waar voor het oog van den onoplettenden beschouwer de Middeleeuwen het bloeitijdperk zijn der Kerk, die zegevierend haren strijd met het oude heidendom had bestaan; waar deze het Christendom als een bruisende stroom geheel Germaansch Europa ziet bedekken, daar laat hij geheel buiten rekening de krachtige onderstrooming, die den bodem beroerde en omwoelde, welke nog geheel en al heidensch was.

De groote hoop had wel allengs het nieuwe geloof aangenomen, doch het was veelal een Christendom in naam: inderdaad bleef de Germaan nog heiden, en liet zich de oude godsdienst niet dan met moeite bij hem uitroeien. Of liever, hij had den nieuwen godsdienst omhelsd, hij beleed dien en nam getrouw zijne godsdienstplichten waar; doch daarnaast in zijn binnenste bleef het geloof aan zijne oude goden. Die goden waren geene scheppingen van zijnen waan, geene gewrochten zijner phantasie, droombeelden, die in het ijdele niet verdwenen, toen hij den God der Christenen had beleden. In zijn geloof niet alleen bleven zij bestaan, maar ook in dat zijner geloofspredikers en leeraars. Doch die goden waren vervallen verklaard van den hoogen rang, dien zij eens innamen; zij waren uit den booze en werden uit hunne hooge hemelsche zalen gebonsd om onder de duivelen en booze geesten geplaatst te worden. Hunne vereering werd misdadig en als zoodanig gestraft, ten minste waar de Kerk ze niet bemachtigde en als Christelijk stempelde. Zoo sloop eene menigte heidensche gebruiken en godsdienstplechtigheden in de Christelijke feestviering, gebruiken wier verklaring men te vergeefs in het Christendom zou zoeken. Ik noem slechts Ostara's paascheieren, de Pinkster- en Sint-Jansvuren, de Joelfeestvreugde in de Dertiendagen (Kerstmis tot Driekoningen), de Sint-Maartensganzen enz.

Wat de Kerk niet annexeerde, was uit den booze: daartegen moest zij met alle macht ten strijde trekken. En zij deed dit, niet alleen in de eerste tijden na de invoering van het Christendom op Germaanschen bodem, maar tot in het laatst der Middeleeuwen, al zoude men meenen dat toen de allerlaatste sporen van het oude volksgeloof geheel en al waren verdwenen. Een belangrijke bron voor de kennis van den aard van dit steeds voortwoekerende volksgeloof geeft ons in de XIde eeuw BURCHARD, Bisschop van Worms († 1025), die eene bloemlezing verzamelde uit de besluiten der Conciliën en de geschriften van beroemde Vaderen der Kerk. [1]

Het Xde Boek, »De Incantatoribus et Auguribus", is geheel aan

[1]) Decretorum Libri XX, ex consiliis et orthodoxorum patrum decretis, tum etiam diversarum nationum Synodis, ceu loci communes congesti, in quibus totum Ecclesiasticum munus, luculenta brevitate, et veteres Ecclesiarum observationes complectitur.

de bestrijding van het oude volks- en bijgeloof gewijd, en ook in het XIXde Boek, »De poenitentia", dat grootendeels vragen bevat, die aan de biechtelingen moeten worden gedaan, komen twee hoofdstukken voor *De arte magica*, en een ander *De Incredulis*. Zij bestaan meest uit vragen over verschillende soorten van bijgeloof en ongeloof, en tevens wordt de boetedoening aangegeven, welke voor het vergrijp moest gedaan worden.

De Hoogleeraar MOLL vestigde in de Academie van Wetenschappen de aandacht op eenige vragen, mede op het oude volksgeloof betrekkelijk, die voorkomen in een Hs. der XVde eeuw. Zijn onderzoek wekte zeer mijne belangstelling op, en ik beproefde, of ik ook enkele steentjes konde bijdragen om eenige bijzonderheden nader in het licht te stellen. De vruchten van mijn onderzoek dee ik hier mede, en wil beginnen met een paar uittreksels uit Middeleeuwsche werken, waaronder ook zoogenaamde Biechtboekjes, die gemeenlijk aan het bijgeloof een of meer hoofdstukken wijden. Later zal ik trachten van enkele minder bekende bijzonderheden de verklaring te geven.

I.

Het eerste stuk is ontleend aan een Duitsch *Beichtbuch* uit de eerste helft der XVde eeuw, in drie Hss. op de Bibliotheek te Breslau bewaard. Het Hs. werd vervaardigd ten behoeve van een der Hertogen van Oostenrijk — ALBRECHT IV of V, van welke de laatste als ALBRECHT II in 1437 Duitsch keizer werd — en bevat het volgende over duivelskunsten en volksbijgeloof. [1]

»Das erste Sacrament ist die toufe, in der der mensche entpheet den glouben vnd wedersaget dem tüfel vnd allen synen genozsen vnd kvmmit in eyn vnschuldig lebin der erbsunden. weder das Sacrament sundigen die ketzser vnd die an dem glouben czweyfeln vnd die vnglouben an en han, Alse pelewysen, mülkensteleryunen, (vnd die vff den brockissberg varen), vnd den sichen busen anders wenne mit gote ader nicht naturlichen erczteyen,

---

[1]) Afgedrukt in HOFFMANN (VON FALLERSLEBEN)'s *Monatschrift von und für Schlesien*, I, 2, 753. Verg. *Neue Berl. Monatschrift*, XII, 355—57.

ader die dy kinder wegen, das sie deste e sterben ader genesin, vnd die ober czoubernisse lasen messe lesin, und czoubernisse triben vnd dar an glouben, vnd die crutze machen vnder der passien, ader schulden laten belesen vnd do bey eyn unglouben han, das die wort ader das crucze nicht sulde also grose macht han czu eyner andern czit, vnd die den tufel besweren vnd vorsuchen vnd die toten besweren vnd wederrufen, die do wurcze besweren ader seynen, die do reichtum von dem tufel begern, die in loesbuchern werfen vnd die doran glouben, vnd die do swartze kunst treiben: alse Nigromancia, die man treibit mit den toten vnd mit irem gebeyne, is sey mensche ader vye; Geomancia, die man treibit mit der erden, mit assche, mit sande, mit grase, mit blumen, mit steynen; Piromancian, die man treibit mit dem vüer und mit dem rouche ader was man in das vüer wirft; Ydromancia treibit man mit dem wasser; Aremancia treibit man mit der luft; vnd die an troüme ader an vogilgeschrey glouben, vnd die an vorsagen glouben, vnd die sternseer, die do glouben an karacteres ader figuren, die do keyne naturliche sache haben sundir alleyne des teufels anwysunge, ader die den luten schriben briefe mit figuren ader mit vromden worten vnd an den hals hengen, is sint swertbriefe ader vrawenbriefe, die man schreibit czu libe, czu kint haben ader was briefe is sint; ader die in epphil schreiben vromde wort vnd den luten czu essen geben, (vnd die an vorworfene tage adir czeit gloubin, die von der ercztin adir von den natuerlichen meistern nicht gesaczt vnd geschrebin seyn, noch keyne natuerliche sache habin, worumme se gut adir bose sint), vnd die an den seyn glouben als eyn sulches seynen, das mit ketzerey gemacht ist, als man tut an dem neuen manden ader vor tage ader nicht vnder dem dache ader mit vromden worten, vnd ab ouch der seyn gut ist, so lestern sie doch Gotis almechtikeit, die alle czeit vnd an allen steten ist: Dar vmme hat der seygen etwas heymelich vorbindunge mit dem tufel."

II.

Het tweede stuk komt voor in een Nederlandsch biechtboekje uit het begin der XVIde eeuw, dat den volgenden titel heeft:

»Dit is een seer profitelijc || boecxken vander Biechten ende || van dye seven dootsonden. ghe || maect van meester Godschalc || Rosemondt van Eyndoven Doctoer inder || godheyt. ende leert ons den rechten wech ende || maniere wel te leven ende salichlijc te sterven || ende altijt een vuerich gerust hert te hebben." [1]

Daarin komt een caput voor, getiteld:

»Een leeringhe teghen die temptacie vant ongheloef. XLVI.

»Item ic heb my beraden metten duvel of metten genen die met swarten konsten ende mitten viant omgingen, ende heb mijn ghelove daer op geset; ende heb met menyge manieren van supersticien ende onghelove om gegaen; als ick yet verloren heb, oft om kinderen ende knechtkens te crygen, so heb ick sommighe cruyen oft scriften over my ghedragen, ende met sommige personen, dye dair wat of wouden weten, ende nochtans der niet af en weten, beraden, ende mijn betrouwen ende ghelove daer op ghestelt. Ende ghy sult die priester te kennen geven allen die wychelien, supersticien ende manieren van ongheloove, daer ghi mede hebt omghegaen, die ghemeenlick wten boecke vanden Spinrock worden ghenomen."

III.

Vooral belangrijk voor de kennis van het volksgeloof is een fraaie incunabel in het laatst der XV^{de} eeuw herhaaldelijk gedrukt, als te Haarlem in 1484, te Zwolle in 1485 en 1491, en ook elders, en die aldus is getiteld:

»Dits der Zielen troost ghenaemt, Ende het is ghetoghen wt vele goede boecken der heyligher scriften, als wten Bybel, wt Scolastica Hystoria, ende wt meer ander. Ende principalijck tracterende op die X gheboden Gods" [2].

---

[1]) Aan het einde staat het volgende: »Gheprent Tantwerpen Binnen die camerpoerte Int huys van Delft. By mi Henrick eckert van Homberch. Int jaer ons heren M. CCCCC ende XVIIJ den achtiensten dach in Maert." Zie *Catalogus der Bibliotheek v. d. Maatsch. d. Nederl. Letterk.* I, 181, n°. 1261.

[2]) Aan het einde: »Bider gracien ons heren soe is dit boeck volmaect ende geeynt in die stat van Herlem Int jaer ons heren M.CCCC ende LXXXIIIJ In Augusto den IX dach." Het werk berust op de Koninklijke Boekerij te 's Gravenhage.

In het tractaat op het eerste gebod vinden wij het volgende

fol. vij. v⁰. a. »Hoe datmen niet wighelen sal.

Lieve kint, du en selste niet gheloven an wigelye, noch witwiven, noch an elvinnen, want dat is cranckicheit van geloven, ende duvels droch. Wie vast gheloef heeft, dien mach niet scaden: des wil ic di een exempel segghen.

Hoe sinte Germanus een wijf bekeerde totten rechten ghelove.

Het was een heilich bisscop ende hiet Germanus, ende quam tot eenre tijt tot eenre vrouwen huus te herberge, des avons doe dye lude slapen souden gaen. Doe ghinc die vrouwe ende bereide een fol. vij. v⁰. b. scoen tafel, ende brocht daer op spise ghenoech. Doe vraechde Germanus, wie die spyse eten soude. Doe sprac die vrouwe: die spise sullen die goede holden eten, dye pleghen hier des nachtes te eten ende te wanderen; die wijl dat icse wel hantiere, so gaet my wel aen mijnre neeringhe. Doe sprac Germanus: hebt ghise ghesien? ia, spracse, ic hebse ghesien. Daer ghingen die lude des avonts te bed. Ende Germanus wakede ende bat onsen lieven heer God, dat hy haren onghelove stoerden. Des nachtes quamen die holden in dat huus ende begonden te eten. Doe stont hi op ende beswoerse bi onsen lieven heer God, dat si niet van daen en souden gaen sonder sinen oerlof. Daer weckede hi die vrouwe ende al dat huusghesin, ende vraechde of sy die goede holden wel bekende. Die vrouwe sprac: ia, ic kense wel: dat sijn onse ghebueren, ende woenen inden dorp. Doe sprac Germanus: sendet boden tot u ghebueren tot horen huus, ende laet vraghen wair si sijn. Doe die boden daer quamen, doe vondense die lude in huus. Doe sprac Germanus tot den holden: ic gebiede dy by den naem ons heren Jhesu Cristi, dat ghi ons segt wie ghi sijt. Doe spraken si: wi sijn al quade gheesten ende bedrieghen die lude, die gheen ghanse gheloef en hebben. Doe gaf hise oerlof ende si voeren van daen. Ende die vrouwe wert bekeert van hare ongheloef.

O lieve kint, wilstu dat eerste ghebot houden, so selstu niet gheloven an tovernye, noch raet noch daet daer toe gheven; du fol. viij. r⁰. a. en selste di niet laten meten mit rode vademen; du en selste niet gheloven an voghelen sanc, noch an gheenre ley dinc dan an God. Du moeste wel gheloven dat steen ende cruut cracht hebben; du en selste gheen boeke hebben daer tovernie in staet. Ende die

wanghelove is menigerhant, dat icse al niet bescriven en can. Bewaert dijn siel oftu wilt.

»Een leer teghen die wissalden [1].

Lieve kint, du en selste niet gheloven an wisalden, daer die heiden an gheloven, ende segghen: wat die wissalden den mensche gescapen hebben, dat moet hem ummer overgaen, dat si goet of quaet. So vintmen oec somme kersten lude die segghen: Wat een ghescapen is, dat wert hem, hy doet nochtan wat hi wil. Ende spreken oec: Is een tot hemelrijck ghescapen, hy coemt daer, hi doet wat hi wil. Is hy totter helle gescapen, hi doet hoe veel goets dat hy wil, hy moet ter hellen. Sommighe lude segghen, dat so wie in dier uren gheboren is, die selt wel gaen, ende so wie in dier uren geboren is, die sal wederspoet hebben ende onsalicheyt. Dese gheloven al an wissalden. Lieve kint, so en selstu niet gheloven. Du selste gheloven, dat boven alle dinc is een God, die een yghelijc gheeft soe wat hi wil. Hier van wil ic di een exempel segghen.

»Van sinte Clemens legende, hoe sijn vader ende moeder ende broederen verstroeyet waren ende bi een quamen.

fol. vij. r^o. b. Te Romen was een rijc heer, ende hiet Fastinianus, ende sijn huusvrouwe Matidiana, die hadden twee sonen, die waren van tien jaren: die een hiet Faustianus ende die ander Faustus. Ende hadden een jonc kint dat hiet Clemens. Dese heer ende vrouwe waren heyden lude ende gheloefden aen die wissalden. Het ghesciede dat des heren broeder sijn oghen werp op dye vrouwe ende leide hoir oneersaemheit te voren. Die vrouwe dochte het waer goet datse een wijl uut sinen ogen waer, tent hi hoerre vergheten hadde. Doe sprac die vrouwe tot horen heer: Heer, onse God sprac te nacht tot mi, als dat ic mijn twe sonen soude voeren in Grieken ter scolen: doe ic des niet, soe moet ic sterven. Doe liet die heer een scip toe maken ende lietse varen mit hoer II kinder. Doe si opten meer waren, doe quam een storm, dat si al verdroncken die in dat scip waren, sonder die vrou ende die twe kinder. Die twe kinder dreven op een bort, went een visscher quam ende namse

[1]) In de Zwolsche uitgaven van 1485 en '91 leest men overal *wilsalde*, welke lezing de ware is. Zie mijne verklaring van het woord in den *Taal- en Letterb.* 2, 58 vlgg.

in sijn scip. ende voerdese te lant ende vercoftse eenre vrouwen, diese liet ter scolen gaen. Daer na wordense sinte Pieters jongeren ende volgheden. Oec quam die moeder te lande drivende mitten ghulven ende lach of si doot had gheweest. Daer na quam si tot hoer selven, ende doese hoer lieve kinder niet en vant, doe waendese dat si verdroncken waren, ende screyde ende weende ende beet haer handen van jammer, dat haer die hande van bloede heene liepen, ende si woude hoir selven verdrincken van leyde.
fol. viij. v⁰. a. Daer quam een vrouwe ende troestese ende sprac, si hadde oec horen lieven man opten meer verloren, ende brochse in horen sin, ende hilse in horen kost lange tijt. Doe vergat si hoer leydes ende troeste hoer selven ende sprac, dat hoer dat hertseer gesciet was, dat hadden hoer die wissalden *ghescapen:* daer om moeste hoir ommer dat jammer overgaen. Dat was onrecht, want hadse niet op dat meer gecomen, dat en wair hoer niet overghegaen. Daer beghonde hoir die hande te dorren, diesi gebeten had, ende wert lam an horen handen. Ende hoer werdinne wert ghictich. Doe moest si om hoer broet gaen ende hoer werdinne ende hoir boden. Daer na doe die vader niet van hoer vernam, doe soude hi na varen, ende wert scipbrokich ende quam al bloet te lant. Doe sprac hi: dit hebben mi di wissalden gescapen. Dat was onrecht: waer hy te huus gebleven, ten waer hem niet gesciet. Doe moest hi hem selven generen te arbeiden. Ende sijn joncste soen ginc ter scolen ende wert wijs inden heydenschen boeken. Daer na quam sinte Bernabas ende predicte dat rechte geloef, doe bespotten hem Clemens dat hi predicte, dat Cristus God wair; want Clemens geloefde an die wissalden. Doe predicte hi soe lange, dat hy hem bekeerde ende brocht hem over dat meer tot sinte Pieter, ende wert sijn jongher, ende sijn twee broederen waren oec bi sinte Pieter, mer si en kende malcander niet. Op een tijt doe voir sinte Pieter in een lant, dat daer lach in dat meer, ende ginc op dat lant, ende Clemens bleef in dat scip. Doe vant sinte Pieter
fol. viij v⁰. b. Clemens moeder daer gaen ende bat hoer broot. Ende straffede, waer om si niet en arbeide mit hoer handen ende liet die bede wesen. Doe sprac si: O lieve heer, mijn handen sijn my verdorret, ic en mach niet arbeiden. Doe vraechde sinte Pieter: waer van ist ghecomen? Doe sprac [si]: het is mi gecomen van groot hertleide,

doe ic mijn lieve kinder verloes op dat meer, ende aldus onsalich hebben mi die wissalden gescapen, het moet mi doch *overgaen.* Doe si hem al dinc geseit had, doe sprac sinte Pieter: Hier is een jongelinc gekomen van Romen, die hiet Clemens, die seit oec dat hi sijn moeder ende sijn vader ende sijn broeders op dat meer heeft verloren. Doe si dat hoorde, doe viel si hem te voeten ende sprac: Dat is ommer mijn lieve soen Clemens. Doe leidise totten sceep. Doe si hem sach, doe viel si hem om den hals ende begonde seer te wenen van liefte. Doe stiet hijse van hem mit toern. Doe sprac sinte Pieter: Dit is dijn moeder. Doe hy dat hoerde, doe viel hy hoer om den hals ende weende van groten lieften. Doe si daer waren, doe makede sinte Pieter hoir handen gesont, ende makede oec hoir werdinne ghesont. Ende Clemens moeder voer oec mit sinte Pieter. Doe vraechde die ander twee broederen, wie die vrouwe waer. Dit is mijn moeder die ic verloren had. Si voir uut van Romen mit twe kinder: die een hiet Faustinus ende die ander Faustus, ende en quamen niet weder. Ic waende datse lange verdroncken waren, nu heeftse my God weder ghegheven. Doe die gheen dit hoerde, doe en condense van wonder alle niet gespreken, noch van vruechden. Doe sprakense ten lesten ende seyden: O we alre bermhertichste God, wat is dat wi nu horen?
fol. ix. r⁰. a. Is dat een droem of ist die waerheit aldus? Doe sprac sinte Peter ende alle die daer waren: Het en is gheen droem: wi en sijn anders alle onsinnich. Doe sprac oec Faustinus ende oec Faustus: Dat is onse herte lieve moeder, ende villen den moeder omden hals ende weende alle die daer waren. Doe wert die moeder gans ghelovich ende liet die wissalden, na die mael dat God hoer kinder hoir weder ghegeven hadde, diese waende dat hoer die wissalden ghenomen hadden. Lieve kint, also en selstu niet geloven in die wissalden, dat si enich dinc ghescapen hebben: coemt di iet toe, du en selste niet segghen, dattet dy ghescapen is, eer du geboren werste of eer di God ghescapen hadde. Wilstu stelen ende werstu ghehangen, doe en dorste niet segghen, dattet di God ghescapen hadde. Lieve kint, is di qualicvaren an gheboren van natueren, of van dijn vader ofte moeder, of van sterren, ofte van anderen saken, dat en is di niet alsoe ghescapen, dattet di ommer gescien moet; want du mogeste di selven wel dwinghen: oftu wilste, du

selste der boeser rade wederstaen mit gewelde. Daer na so ghinc sinte Pieter mit desen III broederen buten der stat ende spraken hoer getide. Aldaer quam hoer vader gaende, ende si en kenden hem niet, ende hoer vader sprac hem lude toe: O ghy dwase, wat gaet ghy bidden ende wenen? ghy waent dat u ghebet u mach helpen, mer neent. Een mensche bede, of hi en bede niet,
fol. ix. r⁰. b. wat dat hem die wissalden gescapen hebben, dat moet hem ommer over gaen, daer om en helpt u gebet niet veel. Doe si dat hoerden, doe begonden si mit hem te disputeren, dat sijn gelove onrecht waer, want het waer al droch dat hi gheloefde an wissalden: hi soude gheloven an God ende an sijn gheboren soen Jhesu Cristi ende anden heyligen gheest. Ende also dicke als sien saghen ende spraken, barnde hoir hoer herte inwendich ende dochten dattet hoer vader ware. Doch so en dorsten si hem niet vraghen. Te lesten beghan hi te spreken vanden wissalden ende sprac aldus: Ghi spreket dat die wissalden niet en sijn, ic weet wel: alle datse mi ghescapen hebben dat is my over ghegaen. Nu wast ghescapen dat mijn lieve huusvrouwe Matidiana ende mijn lieve kinderen Faustinus ende Faustus verdrincken souden: dat is ommer ghesciet. Doe die kinder dat hoerden, doe wouden si hem omden hals hebben ghevallen van liefte. Doe sprac sinte Pieter: Wachtet noch een wile. Ende sprac totten vader: Wilstu gheloven aen Jhesum Cristum, dat hi alleen ewich god is, ende dat niet en sijn die wissalden, ic wil di van desen dage wisen dijn huusvrouwe ende dijn drie kinderen. Doe sprac hi: Het is onmoghelic, dattu dat doen souste dat du spreecste, want ic segge: Het moet een mensch gaen als *hem ghescapen* is. Doch so ghi sprect, vermach dat dijn God, dattu ghesproken hebt, ick wil aen hem gheloven. Doe sprac sinte Pieter: Sie dijn kinderen alle drie. Doe liepen die kinderen
fol. ix. v⁰ a. ende vielen hem om den hals van groter lieften en kusseden voer die mont. Ende die moeder quam lopen ende riep: Wair is mijn zeer lieve man, dien ic alsoe langhe verloren had? ende vel hem om den hals. Daer wert grote vruechde over al. Daer verteghen si vanden wissalden ende gheloefden aen onsen lieven heer Jhesum Cristum.

Lieve kint, dit laet dy een leer wesen ende doet goet. Want doestu quade werken, ende gaetet dij daer om qualic, soe en durftu

niet segghen, dattet *di ghescepen* is. Want God en *scept di* niet quaets."

IV.

Onder de bronnen, waaruit »alle die wychelien, supersticien ende manieren van ongheloove" gemeenlijk werden genomen, wordt op bl. 401 het »Boeck van den Spinrock" genoemd. Er is hier sprake van het allermerkwaardigste boekske »*Les Euangiles des Quenouilles*," dat in 1475 te Brugge het licht zag [1], en blijkens de vermelding hier spoedig in ons land bekend en populair werd. Mr. VAN DEN BERGH heeft in zijn *Woordenboek der Nederl. Mythologie* vele bijzonderheden er uit medegedeeld, en wel naar de eenige mij althans bekende Nederlandsche uitgave van 1662, waarvan de titel is:

Die Euangelien Van den Spinrocken wilt aenschouwen,
Metter Glose beschreven seer excellent,
Gecorrigeert by veel geleerde Vrouwen,
Den Mannen tot een konstigh groot present.
Amsterdam, Jan Jacobsz Bouman, 1662.

In *Der Zielen Troost* zoowel als in de Biechtvragen, door den Hoogleeraar MOLL medegedeeld, wordt melding gemaakt van het *zich laten meten met een rooden vadem*, dat eenige verklaring verdient.

Binden en meten spelen eene groote rol in het oude volksgeloof. *Ligaturae* en *ligamina* dienden als toovermiddelen, inzonderheid ter genezing van ziekten en kwalen. Bij BURCHARD, Lib. XIX, *De poenitentia*, lezen wij bl. 270: *De arte magica* het volgende:

»Fecisti ligaturas et incantationes, et illas varias fascinationes, quas nefarii homines subulci, vel bubulci, et interdum venatores faciunt, dum dicunt diabolica carmina super panem, aut super

[1]) Eene nieuwe uitgave van dit werkje verscheen bij Jannet te Parijs in 1855, in de *Bibliothèque Elzevirienne*.

herbas, et super quedam nefaria *ligamenta*, et haec aut in arbore abscondunt, aut in bivio, aut in trivio projiciunt, ut aut sua animalia vel canes liberent a peste et a clade, et alterius perdant? — Si fecisti, duos annos per legitimas ferias poeniteas."

Ook tot het verwekken van regen werd een zonderling toovermiddel gebezigd, waarbij het *binden* mede eene rol speelde. Burchard deelt het ons t. a. p. bl. 280 mede:

»Fecisti quod quaedam mulieres facere solent? Dum pluviam non habent, et ea indigent, tunc plures puellas congregant, et unam parvulam virginem quasi ducem sibi praeponunt, et eandem denudant, et extra villam ubi herbam *jusquiamum* inveniunt, quae Teutonice *belisa* vocatur, sic nudatam deducunt, et eandem herbam eandem virginem sic nudam minimo digito dextrae manus eruere faciunt, et radicitus erutam cum ligamine aliquo, ad minimum digitum dextri pedis ligare faciunt. Et singulae puellae singulas virgas in manibus habentes, supradictam virginem herbam post se trahentem in flumen proximum introducunt, et cum eisdem virgis, virginem flumine aspergunt, et sic suis incantationibus pluviam se habere sperant. Et post eandem virginem sic nudam transpositis et mutatis in modum cancri vestigiis, a flumine ad villam, inter manus reducunt. — Si fecisti, aut consentiens fuisti, viginti dies in pane et aqua debes poenitere."

Zoo bond men ook, wanneer het vee op de weide vergiftige kruiden had gegeten, om den hals van het zieke beest *rood garen*, dat in de asch was gekookt, en er warm om moest worden geslagen [1].

In Engeland gebruikte men voor koeien, die aan de tongblaar leden, het volgende recept:

»To cure blisters in a cows muth, cut the blisters, then slit the upper part of tail, insert a clove of garlic and tie a piece of *red cloth* round the wound [2]."

Evenals het *binden* behoorde ook het *meten* tot de toovermiddelen. Grimm in zijne *Myth.* 1116 vlgg. deelt er eenige bijzonderheden over mede, en herinnert daarbij aan het reeds in het O. T.

---

1) Wolf, *Beitr.* 1, 220, 224.

2) Mannhardt, *Germ. Mythen*, 12, 14.

voorkomende verhaal, hoe Elia en Eliza een dood kind *meten* en daardoor weder in het leven roepen. Zoo ook *mat* men in de Middeleeuwen de zieken, hetzij om ze te genezen, òf om te zien of de kwaal af- dan wel toenam.

In een Duitsche *Bihtebuoch* uit de XIVde eeuw wordt ook het *meten* bij andere toovenarijen genoemd [1]. Wij lezen er het volgende:

»Ob du ie geloubetost an hecse? unn an lachenerin? unn an segenerin? unn ob du tete, das si dir rieten? unn ob du ie gesegent unn gelachent wrde? oder *gemezen* wrde?"

Niet alleen het *meten*, maar ook het *zegenen* en *lâchenen* [2], d. i. het bespreken met tooverspreuken, Lat. *incantare*, worden hier onder de door de Kerk verbodene toovermiddelen genoemd.

Volgens WIER'S *Arzneibuch* werd in het Triersche op de volgende wijze onderzocht, of iemand ook leed aan zekere ziekte, door hem *nachtgrif* genoemd, welke men waarschijnlijk aan het aangrijpen der nachtgeesten of zwarte alven toeschreef. Men bond den zieke zijn gordel om het bloote lijf, in de lengte en breedte; daarop hing men den gordel aan een spijker en sprak daarbij de volgende woorden:

»Ich bitte dich, herr Gott, durch die drei Jungfrauen Margaritam, Mariammagdalenam und Ursulam, du wöllest doch an dem Kranken ein Zeichen geben, ob er den Nachtgrif hat." Hierop werd de zieke nog eens gemeten, en werd de gordel dan bevonden korter te zijn dan te voren, zoo was dit een teeken dat hij den Nachtgrif had.

In Silezië bevond zich nog in het laatst der vorige eeuw bijna in elk dorp eene *messerin*, een bedrijf dat altijd in handen eener oude vrouw was. Bij teringlijders werd o. a. op de volgende wijze te werk gegaan. De meetster nam een draad, mat den zieke eerst van het hoofd tot de voeten, en daarna, terwijl de armen zoo ver mogelijk werden uitgestrekt, van vingertop tot vingertop. Was nu de lengte van het hoofd tot de voeten korter dan die van de vingertoppen, zoo leed de zieke aan tering, en de kwaal was te verder gevor-

---

[1]) *Bihtebuoch* aus dem XIV Jahrh. mit Glossen herausgegeben von OBERLIN, 1784, s. 46.

[2]) BENECKE, *Mhd. Wtb.* 1, 925; GRAFF 2, 101.

derd naarmate de maat van het hoofd tot de voeten kleiner was dan die langs de armen. Dit meten werd telkens herhaald, en de lijder werd als genezen beschouwd, wanneer de maat van beide afstanden weder gelijk werd. De meetster mocht voor hare moeite nooit geld vorderen, maar moest zich vergenoegen met hetgeen haar geschonken werd.

In het Marksche worden zieke vrouwen naakt uitgekleed en *gemeten* met een *rooden draad*, die des Zondags moet zijn geweven.

Zoowel bij het binden als bij het meten vinden wij nu en dan van den *rooden vadem* gewag gemaakt, en juist de *roode* kleur is hier geen toeval. Het *rood* speelt eene groote rol in het volksgeloof. In een Schotsch rijmpje heet het:

Rowantree and *red-thread*
Put the witches to their speed.

De *rowantree*, lat. *sorbus*, onze lijsterbes met hare roode vruchten, was evenals de eik en olm aan DONAR geheiligd. Het *rood* is de kleur van DONAR, en verjaagt heksen en booze wichte, vooral de zwarte Alven, de donkere, lichtschuwe geesten. Zoo wijst ons de *roode draad* op den dienst van DONAR, die evenzeer doorschemert in den *rooden haan*, dien men laat kraaien, waar van brandstichten sprake is.

Het geloof aan »die goede houden" in vraag 4 vindt zijne verklaring in een der uittrekselen uit *Der Zielen Troost*, evenals vraag 6 over het *bescheren* [1] en vraag 7 in de legende van Sint Clemens, terwijl over het *samenvilten* van het hoofdhaar elders door mij is gehandeld [2].

Met het geloof aan de Wilsaelde hangt dat der ongeluksdagen, der *dies infausti*, samen, waaromtrent ons een Duitsch monnik, NICOLAAS DÜNKELSPÜHEL, † 1433 in het klooster Marienzell, in een *Tractatus de preceptis Decalogi* [3] eenige bijzonderheden mededeelt, die nog deels onder het volk bekend zijn. Wij vinden bij hem o. a. het volgende:

---

[1]) Verg. *Taal- en Letterb.* 2, 55 vlgg.

[2]) Ald. 2, 52 vlgg.

[3]) PANZER, *Beitrag zur d. Mythol.* 2, 256 vlgg.

»Peccant observatores temporum, ut qui credunt tempora quedam fortunata esse vel infortunata, seu fausta vel infausta rebus aggrediendis vel inchoandis. Credunt enim, quod certa hora exeatur ad *bellum*, ad *mercandum*, vel *bellandum*, aut *navigandum*, etc., quod tunc prospera evenient, et si alia hora, tunc adversa..... Sic fatui homines dicunt *die lunae non esse iter arripiendum*, alias eveniant adversa, et propter hanc vanitatem *deferunt diei lune* in qua licitum est laborare et ambulare,... et sepissime non deferunt diei dominice, aut alteri festo contra ecclesie preceptum. Propter eandem vanitatem plerique graviter ferunt, cum ab eis die lune repetitur pecunia, quam diu forte injuste tenuerunt, et iterum cum peccato detinent contra creditorum voluntatem. Ad hanc superstitionem pertinet error ille *de diebus egyptiacis*, quos multi infaustos seu infortunatos dicunt, propter plagas quibus credunt illis diebus flagellatum fuisse Egyptum et Egyptios."

Terwijl wij de verklaring van den oorsprong der benaming van de *dies egyptiaci* aan onzen Augustijner monnik gaarne schenken, dient opgemerkt, dat op middeleeuwsche kalenders nog enkele aanwijzingen van het geloof aan ongeluksdagen gevonden worden, die zich evenwel alleen tot het aderlaten en purgeeren bepalen. Zoo o. a. in den kalender vóór Maerlants *Nat. Bloeme*, waar men bij sommige dagen telkens vindt: »Hier verbiet laten op die I, II, III of IV wile" [1]. Zelfs nog in het jaar 1611 werd tegen dit bijgeloof gewaarschuwd, en straf er tegen bedreigd in »Des fürstl. durchl. hertog MAXIMILIANS in Bayern, etc. unsers gnädigsten landtsfürsten und herrens landgebott wider die *aberglauben*, *zauberey*, *hexerey* und andere sträfliche teufelskunste" [2].

Het onderscheid maken tusschen verschillende dagen wordt als bijgeloovig gebrandmerkt, »darumben auch die calender, darinen etliche tag für glückselig, die andern aber für unglückselig und verworffen zu disem oder anderm fürnemen gesetzt worden, allerdings zu verbieten und abzuschaffen, auch solcher ergerlicher unterschied der täg, welche in den *geistlichen rechten* underm namen *dierum aegyptiacorum* schon vor allen zeiten zum höchsten verdambt und verbotten, gentzlich ausszureuthen, und den leuthen mit ernstlichen straffen zu erlaiden ist."

---

1) *Natuurk. v. 't Heelal,* 63 vlgg.
2) PANZER, t. a. p. 2, 264.

Waarlijk, er was toen ter tijd geen spotten met deze en dergelijke superstitiën: de gruwel toch der heksenprocessen woedde nog met vreeselijke gestrengheid in het Europa der XVIIde eeuw.

Wij keeren tot onzen Augustijner monnik terug, die nog eenige bijzonderheden mededeelt omtrent het bijgeloof van de handgift en de begevinghe, [1] hetwelk met dat der ongeluksdagen eenigermate samenhangt.

»Ad hanc fatuitatem reducitur error mercatorum, et cauponum, et ceterorum similium, qui in venditione rerum suarum precium quod primo recipiunt, credunt fortunatum esse, saltem aliquod et ab aliquo datum, et aliud ab alio datum credunt fore infortunatum, tamquam invitiale hoc causa sit future venditionis prospere vel adverse. Ad idem reduci potest stultissimus ille error, quo quidam quando primo vident *novam lunam* ipsam venerantur, imo adorant, dicentes hec aut similia verba: »*bis got wilkum, newer mon, holder her, mach mir myns geltes mer*," et aperta bursa ei monstrant pecuniam, aut eam in bursa vibrant et movent, credentes per huiusmodi deprecationem et reverentie exhibitionem ab ea obtinere prosperitatem per istum mensem et augmentum divitiarum."

Dergelijke tooverrijmen, als hier aan de maan, waren zeer verdacht, en stonden in reuk van ketterij, vooral »die segen, welche reymenweiss beschehen, und die würckung darauff erfolgt, einer heimblichen hülff vom bösen geist zuzeaignen und zuzeschreiben."

Men denke evenwel niet dat het *bespreken* altijd geschiedde door het opzeggen van onverstaanbare tooverrijmen of een onzinnig abracadabra: integendeel het Onze Vader, het Ave Maria, het lezen van psalmen was hierbij zeer gewoon. Doch, zooals in het Landtgebott van den Hertog van Beieren staat: »Dergleichen segen [seyn] nicht desto weniger superstitios und aberglaubisch, wann schon von Gott und der heyligen dreyfaltigkeit, der höchwürdigsten junckfrawen Maria und andern lieben heiligen darinnen meldung beschiecht, oder ettliche vatter unser etc. vor und nach knyent gebettet werden müssen,.... seytemalen der leidige teuffel sich nit selten in een engel des lichts verstellen thut, und in nichten sich mehrers bemühet und bearbeit, als dass er die menschen underm

---

[1]) Aldus zou ik in vraag 5 willen lezen in plaats van *begheringhe*.

schein dess guetens und der gottseligkeit betriege und in das ewige verderben stürtze."

Men besprak het verlorene of gestolene, en hiervoor is een tal van tooverformulieren ons overgebleven. In een Hs. te München uit de XIde of XIIde eeuw vindt men o. a. het volgende middel *Ad furtum inveniendum:* [1]

»Si quid furto amiseris, canta cum veniis psalmum: Quid gloriaris, novies in honore IX ordinum angelorum, vel septies canta in recordatione septiformis gratiae, et dic orationem hanc: »Deus qui Judae lignum vel signum sanctae crucis in loco Calvariae ostendisti, ostende mihi quod perdidi vel perditum est, et restitue secundum magnam miserecordiam tuam." Quod cum Deo."

Een andere bespreking, die misschien nog hier of daar in Duitschland bekend is, heeft eene meer heidensche kleur [2]. Men plaatst drie borden op den haard, een met brood, een met zout, het derde met vet, en dekt ze toe. Dan spreke men, maar niet te snel: »Ich lege dir brod, salz und schmalz auf die gluth, von wege deiner sünd und übermuth; ich leg es dir auf lung, leber und herz, dass dich ankomme grosser schmerz, dass dich ankomme solche noth, als wäre es dir der bittere tod, bis du mir meine sach wiederbringest, das thu ich dir zur buss." Hierop maakt men drie kruisen. Drie avonden achtereen, telkens 9 maal, moet dit herhaald worden, niet vóór 11 of 12 uur. De zegen helpt evenwel niet wanneer de dief over een bevaarbaar water is gestoken.

In beide formulieren ziet men telkens de aanwending der heilige getallen, 3, 7 en 9.

Ook de wapenen werden besproken en verkregen daardoor de kracht altijd zeker te wonden. Daarbij werden ze vaak voorzien met zekere geheimzinnige teekenen, die er in werden gesneden. Hiertegen waarschuwt o. a. de *Malleus Maleficiarum* [3].

»Incantationes autem que fiunt super arma per aliqua verba, aut ubi talia carmina scripta deferuntur, hoc iudicibus attendendum quod si ibi sunt nomina incognita."

---

1) Mone, *Anzeiger*, 7, 421.
2) Wolf, t. a. p. 1, 258.
3) Ald. II. c. 16; verg. Roskoff, *Gesch. des Teufels*, 2, 255.

Die *nomina incognita* wijzen kennelijk op de oudheidensche *zegerunen*, die op het zwaard werden gegrift, vooral de ↑ rune, als het teeken van den krijgsgod *Tyr* of *Ziu* [1].

Men besprak kruiden, o. a. tot het genezen van ziekten, gelijk uit het Evangelie van den Spinrocken blijkt. Aldaar leest men: [2]

»Om te ghenesen den daghelijckschen koorts, soo moet men schrijven die eerste drie woorden van den pater noster op een savien bladt, en eten dat drie morgenstonden nuchteren, en hij sal genesen."

Zoo ziet men in vele volksgebruiken den ouden heidenschen godsdienst met het nieuwe geloof hand aan hand gaan en dooreenspelen, en ondanks meerdere verlichting en beschaving bij het volk ingeworteld blijven.

---

[1]) Verg. Grimm, *D. Mythol.* 181 vlg.
[2]) Mr. V. d. Bergh, *Ned. Mythol.* 325, 58.

BIJZONDERHEDEN OMTRENT DE OUDSTE DRUKKEN

VAN WILLIAM TYNDALE'S VERTALING VAN 'T NIEUWE TESTAMENT,

DOOR

DE HOOP SCHEFFER.

Zóó rijk aan lotwisselingen en avonturen is de geschiedenis dezer eerste drukken, dat ze nog wel eens verdient in herinnering gebracht te worden, — en dit te meer onder ons, naarmate ze duidelijker getuigt, hoe groote verplichtingen Engeland, thans het land der bijbelverspreiding bij uitnemendheid, aan de bijbelverspreiding heeft, die van Nederland uitging, eer eenig Engelsch drukker het waagde TYNDALE'S vertaling het licht te doen zien.

Na 1380, toen JOHN WICLIFFE het Nieuwe Testament uit den in de Kerk aangenomen Latijnschen tekst in 't Engelsch had overgezet, was door geen zijner landgenooten een nieuwe vertaling ondernomen. Zijne aanhangers, de Lollaarts, gingen bijna anderhalve eeuw lang met de verspreiding van zijn werk voort, dat onder 't volk altijd grage koopers vond en er krachtig toe bijdroeg om de gemoederen voor te bereiden op de Hervorming. Toen evenwel WILLIAM TYNDALE (geboren in Gloucestershire ten jare 1477) als student te Oxford de uitgaaf van 't Grieksche Nieuwe Testament, door ERASMUS bezorgd, in handen kreeg, vooral ook toen hij dit met zijn vrienden te Cambridge, de latere hoogleeraren THOMAS BILNEY en JOHN FRITH herlas, kon 't wel niet anders of

hij ontdekte in den arbeid van WICLIFFE velerlei leemten en menigvuldige afwijkingen van den grondtekst, waar die met de Vulgata verschilde.

Van toen af vatte hij het voornemen op, om eene nieuwe overzetting te vervaardigen. 't Kwam tot een begin van uitvoering, terwijl hij nog huiskapellaan was bij sir JOHN WALSH, en — schoon hij eerlang van ketterij beschuldigd naar Londen de wijk moest nemen, waar hij bij zijn geestverwant den alderman HUMFREY MONMOUTH, een tijd lang zich schuil hield, — schoon hij ook van daar verjaagd als balling omzwierf te Hamburg, te Keulen, eindelijk bij LUTHER zelven te Wittenberg, — onder al deze lotwisselingen bleef hij getrouw bij zijn taak volharden. 't Verblijf in de Saksische akademiestad, 't verkeer met de Duitsche Hervormers, misschien ook de overkomst van zijn vriend JOHN FRITH, die met moeite aan de vervolging van kardinaal WOLSEY ontsnapt was, bracht TYNDALE er in 't eind toe, om de vrucht van zijn veeljarigen arbeid het licht te doen zien. Moest hij er wel aan wanhopen om daarvoor een drukker in Engeland bereid te vinden, hij vleide zich dat, wanneer hij en zijn vriend FRITH voor het nazien der proeven zorg droegen, de druk ook met Duitsche zetters gelukken kon, ja misschien juist daardoor te meer geheim zou blijven. Dit laatste achtte hij vooral van groot belang, daar anders de kardinaal vooraf maatregelen zou nemen, om den invoer der gereed gemaakte nieuwe testamenten in Engeland te bemoeielijken.

Hij begaf zich derhalve met FRITH naar Keulen, — naar de drukkerij van PETER QUENTEL, bij wien hij een bestelling deed van zesduizend exemplaren. Deze echter, beducht voor schade, daar de kooplieden, die borg voor de betaling bleven, zich misschien, als de invoer in Engeland mislukte, terug zouden trekken, nam de levering van niet meer dan de helft aan, maar verklaarde zich bereid de andere helft ten spoedigste te zullen bezorgen, zoodra het bleek (gelijk TYNDALE zich voorstelde), dat de exemplaren onder andere koopmansgoederen gemakkelijk in Engeland konden worden ingevoerd en daar gereeden aftrek zouden vinden. Intusschen, hoe geheim de druk gehouden werd, er lekte iets van uit. Als de drukkers en hunne gezellen, na 't vermoeiend dagwerk 's avonds bijeen zaten en beker en kroes lustig rondging, pochten

zij er wel eens op dat, den koning en zijn raadsman kardinaal WOLSEY ten spijt, geheel Engeland binnen kort voor LUTHER gewonnen zou zijn. Zij lieten zich wel eens uit over die twee geheimzinnige correctors, bij wie zij de drukproeven moesten bezorgen, zeker een paar door-en-door-geleerde Engelschen, maar die zich zoo zorgvuldig verborgen hielden, dat het publiek hen nooit te zien kreeg. Terwijl zij zoo in den vriendenkring praatten en schertsten, vermoedden zij zeker niet, hoe 't verraad er op uit was van hunne onvoorzichtigheid misbruik te maken.

Juist bevond zich destijds te Keulen de Frankforter deken JOANNES COCHLAEUS; hij, met onderscheiden drukkers wèl bekend en bevriend, hoort ook van die geruchten en — terstond is zijn toeleg gereed. Hij noodigt hen allen op een luisterrijk feest en laat den wijn zóó gul en zóó rijkelijk stroomen, dat eindelijk een hunner, die den meest openhartigen en den minst voorzichtigen dronk over zich heeft, 't geheele geheim hem verklapt en in diep vertrouwen mededeelt, dat men reeds tot *custos* K gevorderd is, dat er reeds tien bladen zijn afgedrukt! COCHLAEUS ('t is de man zelf, die ons met groote voldoening al deze bijzonderheden verhaalt) [1] wist niets beters te doen, dan terstond in den morgen van den volgenden dag alles ter kennis te brengen van HERMAN RINCK, een hoogaanzienlijken Keulenaar, gunsteling zoowel van den keizer als van den koning van Engeland, die, nadat hij zich door een spion van de waarheid der aangifte geheel overtuigd had, bij den Raad der stad wist te bewerken, dat onmiddellijk de druk moest gestaakt worden.

Toch schrikte deze bittere teleurstelling den wakkeren TYNDALE en zijn medestander niet af. Gelukkig had hij zijn kopij en de afgedrukte bladen gered; hij bracht ze te Worms in veiligheid en ging daar met den drukker PETRUS SCHÖFFER een verbintenis aan om 't werk verder voort te zetten. Een derde landsman en geloofsgenoot [2] voegde zich daar bij hen. Eindelijk zag TYNDALE zijn

[1]) Zie zijn boek *De actis et scriptis* LUTHERI fo. 132.

[2]) Ik maak dit op uit het *Diarium* van SPALATINUS (uitg. door J. G. SCHELHORN, *Amoenitates literariae* III, ald. op p. 431) onder 't jaartal 1526: »Item Wormatiae sex mille exemplaria Novi Testamenti Anglice excusa. Id operis versum esse ab Anglo illic cum duobus Britannis divertente. Anglos enim,

wensch bekroond. De Quentelsche uitgaaf, met duitsche letter en houtsneden, in kwarto-formaat, was voltooid, onder den titel: »*The New Testament in Englysshe.*" Ze was voorzien met kantteekeningen en eene voorrede »to the reder." Die kantteekeningen waren echter weggelaten in eene bijna gelijktijdige uitgaaf in klein octavo, mede door SCHÖFFER bezorgd. 't Kwam er nu op aan deze exemplaren in Engeland in te voeren; maar — ongelukkig voor de onderneming! — COCHLAEUS en RINCK hadden zich niet tevreden gesteld met de verdrijving van TYNDALE uit Keulen en de verstoring van zijn arbeid: ze waren bovendien kardinaal WOLSEY gaan waarschuwen, die overal op de kusten verspieders uitzond, om elke aangevoerde lading streng te onderzoeken en zoo mogelijk de geheele oplaag der kwartijnen en octaven in beslag te nemen.

Verwonderlijk goed schijnt deze maatregel van de regeering geslaagd te zijn. Enkele exemplaren mogen hun weg gevonden hebben te Londen, te Norwich en te Lincoln (de oude zetels der Lollaarts), verreweg de grootste voorraad viel den kardinaal in handen, die er den 11den Februari 1526 een ontzettenden brandstapel van maakte in de Sint-Paulskerk en al zijne geestelijken noodigde bij dit schitterende auto-da-fe. Zóó afdoende was deze maatregel, dat er thans van de kwarto-uitgave niet meer dan een fragment van een exemplaar over is, op het Britsch Museum in de Grenville-verzameling bewaard, en van de octavo-uitgave een onvolledig exemplaar in de Sint-Pauls-boekerij te Londen en een ander zonder titel in de bibliotheek der Baptisten te Bristol. Naar dezen is in 1836 een herdruk door GEORGE OFFOR bezorgd en in 1862 een nauwkeurig gefacsimileerde uitgaaf in honderd zeven en zeventig exemplaren, tegen honderd gulden 't stuk, door F. FRY te Bristol vervaardigd.

Zoo was dan nogmaals het edel pogen van TYNDALE door de waakzaamheid zijner tegenstanders nagenoeg mislukt! Toch gaf hij den moed niet op. Van Antwerpen uit, waar eene Engelsche

quamvis reluctante et invito rege, tamen sic suspirare ad evangelion, ut affirment sese empturos Novum Testamentum, etiamsi centenis millib s aeris sit redimendum." Uit het medegedeelde in den tekst blijkt, dat reeds in 1525 plaats had, wat SPALATINUS hier onder 1526 brengt.

factorij was gevestigd en een levendige handelsgemeenschap met Londen onderhouden werd, zou nu beproefd worden wat hij tot nog toe te vergeefs had gehoopt. In den uitgever CHRISTOFFEL VAN EINDHOVEN aldaar vond hij een krachtigen steun. Waarschijnlijk genoot deze bij den nieuwen druk, dien hij terstond na 't vernietigen der Wormser uitgaaf oplegde en waarin hij den pseudoniem HOTCHYN aan den vertaler gaf, de hulp van TYNDALE'S vrienden en geestverwanten JOYE en CONSTANTINE, misschien ook van TYNDALE zelven, die omstreeks dezen tijd nu eens langer dan eens korter te Antwerpen vertoefde en daar een menigte pamfletten tegen de zeden der geestelijkheid, de bedevaarten, de vereering der heiligen en der reliquieën, de zoogenoemde goede werken en dergelijken heeft laten drukken. Maar 't meest bevorderlijk voor de goede zaak was het, dat CHRISTOFFEL zelf met een grooten voorraad afdrukken naar Engeland overstak en ze daar met volle handen verspreidde, vooral door tusschenkomst van een Londensch geestelijke THOMAS GARRET, van zekeren ROBERT NECTON en van SIMON FISH, die ten jare 1524 in 't »*Verzoekschrift der bedelaars*" de bitterste satyre tegen de Kerk geschreven had. Wel geraakte CHRISTOFFEL spoedig in hechtenis, maar als vreemdeling kwam hij vrij met de straf, dat hij Engeland verlaten moest en daarin niet mocht terugkeeren.

Intusschen was door deze verspreiding — de eerste die op groote schaal had kunnen geschieden — de arbeid van TYNDALE in Engeland voor 't eerst meer bekend geworden. Hoe grooten prijs zijn geestverwanten daarop stelden, blijkt uit een verhoor van die dagen, dat JOHN TYBALL van Bumstead voor den bisschop te Londen onderging. Deze toch verklaarde bij die gelegenheid, dat hij (wiens overgrootvader als Lollaart verbrand was) van 1521 af ijverig het Nieuwe Testament volgens de vertaling van WICLIFFE gelezen had en zelfs door langdurig nadenken over 1 Kor. X en XI tot het verwerpen der transsubstantiatieleer was gekomen, maar dat hij later, in 1527, gehoord hebbende van een nieuwe vertaling, naar Londen met zijn vriend THOMAS HILLES gereisd was, om er een afdruk van te bekomen. Vooral deed hij 't ook om den wille van zijn pastoor sir RICHARD FOX, die almede tot de »nieuwe gevoelens" overhelde. Hij kende den weg. Aan 't augustijner klooster te Lon-

den klopten de beide vrienden aan en verlangden zekeren broeder BARONS te spreken. Zij wilden (zoo deelden ze hem mede) gaarne met hem kennis maken, omdat zij gehoord hadden, dat hij een »good man"[1] was en hen aan een nieuw testament zou kunnen helpen. Na die vraag wist de augustijner genoeg; hij herkende hen terstond voor Evangelischen en, toen zij nu vrijer en openhartiger hem verhaalden hoe 't met hun pastoor stond, beloofde hij, volgens hun wensch, hun een krachtigen, opwekkenden brief aan dezen te zullen medegeven en daarbij 't verlangde nieuwe testament te voegen. Zij ontvingen een en ander dien zelfden namiddag. Maar — en dit vooral is opmerkelijk als een bewijs, hoe hoog de arbeid van TYNDALE gewaardeerd werd — maar zij ontvingen 't niet, zonder dat de monnik hen met de uitbundigste lofspraak gewezen had op 't verdienstelijke dezer nieuwe overzetting. Was de Latijnsche tekst in zijn schatting niet anders dan »een klinkend metaal en een luidende schel;" de Wicliffsche vertaling naar dezen vervaardigd (onze Bumsteaders vertoonden er hem een zorgvuldig bewaard exemplaar van) docht hem »het aanzien niet waard" in vergelijking met de getrouwe bewerking en het keurige Engelsch van TYNDALE: hij gaf er »geen knoop" voor.[2]

Zeker, 't kostte hun meer dan »een knoop"; zij moesten voor dit exemplaar der eerste uitgaaf van CHRISTOFFEL VAN EINDHOVEN het toen niet onaanzienlijk bedrag van 3 shillings 2 den. betalen en dezen koop nog aanmerken als een groote gunst, die zij zorgvuldig geheim hadden te houden. Geen wonder. De afdrukken waren reeds schaarsch geworden, tengevolge van 't heftige decreet dat de aartsbisschop van Canterbury WILLIAM WARHAM den 23en October 1526, kort na 't verschijnen der Antwerpsche oplage, overal door de bisschoppen had laten afkondigen. Niet alleen het heilig evangelie Gods, — verklaarde de aartsbisschop daarin, — maar ook het overige gedeelte van het N. Testament is door eenige zonen der ongerechtigheid, bevorderaars van de secte van LUTHER, in hunne boosheid verblind en van den weg der waarheid afge-

---

[1]) Met de benamingen »good man, good fellow, known man, justfast man" duidden de Lollaarts van ouds elkander aan.

[2]) STRYPE, *Ecclesiast. memorials* I 2 p. 54; vgl. G. V. LECHLER, *Wiclif und die Lollarden* in het *Zeits. fur hist. theol.* 1854 s. 264 f.

weken, in gewoon Engelsch allerlistigst overgezet, met kettersche leeringen vermengd en tot verleiding der eenvoudige zielen met verderfelijke, schandelijke en doodelijke dwalingen ontreinigd. Exemplaren daarvan zijn verspreid onder allerlei ingezetenen van 't aartsbisdom. [1] Daarom zal een iegelijk, die er één onder zich heeft, dit binnen dertig dagen aan den vicaris-generaal moeten uitleveren, of anders als ketter beschouwd en gebannen worden. [2] Hoe velen gehoorzaamden uit vrees, — hoe menig ander liet zich bedriegen door 't schaamteloos uitvaren der bisschoppen tegen de nieuwe vertaling, door den Londenschen bisschop CUTBERT TONSTALL bij voorbeeld, die stoutweg beweerde, dat hij er meer dan tweeduizend fouten en verbasteringen in gevonden had!

Maar de voorraad nieuwe testamenten, door deze gedwongen uitlevering vrij wat verminderd, zou eerlang weder aangevuld worden en de prijs, tijdelijk nu meer dan drie shillings, belangrijk weer dalen. Immers de ondernemingsgeest der Antwerpsche drukkers werd krachtig opgewekt door de omstandigheid, dat in het najaar van 1527 een menigte geladen graanschepen uit Holland en Antwerpen naar Engeland overstaken, om er in 't nijpend gebrek, door 't mislukken van den oogst veroorzaakt, te voorzien. In allerijl maakte op nieuw een Antwerpsche uitgever een grooten voorraad testamenten gereed (1527 in 12°.) en smokkelde het strengverboden geestelijke voedsel met het vurigbegeerde lichamelijke binnen. [3] Vier maanden later kwam de boven reeds genoemde ROBERT NECTON, wien de verkoop van een menigte exemplaren ten laste gelegd werd, in 't verhoor en verklaarde: [4] »that about Cristmas last (Dec. 1527) there came a Duche man, beyng now in the Fleta [5], which wold have sold this respondent 2 or 3 hundreth of the said n. testaments in English: which this respon-

---

[1]) In promiscuam dioeceseos et provinciae Cantuariensis multitudinem dispersi sunt hujus translationis nonnulli libri impressi, quidam cum glossis, quidam sine glossis, dictum pestiferum et perniciosum virus in vulgari idiomate in se continentes.

[2]) *Conc. Magn. Britann.* III fol. 706.

[3]) ANDERSON, *Annals of the engl. bibl.* I p. 163.

[4]) STRYPE t. a. pl., p. 65.

[5]) Fleet prison, de Fleet-gevangenis.

dent did not by,[1] but sent him to mr. FYSHE to by them, and said to the Duche man, hook what mr. FYSHE doth, I wil do the same. But whether mr. FYSHE bought any of them, he cannot tell; for the which 3 hundreth he shold have paid 16 pound 5 sh. after 9 d. a pece."

Wie nu was de Hollander, die dezen nieuwen nadruk in Engeland verspreid had en daarvoor in de Fleet-gevangenis zuchtte? De uiterst zeldzame exemplaren dezer uitgaaf van 1527 geven ons geen antwoord, daar zij noch de woonplaats noch den naam van den drukker vermelden; maar de gewenschte opheldering is te vinden in de »*List of persons abjured*" bij FOX op 't jaar 1528, op welke lijst voorkomt: »JOHN RAIMUND, a Dutchman, for causing fifteen hundred of TYNDALE'S *New Test.* to be printed at Antwerp and for bringing 500 into England." 't Is niemand anders dan de bekende Antwerpsche uitgever HANS VAN ROERMONDE, die gewoon was zich VAN ROEMUNDE te schrijven, waarvan de Engelschen den naam RAYMUND maakten. Misschien is 't ook aan zijn zorgen te danken, dat in 1529, toen hij uit zijn gevangenis reeds ontslagen en naar Antwerpen teruggekeerd was, weder een uitgaaf van TYNDALE'S testament verscheen.

Na deze *drie* oplagen — de oudste Wormser drukken kunnen, omdat ze nagenoeg geheel geconfisqueerd waren, nauwlijks meêtellen — was aan de eerste, dringendste behoefte voldaan. Behalve te Londen en te Oxford, hadden de exemplaren vooral hun weg gevonden te Norwich en te Colchester. Doch 't bleef er niet bij: de aanvraag werd weer na vier, vijf jaren levendig genoeg, om de weduwe van CHRISTOFFEL VAN EINDHOVEN een nieuwen druk te doen ondernemen, met den titel:

> The new Testament as it was written and caused to be written by them which herde yt. Whom also our Saucoure Christ Jesus commaunded that they shulde preach it unto al creatures. Antwerpe by me wydowe of CHRISTOFFEL OF ENDHOVEN 1534 in Aug. (in 16°, 446 folia).

Toch had deze onderneming plaats gehad tegen den zin van TYNDALE, die, reeds lang bezig met de verbetering zijner vertaling,

[1]) Buy, koopen.

deze taak nog niet voleindigd had en liever den druk tot na de voltooiing daarvan zou uitgesteld hebben.

Wat gebeurt echter? Pas is de uitgaaf verschenen of CUTBERT TONSTALL, de straks genoemde bisschop van Londen, komt op zijn terugreis van Kamerijk te Antwerpen, en verneemt er hoe op nieuw het testament is gedrukt, waartegen hij reeds vaak zich zoo heftig had uitgelaten. Die nieuwe voorraad exemplaren moest derhalve, indien mogelijk, onderschept worden. Hij raadpleegt er met zijn landgenoot AUGUSTINUS PAKYNGTON over, die zich als koopman te Antwerpen gevestigd had, en hem geen beter raad wist te geven (hij was trouwens eén vriend van TYNDALE) dan ten spoedigste al de nog niet verkochte exemplaren — 't bleek ongeveer de helft te zijn — bij de weduwe van CHRISTOFFEL VAN EINDHOVEN op te koopen. Zóó geschiedt het; de bisschop verstrekt het noodige geld en keert triumfantelijk met zijn boekenschat naar Londen terug, waar hij er een grooten brandstapel voor opricht en ze plechtig vernietigt.

Zijn maatregel droeg veelvoudige vruchten, al waren 't ook geheel andere, dan hij zich voorgesteld had. Geen drie maanden waren er verloopen, of van TYNDALE'S nu geheel herziene en verbeterde vertaling verschenen er bij MAARTEN KEYSER te Antwerpen *vijf* verschillende uitgaven, éene in 4°, éene in 8° en drie in 12° met den titel:

> The newe Testament dylygently corrected and compared with the Greke by WYLLYAM TINDALE, and fynesshed in the year of our Lorde God 1534 in the moneth of November. Imprinted at Antwerp by MARTEN EMPEROWR.

Daar het de eerste *verbeterde* uitgaaf was, werd ze later wel eens minder juist de tweede druk genoemd [1]. Voor 't eerst bevatte deze den beroemden proloog voor den brief aan de Romeinen in 34 bladzijden.

Natuurlijk vonden deze exemplaren te gereeder aftrek, hoe meer de opmerkzaamheid van het volk door de brandstapel-plechtigheid op de nieuwe testamenten van TYNDALE gevestigd was. Intusschen raakt een der ijverigste colporteurs, de vroeger vermelde CONSTAN-

---

[1]) COTTON, *List of edit. of the Bible* p. 320.

TINE, te Londen gevangen en wordt voor den rijkskanselier THOMAS MORUS gebracht, die hem in 't verhoor neemt en, hopende dat hij eenige aanzienlijke medeplichtigen van TYNDALE, door wier geldelijke hulp deze gesteund wordt, op 't spoor zal komen, aan den gevangene volledige genade belooft, mits deze bekent, van wie zij toch de noodige middelen ontvingen, om de drukkosten van zooveel testamenten goed te maken? »Wel," luidde het openhartig antwoord, »van niemand anders dan van bisschop TONSTALL: hij heeft ons de helft onzer oude exemplaren afgekocht." De kanselier glimlachte: hij had (zeide hij) den bisschop reeds voorspeld, dat het juist zóó zou uitkomen, en — 't best van al, hij liet den armen colporteur vrij [1].

Een paar jaar later waren de omstandigheden in Engeland zóó zeer ter gunste van de nieuwe leer veranderd, dat eindelijk een Londensch drukker het waagde een testament uit te geven. Wel bezorgde nog in datzelfde jaar de Antwerpenaar SIMON COK en twee jaar daarna (1538) zijn stadgenoot MATTHIAS CROM een druk van TYNDALE'S vertaling, maar toch had de verspreiding van Nederland uit nagenoeg opgehouden en voorzag Engeland van toen af in zijn eigen behoeften. Trouwens, in 1536 verschenen niet minder dan vier verschillende edities bij THOMAS BERTHELET en JOHN GOUGH te Londen, met den titel:

> The newe Testament yet ones agayne corrected by W. TYNDALE; and in many Places amended, where it scaped before by Neglygence of the Printer. Also a Kalendar and necessary Table, wherin easely and lyghtly may be founde any Story conteyned in the fowre Evangelystes and in the Actes of the Apostles. Also before euery Pystel of S. Paul is a Prologue very frutefull to the Reder. And after the newe Testament foloweth the Epystles of the olde Testament. Newly printed in the yere of our Lorde 1536.

[1]) FOXE, *Comm. rerum in Eccl. gestarum* I f° 138.

GEERT GROOTE'S SERMOEN VOOR PALMZONDAG

OVER

DE VRIJWILLIGE ARMOEDE,

VOLGENS HANDSCHRIFTEN DER VIJFTIENDE EEUW

MEDEGEDEELD DOOR

W. MOLL.

Bijna eene halve eeuw is voorbijgegaan, sinds JOHANNES CLARISSE den arbeid van zijn te vroeg gestorven zoon overnam en de onder zijn bereik liggende schriften van GEERT GROOTE in het licht gaf [1]. De belangstelling der geschiedvorschers voor die schriften, al aanstonds na de verschijning van DELPRAT's beroemde verhandeling aanmerkelijk verhoogd, werd later steeds vermeerderd door het gebruik, dat ULLMANN, BÖHRINGER en anderen er van maakten voor hunne veel gelezen werken, en het liet zich verwachten dat, nu de aandacht op den Deventerschen leeraar met zooveel nadruk gevestigd was, zijne vele nog onuitgegeven opstellen weldra uit de boekerijen, waarin zij te lang verscholen lagen, aan den dag zouden gebragt worden. Die verwachting werd niet vervuld. Eene uitgave van »GERARDI MAGNI Opera omnia" is vaak gewenscht, maar niet verkregen, en eerst in de laatste jaren maakten zich sommige geleerden verdienstelijk door eenige stukken van Meester GEERT

[1] In het *Archief* van KIST en ROYAARDS, I, II, III, VIII.

ter perse te zenden, die tot nog toe òf geheel òf gedeeltelijk onbekend waren gebleven. Aan de heeren ACQUOY [1], DE RAM [2] en NOLTE [3] heeft men het te danken, dat van de vele brieven, die door GEERT nagelaten werden en voor de kennis van zijn persoon en zijn tijd zoo zeer gewigtig zijn, een negen-en-twintigtal behalve de door CLARISSE medegedeelde gedrukt zijn geworden. Dr. VAN VLOTEN schonk [4] ons reeds vroeger eene »Zedelijke toespraak" van den schrijver, die niet alleen merkwaardig is om haren inhoud, maar ook wegens den vorm, daar zij niet in het latijn maar in onze oude moedertaal is gesteld.

Had ik vóór eenigen tijd het genoegen, iets te mogen bijdragen tot bekendmaking der nog ongedrukte schriften van GROOTE, toen ik, daartoe in staat gesteld door den heer F. VON HELLWALD te Weenen, aan zijne »Verklaring aangaande den inhoud zijner prediking te Utrecht" eene plaats in onze »Studiën" gaf [5], thans verheug ik mij, den lezer een opstel te kunnen aanbieden, dat voor de kennis van 's mans wezen en werken gewigtiger moet geacht worden, naardien het eene vrucht is van zijne predikgaven, die wij, ja, bij overlevering leerden roemen, maar waarvan ons tot heden geen proeven voorgelegd werden dan het enkéle »Sermo contra focaristas" [6], dat door omwerking zijn homiletiesch karakter bijna verloren heeft en veeleer een geleerd tractaat dan een preek verdient genoemd te worden.

Ofschoon GEERT, toen hij van ongeveer 1374 tot 1383 als reizend prediker door ons vaderland omzwierf, de grootste vermaardheid genoot en op zijne tijdgenooten door de magt zijner rede den zeldzaamsten indruk maakte, schijnen zijne sermoenen, die hij, naar men zegt [7], »geregeld opstelde," derhalve in schrift bragt,

---

1) *Gerardi Magni epistolae xiv,* Amstel. 1857.

2) *Venerabilis Gerardi Magni de Daventria epistolae viii,* in de *Bulletins de la ommiss. royale d'histoire,* II, N. 1, 3me serie.

3) *Sieben Briefe von G. Groote,* in het *Theol. Quartalschrift,* XXII, Heft 2.

4) In het *Nieuw Archief* van KIST en ROYAARDS, II, bl. 295 vv.

5) Zie I, bl. 403 vv.

6) Na CLARISSE heeft SCHOEPFF het gedeeltelijk uitgegeven in *Aurora,* Dresd. 1859, p. 42 ss.

7) DELPRAT, *Broedersch. van G. Groote,* 2e druk bl. 19.

nimmer verzameld te zijn. Slechts drie zijner preken zijn, voor zoo ver mij bekend is, tot het nageslacht gekomen. Een »Sermo de nativitate Christi" berustte, volgens FOPPENS [1], voormaals in een karthuiser-klooster bij Diest in Brabant; of het nog bestaat, weet ik niet. Een »Sermo de septem verbis Domini pendentis in cruce" is in afschrift in bezit van Dr. NOLTE, van wiens warme belangstelling voor alles wat GROOTE betreft, men mag verwachten, dat het weldra in het licht gezonden zal worden. De derde preek is het sermoen, dat thans door mij in druk wordt gegeven.

GEERT'S »Sermo in festo palmarum de paupertate" is blijkens den inhoud eene feestrede, die hoofdzakelijk of uitsluitend ten behoeve van kloosterlingen werd gehouden. In welk convent zij uitgesproken werd, is zelfs niet bij gissing op te geven. Dat de prediker voor de broeders der karthuiser- en cisterciënser-orde hooge achting koesterde, weet men; dat hij afkeerig was van de bedelmonnikken, is almede bekend [2]. Maar men zou voorbarig handelen, zoo men daaruit het besluit trok, dat GEERT zijne kanselgaven bij voorkeur ten bate van een der twee eerstgenoemde kloosterorden zou gebruikt hebben en dat ons sermoen derhalve òf in een convent van karthuisers òf in een convent van cisterciënsers uitgesproken werd. GEERT bedoelde met al zijn streven, en vooral met zijn preken, de zedelijke hervorming zijner tijdgenooten in het algemeen en die der kloosterlingen in het bijzonder. Ontrouw aan de verpligting tot volstrekten afstand van alle eigen bezitting was eene algemeen heerschende zonde bij alle monastieke familiën van zijn tijd. Overal waren de zoogenaamde »proprietarii" onder de conventualen maar al te menigvuldig, maar nergens was dit kwaad meer in het oog vallend en scherper te veroordeelen dan bij de bedelmonniken, wier onderscheidend karakter in onbegrensde, absolute armoede heette te bestaan. Inderdaad, GEERT zou het vruchtbaarst terrein voor zijn reformatorischen arbeid veronachtzaamd hebben, had hij zich onwillig betoond, in de kerken en kapellen der dominikanen en franciskanen de stem zijner boetrede te verheffen.

---

1) *Bibl. Belg.* I, p. 355.
2) Zie JOH. BUSCH, *Chron. Windes.* p. 19; DELPRAT, a. w. bl. 18.

Het is bekend dat de leden der Broederschap, wier medestichter Meester GEERT geweest is, onder andere benamingen ook die van »collatie-broeders" droegen. Men noemde hen zoo, omdat zij in onderscheiding van gewone predikers, die hunne sermoenen in kunstmatige vormen goten, bij hunne voordragten de meest mogelijke eenvoudigheid betrachtten en zich onthielden van die vaak zeer gezochte verdeelingen en onderverdeelingen, waarin streng scholastieke mannen doorgaans hun vernuft poogden ten toon te spreiden [1]. Dat GEERT door zijn voorbeeld den collatie-vorm heeft aanbevolen, laat zich vermoeden: zijn trouwste leerling, JOHANNES BRINCKERINCK, die den ijverigen prediker op zijne togten door onze gewesten plagt te vergezellen en later in alles zooveel mogelijk zijne voetstappen drukte, is dan ook een der vermaardste collatie-broeders geweest [2]. Toch verdient het opmerking, dat het sermoen, dat thans het licht ziet, geenszins het karakter eener collatie heeft, maar dat van een planpreek, zooals bij de schoolsche homileten der middeneeuwen en van later tijden gewoon was. Het blijkt hier derhalve, dat GROOTE ook den meer kunstmatigen vorm gebruikte, minder misschien als hij in parochie-kerken voor de zaâmgepakte volksmenigte, meer wanneer hij voor eenigzins beschaafde hoorders, kloosterlingen en klerken, optrad.

De psalmwoorden, die de spreker in ons sermoen voorop plaatst, vormen den tekst, die aan zijne gansche rede ten grondslag strekt. In de breede inleiding verbindt hij dien tekst aan den inhoud der evangeliën, voor zoover die betrekking heeft op de gebeurtenis, aan wier herinnering de palmzondag gewijd is, eene gebeurtenis — ook latere predikers en dichters hebben het vaak opgemerkt — vol schijnbare tegenstrijdigheid, waarbij glansrijk eerbewijs en aardsche armoede op treffende wijze met elkander gepaard gaan. Aan het slot der inleiding geeft hij zijne verdeeling op, die afhankelijk gesteld is van de twee vermaningen, in zijn tekst vervat: »videant pauperes" en »letentur." Die twee vermaningen leveren

[1]) Van een geroemd prediker onder de fraters te Deventer leest men: „non faciebat declamationes aut divisiones more praedicatorum, ne scilicet exhortatio eius atque monitio, collationis amisso nomine, sermonis nomen acciperet." *Vita Joh. Hatten* in DUMBAR's *Anal.* I, p. 185.

[2]) Zie *Kerkhist. Archief* van KIST en MOLL, IV, bl. 111 vv.

hem stoffen voor twee hoofddeelen, en in ieder hoofddeel wordt eene stelling ontwikkeld: de eerste, »pauperis Christi vite veritas actibus imitanda," de kloosterlingen hebben toe te zien, dat zij Jezus in zijne armoede met de daad navolgen; de tweede, »paupercule dignitas glorie," of gelijk het later heet, »paupertatis dignitas laudibus extollenda," de kloosterlingen moeten zich verblijden, want de armoede, die zij vrijwillig tot hun deel kozen, is in de hoogste mate te loven. Eerst worden den hoorders dus de redenen voorgesteld, die hen tot stipte naleving van den pligt der armoede zullen aandrijven; daarna worden zij opmerkzaam gemaakt op de zegeningen, die hun uit die naleving zullen toevloeijen, opdat zij in trouw aan hunne gelofte volharden. Van de opgave van onderdeelen, ofschoon zij aangewezen kunnen worden, onthoudt zich de spreker, zoodat hij zich hierin eenigermate van den scholastieken preektrant verwijdert en dien der collatie-broeders nadert.

De inhoud dezer feestrede, hoewel getuigende van des predikers gemoedelijken zin en van eene voor zijn tijd buitengewone geleerdheid, is van dien aard, dat zij bij den protestant der negentiende eeuw kwalijk sympathie kan verwekken. GEERT treedt hier voor ons op als een streng asceet, die, deelende in de diep ingewortelde dwaling der geloovigen van zijne dagen, in JEZUS, de apostelen en de oudste gemeente te Jeruzalem de normatieve voorbeelden meent te vinden van het monastieke leven, dat destijds voor het ware, het volkomen christenleven gold. Hij voert de taal van een christen-stoïcijn, die zijne wijsheid veeleer aan de schriften van SENECA, dan aan de milde, echt-menschelijke leeringen van het welbegrepen christendom ontleende, en van den aanvang tot het einde heerscht in zijne rede een wettische zin, die ons leert, dat wij hier te doen hebben met een echten zoon van de middeneeuwsche, de joodsch-christelijke kerk, een leeraar die slechts door zedelijken ernst, geenszins door dieper inzigt in de hoogste waarheid en door evangelische reinheid van beginselen boven zijne tijdgenooten uitblinkt. Maar het is ook niet om de stichtelijke bestanddeelen der preek, ofschoon zij niet geheel ontbreken, dat ik haar aan het licht breng. Men heeft dit sermoen te beschouwen als een historiesch document, dat getuigenis geeft, eensdeels van 's predikers talent voor den kansel, anderdeels van zijn geest en denkwijze. Wat het laatstge-

noemde betreft, kan de lectuur van dit stuk inderdaad nuttig wezen. Die nog van meening zijn, dat GEERT GROOTE eenigermate met de hervormers der zestiende eeuw vergeleken mag worden, naardien hij een bestrijder van het monachisme zou geweest zijn, kunnen hier anders leeren. Ook hij koesterde voor den monnikenstaat de dweepziekste vereering; ook hij achtte dien staat, waar hij naar zijne strenge wetten onderhouden werd, de hoogste verwezenlijking van een Gode en der eeuwige zaligheid toegewijd leven. Dat GROOTE zelf geen monnik geworden is; dat hij zijn vriend CELE, toen deze minderbroeder wenschte te worden, daarvan afhield [1]; dat hij de leden zijner Broeder- en Zusterschap door geen kloostergeloften gebonden wilde zien [2], — dat alles is waar. Maar de oorzaak van een en ander was geenszins 's mans gemis van liefde en achting voor het kloosterleven; integendeel, de oorzaak was zijne hooggespannen vereering voor dit leven. GROOTE voelde zich op dezelfde wijze jegens het monachaat gestemd als jegens het presbyteraat. Toen men hem eens vroeg, waarom hij, de vrome, geleerde diaken, zich niet tot priester liet ordenen, antwoordde de man die — zijn »Sermo contra focaristas" leert het [3] — geen woorden genoeg kon vinden, om de heerlijkheid en hoogwaardigheid van het priesterschap te verheffen, dat hij voor geen hoed vol goudstukken voor een enkel etmaal pastoor wilde zijn [4]. Hij durfde de hoogheilige zaak niet aan; hij vertrouwde niet genoeg op zijne krachten en hield zich voor onwaardig. Dat hij om dergelijke reden ook ongezind was monnik te worden, en anderen met zekere vrees ten klooster zag gaan, meen ik voor zeker te mogen houden.

De tekst van GEERT'S sermoen, dien ik thans laat volgen, werd door mij ontleend aan een perkamenten codex in groot kwarto, die omstreeks het midden der vijftiende eeuw schijnt geschreven te zijn. Hij behoorde voormaals aan het klooster Roodendaal bij Brussel, — de inscriptie is: »liber monasterii Rubeevallis in Zonia [5] prope

---

[1]) Zie GEERT'S brief aan JOH. CELE in het *Chron. Windes.* p. 609.

[2]) Zie *Kerkgesch. van Nederl. vóór de hervorm.*, II, ii, bl. 172, 177.

[3]) Zie in het *Archief*, I, bl. 372 vv.

[4]) Zie TH. A KEMPIS, *Chron. montis S. Agn.*, achter het *Chron. Windes.* p. 149.

[5]) Zonia = het bosch van Soignies.

Bruxellam" — en berust thans onder N. 1218 in de Boergondische bibliotheek ter genoemde stede. Het schrift is doorgaans duidelijk voor die met de gewone verkortingen niet al te zeer onbekend is, maar de hand van een goeden corrector heeft ontbroken. Gelukkig bestaat er een tweede codex, ongeveer van denzelfden ouderdom, die op sommige plaatsen hulpe biedt. Deze codex was vroeger eigendom van de kruisbroeders te Luik — »fratrum sancte crucis conventus Leodiensis" — en is thans voorhanden in het bisschoppelijk seminarie aldaar (B. 6. G. 28). Dit Hs. heb ik zelf niet kunnen gebruiken, maar mijn werk heeft daardoor geen schade geleden. Dr. H. Nolte, de ijverige geleerde, reeds vroeger vermeld, heeft de vriendelijkheid gehad mijn afschrift met den codex te vergelijken, en zulks met eene naauwkeurigheid, waarvoor ik niet genoeg dankbaar kan wezen. De vele varianten, welke mij door zijne pen bekend gemaakt werden, hebben mij in staat gesteld, den tekst hier en daar te herstellen. Waar dit geschiedde, heb ik het aangeduid. Waar de lezingen van het Luiksche Hs. geen wezenlijke verbetering schenen aan te brengen, plaatste ik ze aan den voet der bladzijden. Dat de afschrijvers van geen van beide Hss. een volkomen zuiveren tekst ten voorbeelde gehad hebben, blijkt vooral aan het einde van het sermoen uit de lofspraak op Socrates, wien ten gevolge van het uitlaten der woorden »fuit in Cratete," die ik tusschen [ ] plaatste, onmogelijke bedrijven worden toegeschreven. Het is duidelijk, dat die woorden onzen copiïsten niet onder de oogen zijn gekomen. Vermoedelijk heeft een oudere afschrijver, misleid door zijne onkunde en de overeenkomst van de namen *Socrate* en *Cratete* ze uitgelaten, meenende dat hij daardoor eene noodzakelijk correctie aanbragt. Den codex der Boergondische bibliotheek noemde ik A, dien van het seminarie te Luik B.

Incipit sermo in festo palmarum de paupertate, editus a domino Gerardo Groot in Daventria, venerabili dyacono. [1]

V i d e a n t p a u p e r e s e t l e t e n t u r. Psalmo lxvij [2].

Carissimi! Hodiernus Domini adventus seu introitus in Iherusalem et ad Syon, montem sanctum eius, quem hodierna die tam festiva solempnitate celebramus, quamvis allegoricis mysteriorum et typicis moralitatum refertus [3] sit figuris, verumptamen ea [4], que in hoc Christi introitu patenter ad oculum gesta seu ostensa sunt, nos et omnium voluntarie pauperum visus aspectu delectant ac palatum paupertatis dulci congratulationis sapore reficiunt. Unde ipsos pauperes hortamur, ut pauperem regem Christum, hodie adventantem, totis spiritualium oculorum obtutibus videant et letentur. In quo adventu paupertas Christi maxima simul et maiestas regia quasi quedam, que quibusdam videntur repugnantia, iuxta se tamen posita vere coniunctissima et amicissima, simul nobis resplendent et irradiant. In tota namque vita Christi sicut humilitas, sicut et caritas, sic et ipsa claruit paupertas; sed nescio si unquam ante Christi passionem, sicut in hoc adventu tot paupertatis exterioris tam lucide patuerunt insignia seu [5] vestigia. Similiter e regione nescio, si unquam a turba in tam solempni habitus reverentia tantave sibi fuerit attributa dignitas vel magnificentia tantaque altitudo et potentia, ut possit, ut videtur, in dubium revocari, an in hoc adventu maiestas fuerit depauperata vehementius, an paupertas excellentius exaltata. Quid enim sibi vult harum rerum contrariarum [6] hodierna in summo gradu iuxtapositio, nisi ut nobis summa veritas suo facto et exemplo ostenderet, quam multiplex nobilitas, quam excellens dignitas, quam pulcra rerum vere opulentarum varietas inesset [7] voluntarie paupertati. Habeant hic oculos, qui non habent loculos, ut videant et letentur!

---

[1]) B *Sermo de paupertate magistri Gerardi Groet de festo palmarum.*
[2]) In de vulg. Ps. LXIX: 32.
[3]) A *refectus.*
[4]) B mist *ea.*
[5]) B mist *insignia seu.*
[6]) B *quasi contrariarum.*
[7]) B *inessent.*

Ecce, advenit dominator Dominus suam sanctam et preelectam visitare metropolim civitatem, et se singulariter et notanter magnificum et gloriosum ostendere in regia maiestate, triumphalibus vocibus ac imperialibus a turba venerari atque ipse, semper a Deo patre benedictus, iter. benedictum in nomine Domini peragere, quo se benedictum et benedicte venientem in nomine Altissimi toti turbe manifestando aperuit, quo et qui vere solus rex est, voluit videri et dici rex in terris. Nam sequentium et precedentium turbe populorum eum regem, Luc. xix [1], regem Israel, Joh. xij, [2] filium regis, Math. xxi, [3] et iterum secundum Lucam, benedictum, quia venit regnum patris nostri David, proclamabant. Quinymo et etiam clamari et precari voluit salvator in celis, quia osanna in excelsis, i. e. obsecro, salva nos in excelsis. Vestimentis etiam, quibus discipuli et turbe vel straverunt asino vel dorsum eius vestierunt, ac foliorum frondium et [4] ramorum palmarumque proiectione obedientiam et subiectionem omnium sub dominii sui pedibus, et in cunctis invincibilem victorem, quia palma olim signum victorie erat, ostenderunt cantantes in via Domini. Quam vere magna est gloria Domini, quam videant pauperes et letentur! Nam hoc modo vehementer exaltatus regnique indutus decorem, precinxit se undique paupertate.

Ecce, qualem habet in hac gloria apparatum, qualem comitivam! Comitivam habuit rex, velut duces suos, comites, barones et satellites, simplicissimos, abiectissimos et pauperrimos, apostolos dico et discipulos. Qualis vero reliquorum turba fuerit, beatus Ancelmus in quodam sermone hodierne festivitatis aperit. »Sola", inquit, »Christum pauperum turba prosequitur, innocentium comitatur, quia innocentia innocentiam, humilitas humilitatem, paupertas paupertatem libens amplectitur." [5]. Innocentes ipsum fuisse comitatum indubitabile est, nam ex ore infantium et lactentium hodie laus perfecta, Math. xxi. [6] Quomodo estimabile sit, nisi voluntarie pauperes vel

---

[1]) Luc. XIX: 38.
[2]) Joh. XII: 13.
[3]) Matth. XXI: 9.
[4]) A mist *et*.
[5]) Vermoedelijk is dit sermoen van Anselmus niet meer voorhanden, althans niet uitgegeven.
[6]) Matth. XXI: 16.

paupertatis dilectores Christum, in tanta paupertate constitutum, tanta gloria extulisse? Ecce eius semper memorabilis comitiva pauperrima, cum et infantes et lactentes. quia terrena bona in eorum potestate esse non sinuntur, vere pauperum numero possunt asscribi.

Apparatus autem eius pauper fuit undequaque, a nudi capitis vertice ad plantam pedis, cum tybiis nudis nudam. [1] Nichil nisi stigmata ostendit paupertatis, nudus superius, nudus inferius, non auro, non purpura fulgens, sed vili, grosso et rudi panno cinctus in corpore, non curru seu alia vectura vehitur; non altum ascendit dextrarium [2], sed nec equitat, sed basse asinat maiestas paupercula. Humilis rex iumentum bassum, vile, grossum, rude et difforme, sed mansuetum et pacis conscendit amicum.

O altitudo diviciarum, [3] cur in tanta tua gloria tam omnino vilissimum iumentum elegisti? Numquid tui fuerunt et sunt omnes fere silvarum, iumenta in montibus et boves? Cur igitur illum asinum sine proprietate, quasi non tuum sed alienum [4] et communem, tuis regiis applicuisti usibus? Nam secundum sanctos doctores pullus et azella communes erant; multos habebant dominos; nutriebantur ad communia opera pauperum, qui iumenta non habebant; ideo quasi parata ad hoc stabant [5] ante ianuam in bivio, secundum evangelium Marci xi. [6] Asinaturus etiam Dominus in hoc impreciato iumentorum genere, elegit vel sexu fragile et ad insedendum fedum, quia asinam femellam, vel etate imbecille, quia pullum asine seu asellum, ac vel sessioni et [7] asinationi insuetum, quia pullum, super quem nullus hominum sedit, vel vilioribus et rusticioribus usibus coaptatum, quia asina subiugalis, i. e. iugi laboribus deputata. Hec advertant pauperes, quibus in [8] usu sunt communia, quibus vilia, quibus sordida, quibus inepta, quibus [9] fragilia, et sic asinantem pauperem regem videant et letentur!

---

1) B mist *nudam*.
2) Dextrarius = een handpaard of telganger. Zie Diefenbach in v.
3) B mist *diviciarum*.
4) B *quasi aliorum*.
5) B mist *ideo — stabant*.
6) Marc. XI: 4.
7) B *vel*.
8) B mist *in*.
9) B *quelibet*.

Talis ergo est regis asinus. Sed ubi sella regia, que deest cum phaleris, cuius loco subsunt sibi, quasi pauperi rustico, illa non sua sed communia discipulorum concessa vestimenta vilia, forte laciniosa, forte repetiata, forte reconsuta. Non autem hec vel auro nitent vel resplendent ebore. Hec sella non sella, sicut et sessor, omni caret ornatu et commodo omnique ad asinandum apto et insolito, si non omnino necessarium fuerit. Non habet rex, quibus vacillantes pedes vel sine ocreis et caligis nudas stringat [1] tibias, vel corpus sublevet vel asinum. Non habet sella, quibus femora coaptet, latera. Desunt quibus tardum iumentum stimulet. Calcaria absunt, quibus pertinax animal et stultum dirigat, frenum et capistra. [2] Videant pauperes quid hic ornatu [3] voluptuosum sit vel commodum! Hic summus ornatus inornatus est. Hic magna voluptas et commoditas est, posse lete uti involuptuosis et incommodis. Sic progreditur hodie gloriosus rex et humilis stature procere, demissis oculis, facie plana [4], pendulis tybiis et fere terram contingentibus, necessario sibi asino insedens, vix necessariis usus, et illis vilibus, illis paucissimis, ad que accipienda seu acquirenda minime antea fuit sollicitus, sed ipsa instanti necessitatis et indigentie hora pro asina et pullo mittit discipulos, et [5] suam necessitatem, quia Domino necessarius est, Marci xi, [6] vel necessarium habet, Luc. xix, [7] eorum custodibus allegari iubet, fidens in Domino, quod eos faciat discipulos placabiles et confestim dimittant eos. Cumque regi hos adduxissent, non quesivit consequenter itinerantibus apta, consueta et requisita, sed contentus omnino presenti et eis, que ad manum erant, vestimentis, non quesivit vel misit pro aliis. In sua igitur necessitate omnem anticipatam reiecit curam divine providentie, et secundum hanc rectoris voluntati in rerum usu se submisit, at [8] usu peracto amplius nichil in eis sibi reservavit.

---

1) A *stringit.*
2) B *capistrum.*
3) A *ornatum.*
4) B *plena.*
5) B *ad.*
6) Marc. XI: 3.
7) Luc. XIX: 34.
8) B *ac.*

Hunc pauperes religiosi modum in rebus videant acquirendi, videant et utendi, videant et dimittendi, et letabuntur, si nulla omnino habeant, quibus preoccupati sunt, propria, sed tantum necessaria a prepositis, divine voluntati et prepositioni [1] discretorum plene et libenter peticiones eorum humiles confidenter committentes, postulent; si que parare vel difficile, vel longe, vel non ad manum est, non requirant, sed contenti presentibus, nichil per curam vel providentiam reservantes, cum necessitati satisfactum fuerit, ea [2] reiciant vel remittant. Cuius rei hic in Christo videant mirabilem et dulcem ut in speculo ymaginem; nam beati qui intelligunt super hunc egenum et pauperem, ut videant, quia in die malo letentur, quia liberabit eos Dominus. [3]

Hec ergo est illa stricte et immodice, sed exaltate dies paupertatis, ad quam cum suis circumstantiis tam signanter et videndam et exaltandam, Zacharie ix, [4] ibidem [5] prophetans hortatus est, dicens: »exulta satis, filia Syon, ecce rex tuus veniet iustus et salvator, ipse pauper et ascendens super asinam et pullum asine". Non recolo quemquam [6] Christi post infantie annos et ante passionem actum singularius et expressius annunciatum in prophetis, quo sancte religiosorum pauperum, qui infima despexerunt, congregationi, quia filie Syon, de pauperis regis progredientis regno, iustitia, salvatione et paupertate sufficienter letandum, quia exulta satis, et videndum, quia ecce, spiritus sanctus pronunciat.

Hec est et illa dies, quam ore proprio Dominus, cum proxime et mortem suam in Iherusalem instantem, et super eam omnem sanguinem iustum venturum eamque desertam futuram, [7] Judeis tanquam consideratione magnam et visu [8] dignam premuniendo predixit. »Dico," inquit, »vobis: ammodo non videbitis me, donec dicatis: benedictus qui venit in nomine Domini," Luc. xiij et Math. xxiij. [9]

1) A *prepositorum.*
2) B *eas.*
3) Ps. XLI: 1.
4) Zach. IX: 9.
5) B *idem.*
6) A *queque.*
7) Hier schijnt een woord uitgevallen te zijn, *presciret* of iets dergelijks.
8) A *usu.*
9) Luc. XIII: 35; Matth. XXIII: 39.

Hanc etiam paupertatis diem, cum pauper rex appropinquasset hodie civitati, diem Iherusalem et diem visitationis eius diemque pacis cognitione optabilem nominans, nunciavit. »Si cognovisses", ait, »et tu, quod in hac die tua, que ad pacem tibi; sed modo abscondita sunt ab oculis tuis;"[1] quasi diceret: si cognovisses[2] sicut illi, qui me procedunt et comitantur pauperes, quod hec dies tua sit dies tua singularis, cognitione dignissima et tue visitationis promisse et vocationis ad regiam paupertatem, et que per ymaginem paupertatis hodie tibi ad pacem, i. e. ordinis tranquillitatem, preparantur, aut mecum cum pauperibus et inops in pace quiesceres et gloria, aut mecum ignorantiam tuam et delicta vehementer deplorares. Sed hec regie paupertatis bona abscondita sunt ab oculis tuis et omnium vel avarorum, qui spinis diviciarum secundum parabolam Christi suffocati sunt, vel potentium seu principum mundi, quorum nemo, secundum apostolum, Dei cognovit sapientiam, nec[3] prudentium secundum carnem vel astutorum secundum seculum, quorum alii inimici sunt Dei, alii legi Dei, secundum apostolum, subiecti non sunt. Omnibus hiis velamen super oculos positum est, ne maiestatis in paupertate et paupertatis in maiestate diem hodiernam tam solempnisabilem, tam semper memorabilem recognoscant, quam videant pauperes et letentur!

Hec ergo dies apte et merito dies et festum paupertatis seu solempnitas exaltationis paupertatis est et dici potest. Hec est dies illa, que a fideli populo ab exitu de Egypto et deinceps annua observatione et, ut estimo, repetita[4] semper prefiguratione prophetata, presignatur. Nam[5] legis imperio, Exodi xij[6], in huius diei prescisam et solempnem figuram et typum agnus ille paschalis, quem populus Israel secundum domos et familias die quarta decima ad vesperam, i. e. incipiente a vespera quarte decime diei, per esum immolare consuevit, decima die mensis eius[7] et non alia die reservandus solebat signanter introduci, typicans et presignans, quod

[1]) Luc. XIX: 42. De vulg. heeft: »si cognovisses et tu, et quidem hac die tua."
[2]) B *cognosceres*.
[3]) B *vel*.
[4]) B *repetita secundum quosdam*.
[5]) B *novi*.
[6]) Exod. XII: 3.
[7]) B *eiusdem*.

verus ille agnus Dei et Deus die mensis quinta decima a precedentis diei quarte decime vespere, a quo Iudei diem inchoant, initiante, scilicet feria sexta, cuncta restauraturus et consumaturus per passionem immolandus, decima erat die mensis eiusdem, scilicet dominica precedente, locum sue passionis tam semper memorabili introitu triumphali, tam et stricta paupertate circumdatus, ingressurus. Hec namque Christi, agni pauperis, tam solempnis introductio mortis et passionis eius proxima fuit dispositio et grandis occasio. Nam tunc pharisei dixerunt ad semetipsos: »videte quia nichil proficimus. Ecce totus mundus post eum abiit," Joh. xij [1].

Sic lucem et diem et amorem paupertatis necesse est in nobis prius solempniter illuscescere, antequam hoc, propter quod Christus passus est, relinquens scilicet nobis exemplum ut sequamur vestigia eius, perficere atque passioni, cruci et morti eius conformari et configurari secumque spiritualiter [2] resurgere et ascendere valeamus. Hanc viam ascendant pauperes! Videant ad quam magna ducit, et quod tam grandi se conformat paupertas voluntaria, gaudeant! Quomodo potest se contempnere vel pati iniurias vel molestias, qui tam longe a corpore relegata et tam modicum ad hominem pertinentia bona prius spernere non valuit? In cunctis viam vite docet passionibus previa paupertas, ductrix et magistra, quam optimam ducem videant pauperes et letentur!

O efficacis paupertatis dies, que est dies spiritualis Iherusalem, interne visionis et pacis! O dies ingressus ad sapiendam tranquillitatem ordinis! O dies progressus ad montem Syon et contemplationis promontorium! O dies agressus Domini in templum suum vivum! Nunquid et tu dic, si sis illa paupertatis dies, in qua anima sancta, quam divicie speluncam latronum fecerunt, in orationis domum, sicut scriptum est, vocata et electa est? O paupertatis dies, Dominus pauper, peracto in te glorioso itinere, tandem sicut paupertatis maiestatem sic diviciarum vilitatem et contemptum voluit ostendere. Ingressus enim in templum, ementes et vendentes et [3] res nummismate mensurantes seu transmutantes non eduxit, sed eiecit. Mensas nummulariorum et cathedras vendentium non expor-

[1]) Joh. XII: 19.
[2]) A *specialiter.*
[3]) B *id est.*

tavit nec extulit, sed evertit; ymo, ut habetur Marci xj [1], non sinebat, ut quis transferret vas per templum, ut omnis rei temporalis fieret in templo mentis immotum et internum silentium et nodi et funiculorum diviciarum non fieret solutio, sed plena ruptio et abscisio, mutabilium affectuum eversio, variarum formarum totalis eiectio. Quapropter (et nonne aptissime?) in hac die paupertatis, secundum sanctorum patrum pauperum iusta [2] et congrua instituta, in monasteriis religiosorum, qui omnes paupertati sine proprietate ex solempni voto sunt asstricti, quicunque inter eos cum quarumcunque rerum proprietate fuerint, a templo Dei, i. e. ecclesia sancta, et fidelium participatione excommunicationis sententia seu microne anime expelluntur, ceterique [3] ad eam, quam promiserant, paupertatem sermone paupertatis in hac die adhortantur [4], ut et paupertatis gloriam, sic et diviciarum reiectarum carentiam una hec dies presens solempnizet, quam tam multis et crebris paupertatis vexillis depictam videant pauperes, atque tam magnis gaudiorum tripudiis adornatam letentur, ut simul eam videant pauperes et letentur, que erant verba nostri proposita theumatis. In quibus verbis, totiens et repetitis et introductis, luce clarius duo explicantur. Primo: pauperis Christi vite veritas actibus imitanda, quia videant, cum nichil practico intellectus oculo recte videtur, quod verum vite non sit et imitabile. Secundo: paupercule glorie dignitas laudibus extollenda, quia letentur, cum nichil est de quo secundum affectum vere letandum, quod bonum non [5] sit et laudabile.

Dico primo, quod in verbis propositis explicatur pauperis vite Christi veritas actibus imitanda. Imitanda omnibus veritatem cognoscentibus, precipue tamen christianis, quorum caput Christus pauper paupertatis forma est et fons paupertatis [6] abundans, in singula sua paupera membra paupertatis aquas influens;

---

[1]) Marc. XI: 15.
[2]) A *multa.*
[3]) B *ceterosque.*
[4]) *Adhortantur* is hier passief.
[5]) A mist *quod bonum non.*
[6]) A *paupertate.*

maxime tamen religiosis, ad quos est sermo, quibus Christi consilia de paupertate et de diviciis et aliis relinquendis per propria vota facta sunt precepta. Alios nam [1] ad hanc eo quod expedit ad vitam, quod nociva resecat in via, quod iter ad Deum accelerat, commonent et hortantur, sed religiosos ligant et obligant; quinymo ipsis religiosis omnino ad salutem necessaria illa est paupertas, que rerum proprietatem excludit, sed bonorum cunctorum communitatem includit, cuius Christus erat spectaculum, imitatores apostoli et discipuli. Nam primitive ecclesie multitudinis credentium nullus suum aliquid esse dicebat, sed erant illis omnia communia; dividebant autem singulis, prout cuique [2] opus erat, Act. iiij [3]. Post quos religiosorum statuum institutores et regularis vite formatores, Basilius, Augustinus, Benedictus et alii, in eorum regulis inviolabiliter observare hanc preceperunt sine proprietate rerum communitatem et paupertatem, et suos successores et sequipedes [4] quoscumque regularis vite observatores, cuiuscumque existunt religionis [5], sicut ad castitatem, sic ad obedientiam et paupertatem, ad tria hec omni religioni communia, voluerunt solempni fore voto constrictos. Quorum status et regule, a sancta Dei ecclesia confirmati, tanquam Christi et apostolorum vite comformes ymagines [sunt]. Omnem proprietatem ab hiis statibus universaliter, tanquam vite Christi et apostolorum dissonam et incongruam, eadem mater ecclesia semper quam vehementer abhorruit et, quantum potuit, districtius eiecit. Ad cuius districtionis rigorisve habendum [6] exemplum, nutu sancti spiritus primus princeps apostolorum in primos inter discipulos proprietarios, Ananyam et Saphyram, primam et tam duram excommunicationem exercuit, que et mortem temporalem induxit et subitam, ut timor magnus in omnes, qui audirent, precipue in futuros fieret proprietarios [7].

Idcirco extra *de statu monachorum*, in decretali *cum ad monas-*

---

[1]) B *namque.*

[2]) B *cuiquam*

[3]) Act. IV: 35

[4]) A *sequipede.*

[5]) *Religio* is hier gelijk ontelbare malen in middeneeuwsche schriften: monnikenorde.

[6]) B *rehabendum.*

[7]) B mist *fieret proprietarios.*

terium, sic precepit ecclesia: »prohibemus districte in virtute obedientie sub obtestatione divini iudicii, ne quis monachorum proprium aliquid possideat, sed si quid habet proprii, totum in continenti resignet. Quodsi proprietas apud quemquam inventa fuerit in morte, ipsa cum eo in signum perditionis extra monasterium in sterquilinio subterretur, secundum quod beatus Gregorius narrat in *Dyalogo* se fecisse; unde si quid fuerit alicui specialiter destinatum, non presumat illud accipere, sed abbati, priori vel cellario destinetur" [1]. Hec decretalis verba sunt. Ad quam intelligendam veniat in medium preallegatum factum Gregorii, in cuius monasterio, ut narrat quarto *Dyalogorum* libro [2], erat quidam monachus, medicina imbutus, Iustus nomine, habens tres florenos, quos se habere fratri suo germano, nomine Copioso, in fine vite constitutus revelavit, qui Copiosus deinde beato hec Gregorio retulit; quapropter Gregorius precepit, ut nec aliquis de fratribus in morte se illi adiungeret, nec infirmum visitaret aut quidquam consolationis ei vel opis impenderet, ut se propter tres aureos a cunctis fratribus horrendum et abhobinatum cognosceret. Quod et precise observatum est, et dum ad mortem deveniret, facta est fossa in sterquilinio, in qua corpus eius cum horrore proicitur; desuper tres aureos iactant [3], cunctis fratribus astantibus ad tam lugubre spectaculum et clamantibus [4]: »pecunia tua tecum sit in perditionem."

Ecce contra proprietarios executio, quam deinde sancta ecclesia propter proprietatis inexcusabile et enorme vicium tanquam legem de cetero statuit. Vix tam grande vicium, heresi excepta, inveni, quod tam lamentabili etiam post mortem rigore punitur, ad prescisius et artius religiosas mentes a lapsu ad proprietatem, ad quam tam inclina est cupido, sub regula constringendas paupertatis. Nam duo hec, et habendi pronitas et vicii enormitas strictam et acrem pe-

---

[1]) Zie *Decret. Greg. L.* III, *Tit.* XXXV, *Cap.* 6, in het *Corp. Juris Can.* van Lancelottus, Venet. 1782, p. 482. In plaats van *cellario* leest men hier *cancellario*. Het woord *extra*, door Geert bij zijn citaat gebruikt, duidt aan, dat het capitulum *de statu monachorum* door hem gevonden werd *extra decretum Gratiani*. Zie de aanteek. van Clarisse in het *Archief voor Kerkel. gesch.*, eerste reeks, II, bl. 307, 308.

[2]) *Dialog.* L. IV, c. 55.

[3]) B *aurei iactantur.*

[4]) B *clamantibus singulis.*

am exigunt. Non est quid, cuius proprietas monacho conceditur. Nam ut [1] in *Vitis patrum* dicitur: »monachus obulum, quem habet, non valet". Nam monachatui adheret inseparabiliter paupertas, sicut et castitas indissolubili pene vinculo colligata est, nec pretextu licentie abbatis, abbatisse vel prioris excusari potest, quo magis quis proprietatem habeat. Unde sancta in predicta decretali premunit ecclesia, dicens: »nec estimet abbas, quod super proprietate possit dispensare, quia abdicatio proprietatis, sicut et custodia castitatis, adeo est annexa regule monachali, ut nec contra eam summus pontifex licentiam possit indulgere". Concordant et doctores, quod summus pontifex non possit magis in proprietate quam in contrahendo matrimonio cum monacho dispensare, cum vix inveniatur sicut paupertatis, cui quis [2] obligatur ex voto; similiter et continentie observatio quicquam obligat [3] tam bonum vel utile. Cum et in minoribus rebus et pene sine periculo dispensatio, que ad maius bonum non dirigit, accipientibus et dantibus laqueus, periculum et peccatum est, quantum minus ergo in rebus, ad quas se nulla pene humana extendit potentia, excusat licentia! Res namque, que de scitu et licentia superiorum monacho conceduntur, [4] dicuntur monachi peculium, quas ne monachi habeant secundum Lateranense concilium sub penis predictis strictius prohibet, ut habetur in capitulo *monachi* extra *de statu monachorum*. Ait namque hoc venerabile concilium: »monachi non permittantur habere peculium; qui vero peculium habuerint, nisi ab abbate fuerit sibi pro iniuncta amministratione commissum, a communione removeantur altaris, et qui in extremis cum peculio inventus fuerit, nec oblatio fiat pro eo, nec inter fratres accipiat sepulturam"; et addit hoc concilium, seipsum, ut in hoc religiosos universaliter includat, interpretans: »hoc, quod predictum est, de omnibus religiosis precipimus observari." [5] Unde sciendum, quod qui res habent in peculio, non habent principale neque plenum neque integrum rerum proprietatis dominium; non enim sibi sed suis superioribus, ut servus domino, filius patri, monachus abbati vel monasterio, querunt. Sed ex licentia eorum, sub quibus sunt,

[1]) A mist *ut*.
[2]) B *quid*.
[3]) B *obligatis*.
[4]) B *conceditur*.
[5]) Zie *Decret. Greg.* L. III, *Tit.* XXXV, *Cap.* 2, ed. l. p. 480.

disponendi pro tempore et contractandi habent potestatem, que proprietas quedam est, sed limitata et subiecta, sed non plena rei possessio, que tamen monachis nullo modo nisi pro iniuncta amministratione permittitur; ut secundum glosam Innocentii, [1] qui est lucerna iuris, si [2] vestiarius vel elemosinarius fuerit, vel aliquid tale communi utilitati deserviens habuerit officium, tunc ex licentia superioris potest tale habere peculium, quod debet communiter amministrare fratribus, ut fidelis et prudens dispensator, quem constituit dominus abbas super familiam monachorum suorum [3], non querens que sua sunt, sed secundum indigentiam personarum et secundum debitum amministrationis, sibi commisse, disponere, providere, tractare et distribuere, et secundum apostolicam doctrinam et regulam, prout cuique opus est, i. e. necessarium, dividere. Sed prolongantes iniquitatem eorum sub pretextu amministrationis, vere [4] proprietarii et possessores efficiuntur; ymo quod horribilius est, bona immobilia eorum specialiter faciunt usibus annuatim applicari; alii excusantes, quia in cista abbatis vel prioris certi, tamen humano modo et consueto, eis reservari, alii ad eorum amministrationem tanquam peculium commissum dicunt amministrandam rem, sed non amministrationem habentes, si [5] amministratio dicatur ea, que est ad proprios tantum usus reservatio, applicatio et contractio, que vere proprietatis videtur esse possessio; quam excusationem in peccatis sub nomine amministrationis, a quo nomen ipsum longissimum est, excusare nituntur.

Hic est lapis offensionis et scandali petra, meridianum demonium [6] valde gyrovagum [7] et terribile! Et ut sciatur, quid per nomen proprietatis importetur, sciendum est quod res, quas dicimur possidere, vel in quibus habemus proprietatem seu dominium, que fere unum sunt, non subiciuntur nobis secundum se in earum natura,

---

[1]) INNOCENTIUS IV, een der beroemdste glossatoren van de decretalen enz., heette reeds lang vóór GEERT's tijden »lucerna iuris.'' Zie CLARISSE, a. w. II, bl. 318 v., III, aant. bl. 73.

[2]) B mist *si*.

[3]) B heeft: *familiam suam*, en mist *suorum*.

[4]) B *veri*.

[5]) B *nisi*.

[6]) *Meridianum demonium* = openbare duivelarij, een duivelsche streek, zoo klaar als de middag.

[7]) *Gyrovagus* = omloopend, overal, dikwerf voorkomend.

nec secundum motus earum naturales, sed solum secundum applicandi et disponendi quemdam modum, in quantum homo per voluntatem et rationem potest res, que propter ipsum, sicut ad finem create sunt, in suos vel aliorum hominum usus ordinare vel applicare. Talis applicationis vel ordinationis potestas, ratione vel consuetudine vel lege confirmata, iustum dominium vel proprietas hominis in rebus dicitur. Secundum autem dictamen recte rationis, prout habetur ex dictis Phylosophi, *ij° Politice*, [1] et prout doctores sacre pagine et Thomas in *Secunda secunde*, *quest.* lxvj^a, *articulo* ij° [2], determinant (nam una in communitate rerum et philosophorum et theologorum sententia est), duplex huiusmodi est in rebus potestas seu proprietas. Una est potestas acquirendi res, procurandi, ordinandi, disponendi, transmutandi et alienandi, secundum quod licitum est personis, que se in contrarium voto non strinxerunt. Hoc modo habere proprietates ratio quippe recta dictat, quia bonum et conveniens est, quod rerum dominia et proprietates sint distincta propter tres causas, secundum Thomam et philosophorum. Primo, ne regimen et cura rerum negligatur, cum sepe negligantur, que communi et plurimorum, maxime omnium prudentie subduntur; sed quilibet sibi sollicitus est et suis. Secundo, propter inordinationem et confusionem in rebus tractandis vitandam, que fiet [3], si quidlibet esset in potestate cuiuslibet. Et rursum tertio, si omnia essent communia, maxima fieret inter homines discordia. Ideo convenit rerum procurationi ordinate et pacifico vite humane statui, ut huiusmodi proprietates, i. e. potestates procurandi et disponendi, sint distincte. [4]

Sed hee tres cause in monasteriis omnino cessant, etiam si voto se ad paupertatem et communitatem non restrinxissent; quare in eis standum est iuri naturali, quod dominia et proprietates non distinguit in rebus. Nam huiusmodi proprietas est apud monasterium et apud prepositos non nomine proprio, sed nomine communitatis, ut communia bona, que certorum cura et providentia ordinato

---

[1]) Aristot. *De republ.* L. II, c. 5.
[2]) In de uitg. van Plantijn, Antv. 1569, II, p. 203.
[3]) B *fieret*.
[4]) A *distincti*.

regimine tranquille gubernata, pro ut cuiquam opus est per regentes, quibus se alii subiectos noverunt, iuste distribuantur et dispensentur.

Advertant religiosi, quod proprietates rerum et potestates et propter alias causas distincte non sunt! Videant, si in [1] rebus peculiaribus vel aliis habeant huiusmodi potestates, scil. res vel procurandi vel regendi vel dispensandi et disponendi, emendi et vendendi, contrahendi vel alias transmutandi vel applicandi, et quantas et quot tales habent potestates, tantas et tot habent in rebus proprietates. Nam nichil aliud est proprietas, que districte [2] religiosis prohibetur, nisi huiusmodi in rebus procurandi et ordinandi potestas. Sed est alia proprietas, que est potestas utendi et ad usum immediate quasi applicandi, secundum quam iuxta divinam et naturalem equitatem non est fas cuiquam hominum habere propria. Nam usus rerum debet esse communis et non proprius, etiam secundum philosophos, ut non reputet quis ea, que habet, ad usum sibi dumtaxat fore concessa, nec ea solus potest suis usibus applicanda [3] reservare, sed etiam ad aliorum usus et ad materiam virtutum res possideat; et secundum quod ratio dictaverit, omnes debent se secundum primum modum proprietatis sicut rerum procuratores, rectores, dispensatores et disponitores rationabiles gerere, non autem sicut usurpatores et congregatores in usus proprios tantum, sed res aliis, ut in communem usum deputatas, facile largiri, leviter impertiri. Hoc est, quod precepit apostolus 1ª ad Timoth. vjº, facile tribuere et communicare. [4]

Naturalis ergo suadet ratio et divina caritatis equitas, ut in hoc quis sibi necessaria vite primo amministrare valeat; de eo vero, quod superest necessitati, secundum naturalem equitatem quilibet bonus vir, sive [5] gentilis sive Iudaicus, [6] indigentibus tenetur impertiri, quantomagis christianus, quorum legifer et Dominus pauper et verbo et exemplo docuit tantum necessitati satisfieri. Unde secundum preceptum Domini christianus quantumcunque superest in elemosinam largiri tenetur, cum et infusa largitas seu liberalitas, ymo

[1]) A mist *in.*
[2]) B *distincte.*
[3]) A *applicandi.*
[4]) 1 Tim. VI: 18.
[5]) B mist *sive.*
[6]) A *laycus.*

et proximi caritas de necessariis sibi cum pauperrima vidua subtrahit.

O vos ergo, dilectissimi, proprietates abicite. Propria secundum modum primum nec naturalis ratio, nec institutio regularis vos [1] habere permittit; propria secundum modum alterum nec quisquam debet christianus vel vir bonus habere. Utinam ab illa essetis liberi! Moneat vos ad propria relinquenda naturalis ratio! Moneat evangelica inhibitio! Moneat Christi et apostolorum conformatio! Moneat proprietariorum per eos tam stricte punitorum dampnatio! Moneat regularis institutio et voti! Moneat indispensabilis solempnizatio! Moneat sancte ecclesie, tantum proprietates abhorrentis, [2] dira comminatio! Moneat tam crudelis gladii, quia excommunicationis, hodierna percussio! Moneat debite sepulture in sterquilinio abhomminatio! Moneat vos tam frequens, tam magna et infinita pene sanctorum patrum exhortatio! Moneat antiquorum et predecessorum vestrorum, in quorum loca successistis, [3] paupertatis ad unguem observatio! Moneat tota vita Chrisii paupercula et inops eius hodie asinatio! Moneat vos paupertatis vexillum, dies hec atque nostra paupertatis solempnis festivatio, et moneat vos ista eius imperialis exaltatio!

Nolite vos [4] religiosi. ubi non est timor, trepidare, sed fidenter Christi, apostolorum et antecedentium paupertatis formam assumite! Legimus de apostolis, quod in necessariis multociens deficiebant. Nam scriptum est, quod in fame, siti, frigore et nuditate Domino serviebant, [5] quia erant paucissimi christiani, omnes pauperes, in cuncto hominum genere abiectissimi et despecti. Nunc vix et raro christianus a necessariis potest deficere inter christianos, precipue non [6] vir bonus et voluntarie pauper, maxime non [7], ut voluntarie pauperem decet, virtuosus. Non tantum senuit christiana religio, non tantum adhuc mala creverunt, ut non habeant homines viscera pietatis, ut non cogat pauper sanctitas et humilis se deligi, ymo ammirari. Quis tam crudelis, qui non cum tali unicam panis crustulam partiatur? Quantominus religiosus potest deficere de communi vi-

[1]) A *nos*.
[2]) A en B *abhorrentes*.
[3]) B *succeditis*.
[4]) B *ergo*.
[5]) 2 Cor. XI: 27.
[6]) B *tamen*. [7]) B mist *non*.

vens, cui, licet vel non voluptuosa nec in abundantia, tamen necessaria ministrantur. O quam modicis contentatur natura! O si religiose viveret, etiam si nichil de communi haberet, quanta sibi cotidiana, etiam ultra quam vellet, a scientibus preberentur ei! Sed deficit in Domino confidentia, deficit et vita religiosa, unde ad congregandum bona temporalia nobis cupido imperat.

Sed habeant christiani, qui voluerint, necessaria tantum! Habundantia autem, large accepta, in multa, que excludit necessitas, se dividit. Paupertas, contenta necessariis, horret et contempnit multitudine et numero copiosa, ut onera importabilia. Spernit cara et preciosa, ut natura vilia. Non cognoscit exquisita et curiosa et [1] difficilia. Despicit exteriori ornatu pulcra et speciosa, quia intus decore vacua. Reicit secundum carnem sapida et voluptuosa, quia finaliter sunt tristia et toxica. Repellit quieta corpori et commodosa, sicut non rationi sed bestialitati obsequentia. Omnia hec, rationem habentia quandam abundantie, necessitati sunt contraria. Quorum omnium ymaginem videant pauperes in hodierna Christi asinatione! Quid in hac Christus habuit vel magnum vel multum? Quid preciosum? Quid curiosum? Quid exquisitum? Quid difficile parabile? Quid ornatum vel pulcrum? Quid voluptuosum vel commodosum? Omnino non solum exclusa, sed longe omnis abundantie genera relegata sunt. Nam ut dicit beatus Bernardus in libro *De diligendo Deum* [2]: »superfluitas obviante mandato Domini, cum dicitur: diliges proximum tuum sicut te ipsum, cohibetur. Justissime quidem, ut consors nature consors sit et gratie, presertim illius, que nature insita est. Quod si quis gravatur, non dico [3] necessitatibus, sed voluptatibus fratris, commoditatibus et curiositatibus, copiose pulcris et preciosis [4] subvenire, sibi illa, que aliis impertiri non vult, non acquirat, si non vult esse dominici precepti transgressor! Quanta enim vel qualia sibi ipsi indulgeat, tantumdem Deo et proximo meminerit exhibendum."

---

[1]) B *quia*.

[2]) Bern. *Tract. de diligendo Deo*, c. 8, ed. Mabillon, I, p. 600. Geert haalt de plaats niet geheel woordelijk aan, wat van vele in dit sermoen voorkomende citaten geldt.

[3]) B mist *dico*.

[4]) B *preciosis rebus*.

Ecce dominicum frenum omnis abundantie! Ecce limitem diviciarum et possessionum et usus earum, quo ex precepto caritatis, sine qua non est vita nec ordinata disciplina, proximum sicut te ipsum teneris diligere, ne post concupiscentias, avaritiam, gulam, iniustitiam, curiositatem et superbiam tuam abeas, ne bonis tuis hos hostes tuos, qui omnes in abundantia sicut pisces in aqua vivunt, nutrias. Et si secundum apostoli [1] doctrinam, 1a ad Timoth. vio, habentes alimenta et quibus tegamur [2], hiis contenti sumus; si paulisper ab [3] abundantiarum diversis generibus et carnalibus desideriis, que militant adversus animam, suspendere nos ipsos non gravamur, illud, quod hostibus subtrahimus, fratri nostro, nature consorti, promptius impertimur. Tunc amor noster temperatus, iustus et de carnali socialis et communis [4] efficitur et meritorius.

Porro et hoc secundum Bernardum, ubi supra, iusticie est: cum quo tibi natura communis est, munus nature non habere divisum. Si autem de tibi necessariis proximo communicas, habeas fiduciam in eo, qui dat omnibus affluenter et non improperat et aperit manum suam et implet omne animal benedictione [5]. Noli timere, pusillus grex, quod in necessariis, si salutifera [6] tibi fuerint, desit qui omnia tam fortiter disponit quam suaviter [7]. Et iterum, ut in canonica Johannis prima, iijo, [8] qui habuerit substantiam huius mundi et viderit fratrem suum necesse habere, et clauserit viscera sua ab eo, quomodo caritas Dei est in eo? Sed cotidie in oculis nostris tot occurrunt egeni nutriendi, tot nudi vestiendi, tot capti liberandi, tot infirmi, variis necessariis indigentes, visitandi, etiam multi alii diversis nostre mundane substantie remediis sublevandi, quomodo multa vel magna vel preciosa vel alia predicta abundantie genera valent apud misericordie viscera remanere, vel apud corda caritate referta? Non enim caritas caritas est, si ordinata non est, quia ordo caritatis in precepto est. Qui ergo suam abundantiam, volup-

[1]) B *apostolicam.*
[2]) B *tegimur.* 1 Tim. VI: 8.
[3]) B *nos ab.*
[4]) B mist *et communis.*
[5]) Jacob. I: 5; Ps. CXLV: 16.
[6]) B *salutaria.*
[7]) Sap. VIII: 1.
[8]) B en A *canonica secunda Joh. iijo.* 1 Joh. III: 17.

tatem vel ornatum et similia spirituali lucro, [1] quod in omni elemosina et sublevatione pauperum est, preponit, ordinem caritatis, quo spiritualia corporalibus debet [2] preponere, pervertit, magisque sue cupiditati quam quod Dei beneplacito deservit, inquirit et eligit. Sed tu, religiose, tu amator quisquis sis paupertatis, da liberaliter, da magnifice, da abunde, ymo et effunde! Estimo quod hoc patres non propter bonum et meritum tantum, quod dando quis acquirit, hortati sunt, ut currentem in equo et pretervolantem sine munere pauperem non permitteremus preterire, sed multum etiam et maxime, ut citius et rectiori via ad paupertatis perveniremus optabile bonum, et ut amplius inter proprium bonum et caritatem, inter spirituale et corporale nulla oriretur [3] repugnantia. Saltem tantum da et effunde, ut solum supersint necessaria et pauca et parva, quia sine pondere et cura [4] levia sunt, vilia et abiecta, quia secura sunt, simplicia et leviter parabilia, quia ad manum delectabilia sunt, inculta, quia naturalia sunt, sine voluptate nutrientia, quia non coinquinant, sine commoditate laboriosa, quia carnem reprimunt et mentem fortificant. Ad hec te ducit dux optima paupertas, que nec vult [5] nec potest ista. Nam in ea secundum formam, hodie in hac eius exaltatione per Christum datam, est vite veritas imitanda, ut videant pauperes, quod erat primum divisionis nostre.

Dixi secundo quod in verbis propositis tangitur p a u p e r t a t i s d i g n i t a s l a u d i b u s e x t o l l e n d a, quia l e t e n t u r, cum nichil sit, de quo secundum affectum letandum est, quod bonum non sit et laudabile. In laude enim paupertatis vix humanum sufficit eloquium, cum tam admirabilis virtutis sit, ut habeat promissionem vite presentis et future. Nam quantum ad vitam prosit et veram et futuram, ex verbis Christi et prophetarum [6] innumerabiliter colligi potest. Sed hoc unum sufficit, quod beati sunt pauperes, quoniam ipsorum est regnum celorum, Luc. vi. [7] Sufficit, quia

---

[1]) B *spiritualiter.*
[2]) B. *debent*
[3]) A *orietur.*
[4]) B mist *cura.*
[5]) B *non vult.*
[6]) A mist *et* en heeft, voor *prophetarum, propheticis.*
[7]) Luc. VI: 21 v.

saturabuntur qui hic esuriunt. Saciabuntur, cum apparuerit eius, quem imitantur, gloria regni, quod eis singulariter promittitur. Tunc edent pauperes et saturabuntur et laudabunt Dominum in seculum seculi, quia iudicabit Dominus pauperes populi et salvos faciet filios pauperum. [1] Dominus enim pauper in retributione cunctorum in finali uidicio assumet sibi personas pauperum ut propriam. Iudicabit per pauperes cum pauperibus et pro pauperibus. Tunc et pauperes uidices divitum erunt et [2] Christi accessores, erunt et sunt intercessores et aliorum in eterna tabernacula receptores.

Divicie vero quam miro modo nos a regno abducant, veritas docet Math. xix [3]: »amen dico vobis," inquit, »dives difficile intrat in regnum celorum"; et Marc. x [4]: »quam difficile, qui pecuniam habent, in regnum Dei intrabunt: quam difficile est confidentes in pecuniis in regnum Dei introire. Iterum dico vobis: facilius est camelum per foramen acus transire, quam divitem intrare in regnum Dei." »Ve divitibus" per Christum dicitur, »quia habent consolationem eorum," [5] quasi non essent inventuri consolationem et vitam in futuro. Sed renunciantes hiis divitiis et temporalibus secundum promissum Domini centuplum sine comparatione meliora, maiora et plura in hac vita accipient et vitam eternam possidebunt. [6] Unde restat ostendere, quam admirabilis sit proficui [7] paupertas in hac vita, et primo quantum ad latriam et ad Dei emulationem seu ad serviendum [8] in hac vita proficiat, quantumque ad gratiam, dona, virtutes obtinendas, ymo ad ipsummet Deum in hac vita modo possibili comprehendendum et contemplandum oppido iuvat, quibus· diviciarum servitus adeo est adversa, ut non possit quis, ut ait veritas Luc. vi, [9] simul Deo et mammoni, i. e. diviciis, servire, quia nemo potest simul servire duobus dominis, aut enim unum, scil. Deum, odiet, et alterum, scil. divi-

1) Ps. XXII: 26 en LXXII: 3.
2) B *erunt, erunt et.*
3) Matth. XIX: 23.
4) Marc. X: 23 v.
5) B *suam.* Luc. VI: 24.
6) Matth. XIX: 29.
7) *Proficuum* = nut. Zie Diefenbach in v.
8) B *sibi serviendum.*
9) Matt. VI: 24, Luc. XVI: 13.

cias, diliget, aut uni, Deo scil., adherebit et alterum, scil. divicias, contempnet.

Paupertas vero est perfectionis via, quia observanti mandata, dicente Domino Marc. x, [1] »unum deest; si vis perfectus esse, vende omnia, que habes, et da pauperibus", Matth. iij. [2] Paupertas est consiliorum altissimi imitatrix, consequenter quoque omnis religionis inicium et individuus comes. Nam dixit Dominus: »nisi quis renunciaverit omnibus, que possidet, non potest esse meus discipulus." [3]

Est etiam in paupertate accessus ad Deum securior, quia secundum apostolum [4] non solum divites in rebus, sed volentes fieri divites incidunt [5] in laqueos diaboli. Voluntarie pauper mundum vicit, et secundum Virgilium [6] strepitum Acherontis avari, arma carnis et subsidia abstulit. Contra dyabolum, ut pugil, stat semper paratus ad pugnam, quia in agone contendens secundum apostolicam preparationem ab omnibus se abstinet, tanto invincibilior quanto minus invenit hostis, quo eum teneat vel prosternat. Unde et voluntaria paupertas amica est solitudinis. Pauperem divites fugiunt, et pauperes non iuvantur exterius a paupere. Non habet pauper, cur quis vel eum comitetur vel sequatur. In temporalibus accipere potest, non reddere. Societas deficit, quando non est convivere, i. e. de eodem gaudere et tristari. Non permanens est contrariorum, sed violenta, non diu durans coniunctio. Quid est de quo communes gaudent, quod pauper non despicit? Ymo et crebros risus et iocunda secundum seculum voluntarie pauper habet ut [7] tristia!

Est igitur pauper in se et ad Deum tanto constrictior, quanto ab hominibus corpore et mente separatior, quantoque in rebus collectior, ideoque corde et mente purior, quia a concupiscentiis et inquinamentis elongatior; nam ubi thesaurus tuus, ibi cor tuum; [8]

[1]) Marc. X: 21.
[2]) Matth. XIX: 21.
[3]) Luc. XIV: 33.
[4]) 1 Timoth. VI: 9.
[5]) B *per avariciam incidunt.*
[6]) *Georg. II,* v. 492.
[7]) A *et.*
[8]) Matth. VI: 21.

consequenter et in oratione et in desideriis sanctis mundior, quia divina lumina et angelicas impressiones ydola substantie mundi transformant, ad quas et ad Deum intuendas nuda in rebus mens est et paratior et permanentior et fructuosior. Nam verbum Dei, auditum intus vel extra, sollicitudo huius seculi et fallacia diviciarum suffocant, ut sine fructu efficiatur. Pauper voluntarie et frugalis stat securius [1] a viciis et aptus in Domino manente verbo stabiliri. Paupertas neminem per potentiam extulit; neminem superbia inflavit; non valet alios suprimere. Paupertas, pene omnis glorie mundi inops, ornatum exteriorem, curiosa, voluptatem nec vult nec potest.

Paupertas est tribulationis et humiliationis officina, de qua propheta in persona Christi et pauperum dixit: »infirmata est in paupertate fortitudo seu virtus mea, et ossa mea conturbata sunt," Psal. xxx [2], qui loquitur de undique in temporalibus paupere, qui renunciavit [3] non solum rebus, sed etiam humanis adiutoriis, cui [4] dicitur, Marc. x [5], per veritatem: »nemo qui reliquerit domum, aut fratres, aut sorores, aut patrem, aut matrem, aut filios, aut filias, aut agros propter me et propter evangelium, qui non accipiat centies in hoc tempore domos, aut fratres, aut sorores, aut matrem, aut filios, aut filias aut agros cum persecutionibus, et vitam eternam in futuro." Et secundum supradictum Psalmum talis est, qui plus quam inimicus factus est et obprobrium vicinis suis et timor notis suis, quem qui vident foras in plateis fugiunt, qui ab omnibus oblivioni a corde datus est, sicut mortuus, qui factus est inter homines tanquam vas perditum et vituperatio multorum commorantium in circuitu, cuius et animam, i. e. vitam, accipere consiliati sunt [6].

Sed, Domine, quos dabis sibi matres aut patres in hoc tempore? Hoc [7], quod idem canit Psalmus [8], dabit benedictus Dominus, cen-

---

[1]) B *securus*.
[2]) Ps. XXXI: 10.
[3]) A mist *qui renunciavit*.
[4]) A *cum*.
[5]) Marc. X: 29, 30.
[6]) Vs. 11—13. Geert citeert uit het geheugen.
[7]) B mist *hoc*.
[8]) Vs. 19—21.

ties tantum sibi in temporali adiutorio valens sicut carnales parentes vel propinqui; dabit, quia mirificabit [1] in eo misericordiam suam et ponet eum tanquam civitatem munitam, et illam quam magnam multitudinem dulcedinis sue Dominus, quam abscondit timentibus se ipsis [2], qui in eo tantum sperant, in conspectu filiorum hominum perficit, et abscondit eos [3] in abscondito dulcis faciei sue et in dilecto tabernaculo suo.

Predictum est, quod paupertas operatur humiliationem et tribulationem. Tribulatio autem efficit pacienciam, paciencia autem probationem, probatio spem. Spes autem non confundit, quia caritas diffusa est in cordibus nostris per spiritum sanctum, qui datus est nobis. Hoc ordine et recto itinere paupertas ducit ad spem iet caritatem, ad Rom. v [4], quibus nichil utilius est sub sole.

Paupertas etiam caritatem precedens, ei viam preparat, impedimenta et nociva sibi resecat, ipsa eam ad cellam, ut dux, cordis introducit, nutrit et roborat, que aucta et nutrita versa vice cogit augeri paupertatem, quia est quidam divini gustus effectus frugalitas, qui tanto facilius transitoria spernit, quanto magis eternorum fragrat [5] amores, tanto promptius effundit in proximum, quanto constantius per spem confidit in Deum.

Mirabiliter paupertas et sperare in Domino docet et confidere. Experta est paupertas, quod melius est [6] sperare vel confidere in Domino quam in homine vel humano adiutorio, quia vana salus hominis [7], et maledictus homo, qui ponit carnem, brachium suum dico, in se vel in alio homine [8], et longe minus in adherentibus homini. Cogitur [9], sicut nauta fracto malo et gubernaculo, divino iuvamini pauper inherere, cum non sit quod exterius spem promittit. Sed beatus vir pauper non gloriatur in multitudine diviciarum nec in vanitate sua, sed est nomen Domini [10] in suis necessitatibus adiutor eius, spes eius, qui fecit celum, i. e. animam, terram, i. e.

[1]) B *mirificavit.*
[2]) B *ipsi.* [3]) A mist *eos.*
[4]) Rom. V: 3—5.
[5]) B *fragravit.*
[6]) A mist *est.*
[7]) Ps. LX: 11.
[8]) Jerem. XVII: 5.
[9]) B *cogita.*
[10]) B *Domini sui.*

corpus; mare, i. e. ventrem [1], et omnia que in eis sunt, i. e. ad [2] ventrem, corpus et animam pertinent. Iactat curam suam in Domino, ut ipse eum enutriat, cumque necessariis, que panis nomine signantur, indiget, per cotidianam solum in Deo confidentiam inditur robur et continua renovatio, et eo sapidius et largius, quo in sensu suo frequentius cogitat circumspectionem Dei circa ipsum, quantum sui Dominus sit sollicitus, cum mendicus sit, secundum Psalmum [3], et pauper. Cybabit illum Dominus pane vite intellectus, et aqua sapientie [4] potabit illum, Eccles. xiiij [5]. Talis dicat cum David: »oculi mei semper ad Dominum, quoniam evellet de laqueo, scil. diviciarum, pedes meos [6]. Respice in me et miserere mei, Dominus, quia unicus et pauper sum ego. Tribulationes cordis mei multiplicate sunt; de necessitatibus meis erue me" [7]. Unicus est, cuius oculus semper ad Dominum, quia solitarius sine adiutoribus, pauper est sine rebus, que ut causas dat, quare ipse oculis ad Dominum semper aspiciat, et cur merito in ipsum Dominus debeat respicere et tribulationum suarum multiplicium [8] misereri, sibique ipse et non alius providere [9] in necessitatibus et necessariis [10]. Et si necessaria sibi non deficiant, accipit ea a quocunque sibi ministrentur [11], sicut a manu Domini. Si non assint, longanimiter expectat. Si diutius tardant et fame vel siti cruciant, scit quoniam non in finem oblivio erit pauperis, quia patientia pauperis non peribit in finem [12], et qui in superfluis aliquando non deest, in necessariis non deficiet Deus [13]. Scit quia qui non est in natura divinitus abundat in gratia et gratuitis. Non immerito in manibus Domini sortes sue sunt, quia non vidit iustum derelictum, nec

---

1) A *qui fecit celum animam, corpus terram, mare ventrem.*
2) B mist *ad.*
3) Ps. XL: 17.
4) B *sapientie salutaris.*
5) Ecclesiast. XV: 3.
6) B mist *meos.*
7) Ps. XXIV: 15—18.
8) B *multiplicium petat.*
9) B *provideat Deus.*
10) B *necessariis deprecetur.*
11) B *ministretur.*
12) Ps. IX: 18.
13) B mist *Deus.*

semen eius querens panem [1]. Cuius oculi in pauperem respiciunt, exsurget propter miseriam inopum et gemitum pauperum. Cum derelictus est pauper, desiderium pauperum [2] exaudiet et preparationem cordis eorum audivit [3] auris eius, quia Dominus factus est refugium pauperis, adiutor in oportunitatibus in tribulatione [4]. Divites autem eguerunt [5] et esurierunt [6], quia eos dimisit inanes. Repleti prius pro panibus se collocant et famelici saturati sunt, nimirum quia solus Dominus pauperem facit et ditat et humiliat et sublimat [7], suscitans de pulvere egenum et de stercore erigens pauperem, ut sedeat cum principibus et solium glorie teneat [8], quippe sicut ad theologicas, sic et ad morales proficit non modicum virtutes paupertas. Nam sicut humiliationis, ita et humilitatis causa est. Nam sepe in scriptura, ut et in cantico Anne predicto, humilitas et paupertas sicut causa et effectus connectuntur. Sicut aurora solem, sic humiliatio precedit patienciam, humilitatem, deinceps et mititatem. Eo mitior est quis, quo suo [9] videtur bassior; eo bassior, quo ex se impotentior; eo in omni terribili vel defectu durior et constantior, quo malis consuetior.

Sic paupertas edificat turrim fortitudinis a facie inimici, [10] que turris sicut alta in profectu et utilis in refugio, sic in Christo et humilitate firmiter fundata est, sic ab inimicis tuta, sic donis munita et gratia, sic et inaccessibilis, cum non habet per quod ad eam ingressus pateat.

Sic et paupertas sedem preparat prudentie, rationem excolit, carnem conprimit, bestialitatem restringit, appetitus carnalis minuit fomitem, oculos intellectui aperit, profunda [11] revelat, alta considerat, infectionem desideriorum rectificat et [12] saporem divi-

---

1) Ps. XXXVII: 25.
2) B *pauperis*.
3) B *audit*.
4) Ps. IX: 9—17.
5) B *egent*.
6) B *esuriunt*. Ps. XXXIV: 10.
7) B *sublevat*.
8) 1 Reg. II: 5—8.
9) B mist *suo*.
10) Ps. LXI: 3.
11) B *profundat*.
12) B *at*.

norum ministrat. Est etiam imperatrix temperantie et effectus iusticie. Quomodo non iustus, qui nichil sibi sed aliis omnia tribuit? Hec est iusticia, que suum non dicit quicquam, nec suum solum cuilibet tribuit, sed que dispergit et dat pauperibus, et que manet in seculum seculi. Quomodo et non erit liberalis, cuius iusticia est effundere? Quomodo non magnificus, qui omne temporale, quamvis altum videatur, sicut nichil estimat?

Hec omnia opera una et eadem paupertas in singulis virtutibus operatur, ut omnes simul, quia colligate sunt [1], vel in activa divise [2] habeantur, vel in contemplatione tanquam in quodam uno pleno congregentur, cuius immodica paupertas est ministra. Ministrat enim has anime divicias, ut radix, paupertas, quas nullus hostium vel potentum conferre poterit vel auferre, nec et ipsa quidem mors, que cetera tollit, potest has ab anima disiungere. Sed ad hanc vitam in hoc tempore habentes respectum duntaxat et non ad eterna, sicut quidam non habebant gentilium, paupertas amministrat centuplum, i. e. oppido meliora, plura et maiora quam divicie. Hoc nobis valet naturalis ratio tam persuadere lucide quam sapide.

Naturalis nobis, sicut et omnibus animantibus, universalis est paupertas, nature imitatrix. Nudos nos natura genuit; nudi egressi a matre nostra terra, nudi in naturam et matrem revertimur. Nichil intulimus in hunc mundum; haud [3] dubium quia nec auferre [4] quid possumus. Sicut nos pauperes natura produxit, sic et nudos nos recipiet. Et nudos parentes in primeva rerum origine constituit Altissimus. Cayn vero ex agricultura primus [5] sibi divicias aggregavit, secundum Iosephum. [6] Ortus autem in lucem non est quis progenitoribus tam divitibus, ut lacte et pannis involutus contentus non sit. In omni vero etate naturales nobis terminos natura imposuit, ut contentaremur habentes alimenta et quibus tegeremur. »Nature desiderium est non esurire, non sitire, non algere", ut ait Seneca. [7] Natura [8]

---

[1]) B mist *sunt*.
[2]) B *diverse*.
[3]) B *haut*.
[4]) B *afferre*.
[5]) B *prius*.
[6]) *Antiq.* L. I, c. 3.
[7]) Seneca, *Epist.* 119.
[8]) A *nam*.

querit cibum, ut famem depellat, non qui palatum delectet [1], non qui desiderium irritet [2] vel ventrem ingurgitet. Potum querit, ut sitim extinguat, non qui immergat vel ad sitiendum amplius provocet; vestem, ut frigus arceat. Quid ad hunc finem iuvat naturam, si auro intexta quove colore intincta? Sic quid obest, si non tenui filo mollis lane britannice contexta grossa et rudis sit? In quo agnine, quia pelles primos homines in paradiso vestiebant, minus nos tegunt vel defendunt a frigore, quam variarum pellium extranearum varia excogitata cum syndone [3] mollis varietas? In quo minus repeciata seu reconsuta nature finem attingant [4]? Natura vult domos, ut contra ymbres, cauma [5], infesta muniant. In hoc fere nichil opitulatur, si alte levetur, si apte contignetur, si picturis vel ymaginibus varietur, si metallo aut lapide contegatur, aut canna vel stramine.

Quicquid autem legem nature eiusque terminos superat [6] vel transgreditur, humana finxit imbecillitas! Ad divicias natura non impellit, quod facile convincitur; nam instantibus desideriis desinentibus, cum fami, siti, frigori presentibus duntaxat satisfactum est, amplius nature motus habitibus presentibus cessant. Non famescimus nec sitimus de futuro, sed presenti tantum defectu. Quicquid ergo in futurum reservatur vel providetur, ultra nature legem est. Similiter natura ad aurum, pecunias et artificiales divicias non movetur, quibus nec saciari nec vestiri potest; unde nec acquisitione industrie nec inedia, quibus ad hec pervenimus, sunt nature amminicula. Sed natura solum quod ad predictos fines necessarium est, quod et minimum est, expetit. Nam modicis valde natura non solum fovet se, sed et contenta est. Quomodo non modicis, quoniam omnino presentibus contenta est et illis paucis. Ad manum et facile parabile est, quo oblato nature motus desinunt; quinymo et iam paratum est omnibus naturaliter viventibus, precipue iustis et bonis, ab origine mundi, et religiosis per huma-

---

1) B *delectat.*
2) A en B *irritat.*
3) B *syndone serico.*
4) B *attingunt.*
5) *Cauma* = καῦμα, ardor, aestus, calor nimius. Zie Diefenbach in v.
6) B *superest.*

nam providentiam, de pluribus quam lex nature exigit, provisum est, ultra quam quicquid est,[1] a malo est. Nam hoc aut malefida carnis exquirit voluptas seu[2] concupiscentia, aut inquirit oculorum superbia aut inanis gloria; vel hoc ambiciosa[3] extollit potentia; hoc trepide mentis sollicitus timor congregat; hoc supervacuus labor preparat; hoc ornat curiositas; hoc avaricia multiplicat; hoc humanum fastidium eructans de hoc illud variat. Hec omnia, nos in tam multa precipitantia mala et tam longe a via nature abducentia desiderium humanum, ex falsa opinione et errore procedunt, et sicut nec falsorum nec errorum quis est finis, sic nec horum extraordinariorum et infectorum desideriorum ullus est terminus. Sicut pluribus datis erroribus et inconvenientibus plures contingunt et errores et inconvenientia, sic extraordinariis desideriis quanto[4] plus conceditur seu offertur, tanto nos amplius irritant et nos stimulant; sed non cessant ex concupitis adeptis, sed rursum molestius inquietant et veluti plus et pluri indigentia et ut magis vacua ardentius conturbant.

Ex quo patet, quod divicie temporales indigentiam faciunt, paupertas vero sufficientiam, tanquam amica et nature socia. Non deficit in necessariis, sicut nec comes eius optimus[5] natura. Numquid optimum habens comitem in via et amicum fidelem, abundantem in cunctis necessariis, potest deficere, sicut[6] natura est? Numquid plenus comes plene ministrat comiti suo individuo, legi sue obtemperanti? Circumspice legem nature, quantum suis providet tam abundanter quam sagaciter! Attende quomodo pullo in ovo et puero in utero alimenta preparat. Quomodo exeunti fetui, mittens sanguinem ad mamillas, ut in congruum nutrimentum exeat, coquit in albedinem. Quis defert animalibus, de loco se non moventibus, ut conchilibus, alimentum? Quis pullis corvorum, antequam a parentibus cognoscantur, nigri amministrat? Quis natare aliaque exercitia fetus avium docuit, ad alimenta in debitis locis

---

[1]) B *est amplius*
[2]) B *aut.*
[3]) A *ambicio.*
[4]) B *quantum.*
[5]) B *optima.*
[6]) B *qualis.*

acquirenda, nisi illa in nullo deficiens natura? Deus cuncta ordinate sufficienter et ditissime disponens, superabundantissime et [1] copiosissime effluens et ministrans, cuius operationem paupertas imitatur et ipsa dives et plena.

Inde est frequens illa Epycuri et stoicorum vox crebro repetenda, que, ut fert Seneca, non satis repeti vel dici potest: »divicie mundane sunt secundum nature legem composita paupertas." [2] Nam quid aliud sunt divicie nisi contra legem nature, ut supra dictum est, quedam [3] errore opinata indigentia vel paupertas? Sed vere iuxta alteram verbi legem Methodori [4] et aliorum epycurorum dives est, qui minime [5] diviciis eget. Dives ergo omnis voluntarie pauper est [6], dives et sufficiens et plenus. Sufficit enim pauperibus paupertas, si divicie computentur, i. e. si voluntarie assumatur et estimentur divicie esse in paupertate, ut confidat quod ea, que [7] habet, quecunque minima, sufficienter magna sint. Cuius simile ponunt hiis verbis Epycurus et Seneca: [8] »cui sua non videntur amplissima, licet tocius mundi dominus sit, miser est." Et iterum: »vere miser est, qui se ditissimum non iudicat." Tantum vere [9] pauper est, quantum aliquid sibi, pro quo stat, deficit. Sed voluntarie pauper quomodo non plenus est et dives, qui quantum vult, tantum habet? Qui minimum et presens vult, quomodo non plenus, qui amplius non vult impleri vel ditari? Quomodo non sufficiens, qui plenus et nullo vel minimo indiget?

At vero ex alio pauperes divites sunt, quia pauperes omnibus rebus dominantur, omnia subiciunt prout volunt, secundum apostolum [10] nichil habentes et omnia possidentes. Est et magna possessio et lata paupertas, que auferri non potest, contra indigentias divi-

---

[1]) A mist *et*.
[2]) Seneca, *Epist.* 27.
[3]) B *quodam*.
[4]) Metrodorus van Athene wordt bedoeld, de discipel van Epicurus, dien Geert door Seneca kende.
[5]) A *minimis*.
[6]) B mist *est*.
[7]) B *qui*.
[8]) Seneca, *Epist.* 9.
[9]) B *vero*.
[10]) 2 Cor. VI: 10.

ciarum et insidias sicut quedam plenitudo, tuta possessio. Temporales divicias nos non, sed ipse nos habent; nobis dominantur et impellunt suis nos imperiis ad multa et extraordinarias molestias. Si tu eas te habere dixeris, non contendam de nomine, sed scias quod eo tunc modo quo febres habes, qui magis tibi quam tu eis dominantur et tyrannide; ymo si ingentes sunt divicie, sicut enormia gubernacula te mergunt et supprimunt in profundum, ut amplius proprie potestatis et respirationis vox non possit audiri. Et si quid dispositionis habet in hoc dives, potius diviciarum procurator est quam dominus, sollicitus plus quomodo amplificet, quomodo congreget, quam quomodo usui naturali applicet, vel quam quomodo sibi subiciat.

Item ex alio, quomodo dives est, qui nulla bona habet? Nam exteriora bona secundum Tullium, achademicos et stoicos omnino bona non sunt humana, vel minima valde, et secundum peripatheticos sine veris bonis nullus est dives. Nam si bonum sit, tamen [1] nostrum non est quicquid iure auferri potest. Non dedit nobis natura hec bona ut debitrix, alioquin quomodo fortuna, cui natura imperat, iuste possit repetere? Extra nos sunt hec bona. Nostra sunt magis ex iuris positione et lege hominum quam in veritate; attributione nostra potius dicuntur quam sunt. Sed voluntarie pauper scit, sua non esse sed dici, si quid habet. Quicquid boni extra nos est, vere nostrum non est. Unde Stibbon [2] philosophus, cum capta patria, liberis et uxore amissis et solus de incendio publico exiret, interroganti Demetrio si perdidisset omnia, respondens: »bona omnia mea," inquit, »mecum sunt;" nam nichil suum putare potuit, quod eripi possit. Et sicut vere dives est pauper, cuius omnia bona inseparabilia sunt, sic fortunatus et felix, cui nichil de suis auferri potest, cui omnia, que in motu fortune sunt [3], succedunt prospere. Quomodo non felix? Ymo quicquid optat, habet. Nam hanc opinio vulgaris in excellenter divite probationem solet inducere.

Hinc sequitur, quod paupertas a curis soluta est nec sollicita.

---

[1]) A mist *tamen*.

[2]) B *Scibbon*. Stilpon wordt bedoeld, van wien het in den tekst vermelde bij Seneca, *De constantia sap.* c. 5, wordt gelezen.

[3]) B *vult*.

Pro quo sollicitus esse poterit, qui nichil vult, nichil cupit, cui sua satis sunt, qui dives, qui plenus est, qui solum presentem curat et non crastinam famem vel defectum depellere, forte nunquam, si antea moriatur vel aliunde melius proveniat, futuram. Secundum iussum Christi [1], qui nos ad Patris remittit opera, ne sit quis sollicitus, quid manducet aut quo vestiatur, considerans [4] volatilia celi, que neque serunt neque metunt neque congregant in horrea, et Pater celestis pascit ea. Considerat et lilia agri, quomodo crescunt, neque laborant neque nent, tamen unum ex hiis est a Domino ita vestitum, quod Salomon in omni gloria sua ita non fuit coopertus. Pro [3] hiis omnibus naturali rerum providentia Deus sollicitus est; quanto magis ergo pro nobis, ad quos tam hec quam illa, sicut ad finem et in subsidium ne sollicitemur ordinata sunt. Diviti autem sollicitudo non deficit; angusta sibi videntur cuncta, que possidet. In longinquum fertur. Omni etiam futurorum expectationi sicut inest sollicitudo, sic et afflictio, quia spes, que defertur vel que frustratur, affligit animam; sic et timor et anxietas, ne dilatum non obtingat et ne contingens vel auferatur vel minoretur. Dives totus in futurum pendulus est tanto sollicitior, quanto prudentia sua ad ulteriora et ad plura adipiscenda astutior. Tanto providit longinquius, quanto vidit acutius, tanto anxior et se affligens sibi molestior, quanto in fortuitorum inconstantia perspicatior seu quanto eventuum varietate experientior.

Adest de preteritis bonis dolor cum tristicia, que negante fortuna non obtinuit, vel auferente perdidit, vel non hortante neglexit. Se suosque, cum non optinet quod vult, frequenter accusat, et contra Deum, naturam et fortunam undique querulus murmurat. Quid mirum, cum tante virtutes, uti rationis maior providentia, intellectus perspicacitas, experientie soliditas, memorie tenacitas, in malum sibi vertuntur et de afflictione, molestia et dolore sibi apponunt, sicut de cura, anxietate et timore addunt? Tormentum in cunctis hiis renovat memoria, anticipat providentia, intellectus augmentat, experientia multiplicat, et singula tanto crebrius, quanto

[1]) Matth. VI: 25 ss.
[2]) B *considerat.*
[3]) B *si.*

in rebus est magis pluralis [1], ac quanto se plures res optinendi offerant occasiones et oportunitates; et tormentum hoc illa, que proveniunt ut optat, non diminuunt [2]. Nam desiderium desiderium stimulat et spes spem provocat; multo magis eum quam pauperem torquent et priusquam pauperem, et que nullo modo pauperi [3] molesta sunt, ymo ut frequentius, ubi non est timor, anxiatur et torquetur, de presentium dolore incontentus, appensus cura ad maliciam crastini, cui secundum Christum [4], cum venit, malicia sua et anxietas sufficit, si non antequam sit dolore nos preoccupet. Nam sicut cupitarum vel possessarum, sicut attingendi, augendi et retinendi tam debiles, tam falsas, nam [5] non contingentes, quam impossibiles occasiones et causas cupido confingit errore, sic desideratarum et habitarum non accipiendi, diminuendi vel perdendi tam superfluos timores quam sine ratione timidas suspiciones fabricat. Cum [6] animus in incertis estuat, eo pronius se inclinat, quo coniectura faventis cupidinis vel sperando vel timendo declinat. Humani metus plurimum sunt fantastici et pene lymphatici, maxime livitum, quia suspicionibus referti sunt. Nam plures humanos metus incutit menti vel fama illudens vel nostra fictio vel opinio.

Stat ergo paupertas, liberata ab hiis diviciarum tormentis, intrepida, tam tuta et secura. Nam quem timebit pauperculus? Non nichil cupientem, qui sibi concinnit rebus et corde amico applaudit, ut simili; non sua cupidine vel rebus famescentem, cum nichil habeat, quod cum magno emolumento eripi valet. Nullus paupertati invidet. Tuta est a cunctis, quos [7] delectant que vulgo placent, que qui spernit paupertatem amat. Nam vel amari vel misereri paupertas se cogit, atque ambo hec addunt tutamini. Etiam non est de quo pauper metuat, cum tam ad parva et levia redactus sit, a quibus cadere non potest. Non est ubi timeat, cum pauper in ter-

---

1) *Pluralis in rebus*, een gewone term der devoten: menigvuldig, verstrooid van zin of geest in veelheid van uitwendige dingen.

2) B *dirimunt*.

3) B *pauperem*.

4) Matth. VI: 34.

5) B *tam*.

6) A *tamen*.

7) B *que*.

ribili etiam cunctis via, que latronibus obsessa est, cantat viator intrepidus.[1]

Est[2] quasi pacis fundamentum assumpta voluntate paupertas; nam, ut diffinit Augustinus xix⁰ *De civitate Dei*, »pax est tranquillitas ordinis, qui ordo ex concordia appetituum et appetibilium sine impedimento assecutione est.»[3] In paupertate voluntaria est voluntatis qui est appetitus intellectivus et naturalium et vegetabilium, maxime contra rationem militantium appetituum, ut supra declaratum est, concors et amica consonantia, que uniri, quia externa sunt, nisi per medios sensus concordes apte non possunt. In paupertate etiam appetibilium, que vel non vult vel minima vel facillime parabilia, prosecutio minimum impeditur. Est ergo undique pacifica et cunctis fere concors; nam lites et discordie non nisi a pronominibus *meum* et[4] *tuum* oriuntur. Inter competitores rixa est. Paupertas, vero *meum* non dicit, *tuum* non vult; sibi contenta est, non laboriosa, non occupata sed quieta, omneque fortuitum bonum, quia natura sua tremulum est, suum, sicut ramus motus vel quassatus avem insedentem, inquietat possessorem et agitat.

Sicut fluctus mari non deficiunt, ita nec habere cupienti et possidenti multa ire, tristicie, dissentiones et occupationes desunt. Magno labore et operose parantur divicie; obtente variis premunt ponderibus, novis occupationibus; veteres renovantur, nunquam deficiunt; quibus, ut taceam de christianis vel philosophis, sed tyranni plurimi pressi, occupationum premia et causas, gloriam videlicet vel potentiam deposuerunt vel deponere habuerunt in desiderio, de quibus referte sunt hystorie. Domitor ille orbis, Hercules, imperio orbis gravatus, baculo contentus pro comite et una pelle pro veste, deposuit, ut scribit Apologius[5] in libro *De magia;* quod ille, qui universum iussit orbem describi, bis in desiderio propositi habuit, ut scribit Suetonius in libro *De xij cesaribus.*[6] Quam multi divitum, vel desidia vel tedio vel labore confecti, vellent occupationes fugere, sed

---

[1]) Cantabit vacuus coram latrone viator. Juvenalis, *Sat.* X: 22.

[2]) A *et.*

[3]) *De civ. Dei,* L. XIX, c. 13.

[4]) A mist *et.*

[5]) B *Appolegus.* Apuleius, *Apologia sive de magia liber*, ed. Bosscha p. 443.

[6] Suetonius, *Octav.* c. 28.

premia et fines et causas et effectus occupationum ardenter cupiunt, rem videlicet familiarem uberem, domum plenam, turbam servorum, res preciosas, raras, ornatas, commodas [1] et voluptuosas, que non sine occupationibus vel parabiles vel conservabiles sunt. Circa pauperem familia non constrepit; [2] nudum in via latus [3] est; cubiculum quietum et domus sua vacua est. Non est quo oneretur exportando, si irruat hostis aut incendium. Levis est. Natat sine sarcina. Sine impedimento ambulat; quorsum se sic sua ubilibet facile transfert. Liber est, non obligatus rebus, non allegatus loco, ex qua libertate et facilitate transferendi paupertas pluribus Deo datis causa vagandi et occasio fuit et cadendi.

Non servit pauper quemadmodum dives cupidini; non violentatur occupationibus; non impellitur curis et anxietatibus; non affligitur, non molestatur sibi nec alteri discors est. Nichil sibi damnosum est, et pene cuncta, que vult sibi, quia minima sibi vult, potest et optinet, tanquam ille cui pene ad votum omnia contingunt. Et non solum leta res est paupertas ei, qui cum ea bene convenit, et delectabilis, sed plena gaudio et voluptate. In huius testimonium inimicus tristicie et magister voluptatis [4] accedat, [5] Epycurus, qui cum omne, quod voluptatem afferre poterat, adprime exquireret, paupertatem in hoc miro modo diviciis, ut predictum est, pretulit. Nam referente Seneca in [6] mansiolis seu ortulis [7] epycurorum inscriptum fuerat: »Hospes, hic bene manebis, hic summum bonum est voluptas. Paratus erit huius domicilii custos hospitalis, humanus, et te polenta excipiet et aquam quoque large ministrabit, et dicet: bene acceptus es." [8] Curavit Epycurus desideriis naturalibus, que consolationis receptiva sunt, tantum satisfieri solamine naturali et gratuito, que recipiendo optata quiescunt nec amplius molestant, naturali debito soluto. Desideria autem diviciarum aut voluptatum extraordinaria sunt, quia

[1]) B *commodosas.*
[2]) A *constrepat.*
[3]) B *lacus.* De zin is: zijne zijde op den weg is ledig = niemand verzelt, stoort hem op zijn pad.
[4]) Seneca, *Epist.* 18.
[5]) B *accedit.*
[6]) A mist *in.*
[7]) *Ortulis* = *hortulis.*
[8]) Seneca, *Epist.* 21.

nequaquam finem, sicut nec error a quo procedunt, habent. Diversis, ut supra dictum est, tormentis, voluptati vere contrariis, affligunt, maxime quando in consuetudinem ducte sunt; tunc molestiores sunt; tunc non solum nos trahunt, sed cogunt in tantum, ut sine eis non videtur nobis vita nec quies. Unde voluptatis magister dicit, quod licet voluptates, cum [1] eis nichil debemus, differre, castigare [2] et opprimere; nam hoc est ad vere voluptatis naturam se redigere. Habent enim huiusmodi voluptates illecebrose et superflue, veluti commessationes, quandam delectationem. Habent, fateor, sed bestialem, brevem et fugacem, sed perfunctoriam. Cibus in gutturis transitu vix per trium digitorum spacium nos delectat. Talis delectatio continue reficienda est, quia debilis, et renovanda, quia preteriit. Longe maius scilicet [3] in talibus occupat molestia quam voluptas. Leve et in superficie in hoc et similibus gaudium est, sicut efficiens motus levis est et mobilis.

Gaudium verum solido innititur. Quomodo solidum est aliquid fortuitum, cum tam sit instabile? Quo altius surgit, oportunius cadit. Nichil casurum solide delectat; sic nec motu instabile. Unde patet in risu non esse verum gaudium, quia res risum excitat non secundum quod bona, sed secundum quod bene mobiliter mota, secundum Aristotelem in *Problematibus*. [4] Ridet quis, si ventum emiserit, si quis ceciderit; non, [5] si diu optatum et magnum bonum attigerit; tunc facies plana; tunc vultus submissus, quia verum gaudium severa res est. Habet securitatem gaudium pauperis, sine qua nichil est iocundum, et sine anxietate et [6] timore tutum, sine molestia et afflictione continuum, sine vanitate solidum, sine motu stabile et quietum, sine turbatione in ea, que omnem sensum superat, pace tranquillum, sine dolore purum et sincerum. Stat pauper letus, animo alacer, erectus, fidens et iocundus.

Nonne iocundum est nichil poscere [7], plenum, sufficientem et

[1]) B *tamen.*
[2]) B *sed castigare.*
[3]) B mist *scilicet* en heeft *homines etiam in talibus.*
[4]) Vermoedelijk dacht Geert hier aan hetgeen Aristot. *De partib. animal.* L. III, c. 10, over de oorzaak van het lagchen leert.
[5]) A *nam.*
[6]) B *et sine.*
[7]) B *possidere.*

divitem esse, et nature, nunquam tristis sed plene, esse imitatorem et comitem? Et hoc iocundum est, minus iocunda,[1] ut aquam et polentam, posse iocunde sumere. Unde Ieronymus *Contra Iovinianum*: »grandis," inquit, »exultatio anime est, cum parvo contentus fueris, mundum habere sub pedibus, et omnem eius potentiam, epulas, libidines, propter que divicie parantur, vilibus mutare cibis et grossiori tunica compensare."

Voluptates et abundantie, si modum, qui in eis sicut raro sic et difficile tenetur, excesserint[2], multum habent plenitudinis et minimum plenitudinis. Inde est quod mordent cauda, et finali concludunt tristicia. Sed gaudium paupertatis est undique, sed in fine abundantius. Sed privilegio speciali in christiano paupere alacris gaudiorum soliditas est et securitas, et longe maior et verior leticia de regno celorum, de eternis gaudiis, de singulis bonis et virtutibus, quibus sue delectationes connexe sunt, cum sine spirituali delectatione nec habitus est nec virtus. De quorum gaudiorum immensitate, sicut de gaudentium eternitate, et [3] in exemplum nos precedentium numero lingua sileat!

Sed ad corporis accedamus bona, sanitatem et vite longevitatem, que ceteris corporalibus bonis et exterioribus prestantiores sunt, ad que oppido magis paupertas rerum quam opulentia proficit. Nam longe plures morbi ex repletione quam inanitione fiunt. Multi morbi sunt, qui secundum genus eorum vel nunquam vel multo rarius cadunt in pauperem quam in divitem. Unde et hoc quidem [4] proverbium: abstinentia, que pauperibus cotidiana est, summa medicina est. Et cum gula tot occidat, ut fertur, plures quam gladius, quot hominum senium, quot morbos, quorum occasio ignoratur, estimanda est inducere eadem gula, diviciarum filia! Etiam divitum cura canos anticipat; similiter timores, anxietates, afflictiones, molestie, ire, tristicie, occupationes crebre [5], labores superflui et alia numero plurima, que divitibus sunt individui [6]

---

[1]) B *iocundum*.
[2]) A *si excesserint*.
[3]) A mist *et*.
[4]) De HSS. hebben *quam*.
[5]) B *crebres*.
[6]) B *individua*.

comites sed importuni, tam corporis quam sensuum inducunt discursum [1], quam vite celerius addunt terminum. Divitibus etiam vita tota inordinatior est. Dietam pluries et tempore et quantitate et qualitate alterant, que non modica brevitatis vite hominis causa sunt. Mors est omnino violenta a pauperibus longior; nam maris temptare pericula vel diviciarum potentia vel amor habendi docuit. Cur temptaret maria nichil cupiens? Unde rixe, unde discordie, nisi a diviciis et potentia? A gladio voluntarie pauper rege potentissimo, etiam defenso milibus, tutior est. Sed que [2] divicias consequuntur vicia, ut avaricia, luxuria, inanis gloria, mundana potentia, mutua invidia, ira, superbia et sensuum ebetudo seu stoliditas, quantos de vita educunt! Quot impotentes corpore efficiunt! Quot memoria et sensuum vivacitate vel privant vel debilitant! Hoc enucleare esset pluvias guttas et arenas maris enumerare.

Voluntarie ergo pauper stat sanus, stat longevus, stat memoria et sensibus integer, singula moderans et iuste ponderans, parvo potens, consilio dives, benesuadus [3] in singulis. Quis ergo paupertatem digne laudare possit, que tanta suo possessori tribuit bona, que etiam toti mundo sua distribuit? Unde Apulogius [4] in libro *De magia*: »paupertas apud pristina secula omnium civitatum fuit conditrix, omnium artium repertrix, omnium peccatorum inops, omnis glorie munifica, cunctis laudibus [5] omnes nationes perfundens. [6] Paupertas populo Romano imperium fundavit, pro cuius memoria fictilí catino diis sacrificare consuevit." Et secundum beatum Augustinum, ij° *De civitate Dei*, Deus volens paupertatis amorem et virtutum moralium exercitia premiari, eis temporale concessit imperium. [7] Inter Romanos fuerunt multi consules illustres, multi censores et triumphatores vel pauperes vel parvis contenti, vel in argumentum [8] modestie ymagine et colore paupertatis usi. Inter quos erant rectores summi et subiectores nationum, ad tale

[1]) B *discrasiam.*
[2]) B *ea que.*
[3]) B *et benesuadens.*
[4]) B *Appolegius.* Apuleius, *Apologia*, p. 434.
[5]) B *laudibus aperta.*
[6]) B *perfuncta.*
[7]) *De civit. Dei.* L. II, passim.
[8]) B *omni.*

culmen ab aratro vel semina iactantes assumpti, revertentes ad id ipsum, devictis hostibus et adeptis victoriis. [1] Fuerunt duces inter eos maximi, qui vel agros suos propriis non poterant colere sumptibus. Erant, qui nec filias de suis locare valebant matrimonio. Erant et de maximis victoribus, quibus, quod pauperius est, exequiarum expensa et rogus post mortem defuit. De hiis referunt cum nomine Augustinus [2] et Plinius, [3] similiter Apulogius [4] et quarto suo libro Valerius Maximus. [5] Similiter apud Grecorum magnos magna et paupertas fuit; maxime apud philosophos fuit paupertas inopinånda. Strennua fuit [6] in Focone [7], quo inter eos nullus benignior; fuit in Aristide, quo inter eos iustior nullus fuit [8], in Homero, quo nullus Grecorum disertior; fuit in Socrate, quo nullus secundum Tullium inter eos sapientior, qui deorum oraculis sapiens consecratus est; [fuit in Cratete,] [9] qui, ut fertur, aurum in mare proiecit, qui, cum nobilis esset genere, grangias ornatas et uberem rem familiarem hereditarias reipublice Athenarum tribuens, ipse baculo et pera contentus, Troyam illustravit, quos flexis homericis versibus laudibus extulit.

De philosophorum paupertate pene silendum puto, quia oppido philosophie paupertas fuit vernacula. Dicte sunt epycurorum sententie, de quibus quibusdam, suo errore deceptis, [10] videtur quod sint diviciarum amicissimi, sed vere paupertati coniunctissimi. De ceteris ergo philosophis quid fuerit, quilibet estimet! Accedat tamen et ille, a quo nomen philosophie impositum est, humilis Pytagoras, cuius pater, predives acquisitor, non poterat tanta conquirere, quanta filius contempnere. Ab eius dogmatibus inter Hebraicorum

---

1) B *victoribus*.

2) *De civit. Dei*, L. V, c. 18.

3) A *plurius*. Plinius, *Hist. nat.* L. XXXIII, c. 10 ss.

4) B *Apulegius*. Apuleius, l. l. p. 435 s.

5) Valer. Max. *De dictis*, L. IV, c. 3, 4.

6) B *affuit*.

7) Phocion wordt bedoeld. Zie Nepos, *Phoc.*, c. 1, en Apuleius, l. l.

8) Nepos, *Arist.* c. 1.

9) Dat de tusschen haakjes gestelde woorden hier niet ontbreken mogen, blijkt uit den zamenhang. Wat Geert van Crates vermeldt, had hij uit Apuleius, *Apolog.* p. 441 s. en *Flor.* p. 102 s. Apuleius echter spreekt niet van *Troje* maar van *Creta*.

10) B *deceptus*.

philosophorum sectas et [1] phariseis et saduceis meliores esseni instituti sunt, qui quanta rerum paupertate et communitate, quanta philosophia, quanto moderamine floruerunt, qui scire voluerit in *Antiquitatibus* legat Iosephum; [2] nam hii esseni apostolice vite in multis fuerunt similes.

A quibus omnibus, tam ducibus quam philosophis gentilibus, nobis christianis divitibus incutitur verecundia et stupor. Mirum est quod tam magnam rem, tam altam dignitate, tam profundam virtute, tam latam exemplo hominum, tam longam vetustate temporum non videmus! Mirum est quod tam efficacem rem et vivacem non percipimus; quod tam dulcia paupertatis fluenta et ampla non sapimus; quod qui in lato et libero campo paupertatis flores et fructus nascuntur, non carpimus; super omnia, quod ad hoc singulare paupertatis promissum et terminum, celorum regnum, per eam ingredi non nitimur, cuius ingressus speculum et forma per hodiernam et maiestatis Christi depauperationem et paupertatis exaltationem non divitibus sed pauperibus preponitur, ut qui [3] eum hodie oculis intellectus vident pauperes et letantur in terris, supernam Iherusalem cum eo ingredientes, visione faciei [4] ad faciem videant et fruitione eius sempiterna letentur in celis, qui cum Deo patre et spiritu sancto vivit et regnat per omnia secula seculorum! Amen.

Explicit sermo magistri Gerardi Groot in die palmarum de paupertate predicatus. Deo gracias. [5]

---

1) B *etiam.*
2) Geert bedoelt *De bello Jud.* L. II, c. 6.
3) B heeft, voor *ut qui, vide.*
4) B *facie.*
5) A mist dit naschrift van den afschrijver.

BESCHULDIGINGEN TEGEN MEESTER WOUTER TE AMSTERDAM IN 1536;

MEDEGEDEELD DOOR

DE HOOP SCHEFFER.

Met een enkel woord maakte ik in mijne *Geschiedenis der Hervorming in Noord-Nederland tot* 1531 [1] melding van mr. WOUTER, docent in het Grieksch en voornamelijk in 't Hebreeuwsch te Amsterdam. Daar hij evenmin als zijn vriend JOANNES SARTORIUS aan 't gymnasium verbonden en toch gelijk hij van stadswege aangesteld was, ligt de gissing voor de hand dat beiden behoorden tot het sint-Nikolaas-collegie, door de EGGERTS gesticht [2]. Volgens beschikking van den 14en Februari 1450 moest deze instelling een rector aan haar hoofd hebben, die baccalaureus in de theologie was, »naar de manier van de faculteit der theologie te Parijs." Andere docenten werden hem toegevoegd. De verplichting was hun opgelegd, om in 't openbaar lessen te geven over 't martyrologium, over de philosophie en 't welbekende handboek der scholastiek, de *Sententiae* van PETRUS LOMBARDUS, en voorts over de schriftperikopen van 't kerkjaar met de postillen en glossen. Juist dit laatstgenoemde deel hunner taak doet te eer onderstellen, dat mr. WOUTER wien (gelijk aanstonds blijken zal) ditzelfde

---

[1]) Zie dit tijdschrift Dl. II. bl. 342.

[2]) WAGENAAR, *Amsterdam* (f°. uitg.) II bl. 369, 370; MOLL, *Kerkgesch. van Nederl. vóór de Hervorming,* II, 2 bl. 273, 274; SCHELTEMA, *Aemstels oudheid,* IIIe Dl.

werk was opgedragen, inderdaad bij het sint-Nikolaas-collegie zijne aanstelling had. Voor 't overige is aangaande deze school uit officieele bescheiden niets naders bekend, dan alleen de naam van haren eersten rector JAN EGGERT.

Is mijn gissing juist, dan zou er uit volgen dat deze docenten gewoon waren hunne collegies te geven op de bovenverdieping van 't waaggebouw op den Dam, waar ook de Rederijkers hunne vergaderingen plachten te houden. Immers hier doceerde SARTORIUS, volgens de mededeeling van PONTANUS [1], — hier vinden wij ook mr. WOUTER met zijn leerlingen. Evenwel toen hij in 1534 zijne inaugureele oratie hield, sprak hij ze uit in het convent der Paulicianen of bogarden, wier kerk nog heden door de Fransche gemeente gebruikt wordt (de oude Walen-kerk).

Volgens de *Memorie* [2] van aanklachten wegens ketterschgezindheid Amsterdam te laste gelegd, was mr. WOUTER tegen een vaste jaarwedde aangesteld »omme te leeren Griecxs," gelijk zijn ambtgenoot SARTORIUS »omme te leeren Latyn", — maar het stuk, dat ik gereed sta mede te deelen, doet ons hem kennen niet alleen als exegeet van 't Nieuwe Testament, maar ook als »hebreeuwschen meester." 't Beteekende veel in dien tijd. Nauwelijks dertig jaren was het geleden dat REUCHLIN voor 't eerst had getoond, hoe de kennis van 't Hebreeuwsch, tot nog toe alleen en uitsluitend in 't bezit der Joden, ook voor Christengeleerden verkrijgbaar was. Maar hoe weinigen hadden nog het voetspoor van dien grooten meester gedrukt! Getuigen het de telkens herhaalde en telkens mislukte pogingen van LUTHER, om den leerstoel voor 't Hebreeuwsch aan de Wittenbergsche akademie op waardige wijze te doen bezetten, waarbij MELANCHTHON zich gedurig belasten moest met de tijdelijke waarneming. Toch was juist in dien tijd Amsterdam gelukkig genoeg door 't beroepen van mr. WOUTER een geleerde aan zich te verbinden, die het Oude Testament in 't oorspronkelijke lezen en voor zijn toehoorders verklaren kon.

Maar — de penning had ook een keerzijde. Niet aan kerkelijk rechtzinnige akademies, gelijk die te Leuven b. v., was de kennis

---

[1]) In zijn *Amst.* II 28 p. 237.

[2]) Uitgegeven door CORNELIUS, *Munst. aufr.* II. Zie aldaar de art. 38 en 54 op bl. 408 en 410.

van 't Hebreeuwsch te verkrijgen, die bijkans uitsluitend door de ketters in eere gehouden werd, omdat deze er zich spoedig van overtuigd hadden, hoe onontbeerlijk ze was voor de verklaring der Schrift. Ook mr. WOUTER was hunne besmetting niet ontgaan; 't bleek al terstond aan zijne inaugureele oratie. Geen wonder, dat hij ergernis wekte bij de streng-Katholieken, inzonderheid bij een man als CORNELIUS CROCUS (KORNELIS KROOK), destijds rector van 't gymnasium [1]. Deze toch, die later (omstr. 1550) een bedevaart te voet naar Rome zou doen en zich daar in de Jezuïeten-orde zou laten opnemen, had zich reeds een ijverig voorstander van de kerkleer en een vinnig bestrijder der ketters getoond, toen hij in Februari of Maart 1531 bij den Utrechtschen officiaal op een maand ontheffing van de kerkelijke gebeden aandrong, ten einde tijd te vinden voor 't opstellen van een geschrift tot weerlegging der Luthersche en Oecolampadische dwaalbegrippen. Ook zijn pennestrijd met SARTORIUS over de leer der rechtvaardigmaking moet van dezen tijd dagteekenen.

Maar dat hij evenmin mr. WOUTER vrijliet, ja zelfs dat hij den krachtigen arm der overheid tegen hem inriep, om hem waar redeneeren niet hielp voor goed onschadelijk te maken, blijkt uit het volgende stuk, dat — schoon het boek, waarin de verhooren voor Schepenen van Amsterdam over die jaren stonden opgeteekend, verloren is gegaan — behouden bleef, omdat het op een afzonderlijk stuk papier geschreven werd. 't Kwam voor in de verzameling van JACOBUS KONING en ging van daar uit over in de bibliotheek van D. C. en J. J. VAN VOORST; op den catalogus van de handschriften dier boekerij (1859) staat het bl. 159 onder nº. 1149 vermeld. 't Is eigenhandig door CROCUS geteekend en luidt aldus:

Meester CORNELIS CROOCK seyt ende affirmeert by eede, hoe wair is, dat hy omtrent 2 jaren geleden in de Pouwelsbroeders convente gehoort heeft zekere oratie, die mr. WOUTER, de Hebreeusche meester, aldaer dede, als hy beghinnen soude de Hebreeusche lessen te doene, ende dat de voors. WOUTER in dezelve oratie

[1]) Zie wat ik over hem aanteekende in mijn *Gesch. der Herv.*, in dit tijdschrift I bl. 32, II bl. 332, en vgl. WAGENAAR a. w. I bl. 234, III bl. 198.

ten zelven tyde favoriseerde de opinie van LUTHER, houdende: *quod in omni opere bono peccat justus.*

Seyt voorts dat hy, affirmant, dairnae mit zyn discipulen ende scolieren tot veel ende diversche reysen des saterdaichs op de Rethoryckerscamere geweest es, anhoorende de lessen, die de voers. mr. WOUTER aldaer in Griecx dede, in welck langaige hy des saterdaichs altyt exponeerde tewangelie van St. Jan, ende gecommen zynde totten zesten capittle van denselven ewangelie op een plaetse, sprekende vant broot des levens etc. heeft de voers. mr. WOUTER zulcx daerinne gehaelt, dat hy deposant, zorgende dat de jongheren daerby mochten gescandaliseert werden, in zynen woorden gevallen is ende hem daeroff heeft doen ophouden.

Seyt voorts, nadat tlesse gedaen was, hy affirmant mitten voors. WOUTER geconfereert heeft, hem zeggende, dat de voors. plaetse teclaer was, dan die verdrayt mocht werden, wantse te bescheydelick sprect van drierley broot: *een* [1] dat Moyses hadde gegeven, *tander* dat de hemelsche Vader gaf ende *tderde*, zeggende: tbroot dat ick geven zall, dat is myn vleysch, dwelck ick geven zal voer tleven des werelts. Dairop de voers. mr. WOUTER antwoorde, dat de Hebreuschen gebruycken het futurum voor tpreterito oft perfectum.

Seyt voorts, dat de voors. mr. WOUTER lezende de Hebreusche text in *Genes.* caplo XXVI te wetene: *Benedicam tibi et multiplicabo semen tuum propter Abraham servum meum etc.* de voors. mr. WOUTER den jongen ende anderen tselve horende gedicteert heeft: *id est propter promissionem meam Abrahamo factam.* Dwelck de Lutherianen gemeenlick voort brengen ende neemen tot een solucie, alsmen hen voorhout oft spreeckt van den heiligen te bidden, hoewel de text int selve capittel weynich daer te voren anders verclaert ende aldus houdende is: *multiplicabo semen tuum, sicut stellas celi, et dabo semini tuo omnes regiones has, benedicenturque in semine tuo omnes gentes terre, eo quod obediverit Abraham voci mee et custodierit sabata mea* etc.

---

[1]) Bij vergissing heeft hier het handschrift: *en.*

Soo waerlycken etc. [1] Actum vijften Augusti anno XV^{c} XXXVI, presentibus GHERYT ANDRIESZ. ende CLAES LOEN FRANSSEN, scepenen.

CORNELIUS CROCUS, *Aemsterd.*

Dat het met deze beëedigde aanklacht inderdaad ernst was, blijkt uit de aanteekening er boven gesteld: »hierof copie auctentyck gesonden anden procureurgenerael," — maar welken indruk ze bij dien dignitaris van 't Hof van Holland maakte en welke gevolgen ze voor mr. WOUTER had, blijkt niet uit de officiëele stukken. Wij verliezen den Hebreeuwschen professor van nu af geheel uit het oog.

Februari 1872.

---

[1]) Verkorting der eedsformule.

DE KETTERIJ TE HATTEM IN 1543;

MEDEGEDEELD DOOR

DE HOOP SCHEFFER.

Bekend is het welk een harden strijd de Hervorming in Gelderland te verduren had met haren geweldigen onderdrukker KAREL VAN EGMOND [1], maar bekend ook hoe ze nogtans groeide onder de verdrukking en bij den dood van haren aartsvijand in 1538 op menige plaats sporen van leven en zelfs van bloei vertoonde, waar de scherptoeziende staatsmacht zoowel als de geestelijkheid gemeend had, dat ze reeds lang was ondergegaan. Nauwelijks had WILLEM VAN DER MARCK de nalatenschap van hertog KAREL aanvaard, of het bleek hoe 't geweld tot nu toe gepleegd den gemoederen wel een pijnlijken dwang had kunnen opleggen, maar ze toch niet weder gewonnen had voor de Katholieke kerk. De voorgewende onderwerping aan de eischen van den Staat en den clerus nam terstond een einde, zoodra de komst van den nieuwen hertog aan het bewind, dien men kende als een op 't punt van godsdienstgeschillen zeer toegevenden leerling van den humanist COENRAAD VAN HERESBACH, op oogluiking en verdraagzaamheid hopen deed.

Gold dit van eenig gedeelte des lands, 't werd vooral openbaar op den noordelijken Veluwe-zoom, in de steden Hattem, Elburg, Harderwijk en omstreken: daar waar eerlang JOANNES ANASTASIUS

---

[1]) Vgl. W. MOLL, *Joannes Anastasius* in het *Kerkhist. archief* I Dl. vooral bl. 4—32, en mijn *Gesch. der Hervorming in Noord-Nederland* in dit tijdschrift I bl. 140, 193—198, 465—498. II bl. 174—194.

gereed stond het licht des evangelies in helleren glans te doen stralen, dan ooit een zijner voorgangers vermocht. Te Harderwijk, reeds in 1523 ten tijde van MAURITS MAURITSZOON PANNEKOEK met de »nieuwe gevoelens" bekend geraakt en later voorgelicht door de afgezette pastoors DIRK KEYLER en HENDRIK VAN GRONINGEN, was nu COENRAAD VAN RENCKUM pastoor, een man zoo weinig aan de gewijde sieraden en beelden der kerk gehecht, dat hij zich niet ontzag ze tot onderhoud der armen te verkoopen! Waarlijk de klacht uit het kapittel te Utrecht opgaande [1] verwondert ons niet, dat zijne kudde op het stuk van het kerstengeloof in kwaad gerucht stond en besmet was met ketterij, die men niet had kunnen remediëeren, zelfs niet door den arbeid van zoo ijverig en rechtzinnig een man als KEYLER's opvolger BORCHART VAN DEN BERGH sedert 1532. Te Elburg, dat reeds in 1525 een scherpe bedreiging wegens overhelling tot de Hervorming ontving, waren de gemeentelijke belangen toevertrouwd aan een pastoor, die in »syn sermonen ende godsdienst anders was ende van anderen gevoelen dan alst behoirde." Te Hattem (de aanstonds mede te deelen stukken wijzen 't uit) was 't nog veel erger gesteld, en dat wel onder begunstiging van den drossaart zelven.

Toch werd de gunstige verwachting, door de nieuwgezinden van hertog WILLEM opgevat, bitter teleurgesteld. Naar aanleiding van ingekomen klachten op den landdag te Nijmegen (12 April 1539) gelastte hij op 9 April 1540 aan burgemeesters, schepenen en raden der stad Hattem, om de wederdoopers en sacramentarissen, die zich binnen hun gebied mochten ophouden, te doen aanhouden en straffen [2], terwijl hij den 17en Juni daaraanvolgende »het dulden van sectarissen" te Elburg verbood. Maar — veel boozer tijden zouden aanbreken, toen Gelre bij tractaat van den 7en September 1543 door hertog WILLEM afgestaan aan keizer KAREL overging, en deze bij zijne inhuldiging, die plaats had door tusschenkomst van zijn stadhouder REINIER VAN CHÂLONS (den oom en pleegvader van prins WILLEM I, wien hij zijn prinsdom van Oranje naliet), overal de striktste handhaving der plakkaten tegen de ketters eischte.

¹) Brief van 15 Maart 1545. Zie MOLL t. a. pl. bl. 30.
²) P. NIJHOFF, *Oorkonden in 't oud-archief te Hattem* bl. 26.

Immers deze inhuldiging ging vergezeld met een scherpe waarschuwing, die de stadhouder op elke plaats waar het noodig scheen uitvaardigde tegen het indringen van kettersche gevoelens, woorden en werken. Dat hij ze bovenal noodig achtte te Hattem blijkt zoowel uit het staatsstuk zelf, dat daar nog op 't archief berust [1], als uit de twee volgende brieven, die op 't archief te Brussel bewaard worden en mij voor een openbaarmaking hier ter plaatse belangrijk genoeg voorkwamen. De schrijver van den eenen is de genoemde stadhouder Reinier van Châlons, die van den tweeden, de bekende edelman uit zijn gevolg Louis de Praet; beiden zijn aan keizer Karel gericht.

I.

(Gedagteekend uit Amersfoort, 1 October 1543).

Sire!

Jay le 26me du mois passe receu au nom de Vostre M. du magistrat et puis de la commune de Hattem le serment dobeissance et fidelite, et leur ay faict le reciprocque de les garder en leurs anchyens droix et previleges, conformement a ce que fait a este es autres villes.

Et pour tant que suis este averti, que (en cest) endroit aulcunes sectes reprouvees lon y auroit dissimule plus avant que es autres lieux, apres avoir faict deffence publicques et generales de introduire sectes et tenir propos ou opinions contraires aux anchiennes ceremonies et regles ecclesiasticques, jay aussi enparticulier averti sur ce ledict magistrat de Vostre intention et des inconveniens que leur pourroient advenyr, en le non observant ou le delaissant en non chaloir. Ilz mont repondu quilz feriont en cest endroit et autres tous de bons et obeyssans subjectz.

II.

Mercredy [2] le Prince d'Oranges vint coucher a Hatthem, ou il fust receu, comme es aultres villes, receut le serment, osta le dros-

[1]) Nijhoff t. a. pl. bl. 28.

[2]) Daar de zondagsletter in 1543 G was, viel 26 September op Woensdag.

sart estant dedans le chasteau, a cause quil est subject du duc de Cleves et suspect de Lutheranisme, et y mist ung gentilhomme sien, assembla le cure et aultres prestres, aussi les gouverneurs de la ville, leur ordonnant ny en preschemens, ny aultres facons quelconcques, soubtenir ny souffrir aulcunes opinions condempnees, et publia ung edict semblable quil avait faict aux aultres villes touchant les sectes et heresies. Le semblable a este faict les jours suyvantz a Elburg et Harderwyck, ausquelles y avoit grand commencement en aulcunes articles reprouvez, et y a laisse la garnison, telle que V. M. entendra. Ce sont gens grossiers, maronniers et assez opiniastres.

Februari 1872.

LEVENSBERIGT

VAN

G. H. M. DELPRAT,

DOOR

W. MOLL.

De volgende rede werd op 8 Jan. 1872 door mij voorgedragen in de gewone vergadering der Afdeeling Letterkunde van de Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Ik meen haar hier te mogen plaatsen, daar zij de nagedachtenis huldigt van een geleerde, die zich op uitstekende wijze verdienstelijk heeft gemaakt jegens de wetenschap, waaraan de »Studiën en bijdragen" zijn gewijd.

Mijne Heeren!

Toen wij in Januarij des voorgaanden jaars de gewone Vergadering onzer Afdeeling hielden, ontvingen wij de tijding, dat de dood onze corporatie van een edel lid had beroofd, een man van het beminnelijkst karakter, een grijsaard vol jeugdige belangstelling in alle verschijnselen van onzen tijd, die van een ernstig streven naar wetenschap en waarheid getuigen, een geleerde van wiens roem luister afstraalde op onze Akademie, ja ons gansche Vaderland. Onze Voorzitter bragt den ontslapene met welsprekende woorden hulde toe, en als hij het deed in ons aller naam, zijne woorden vonden ook weêrklank in ons aller hart, want zij

waren eene lofspraak op hem, dien wij allen eerden; zij herinnerden ons zijne verdiensten jegens de Akademie, en wekten ons op, het voorbeeld van ijver en werkzaamheid, in zoo vele Vergaderingen door hem gegeven, na te volgen, opdat de leegte, door zijn afsterven in onzen kring ontstaan, niet al te zeer zou gevoeld worden. En toch, des Voorzitters rede, hoezeer met volle instemming gehoord, heeft niet al uwe wenschen, ook niet zijne eigene voldaan. Met hem begeert gij een meer of min volledig levensberigt, waardoor het beeld van den overledene, vooral van de zijde zijner wetenschappelijke vorming en verdiensten, u en anderen nader zal voorgesteld worden. Die begeerte behoort vervuld te worden, want DELPRAT was, ook als geleerde, een edel mensch, en de biografie eens edelen kan, evenzeer als zijne werken, het middel zijn, waardoor hij ook na zijn afsterven voortleeft, om de nablijvenden te beweldadigen. Evenwel, ik kan het niet ontveinzen, ware het beter geweest, zoo men de vervulling van dien regtmatigen wensch van eene andere hand dan van de mijne had verlangd. Onze Afdeeling bezit een geëerd medelid, dat vele jaren langer dan ik het voorregt had, met DELPRAT ten naauwste verbonden te wezen, zijn vertrouwelijken omgang te genieten, zijne werkzaamheden en geestesvruchten in hare wording en ontwikkeling gade te slaan. Zou het talent van dien bevoorregte niet meer dan het mijne in staat geweest zijn, den schoonen pligt dezer ure te vervullen? Ik twijfel er niet aan; maar desniettegenstaande vermogt ik niet te weigeren, wat men van mij begeerde: ik zou daardoor mijn eigen gevoel van verpligting jegens den afgestorvene gekwetst hebben, wiens warme toegenegenheid mij tot eer en vreugde is geweest, wiens schriften mij almede den toegang baanden tot de studiën, waaraan ik het beste deel mijns levens wijdde, en wiens raadgevingen en aanmoediging mij en — ik mag het niet vergeten — velen mijner leerlingen gedurende eene reeks van jaren ten bate kwamen.

GUILLAUME HENRI MARIE DELPRAT zag op den 2den Nov. 1791 het levenslicht te 's Gravenhage. DANIEL DELPRAT, zijn vader, was afstammeling eener emigranten-familie uit Montauban, Predikant

bij de Waalsche gemeente der hofstad, later ook Hofprediker des Konings; zijne moeder was FRANÇOISE MAY, dochter van een Engelsch geslacht. Ouders, wier echt gezegend was met kinderen, die, ofschoon uit vreemden bloede gesproten, de bestemming hadden om ons Vaderland tot nationale sieraden te zijn, waren beiden de kroon van hun gezin. Beiden lieten aan hun nakroost eene schoone nagedachtenis, de vader als een man van edelaardig karakter en hoogstbeschaafde levensvormen, uitnemend geschikt voor de dienst van Kerk en Staat; de moeder als eene blijmoedige, liefderijke huisvrouw, wier zin voor orde en regelmaat zich ten bate der talrijke familie steeds wakker betoonde.

In het jaar 1799 werd de zevenjarige knaap uit zijn ouderlijk huis in den vreemde gevoerd. Zijne grootmoeder, Mevrouw DELPRAT geboren HUMBERT, van Berlijn afkomstig, geleidde haren kleinzoon derwaarts, ten einde hem op eene school te plaatsen, wier oude roem bij de leden der Fransche Kerk nog steeds belangstelling trok, ofschoon zij destijds, naar het schijnt, niet het bloeijendste tijdvak van haar bestaan beleefde. Die school was het Collège Français, gesticht ten behoeve der Fransche vlugtelingen in het Brandenburgsche in de dagen van LODEWIJK XIV, en vooral bestemd om èn Fransche èn Duitsche knapen voor de dienst der Fransche gemeenten voor te bereiden. De inrigting stond te dien tijde onder de leiding van den Inspecteur JEAN BERNARD MÉRIAN en den Rector JEAN PIERRE ERMAN, beiden welbekende mannen, de eerstgenoemde als een speculatief filosoof van naam, een geleerde van bij uitnemendheid fijnen smaak; de laatstvermelde als schrijver der *Mémoires pour servir à l'histoire des refugiés Français dans les états du roi de Prusse.* Hier werd DELPRAT in de laagste der zes schoolklassen geplaatst en, wat hij later eenigermate betreurde, al aanstonds aan de Latijnsche grammatica gezet, waarbij het volgende jaar ook de Grieksche werd gevoegd.

DELPRAT'S tweejarig verblijf in het Collège Français liet niet in alle opzigten aangename indrukken bij hem na. De docenten, allen kandidaten der Theologie, die zuchtende uitzagen naar predikantsplaatsen in de gemeenten, vervulden hunne pligten meerendeels met kleine lust als een dagwerk, waarvan zij zoo spoedig mogelijk verlost hoopten te worden. Hunne tucht was overmatig streng,

doorgaans van corporélen aard, soms onbarmhartig, en ofschoon ERMAN een goedaardig man bleek te wezen, zijn verschijnen voor de leerlingen, als hij elken zaturdag-avond de ronde maakte, boezemde hun nog iets anders in dan eerbied en liefde, daar de portier van het gesticht, steeds met een bullepees gewapend, aan zijne zijde stond. Toch bewaarde DELPRAT nog in hoogen ouderdom herinneringen aan zijn Berlijnsch schoolbezoek, die hem eenigermate lief waren. Hiertoe behoorde de gedachtenis aan de persoonlijkheid van MÉRIAN, wiens barsche stem den discipelen der school bij ieder examen schrik inboezemde, terwijl zijne vriendelijkheid straks den schrik verdreef en de harten won. »Je lui récitai une fable de Florian," zoo schreef DELPRAT in 1863, »et il me semble encore voir sa tête branlante et sa mine rebarbative!" Van een anderen aard was zijne herinnering aan een der al te vele gedwongen kerkgangen, waartoe hij met zijne medeleerlingen verpligt werd. Toen de beroemde ANCILLON op 1 Januarij 1801 in de Fransche Kerk te Berlijn, ter wijding van den ingang der nieuwe eeuw eene predikatie hield en zijn tweede hoofddeel besloot met een gebed, waarvan het woord »amen" het slot uitmaakte, ontstond er, vermoedelijk tot niet gering vermaak der schooljeugd, eene groote verwarring in de vergadering. Vele hoorders toch, die het woord »amen" in den zin van het overoude »ite, missa est" plagten op te vatten, en dan vrijheid meenden te hebben om de godsdienstoefening te verlaten, volgden ook nu hunne oneerbiedige zede, zoodat de welsprekende redenaar zich ter helfte zijner rede ook van de helft zijns gehoors verlaten zag.

In 1802 was de jonge DELPRAT in het Vaderland weêrgekeerd. De liefde zijner grootmoeder wenschte hem ook na de terugkomst uit Berlijn in hare nabijheid te houden, en in hare woning te Rotterdam opgenomen, zag hij zich weldra in de Erasmiaansche school in de gelegenheid gesteld, zijne oefeningen in de oude talen en andere deelen van het toenmalig gymnasiaal onderwijs voort te zetten. Reeds in het eerste jaar viel hem een eereprijs te beurt, waarvan hij in zijn ouderdom wel verhaalde, dat hij geen loon, maar een waar kruis voor hem geweest was. Men schonk hem, den aanstaanden student der Theologie, als moest het ons een bewijs zijn, dat de schoolbesturen ook destijds in hunne keuze van »praemia

honoris" voor vlijtige leerlingen den weg des toevals konden volgen, — men schonk hem FRONTINUS' *Stratagemata, het Boek der krijgslisten!* De knaap staarde het aan met leergierigen blik. Gewapend met grammatica en woordenboek nam hij het vaak bij avondstond mede naar zijn legerstede, in de hoop van bij het aanbreken van den morgen zich een halve bladzijde verstaanbaar te maken. Vier jaren daarna verliet hij de Erasmiaansche school, om zich met zijn tijdgenoot BEIJERMAN, later Hoogleeraar te Amsterdam, door de privaatlessen van haren Rector NODELL, wien hij om zijne geleerdheid en vriendelijken aard steeds in liefdevol aandenken hield, verder voor zijne akademie-studiën voor te bereiden. Intusschen had hij aan zijne schooloefeningen reeds andere verbonden, waaraan wij voor een oogenblik aandacht hebben te schenken.

Menschen, die aanleg hebben om in eenig vak van kunst of wetenschap het voortreffelijke voort te brengen, worden niet zelden als instinktmatig heengetrokken naar de baan, die naar hunne bestemming voert. Zoo ging het ook onzen DELPRAT. Zijn oom J. J. DELPRAT was vóór het jaar 1795 klerk en chartermeester der Admiraliteit van der Maze te Rotterdam, en bleef ook daarna belast met het opzigt over het rijke archief dier inrigting. De oom had zijn verstandelijk vroeg ontwikkelden neef gaarne om zich en gebruikte niet zelden diens vlugge pen tot het afschrijven van stukken of het opmaken van inventarissen. De geest van orde, den man later eigen, leefde reeds in den aankomenden jongeling en boezemde den chartermeester vertrouwen in; hij gaf hem de vrije beschikking over den sleutel der charterkamer, en sinds was DELPRAT een trouw bezoeker van dit eenzaam vertrek. Uur aan uur verdiepte hij zich vaak in de lectuur van brieven van Prins WILLEM I en latere Stadhouders; vakantie-dagen werden besteed aan het doorloopen der *Handelingen van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden*, waarvan het archief een zeer volledig stel bezat; tal van documenten, die naar het tijdperk van den hoogsten bloei onzes Vaderlands heenwezen, viel hem in handen. DELPRAT moge zich in later leeftijd beklaagd hebben, dat hij zoo vele uren aan die soms moeijelijke lectuur ten offer had gebragt, naardien hij las zonder bepaald doel en leidende beginselen en zonder de hulpmiddelen, waardoor zulk lezen eerst regt vruchtbaar kan zijn, —

wij twijfelen er niet aan — in die charterkamer werd aan zijn jongen geest een vonk meêgedeeld, die later een vlam van weldadige warmte is geworden. Hier leerde hij meer dan oud letterschrift ontcijferen, en die, blijkens zijne eigen verklaring, reeds vroeg diepe indrukken ontving van de stormen, waardoor Nederland te dien tijde zoozeer geslagen en vernederd werd, — het was tusschen de jaren 1804 en 1807, dat hij de charterkamer het meest bezocht — gevoelde hier het eerst zijne liefde ontwaken voor de glorierijke geschiedenis der vaderen, waaraan hij in volgende levensjaren zulke uitnemende diensten bewees. Hier ook deed hij het eerst de ervaring op, die tot kweeking van den echten geschiedvorscher volstrekt noodzakelijk is, de ervaring dat het gebruik van oorspronkelijke bescheiden, al komen zij ook in den kouden vorm van den kanselarij-stijl tot ons, den onderzoeker voorregten verleent, die latere schrijvers, hoe voortreffelijk ook, nimmer kunnen aanbieden.

In December 1807 werd DELPRAT als student der Theologie te Leiden ingeschreven, en na de winter-vakantie aanvaarde hij aldaar zijne studiën. WIJTTENBACH, destijds nog in het tijdperk van zijn hoogsten roem, verklaarde CICERO *De finibus* en hield zijne voordragten over de oude geschiedenis. Het majestueuse Latijn van den koning de filologen bekoorde het oor van den jongen student, die nimmer ongevoelig was voor schoone vormen, maar de inhoud liet hem koud; hij noemde dien later, voor hem zelven althans, onvruchtbaar. Het elegante onderwijs van VAN DER PALM in het Hebreeuwsch en de Hebreeuwsche Antiquiteiten trok hem meer aan; zoo ook BORGER'S lessen over de Hermeneutiek der Nieuwtestamentlijke exegese. Maar meer nog — hoe vreemd het zijnen mededicipelen waarschijnlijk voorkwam — was hij ingenomen met J. W. TE WATER en diens collegie over de algemeene Kerkhistorie, waarin, naar de gewoonte dier tijden, in een paar akademie-jaren de geschiedenis der Israëlieten en der Christenheid van ADAM tot den aanvang der negentiende eeuw afgehandeld werd. Wat mag 't wel geweest zijn, dat DELPRAT voorliefde inboezemde voor dezen Hoogleeraar, die ja met kolossale geleerdheid eene kinderlijke naïveteit paarde, maar meer door kennis dan door kunst en diepte van verstand uitmuntte?.... In de aanteekeningen, waarin DELPRAT

voor zijne kinderen eenige bijzonderheden zijns levens beschreef, en die mij welwillend ten gebruike verleend werden, geeft hij zelf het antwoord op die vraag.

Toen de student zijne universiteits-studiën aanving, zond zijn vader hem een brief vol wijsheid en liefderijken ernst, een brief die tot heden bewaard werd en den schrijver evenzeer tot eer strekt, als hij den zoon voormaals nuttig was. Hier werd laatstgenoemde een wenk gegeven, om betrekkelijk de regeling zijner studiën met TE WATER te rade te gaan. De zoon deed zulks, en sedert in 's Hoogleeraars vriendschap opgenomen, volgde hij niet alleen zijne lessen over de Kerkhistorie, maar ook die over de besluiten der Dordsche Synode en de kerkelijke Dogmatiek. Dat TE WATER ook in zijne historische opvattingen door de wetten der overgeleverde regtzinnigheid maar al te zeer gebonden was, ontging hem niet, »mais son érudition n'etait pas de seconde main!" Verre van daar: TE WATER leerde hem geschiedkundige bronnen kennen, die door de eerste mannen van het vak tot nog toe maar al te zeer verwaarloosd werden, en daarenboven en vooral: »TE WATER était le plus grand amateur de l'histoire de la patrie"; hij wist zijne liefde voor de geschiedenis des Vaderlands in zijn getrouwen hoorder over te storten en bleef gedurende langen tijd in de beoefening van dit vak zijn voorbeeld. De vonk, die in de charterkamer te Rotterdam in het gemoed van den knaap was geworpen, werd door den Leidschen Hoogleeraar tot eene vlam aangeblazen!

Na en nevens de collegiën van TE WATER volgde DELPRAT ook de lessen van VAN VOORST over de Dogmatiek. Dat deze in vele opzigten zijnen hoorders een wegbereider tot nieuwe inzigten was, moest ook door hem opgemerkt worden. Toch was hij geenszins een bewonderaar van 's mans lessen. De koude verstandsrigting, die bij den scherpzinnigen theoloog op den voorgrond stond, en zijn gemis van alle aesthetische ontwikkeling mogen hem wel eenigermate afgeschrikt hebben. Zeker is het, dat hij hier te veel »parade d'érudition" meende te vinden en te weinig toeleg op de vorming der leerlingen. Gansch anders oordeelde hij over twee collegiën, die destijds door studenten der Theologie niet zelden bezocht werden, ofschoon zij gewijd waren aan vakken, die met

de Godgeleerdheid niet in betrekking stonden. BRUGMANS' lessen over de Scheikunde verschaften hem een waar genot; die van KEMPER over het Jus naturae werden met enthousiasme door hem gevolgd, want wat hij bij J. S. VAN DE WIJNPERSSE zocht maar niet vond, werd hem hier aangeboden: eene begrijpelijke inleiding tot de beginselen der Kantiaansche wijsbegeerte, die hem veel meer waard was dan de vermoeijende uitwijdingen van VAN DE WIJNPERSSE over de categoriën en zijne breede definitiën der begrippen van sub- en objectief.

Terwijl onze student zich met allen ijver voor zijne aanstaande bestemming bereidde, en vrees voor de conscriptie, gepaard met andere drijfveren, hem aanspoorde zijne universiteits-studiën zooveel mogelijk te bekorten, werden hem uit het ouderlijk huis pligten opgelegd, wier vervulling hem om geen andere reden aangenaam kon zijn, dan wegens zijne overtuiging, dat zij hem in staat stelde, zijn vereerden vader welkome diensten te bewijzen. DANIEL DELPRAT had sedert 1799, op aanzoek van 's lands regering, van tijd tot tijd belangrijke, doorgaans geheime staatsstukken in het Fransch overgezet. De vaardigheid en naauwkeurigheid, waarmede hij dit werk volbragt en niet minder 's mans onkreukbare eerlijkheid boezemden Koning LODEWIJK zóó groot vertrouwen in, dat hij den Predikant uitnoodigde, zijn ambt met dat van Secretaris-generaal bij het Ministerie van Buitenlandsche Zaken te verwisselen. De liefde voor de Evangelie-dienst deed DELPRAT den Koning een weigerend antwoord geven, en het vooruitzigt op de meer en meer gevreesde inlijving des Vaderlands in het Keizerrijk noopte hem bij die weigering te volharden. Toch trad hij na den dood van BOSSCHA ad interim in genoemde betrekking op, en ook na de inlijving voelde hij zich verpligt, het Goevernement op vermelde wijze te dienen. Nu zag zich de met arbeid overladen leeraar gedrongen hulp te zoeken, en de student te Leiden bood haar zijn vader gaarne aan. Van week tot week werden hem groote en kleine pakketten papieren overgemaakt, die in het Fransch moesten vertolkt worden, en daaronder maar al te dikwerf stukken over den Waterstaat, die, in BLANKEN'S hoekig Hollandsch gesteld en vol technieke termen, den vertaler een hoofdbrekend werk verschaften. De laatste arbeid van dien aard werd hem opgelegd in November

1813, toen hij eenige paspoorten had te redigéren voor onze afgevaardigden bij het hoofdkwartier der geallieërde Mogendheden. Tot zijne verwondering werd de Prins van Oranje in die stukken reeds »Souverein Vorst" genoemd, ofschoon hij zijne intrede in 's lands hoofdstad nog niet gemaakt had, eene bijzonderheid die DELPRAT later de meening deed uiten, dat de eer der vinding van dezen titel en waardigheid voor den Prins geenszins aan onze eigen staatslieden, maar aan die der vreemde Mogendheden moet toegeschreven worden.

Op den 23sten September 1812 werd DELPRAT tot proponent bevorderd en terstond daarop in de stad, waar men hem reeds als knaap en jongeling had leeren waarderen, tot een nuttigen werkkring beroepen. Hij werd hulpprediker bij de Waalsche gemeente te Rotterdam en belast met het katechetiesch onderwijs van de kinderen harer diakonie. Ofschoon de vervulling der laatstvermelde taak hem aanvankelijk moeijelijk viel, wat gewoonlijk het geval is bij allen arbeid, die niet alleen gaven des geestes maar ook geoefendheid vordert, voelde hij zich in deze betrekking alras zoo wèl geplaatst, dat hij niet dan schoorvoetend afstand van van haar deed, nadat hij in November 1813 tot predikant der Fransche gemeente te Leeuwarden was beroepen.

Op den 15den Mei 1814 werd onze jeugdige leeraar in Frieslands hoofdstad tot zijne ambtsbediening ingeleid, en hiermeê opende zich een levenstijdperk voor hem, waaraan hij steeds met dankbaarheid terugdacht. Zijne gemeenteleden en de beschaafdste inwoners der stad traden hem vriendelijk te gemoet en bewezen hem voortdurend de warmste belangstelling. Zijne ambtsbezigheden schonken hem gelegenheid tot zelfontwikkeling en lieten hem tijd over tot voortzetting zijner theologische en historische studiën. Mannen van wetenschap wisten zijne gaven te onderscheiden en namen hem gaarne in hunne vriendschap op. Hiertoe behoorden de geleerde GABINUS DE WAL, later Hoogleeraar in de Regten te Groningen, DANIEL HERMAN BEUCKER ANDREAE, wien DELPRAT »un véritable bibliomane" noemde, die zijne liefde voor »oude boekskens" op hem overplantte, een polyhistor bij wien bijna onbegrensde kennis met groote scherpzinnigheid gepaard ging, en de predikant NIKOLAAS LOBRY, wiens achtingswaardige persoonlijkheid

door DELPRAT met levendige trekken geteekend werd, toen hij ons zijn levensberigt [1] van NYHOFF, LOBRY'S leerling, voordroeg.

Naauwelijks was DELPRAT twee jaren te Leeuwarden gevestigd, of het bleek, dat de leeraar, wiens fijne vormen en geestrijk gesprek hem in het dagelijksch verkeer vrienden deden verwerven, en wiens gaven voor den kansel algemeen gewaardeerd werden, talenten bezat, die, in de stille studeerkamer aangewend, meersoortige vruchten konden leveren. Reeds in 1817 verscheen van zijne hand, in een destijds veel gelezen tijdschrift [2], eene verhandeling over »Het dierlijk magnetismus, toegepast op de wonderen en voorspellingen in de H. Schrift voorkomende". Het stuk is eene vrucht van het nadenken des schrijvers over eene stof, die in de dagen van het veel besproken Mesmerisme algemeen de aandacht trok. Uitgaande van het standpunt der toenmalige supranaturalisten, rigtte hij zich tegen hen, die het geloof aan de goddelijke afkomst en het verheven karakter des Christendoms in gevaar schenen te brengen door de poging om de mirakelen en profeciën, inzonderheid die van JEZUS en de Apostelen, binnen de sfeer van het begrijpelijke te brengen. De apologetische inhoud der scriptie werd gebouwd op praemissen, die de auteur zelf in later tijd liet vallen, en heeft thans geen waarde meer, tenzij voor hen die nog heden dezelfde beginselen huldigen, welke in 1817 die van DELPRAT waren. Toch heeft het opstel eene belangrijke zijde voor de kennis van des schrijvers persoon. Ofschoon hij nog slechts een zes-en-twintigjarigen leeftijd had bereikt, openbaarde hij hier reeds die scherpzinnigheid en klaarheid des geestes, dien rijkdom van kennis en belezenheid, waardoor zijne latere schriften zich onderscheiden, en tevens een mannelijken ernst en warme ingenomenheid met de godsdienst, tot wier prediking hij geroepen was, die den lezer achting inboezemen. Hetzelfde geldt van eene leerrede in de Fransche taal, op het derde eeuwfeest der Kerkhervorming in 1817 gehouden [3]. De auteur leverde hier een vertoog, dat de Reformatie der zestiende eeuw een schitterend

[1]) Opgenomen in het *Jaarboek der Akademie* voor 1864.

[2]) *Bijdragen tot de beoefening der godgel. wetensch.* V, bl. 323.

[3]) Zij werd opgenomen in een bundel van dergelijke predikatiën van de gezamenlijke predikanten van Leeuwarden, die aldaar in 1818 uitgegeven werd.

bewijs is van de vervulling van JEZUS' belofte volgens Matth. XXVIII: 20. Ofschoon deze rede een uitvloeisel is van zeer positief protestantsche geloofsbeginselen, getuigt zij van den aanvang tot het einde van eene bezadigdheid, bij zulk een jeugdigen redenaar opmerkingswaardig, en van eene verdraagzaamheid die ten dage, waarop zij uitgesproken werd, niet op alle kansels in beoefening werd gebragt.

Terwijl DELPRAT vermelde opstellen liet drukken, strekte hij reeds de hand uit tot een arbeid van grooter omvang. In 1816 schreef het Provinciaal Utrechtsch Genootschap eene prijsvraag uit, waarbij »een geschiedkundig overzigt van den voortgang en de uitbreiding der boekdrukkunst in de vijftiende en zestiende eeuw" werd verlangd, en eene aanwijzing van »den invloed, welken die kunst gehad heeft en nog kan hebben op de verlichting van het menschdom". DELPRAT stelde eene uitvoerige verhandeling in het Fransch, die op 26 Junij 1819 met goud bekroond en door het Genootschap in het volgend jaar uitgegeven werd [1]. Ofschoon de auteur op het beschouwende deel der verhandeling in later jaren niet zonder reden met eenige voldoening terugzag, was zijn oordeel over het historische deel van het opstel niet gunstig. Hij beklaagde zich, dat hij zijne onderneming te ligt geacht en zonder de noodige voorbereiding aanvaard had. En inderdaad, het moet erkend worden, dat hij van sommige hulpmiddelen, destijds reeds voor de bearbeiding zijner stof áanwezig, te weinig gebruik heeft gemaakt. Van de andere zijde echter mag men opmerken, dat de geschiedenis der pers en de bibliografie, die in onze dagen bij mannen als HOLTROP, CAMPBELL, VAN DER LINDE enz. takken van wetenschap van grooten omvang werden, destijds nog in het eerste stadium van ontwikkeling verkeerden, waarin het naauwelijks mogelijk was aan die eischen te voldoen, waaraan DELPRAT gedachtig was, toen hij in rijper leeftijd zijn eigen werk klein achtte. Dat hij zich door zijne studiën, voor de beantwoording dezer prijsvraag ondernomen, in allen gevalle voor gewigtiger arbeid van latere dagen, misschien onbewust maar zeer zeker voortreffelijk heeft voorbereid, valt niet te betwijfelen. Reeds toen verdiepte zich zijn geest in

[1]) *Nieuwe Verhand.* I.

de letterkundige monumenten van een tijdvak der geschiedenis, waarover hij later een aanmerkelijk licht zou doen opgaan.

In de laatste jaren van zijn verblijf te Leeuwarden schreef DELPRAT, behalve eene vertaling van OELSNER'S *Verhandeling over* MAHOMED *en den invloed zijner godsdienstleer op de volken der middeleeuwen,* die in 1820 te Franeker uitkwam, en eene overzetting van VON ASPEREN'S *Tafereelen uit de tijden der kruistogten,* in 1822 mede te Franeker uitgegeven, nog twee kleine opstellen van ongelijksoortigen inhoud. Het eene, in den *Konst- en Letterbode* voor 1822 geplaatst, is eene levensbeschrijving van VALENTINUS SLOTHOUWER, Rector der Latijnsche school te Leeuwarden, wier Curator DELPRAT was: het schildert ons een edelen mensch, door den steller op edele wijze begrepen. Het andere bevat »Eenige bedenkingen omtrent het bestaan der pauzin JOHANNA", opgenomen in de *Vaderl. Letteroef.* voor 1826. Hier komt de auteur tot hetzelfde resultaat, dat later, niet zonder opzien te baren, door KIST in het breede uitgewerkt werd, dat namelijk »het onderzoek in dezen nog niet voor gesloten mag gehouden worden." Vermoedelijk hield zich de schrijver reeds gedurende dezelfde jaren nu en dan ook bezig met het doorloopen der te Leeuwarden bewaarde schriftelijke nalatenschap van GABBEMA, waarin hij tal van historische dokumenten vond, die hem later aanleiding gaven tot het stellen van kleinere en grootere scriptiën, welke in de *Bijdragen* van NIJHOFF en in verschillende seriën van het *Archief voor Kerkgeschiedenis* geplaatst, voor den aanbouw onzer algemeene en kerkelijke historie òf reeds gebruikt zijn òf bruikbaar zullen bevonden worden.

In 1818 werd DELPRAT naar de Waalsche gemeente te Amsterdam beroepen. Hij bedankte en verblijdde zich later, daardoor aanleiding gegeven te hebben tot het optreden van ATH. COQUEREL in de hoofdstad, wiens welsprekendheid zijn kerkgenootschap zoozeer tot luister strekte. De gemeente te Leeuwarden beantwoordde het teeken van gehechtheid, door haren leeraar gegeven, met eene aanzienlijke traktementsverhooging. Beroepen, in 1821 naar Groningen en later naar Rotterdam ontvangen, werden almede afgeslagen, maar toen de gemeente in laatstgenoemde stad haar aanzoek in 1825 vernieuwde, begreep hij

daaraan gehoor te moeten geven. Met gemengde aandoeningen verliet hij zijne eerste standplaats. Twaalf schoone levensjaren lagen achter hem, jaren van voorspoedigen arbeid, inwendige krachtsontwikkeling en veelvoudige levensvreugde, maar ook jaren van groot leed. Te Leeuwarden liet hij het stof achter van LOUISE EGBERTINE ADEMA, met wie hij op den 22sten November 1819 in den echt was getreden. De huwelijksband was ras verbroken. Op den 11den December des volgenden jaars stierf de beminde gade, nadat de echtgenoot weinige dagen te voren zijn eerstgeborene ten grave had gedragen.

Op den 13den Maart 1826 werd DELPRAT door zijn neef P. MOUNIER als leeraar der Waalsche gemeente te Rotterdam bevestigd. In eenigzins gedrukte stemming aanvaardde hij zijne nieuwe betrekking. Hij voelde zich vreemd in de woelige koopstad, waar de geesten hoofdzakelijk op merkantiele ondernemingen gerigt waren, en vele oude en nieuwe kennissen hem het gemis van den hartelijken vriendenkring in Friesland kwalijk vergoeden konden. Maar weldra bleek het, dat ook de bewoners der Maasstad een open oog hadden voor zijne beminnelijke hoedanigheden en rijke geestesgaven, en naauwelijks had hij een jaar in hun midden doorgebragt, of men schonk hem een teeken van vertrouwen, dat hij met vreugde aannam, naardien het hem een werkkring opende, welks pligten hij reeds te Leeuwarden door ervaring had leeren kennen en die hij niet minder lief had dan de pligten zijner Evangeliedienst: hij werd tot lid van de plaatselijke Schoolkommissie verkozen, waardoor hem de weg gebaand werd tot het nog gewigtiger ambt van Schoolopziener van het achtste schooldistrikt van Zuid-Holland, eene betrekking die hij in 1833 op zich nam en eerst in 1857 neêrlegde.

Wat DELPRAT voor de zaak van ons lager onderwijs geweest is en gedaan heeft, zal, voor zoover het niet reeds geschiedde, naar ik vermoed elders en door meer bevoegde hand behoorlijk in het licht gesteld worden. Toch wil ik niet tot de beschouwing van zijn wetenschappelijken arbeid en verderen levensloop terugkeeren, voordat ik met het oog op eenige toespraken, bij verschillende gelegenheden ambtshalve door hem gehouden [1], eenige trekken

[1]) Men vindt ze in de *Bijdragen voor het schoolwezen*.

in herinnering heb gebragt, die hem niet slechts als Schoolopziener, maar ook als mensch en staatsburger van eene achtingswaardige zijde doen kennen.

Delprat was, reeds voordat hij in de plaatselijke Schoolkommissie te Leeuwarden optrad, een warm voorstander der schoolwet van 1806. De bezwaren, destijds en later met woord en schrift tegen haar uitgesproken, schenen hem voor een groot deel gevolg van gebrek aan inzigt en van bekrompen zin te wezen, waarom hij ze met ijver, maar ook met bezadigdheid plagt te weêrleggen. De deugden, waarom hij haar lief had, waren in zijn oog vele, en deze achtte hij wel de voornaamste: de wet huldigde het drievoudig beginsel van nationaliteit, van vrijheid en broederzin. Zij wilde de gemengde school als kweekplaats van godsdienstige en burgerlijke verdraagzaamheid, waarom hij haar echt christelijk heette. Zij wilde, evenzeer als de later ingevoerde schoolwet, opleiding tot christelijke deugden, maar geen inprenting of wering van zekere kerkelijke of staatkundige beginselen, bij de regering uitverkoren of verbannen. Zij schreef geen gedwongen schoolpligtigheid voor, die hij, raadplegende met de in Duitschland opgedane ervaring, afkeurde, naardien zij de onderwijzers, die de vrienden der ouders moeten zijn, te dikwerf als aanklagers der ouders doet optreden. Zij beval de oprigting van onderwijzers-vereenigingen aan, waarin de leeraren door een vasten en vruchtbaren gemeenschapsband met elkander verbonden werden, en waarin hij een waarborg zag voor de ontwikkeling van het onderwijzend personeel en het schoolwezen. Toen de wet van 1806 door de nieuwe vervangen werd, begroette hij deze niet met tegenzin, maar ook niet met hooggestemde verwachtingen: hij meende dat de vrucht der oude aan de eischen der behoefte voldaan zou hebben, zoo men haar getrouwer en in alle deelen ten uitvoer had gelegd.

Delprat was diep doordrongen van de overtuiging, dat hij als Schoolopziener verpligt was, de leeraren behulpzaam te wezen tot het vormen van gezonde begrippen betreffende volksonderwijs en schoolwezen. Vandaar dat hij zoo gaarne en zoo wèl voorbe-

reid plagt op te treden in de vergaderingen der algemeene onderwijzers-vereeniging te Rotterdam. Bij eene openingsrede, in een dier vergaderingen door hem gehouden, onderhield hij zijne hoorders »over de grenzen van het vermogen der opvoeding op den menschelijken geest," en hij deed het op eene wijze, den redenaar zelven tot eer en den toehoorders ongetwijfeld tot nut. Hier vermaande hij den onderwijzer, steeds een open oog te hebben voor de zelfstandige eigenheid van aanleg der kinderen, opdat hij, zooals spreker het uitdrukte, van ERASMUSSEN niet te vergeefs monniken poogde te maken; hij zou de natuurlijke individualiteit der jongeren eerbiedigen, waar zij eerbied verdiende; den wil, vaak weêrspannig, niet breken, maar met verstandigen ernst buigen en leiden; altijd de wet der geleidelijke ontwikkeling in acht nemen; overhaasting en reglementaire afrigting vermijden, en steeds op den zamenhang of ondeelbaarheid der krachten van de ziel letten, opdat de vorming geen eenzijdige maar eene harmonische ontwikkeling bedoelde. De gansche rede was volkomen geschikt om den onderwijzer met edele geestdrift voor zijn werkkring te vervullen, en rijk aan waarschuwingen tegen dwalingen, waartoe hij te ligt vervallen kan. Merkwaardig is in eene andere rede, bij dergelijke gelegenheid uitgesproken, eene uitwijding met het oog op hen, die onzen tijd wegens vermeende »materiële rigting" verklagen. De redenaar beweerde, dat die rigting onder den invloed van goed onderwijs eene weldadige zou zijn, en vond in haar aanleiding ter aanmoediging van de schoolleeraren, om het opkomend geslacht te vlijtiger bekend te maken met de gronden dier wetenschappen, die, tot ontdekkingen en schoone vindingen op materiëel gebied leidende, inderdaad de ontwikkeling van het hoogere leven des geestes niet alleen veronderstellen, maar ook krachtig bevorderen.

Dat DELPRAT als Schoolopziener van zijn distrikt, zoo lang het bestond, bij het onderwijzend personeel een voorwerp van hoogachting en liefde was, is bij verschillende gelegenheden gebleken, en wie zal er zich over verwonderen?..... Dezelfde mannelijke ernst en edele vrijheidszin, waarmede hij de schoolwet beoordeelde en de eigenschappen van goed volksonderwijs aanwees, bleven ten rigtsnoer zijner gedragingen in den omgang met de volksonder-

wijzers. Hij schatte hen hoog om hunne verheven bestemming voor vaderland en menschheid. Ofschoon hij bij de zeven-en-tachtig vergelijkende examens, waarvan hij de leider was, steeds eene gepaste strengheid poogde te handhaven, beschouwde hij 't geenszins als zijne roeping, den schoolmeester onder strenge schoolmeesterlijke tucht te houden. Hij trachtte hem te beschermen, aan te moedigen, te ondersteunen, zijne inzigten in zijn werk te verruimen, de daartoe strekkende middelen aan te brengen. Maar overigens liet hij de methode van onderwijs, de vormen van belooning en straf aan eigen nadenken, geweten en keuze over. Daarom ook onthield hij zich van noodelooze herhaling van schoolbezoeken, die ligt een inquisitoriaal, een voor een welgestemd gemoed stuitend karakter aannemen. »Regtgeaarde schoolmannen," zeî hij, »hebben geen gestadige bespieding noodig!"

Ongeveer ten zelfden tijde, waarop Delprat zijn schoolopzienerschap aanvaardde, ondernam hij een arbeid, waardoor hij meer dan te voren den naam verwierf, dien landgenoot en vreemdeling hem sedert toekenden, den naam van een oorspronkelijk geleerde en invloedrijk geschiedvorscher. Gij herinnert u reeds, M. HH.! aan welken arbeid ik hier gedachtig ben.

In Junij 1827 schreef het Utrechtsch Genootschap eene prijsvraag uit over »de Broederschap van G. Groote en over den invloed der fraterhuizen op den wetenschappelijken en godsdienstigen toestand, voornamelijk van de Nederlanden, na de veertiende eeuw". Het aanmoedigend woord van zijn vriend Mr. W. C. Ackersdijk, om naar den uitgeloofden eerepenning te dingen, vond bij Delprat gereedelijk gehoor, want aan belangstelling voor de vraag en voorbereidende studiën voor de beantwoording ontbrak 't hem niet. Had hij reeds in 1823 in den *Recensent der recensenten* (D. XVI, bl. 433) eenige bijzonderheden betrekkelijk Meester Geert medegedeeld, zijne vroegere onderzoekingen naar de geschiedenis der drukpers, waarvan ik gewag maakte, hadden hem bekend gemaakt met tal van bronnen en hulpmiddelen, die hier dienen konden. Zoo toog hij dan moedig aan het werk, en ten bestemden tijde werd de verhandeling ingezonden, maar door de beoordeelende kommissie des Genootschaps niet bekroond. Toch was de kritiek

zoo zeer gunstig, dat de schrijver zijn arbeid vernieuwde, waarna hem op den 29sten Junij 1829 door de eenparige stemmen der algemeene vergadering de prijs werd toegekend. Een jaar later werd de verhandeling in het licht gegeven; in 1840 verscheen zij, door MOHNIKE in het Hoogduitsch vertolkt, te Leipzig.

Wetenschappelijke werken, die voortreffelijk mogen genoemd worden, kunnen in twee klassen verdeeld worden. Tot de eene behooren die boeken, wier auteurs hunne onderwerpen den vollen eisch gaven, zoodat de resultaten, welke zij leverden, als volkomen rijpe vruchten des onderzoeks onverwijld en zonder nadere behandeling binnen het kader der wetenschap kunnen geplaatst worden. Zulke boeken zijn zeldzaam en worden teregt in eere gehouden. Tot de andere klasse behooren die werken, wier schrijvers, als ontdekkers optredende, de volheid hunner stoffen geenszins uitputten, maar door den rijkdom hunner kennis in staat gesteld zijn, een aantal nieuwe inzigten te openen en vele aanduidingen te doen, die straks een stoot tot veelzijdige beweging blijken te zijn, waardoor de geesten van vakgenooten wakker worden, om de sporen van onderzoek, hun aangewezen, in verscheidenheid van rigtingen te volgen. Ook zulke boeken zijn zeldzaam en vooral niet minder dan die der eerstvermelde klasse hoog te achten, en zulk een boek was de verhandeling van DELPRAT over de Broederschap van G. GROOTE.

Het werk verscheen in een tijd, waarin de beoefening onzer cultuurgeschiedenis en niet minder die der Nederlandsche Kerkhistorie nog in uiterst kwijnenden staat verkeerden, en zulks vooral ten gevolge van heerschende vooroordeelen, waardoor de blik der geschiedschrijvers steeds afgewend bleef van een tijdvak, waarvan de kennis onontbeerlijk is, zal hij kunnen doordringen tot regt begrip onzer latere volkstoestanden. DELPRAT'S boek opende de oogen. Het bewees klaar en duidelijk wat weinigen vóór hem in ons Vaderland nog slechts flaauw gevoeld hadden, dat de wortel van den boom onzer nationale ontwikkeling, die in en na de zestiende eeuw zijne takken breed uitbreidde en rijke vruchten droeg, aan gindsche zijde dier zestiende eeuw, vooral in de veertiende en vijftiende moet gezocht worden. Roemde men vroeger een THOMAS a KEMPIS als eene éénige ster in den donkeren nacht van het voor-reformatorische tijdvak,

een licht welks oorsprong men niet wist te verklaren, naardien men het een geïsoleerd verschijnsel achtte, nu werd men tot de erkentenis gevoerd, dat vóór en nevens THOMAS in ons Vaderland ook andere sterren glans hadden verspreid, een G. GROOTE, FLORENS RADEWIJNS, GERARD ZERBOLT, DIRK VAN HERXEN en tal van andere mannen, wier namen en verdiensten zelfs aan een WAGENAAR onbekend gebleven of althans door hem niet genoemd waren. Koesterden landgenooten en vreemdelingen de overtuiging, dat onze natie in de drie laatste eeuwen van haar bestaan eene waardige plaats innam in de huishouding der Europésche menschheid, daar zij aan de wetenschappen en het schoolwezen, het hoogere en lagere, gewigtige diensten bewees, nu werd het openbaar, dat de aanspraak onzer vaderen op dien lof zich ook tot vroeger tijdperk uitstrekt, daar DELPRAT de verdiensten der Fraters jegens het volksonderwijs in het licht had gesteld en bewijs geleverd, dat de herleving der klassieke litteratuur in Midden- en Noordelijk-Europa onder den invloed van een ALEXANDER HEGIUS en zijne geestverwanten van ons Vaderland was uitgegaan. Waren deze en andere algemeene resultaten van DELPRAT'S onderzoek al aanstonds bruikbaar, zoodat een GIESELER, HASE, CRAMER, ROIJAARDS en velen meer, die als beoefenaars der geschiedenis van kerk en onderwijs en van aangrenzende vakken roem verwierven, ze met vrucht tot volmaking hunner schriften konden aanwenden, zijne verhandeling bevatte daarenboven een schat van vingerwijzingen naar gewigtige zaken, aanduidingen van nog te bewerken stoffen, die als zoo vele zaden voor van de toekomst te wachten vruchten mogten aangemerkt worden. Dat dit inderdaad het geval was, blijkt niet alleen uit den in 1856 verschenen tweeden druk der verhandeling, waarin de auteur zelf de vroeger verzamelde stoffen, nu rijkelijk vermeerderd, op hoogstbelangrijke wijze uitgewerkt heeft, maar ook uit vele schriften van andere auteurs, die geenszins toevallig met het zijne zamenhangen. ULLMANN'S *Reformatoren vor der Reformation*, BÖHRINGER'S *Deutschen Mystiker* en andere veelzins voortreffelijke schriften van vreemden bodem zijn, in hunne belangrijkste gedeelten, geenszins onafhankelijk van DELPRAT'S werk ontstaan, en hetzelfde geldt van eene gansche reeks van schriften van grooteren en kleineren omvang, die, door landgenooten gesteld, hier niet

behoeven genoemd te worden. DELPRAT maakte zich door dit werk den naam van een wetenschappelijk ontdekker volkomen waardig, en hoe vele van de door hem aangewezen sporen des onderzoeks reeds met goede vrucht gevolgd zijn, — ik twijfel er niet aan — nog lang na onzen tijd zal de lectuur van zijn zaakrijk boek de geschiedvorschers wegen doen vinden, waar langs zij tot nieuwen en vruchtbaren arbeid worden gevoerd.

Mannen van wetenschap, die ongebaande of zelden betreden paden van onderzoek bewandelen, zien zich gedurig voor stoffen geplaatst, wier bestaan vroeger naauwelijks vermoed werd, maar die zij met te meer vreugde opzamelen, naarmate zij te meer van hare belangrijkheid overtuigd zijn. DELPRAT was een van die gelukkigen. Kenner en bezitter van tal van zelden voorkomende boeken en boekskens van allerlei aard, ijverig onderzoeker van onuitgegeven handschriften en diplomen, voor wien al onze bibliotheken en archieven, ook sommige in den vreemde open stonden, trof hij gedurig aan, wat hem bruikbaar scheen tot aanbouw der wetenschappen, waaraan hij vooral na het jaar 1850, toen hij op zijn verlangen »salvo honore" van zijn kerkelijk ambt ontslagen werd, zijne beste krachten besteedde. Dan werden de noodige, dikwerf breede voorbereidende studiën gemaakt, wier vruchten vervolgens, in kleinere of grootere opstellen neërgelegd, door de redactiën van onze tijdschriften en dergelijke werken met ingenomenheid ontvangen werden. In de *Letteroefeningen*, den *Recensent der recensenten*, den *Kunst- en letterbode*, den *Spectator* en den *Gids* werden van tijd tot tijd stukken van zijne hand opgenomen. Een ijverig medearbeider was hij bovenal voor den *Navorscher*, NIJHOFF'S *Bijdragen* en het *Archief voor Kerkgeschiedenis*.

In de jaargangen 1853—1859 van den *Navorscher* ontmoet men een groot aantal artikelen van DELPRAT, antwoorden op voorgestelde vragen, meestal betrekkelijk biografische onderwerpen, die, ofschoon zij met het woord »Quiescendo" onderteekend zijn, leeren dat des auteurs tijdperk van rust een waar »otium litteratum" mogt heeten. Alleen in latere jaargangen, die voor een tijd bewijs in zich droegen, dat menigeen, die zich een »navorscher" heette, veeleer een »vraagal" verdiende genoemd te worden, vindt men weinige of geene aanteekeningen zijner pen.

Belangrijker opstellen, meestal van grooter omvang, plaatste DELPRAT in de beide reeksen der *Bijdragen* van NIJHOFF. Reeds voor het tweede Deel schreef hij eene verhandeling »Over den voorgenomen doop van Koning RADBOUD", waardoor, naar mijn inzien, het opstel eens jongeren schrijvers over dezelfde stof tamelijk overbodig werd gemaakt. In het vijfde Deel bragt hij »JOHANNES AEGIDIUS van Zierikzee" in vernieuwd aandenken, een Nederlandschen kruisvaarder, wiens te zeer vergeten bedrijf hier geteekend wordt met eene groote zaakkennis, door de lectuur van vele, ook zelden gebruikte bronnen verkregen. Het negende Deel verrijkte hij met eene uitvoerige aankondiging van het *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichte* van PERTZ, waarin hij aanwijzing doet van die berigten in de eerste tien Deelen van genoemd werk, welke den Nederlandschen geleerde bij het behandelen der geschiedenis van ons Vaderland nuttig kunnen zijn. Het gansche opstel leert ons, dat de schrijver zich ook minder aangenamen arbeid gaarne getrooste, zoo hij slechts hopen mogt, dat die arbeid voor de wetenschap, die hem zoo zeer lief was, vruchtbaar zou wezen. Aankondigingen van historische werken van anderen aard plaatste hij meermalen in de *Bijdragen* en somtijds ook elders. Zij zijn gewoonlijk zeer objectieve verslagen, waarin de schrijver zelden in het karakter des recensents optreedt en alleen dàn, wanneer hij — ik denk hier b. v. aan zijne scriptie in den *Gids* van 1865 — wanneer hij te doen heeft met hetgeen in zijn oog openbare sofisterij is. Overigens bepaalde hij zich hoofdzakelijk tot het aanwijzen van de bruikbare bestanddeelen der schriften, die hij bekend maakte, ofschoon hij daarbij de gelegenheid om nuttige wenken en leerzame aanduidingen te geven, geenszins verzuimde. Tijdgenooten, wier pennevruchten de onderscheiding genoten van door DELPRAT bij de beoefenaars der wetenschap ingeleid te worden, hebben nimmer reden gehad, zich over de lessen van den meester te beklagen, maar veeleer oorzaak om hem wegens welwillende opmerkingen en vruchtbare mededeelingen met dankbaarheid te vereeren.

Minder talrijk, maar vooral niet minder gewigtig zijn de stukken van DELPRAT'S hand, die men in verschillende seriën van het *Archief voor Kerkgeschiedenis* ontmoet. In het zesde Deel der

eerste reeks plaatste hij een uitvoerig verslag van een HS. der Kon. bibliotheek te 's Gravenhage, dat de geschiedenis van het zoogenaamde Rijke Fraterhuis te Zwol bevat. Dit opstel, waarin de belangrijkste inhoud van het HS. woordelijk opgenomen is, had de bestemming om door meer dergelijke verslagen gevolgd te worden. Ik heb het steeds betreurd, dat de auteur zijn voornemen niet uitgevoerd, en dat het door hem gegeven voorbeeld geen navolging gevonden heeft. In onze en in vreemde boekerijen toch liggen vele HSS. verscholen, wier volledige uitgave òf naauwelijks mogelijk òf onnoodig is, maar die evenwel bestanddeelen inhouden, wier bekendmaking in hooge mate wenschelijk is. In de twee laatste Deelen der vierde reeks van het *Archief* treft men nog drie verhandelingen aan, die een merkwaardig bewijs zijn, dat de auteur, die tijdens de bewerking reeds zijn zeventigste levensjaar achter zich had, nog over al die geestesgaven had te beschikken, waardoor hij veertig jaren vroeger een beroemd geschiedvorscher werd. »Dordrecht onder kerkelijk interdict van 1352—1356", en »het Bisdom van Utrecht en het Graafschap Holland onder kerkelijken ban ten jare 1280—1283," zijn evenzeer als »De geschiedenis van St. Aagte-klooster te Delft" vruchten van archief-studiën, die te allen tijde gewaardeerd zullen worden als gewigtige bijdragen tot de kennis van het staatkundig en kerkelijk leven onzer vaderen in eeuwen, waarop het licht der historie nog slechts spaarzaam stralen deed vallen. Zij openbaren evenzeer als vroegere werken van den schrijver eene bewonderenswaardig rijke kennis, meerendeels geput uit zelden of nooit geraadpleegde bronnen, eene scherpte van blik, doordringende in de volle diepte der stoffen, en eene gelukkige combinatie-gave, doorgaans onder strenge tucht gehouden. Zij dragen geenerlei spoor van vermindering van zielskrachten, den ouderdom te dikwerf eigen. De vele bijlagen alleen, afdruk bevattende van de voornaamste diplomen, welke hem bij de bewerking ten dienste stonden, doen vermoeden, dat des grijsaards oog bij het afschrijven der dokumenten meermalen faalde, waarom het voor een ieder, die deze stukken wil gebruiken, raadzaam zal zijn, eene collatie met de oorspronkelijke niet te verzuimen.

Een geleerde, zoo uitstekend als onze DELPRAT, moest bij onze

wetenschappelijke Genootschappen wel gedurig met onderscheiding genoemd worden, zoo dikwerf zij de rij hunner leden wenschten te versterken of aan te vullen. Van de meeste is hij dan ook vroeger of later lid geworden, en sommige heeft hij aan zich verpligt door de vruchten zijner pen voor hunne uitgaven te bestemmen. In de *Nieuwe reeks der werken van de Maatsch. van Letterkunde te Leiden*, VIIe Deel, 1[e] Stuk, vindt men een berigt zijner hand aangaande »De allereerste series lectionum der Leidsche Hoogeschool," waaraan KIST zijne aanteekeningen verbond. Achter de »Handelingen" des Genootschaps over het jaar 1862 ontmoet men een uitvoerig »Levensberigt van PAULUS KOENRAAD GÖRLITZ," DELPRAT'S veeljarigen vriend en geestverwant, wiens verdiensten jegens ons lager onderwijs hier met liefde in het licht zijn gesteld. Op aanzoek van het Friesch Genootschap voor geschied-, oudheid- en taalkunde bewerkte hij in vereeniging met den Heer U. A. EVERTSZ de »*Mémoires relatifs à la guerre de succession de* 1706—1709" van SICCO VAN GOSLINGA, aan welken arbeid hij een vleijenden brief van MACAULAY te danken had.

In 1834 werd DELPRAT correspondent van het voormalig Koninglijk Instituut. Ofschoon hij in die betrekking zich nuttig betoonde door de inzending van een uitvoerig verslag van in naburige landen verschenen geschriften, die den beoefenaar der geschiedenis van ons Vaderland dienen kunnen, werd hij eerst in 1850 tot gewoon lid benoemd, nadat de Hoogleeraar LULOFS door den. dood aan het Instituut ontvallen was. Toen vijf jaren later onze Akademie hare Letterkundige Afdeeling zag geboren worden, behoorde DELPRAT tot de eerst benoemde leden. Wat de voortreffelijke man sinds voor ons geweest is, weten wij allen.

DELPRAT was in spijt van zijn gevorderden leeftijd, ook nadat hij naar de wet reeds rustend lid onzer corporatie genoemd werd, een der ijverigste bezoekers van onze vergaderingen. Het was hem goed in ons midden te zijn, want, gelijk hij het in zijne meervermelde aanteekeningen uitdrukte, hier had hij gelegenheid, banden van vriendschap aan te knoopen met mannen, wier schriften hem reeds belangstelling voor hunne personen hadden ingeboezemd, als hij hen nog slechts bij name kende; hier werd eene gedachtenwisseling gehouden, die hij voor zijne eigen voortdurende ont-

wikkeling op prijs meende te moeten stellen. Wie onzer herinnert zich niet gaarne, hoe hij, wanneer hij aan onze discussiën deel nam, — en zijne veelzijdige kennis gaf hem de bevoegdheid om het dikwerf te doen — hoe hij daarbij gedurig bewijs gaf, niet alleen van groote klaarheid des geestes en van rijke wetenschap, maar ook van die ongeveinsde bescheidenheid, waardoor zelfs zijne positieve tegenspraak voor andersdenkenden aangenaam werd. Aan hem danken wij niet alleen de uitgave der *Lettres inédites de Juste Lipse,* die hij met inleiding en aanteekeningen voorzag, maar ook onze *Verslagen en Mededeelingen* getuigen op vele bladzijden, dat hij geenszins werkeloos in onzen kring verkeerde. Bij de behandeling van gewigtige zaken, die betrekking hadden op onderwijs of historische wetenschap en kommissoriaal gemaakt werden, gaf hij adviesen, die men doorgaans en met regt hoog waardeerde. Van onze Kommissie voor het Charterboek was hij een ijverig en geoefend lid, en de dood alleen verhinderde hem, door het opmaken van het gewenschte register, een moeitevollen maar hoogst nuttigen arbeid, zijne medeleden, ja alle beoefenaars der historie aan zich te verpligten. Sedert 1856 was hij voortdurend verbonden aan onze Kommissie ter beoordeeling van de Latijnsche prijsversen, die het lastige legaat van HOEUFFT aan de pen van zoo vele poëten en poëtasters ontlokte. Hoewel hij noch van de eigenaardigheden van het klassieke Latijn, noch van de metriek een voorwerp van hoofdstudie gemaakt had, leerden zijne beoordeelingen, dat het hem evenmin aan kritische scherpzinnigheid als aan gezond gevoel voor het schoone ontbrak. Vele malen deelde hij juiste opmerkingen mede, zooals de verslagen van 1858, 1861, 1864 en 1868, door zijne hand gesteld, bewijzen kunnen. Als hij zelf die verslagen in onze vergadering voordroeg, bleek het, dat hij waarlijk poëtische voortbrengselen, b. v. die van VAN LEEUWEN, in eere wist te houden, maar daar zulke voortbrengselen zelden inkwamen, hadden wij vaak aanleiding, hem en zijne medegekommitteerden te beklagen, dat zij geroepen waren geworden, uren, soms dagen te besteden aan de kritiek van zoogenaamd kunstwerk, dat geen kritiek waardig was. Toch heeft men geen grond om te vermoeden, dat deze arbeid daarom den grijsaard geheel onlief was. Zoo ooit iemand een zeer prikkelbaar gevoel voor het

belagchelijke had, DELPRAT had dat gevoel in hooge mate. Als het ongerijmde maar niet in het onreine ontaardde, kon hij er een spel meê spelen, dat hem zelven en anderen een geestig vermaak werd. Hoe vaak bleek dit, wanneer hij in zijne verslagen te dikwerf voorkomende proeven van dichterlijken onzin ontleedde! Dan glinsterde zijn levendig oog van de vonk der satyre; zijne dunne lippen plooiden zich met kleine beweging, en wij hoorden dien eigenaardigen kort gehouden lach, die bewees — hoe zal ik 't beter uitdrukken? — dat de spreker inwendig pret had.

Terwijl DELPRAT de pligten zijner maatschappelijke betrekkingen en de belangen der wetenschap met onbezweken trouw behartigde, genoot hij een persoonlijk en huiselijk leven, dat zelden door de bezwaren en rampen, die het deel der meeste stervelingen zijn, gedrukt werd. Naar stand en behoeften ruim met aardsche goederen bedeeld, bezat hij in ANNA CATS, dochter eener aanzienlijke Friesche familie, aan wie hij in 1829 door den echt was verbonden, eene gade zijner volkomen waardig, met wie hij in den vollen zin des woords een innig gemeenschapsleven voerde, welks heil verhoogd werd door het bezit van twee liefhebbende kinderen, een zoon en eene dochter, wier bloeijend kroost zijn huis dagelijks met onschuldige vreugde vervulde. DELPRAT droeg een hart in zich, dat de hem geschonken voorregten met ootmoedige dankbaarheid waardeerde. Toen hij op twee-en-zeventigjarigen leeftijd zijne autobiografische aanteekeningen stelde, schreef hij met roerende eenvoudigheid: »mijne jaren zijn vele, maar geen gebreken des ouderdoms zijn mijn deel; mijn huiselijk geluk wordt door niets verstoord; mijne kinderen zijn gelukkig gehuwd, mijne kleinkinderen voorbeelden van gezondheid en de blijdschap hunner grootouders. Ik moet de woorden van Lukas II: 29 tot de mijne maken: nu laat gij, o Heer, uwen dienstknecht naar uw woord in vrede heengaan, want mijne oogen hebben uw heil gezien." Toch wachtte den grijsaard nog een zware slag. Op den 1sten April 1869 schreef hij zijne laatste aanteekening. Zij luidt aldus: »mon bonheur domestique est cruellement détruit par la mort de ma chère et digne épouse." Sinds dien dag — wie onzer merkte 't niet met leed-

wezen op, wanneer wij hem nog nu en dan in onze vergadering zitting zagen nemen — sinds dien dag was niet zijne geestelijke maar zijne ligchamelijke kracht gebroken, en het was voor niemand zijner vrienden en betrekkingen verborgen, dat de tijd van zijn »heengaan" naderde. Hij zelf gevoelde het en sprak er onverholen over en op eene wijze, waaruit bleek dat de »vrede", dien hij zich toebad, woonstede had genomen in zijn christelijk gemoed.

DELPRAT ontsliep zonder, naar 't schijnt, de smarten van den doodstrijd ondervonden te hebben, op den 4[den] Januarij 1871. Zijn laatste uitgang was een kerkgang geweest op oudejaarsavond te voren. Bij zijne groeve op de begraafplaats aan den Berg bij Rotterdam vereenigden zich zijne vrienden, Protestanten en Roomschgezinden, en aan uitdrukking van vereering en liefde voor den voortreffelijken burger, den uitstekenden geleerde en den edelen mensch heeft het niet ontbroken.

Des stervelings werken zijn de openbaringsvormen zijns levens. Waar zij vruchtdragend voortbestaan, leeft de gestorvene voort met de levenden. Met deze vertroostende gedachte, in de inleiding mijner rede aangeduid, wil ik ook eindigen. Hij is »heengegaan", de dienstknecht tot zijn Heer, en hij is met ons gebleven!

